

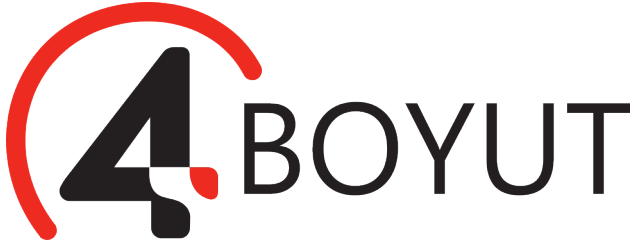
4BOYUT

JOURNAL OF MEDIA AND CULTURAL STUDIES
MEDYA VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR DERGİSİ

ISSUE/SAYI **26** • YEAR/YIL **2025**

İSTANBUL
UNIVERSITY
PRESS

JOURNAL OF MEDIA AND CULTURAL STUDIES
MEDYA VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR DERGİSİ

Issue/Sayı 26 • Year/Yıl 2025

Dizinler
Indexing & Abstracting

Erih Plus
Gale Cengage
DOAJ
EBSCO Communications Source
EBSCO Central & Eastern European Academic Source

Owner Prof. Dr. Levent ŞAHİN
Sahibi
Istanbul University, Faculty of Communication, Istanbul, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Responsible Prof. Dr. Emine YAVAŞGEL
Manager
Sorumlu Yazı
İşleri Müdürü
Istanbul University, Faculty of Communication, Istanbul, Türkiye
İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İstanbul Türkiye

Correspondence Istanbul University, Faculty of Communication Dean's Office
Yazışma
İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dekanlığı
🏠 Süleymaniye Mahallesi Besim Ömer Paşa Caddesi, No: 3 34116 Beyazıt, Fatih/İstanbul, Türkiye
☎ +90 (212) 440 03 01/02
✉ 4.boyut@istanbul.edu.tr
🌐 <https://4boyut.istanbul.edu.tr/>

Publisher istanbul Universtiy Press
Yayıncı
İstanbul Üniversitesi Yayınevi
🏠 İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt/Fatih, İstanbul, Türkiye
☎ +90 (212) 440 00 00
✉ iupress@istanbul.edu.tr
🌐 <https://iupress.istanbul.edu.tr/>

Publication Periodical
Type
Yayın Türü
Yaygın Süreli

Authors bear responsibility for the content of their published articles.
Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
The publication languages of the journal are Turkish and English.
Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in April and October.

Nisan ve Ekim aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

Editorial Management

Dergi Yazı Kurulu

Editor-in-Chief

Baş Editor

Prof. Dr. Emine YAVAŞGEL

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
yavas@istanbul.edu.tr

Co-editor-in-Chief

Baş Editor Yardımcısı

Assoc. Prof. Dr. Veli POLAT

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
polve@istanbul.edu.tr

Section Editors

Alan Editörleri

Assoc. Prof. Dr. Hediye Esra ARCAN

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
arcan@istanbul.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Oya MORVA

Istanbul University, İstanbul, Türkiye
oyamorva@istanbul.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Derya GÜL ÜNLÜ

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
derya.gul@istanbul.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Alev ASLAN

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
alev.aslan@istanbul.edu.tr

Assoc. Prof. Dr. Gökçe YOĞURTÇU

University of Kyrgyzstan -Türkiye Manas, Kyrgyzstan
gokce.yogurtcu@manas.edu.kg

Dr. Festim RIZANAJ

University of Prishtina, Kosovo
festim.rizanaj@uni-pr.edu

Assoc. Prof. Dr. Reza KOÇ

İstanbul Kültür University, İstanbul, Türkiye
rezalkoc@gmail.com

Ethics Editor

Etik Editörü

Prof. Dr. Ata ÖZDEMİRCİ

Marmara University Faculty of Business Administration
ataozdemirci@gmail.com

Editorial Relations Manager

Editorial İlişkiler Yöneticisi

Lecturer Dr. Oğuzhan ŞENEL

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
oguzhansenel@istanbul.edu.tr

Language Editor

Dil Editörü

Assist. Professor Esra TUNÇAY

Liberal of Arts/ American University of the Middle East
esra.tuncay@aum.edu.kw

Editorial Assistant

Editorial Asistan

Res. Assist. Ayşe CENGİZ TEMİZKAN

Istanbul University, Faculty of Communication, İstanbul, Türkiye
aysec@istanbul.edu.tr

Publicity Manager

Tanıtım Yöneticisi

Res. Assist. Abdülbaki ÖZTÜRK

Istanbul University, İstanbul, Türkiye
abdulbakiozturk@istanbul.edu.tr

Editorial Board Members

Yayın Kurulu

Prof. Dr. William ANSELMİ	University de Montréal / University of Alberta, CA wanselmi@ualberta.ca
Prof. Dr. Mete ÇAMDERELİ	Istanbul Commerce University, Istanbul, Turkey mcamdereli@gmail.com
Prof. Dr. Matthew GUMPERT	Boğaziçi University, Istanbul, Turkey matthew.gumpert@boun.edu.tr
Prof. Dr. Nazife GÜNGÖR	Uskudar University, Istanbul, Turkey nazife.gungor@uskudar.edu.tr
Prof. Dr. Süleyman İRVAN	Uskudar University, Istanbul, Turkey suleyman.irvan@uskudar.edu.tr
Prof. Dr. Georges PLEIOS	National and Kapodistrian University of Athens, Greece gplios@media.uoa.gr
Prof. Dr. Ayda UZUNÇARŞILI SOYDAŞ	Marmara University, Istanbul, Turkey aydaus@marmara.edu.tr
Prof. Dr. Sema YILDIRIM BECERİKLİ	Ankara University, Ankara, Turkey becerikli@ankara.edu.tr
Prof. Dr. Halime YÜCEL	Galatasaray University, Istanbul, Turkey hbyucel@gsu.edu.tr
Assoc. Dr. Philip W. BALMA	University of Connecticut, Italy Philip.balma@uconn.edu
Assoc. Dr. Michel BOURSE	Galatasaray University, Istanbul, Turkey m.bourse@gmail.com
Assoc. Dr. Ignas KALPOKAS	Vytautas Magnus University and LCC International University, Lithuania ignas.kalpokas@vdu.lt, ikalpokas@lcc.lt
Assist Prof. Dr. Pedja ASANIN GOLE	Ljubljana Business School, Slovenia pedja.asaningole@gmail.com
Assist. Prof. Dr. Adela GJORGJIOSKA	Institute of Communication Studies, Skopje, North Macedonia agorgioska@iks.edu.mk
Assist Prof. Dr. Marina LETONJA	Doba Business School, Maribor, Slovenia marina.letonja@gmail.com

Advisory Board

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Sevimece KARADOĞAN DORUK *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
ecek@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Aslı YAPAR GÖNENÇ *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
ayapar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Arzu KİHTİR *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
kihtir@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Seda MENGÜ *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
seda.mengu@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Nilüfer TİMİSİ NALÇAOĞLU *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
ntimisi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Seçkin ÖZMEN *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
sozmen@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Nilnur TANDAÇGÜNEŞ KAHRAMAN *Istanbul University, Istanbul, Türkiye*
nilnur.tandacgunes@istanbul.edu.tr

Table of Contents

İçindekiler

Editorial Editorial	
26. Sayımız Hakkında About Our 26th Issue	X
Tema Theme	
Toplumsal Bellek: Geçmişe, Bugüne ve Geleceğe Tanıklık Witnessing the Past, Present, and Future: Collective Memory and Journalism Festim Rizanaj	xviii
Araştırma Makalesi Research Article	
Nişantaşı Ekranda: Kentsel Mekânda Kültürel Çatışmalar ve İdeolojik Temsiller Nişantaşı on Screen: Cultural Conflicts and Ideological Representations in Urban Space Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş, İpek Akpınar	01
Araştırma Makalesi Research Article	
Umudun Atkısı, Acının Çözgüsü: Sen Türkülerini Söyle Filminde Hatırlama ve Toplumsal Bellek The Weft of Hope, the Warp of Pain: Remembrance and Collective Memory in the Film of Sen Türkülerini Söyle Ahşen Deniz Morva Kablamacı	22
Araştırma Makalesi Research Article	
Digital Bullying and Coping Strategies: An Analysis of Vocational School Students Dijital Zorbalık ve Başa Çıkma Stratejileri: Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Üzerinde Bir Analiz Şenay Şirin	41
Araştırma Makalesi Research Article	
Dijital Okuryazarlık Araştırmalarında Yaşlılığın Yeri: Türkçe ve Yabancı Alanyazın Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme The Place of Ageing in Digital Literacy Research: A Comparative Review of Turkish and Foreign Literature Çağatay Karaöz, Nilnur Tandoğmuş Kahraman	51
Araştırma Makalesi Research Article	
Bellek ve Habitus Kavramları Bağlamında Mekânın Yaşam Biçimine Etkisi: Fikirtepe Örneği The Impact of Space on Lifestyle in the Context Of Memory and Habitus: A Case of Fikirtepe Dilan Kam, Özgür Kütükcü	87

Araştırma Makalesi | Research Article

The Impact of Extended Reality (XR) on Today's Advertising and Consumers A Research on XR Advertising as A Disruptive Marketing Strategy and Its Effects on Consumers Through the Psychology of Advertising

107

Genişletilmiş Gerçekliğin (XR) Günümüz Reklamcılığına ve Tüketicilere Etkisi Reklam Psikolojisi Üzerinden Yıkıcı Bir Pazarlama Stratejisi Olan XR Reklamcılığı ve Tüketicilerdeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma
Sahra Öztürk

Araştırma Makalesi | Research Article

Hakikat Sonrası Çağda Sentetik Medya Olgusu: Gerçeklik Algısı ve Etik Sorunsalı
The Phenomenon of Synthetic Media in the Post-Truth Era: Perception of Reality and Ethical Dilemmas

124

Özlem As Koçbaş

Araştırma Makalesi | Research Article

A Feminist and Masculinist Perspective on Incel Culture
İncel Kültürüne Feminist ve Maskülist Perspektiften Bakış

146

Mustafa Eren Akpınar

Araştırma Makalesi | Research Article

Müzikal Bağlamda Aristoteles'in Retorik Üçlemesi Üzerine Bir Analiz
An Analysis of Aristotle's Rhetorical Trilogy in a Musical Context

159

Kerim Fatih Çelik

Röportaj | Interview

"Sounds, Styles, Customs": A Conversation on the Ethnographic Journey of Subcultures
"Sesler, Tarzlar, Gelenekler": Altkültürlerin Etnografik Yolculuğu Üzerine Bir Söyleşi

177

Hüseyin Serbes

Söyleşi | Interview

Mekan, Kültür ve Bellek: Prof. Dr. Hatice Ayataç ile Bir Söyleşi
Space, Culture and Memory: An Interview with Prof. Dr. Hatice Ayataç

189

H. Esra Arcan

Söyleşi | Interview

Reporting House – Kosova Direnişinin Kolektif Bellek Olarak Medya Müzesi: Yapımcı Jeta Xharra ile Bir Söyleşi

193

Reporting House – The Media Museum as the Collective Memory of the Kosovo Resistance: An Interview with Producer Jeta Xharra
Festim Rızanaj

Çeviri | Translation

Raymond Williams'ın İletişimsel Materyalizmi
Raymond Williams' Communicative Materialism

204

Onat Can Polat

Kitap İncelemesi | Book Review

Teorik Temeller ve Örnek İncelemeler ile Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik

222

Theoretical Insights and Case Studies on Cultural Memory: Writing, Remembrance, and Political Identity in Early High Cultures

Seyra Kestel

Kitap İncelemesi | Book Review

Türk Toplumunun Toplumsal Bellek Sürecindeki Tarihsel Birikimi: “Geçmişin İzleri, Bugünün Anlamlandırılması” Dağlardan Denize Ulaşmak

228

Historical Accumulation of Turkish Society in the Process of Social Memory: “Traces of the Past, Making Sense of the Present” Reaching from Mountains to Sea

Mehmet Yaşar Arca

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi

4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Editorial | Editorial

26. Sayımız Hakkında

Evreni tanıma çabasının açtığı yollarda özellikle insanlığın geçirdiği doğal ve toplumsal evrimler; savaşlar, devrimler, açlık, ölüm, yokluk, yoksunluk, yoksulluk ve yolsuzluklar düşünülürse insanın ve adaletin değeri kendiliğinden yerini bulur. Ünlü Alman düşünür Immanuel Kant ‘*haklı savaş*’ kavramı yerine ‘*haklı barış*’ kavramını geliştirdiği *Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme* (2022) adlı yapıtında, evrensel çapta sürekli ve kalıcı idealin kuramsal, siyasal ve hukuksal boyutlarını ele alarak savaşı bir dünyanın nasıl olanaklı olabileceğini sorgulamayı görev bilmiştir. Her insan ve her toplum sorunlarla ve meydan okumalarla karşılaşır. Bunlara nasıl karşılık vermek gerektiği konusunda tarihin, deneyimin ve kuramın göstereceği, barışı sağlayacak ilke ve değerleri ortaya çıkarmak gerekir. Çünkü toplumların aydınlanması hiç tartışmasız barışa odaklıdır. Bu aydınlanma uğraşısında, bugün gerek yerel gerekse küresel gündemin çatışmacı yanının barışçıl paradigmalara evrilmesi çabasına katkıları devam ettirebilmek adına 26. sayımız için de “*Toplumsal Bellek*” temasıyla çağrıya çıkmıştık. Bu bağlamda, aşağıda içeriklerinden söz edeceğimiz dergimize gelen yeni çalışmaları sizlerle paylaşmak her zaman olduğu gibi bizim için büyük kıvanç kaynağı olmaktadır.

“*Ekranda Nişantaşı: Kentsel Mekânda Kültürel Çatışmalar ve İdeolojik Temsiller / Nişantaşı on Screen: Cultural Conflicts and Ideological Representations in Urban Space*” başlıklı makale Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş ve İpek Akpınar tarafından kaleme alınmıştır. Makalede “yaşanan mekân” Henri Lefebvre’den ödünç alınmıştır. Lefebvre’nin mekân kuramında hayaller, simgeler hafızayla ilişkilenen yaşanan mekân olarak tanımlanır, bu çerçevede makalede İstanbul’un Nişantaşı semtine odaklanılarak bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Ve bu doğrultuda kurulan kentin kavranışı, toplumla karşılıklı etkileşim halinde gelişip değiştiği için kentleri algılama biçimimiz de toplumsal bir tahayyül olarak ortaya çıkabilir varsayımından hareket edilmiş; bu bağlama ilişkin TV dizilerinde Nişantaşı temsili ele alınarak, toplumsal kavranışının izi sürülmüştür.

“*Umutun Atkısı, Acının Çözgüsü: Sen Türkülerini Söyle Filminde Hatırlama ve Toplumsal Bellek / The Weft of Hope, the Warp of Pain: Remembrance and Collective Memory in the Film of Sen Türkülerini Söyle*” başlıklı makale ise Doç. Dr. Ahsen Deniz Morva Kablamacı tarafından yazılmıştır. Hatırlamanın yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir etkinlik olduğu kuramsal çerçevesinden hareketle, resmi bellekler dışındaki alternatif belleklerden biri olarak yönetmenlerin taşıdığı role odaklanılmıştır. Yazar, yönetmen ‘tanık’, filmler de ‘tanıklık’ olarak ele alınarak, yönetmenlerin iletişimsel belleğinden toplumsal belleğe ne aktarılmaya çalışıldığının ve filmlerin neyi hatırladığının ve hatırlattığının sorgulanmasının önemini açığa çıkarmak istemiştir. Ve 12 Eylül dönemine ilişkin yapılan ilk filmlerden biri olan ‘*Sen Türkülerini Söyle*’ üzerinden hermenötik analiz ile hatırlama kavramı çerçevesinde bir inceleme gerçekleştirmiştir.

“*Hakikat Sonrası Çağda Sentetik Medya Olgusu: Gerçeklik Algısı ve Etik Sorunsalı / The Phenomenon of Synthetic Media in the Post-Truth Era: Perception of Reality and Ethical Dilemmas*” başlıklı makale de Özlem As Koçbaş’ın kaleme aldığı bir makedir. Bugün hakikat sonrasılık, iletişim teknolojilerindeki değişimle hayatın hemen her alanına nüfuz etmiştir görüşünden yola çıkarak, hakikat kavramının tarihsel süreçteki

epistemolojik dönüşümü ele alınmış, yeni medya çağında yapay zekâ teknolojisinin bir ürünü olan sentetik medya içerikleri ve etik boyut irdelenmiştir. Ve sentetik medyanın gerçeklik algısını bulanıklaştırarak hakikat sonrası çağın karakteristik özelliklerini pekiştirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

“Bellek ve Habitus Kavramları Bağlamında Mekânın Yaşam Biçimine Etkisi: Fikirtepe Örneği / The Impact of Space on Lifestyle in the Context of Memory and Habitus: A Case of Fikirtepe” başlıklı makale Dilan Kam ve Özgür Kütükçü tarafından kaleme alınmıştır. Mekân dönüştükçe bellek de değişime uğrar. Dolayısıyla, kentsel dönüşüm sürecinde fiziksel mekân değiştikçe orada yaşayanların mekân ile kurduğu ilişki biçimi ve mekân ile kurulan aidiyet de dönüşmeye başlamaktadır. Kentsel dönüşüm çalışmalarının en yoğun yaşandığı bölgelerden biri de İstanbul Kadıköy'deki Fikirtepe Mahallesidir. Makalede bu sahada kentsel dönüşüm sürecine maruz kalan bireylerin bu süreçte bölge ile kurdukları ilişkinin ne şekilde dönüştüğü sorunsallaştırılmıştır.

“Dijital Okuryazarlık Araştırmalarında Yaşlılığın Yeri: Yerli ve Yabancı Literatürün Karşılaştırılması / The Place of Aging in Digital Literacy Research: A Comparison of Domestic and Foreign Literature” Çağatay Karaöz ve Nilnur Tandoğmuş Kahraman tarafından yazılmış bir makaledir. Makalede 2019 - 2024 yılları arasında yapılan dijital okuryazarlık konusunda ulusal/uluslararası akademik çalışmalar sistematik literatür taraması yöntemiyle analiz edilmiştir. Analiz sonucunda dijital okuryazarlık alanında literatürde öğrenci ve öğretmenlere yönelik araştırmaların ağırlıklı olduğu saptanmıştır. Yaşlılık süreçlerine ilişkin ise yerli literatürün yabancı literatürün gerisinde kaldığı görülmüştür. Bu nedenle özellikle ulusal bazda araştırmaların yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık düzeylerini yükseltmeye yönelik olması gerektiğine dair öneride bulunulmuştur.

“A Feminist and Masculinist Perspective on Incel Culture / İncel kültürüne Feminist ve Maskülist Perspektiften Bakış” başlıklı makale de Mustafa Eren Akpınar'ın yazarı olduğu bir makaledir. Toplumsal algıdaki eğilimler ve incel kültüre yönelik destekleyici ve eleştirel tepkilerin doğası üzerinde durulmuştur. Literatür taraması ve söylem analizi ile incel kültürü, feminizm ve maskülinizm gibi temel kavramlara dair teorik bir temel sunacak şekilde, sosyal medya kullanıcılarının incel kültürüyle ilgili söylemleri nasıl oluşturdukları, kurdukları ve bu kültüre nasıl yaklaştıkları incelenmiştir.

“Digital Bullying and Coping Strategies: An Analysis of Vocational School Students / Dijital Zorbalık ve Başa Çıkma Stratejileri: Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Üzerinde Bir Analiz” başlıklı makale ise Şeyma Şirin tarafından yazılmıştır. Üniversite öğrencilerinin dijital zorbalıkla ilgili deneyimleri, bu tür zorbalığa maruz kalma sıklıkları, başa çıkma stratejileri incelenmiştir. Öğrencilerin dijital zorbalıkla başa çıkmak için en sık engelleme, şikayet etme ve arkadaşlardan destek alma gibi stratejilere başvurdıkları tespit edilmiştir. Ayrıca, öğrencilerin başa çıkma stratejilerinin, dijital vatandaşlık eğitimi düzeyleri ve çevrimiçi güvenlik konusundaki farkındalıkları tarafından etkilendiği de anlaşılmıştır. Bu bağlamda dijital vatandaşlık ve çevrimiçi güvenlik programlarını uygulamaya koyma, öğrencilerin dijital zorbalıkla başa çıkma becerilerini geliştirme kapsamında eğitim kurumlarının rolü üzerine odaklanılmıştır.

“Müzikal Bağlamda Aristoteles'in Retorik Üçlemesi Üzerine Bir Analiz / An Analysis of Aristotle's Rhetorical Trilogy in a Musical Context” başlıklı makale de Kerim Fatih Çelik tarafından yazılmıştır. Analiz için Ajda Pekkan'ın en çok dinlenen şarkılarının belirlenmesinde ve bu şarkıların seçimine dair bir argüman oluşturulmasında Spotify'nın 19 Mart 2025 tarihi itibarıyla görüntülenen ve resmi olarak yayınlanan sayısal verileri baz alınmıştır. Bu kapsam içerisinde şarkı sözlerinde gösterilen retorik kanıtlar içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bu analiz yöntemi kullanılarak iletişim araştırması yapılması şu şekilde gerekçelendirilmiştir; şarkı sözleri bağlamında retoriksel iknanın önemli bir yer tuttuğunu vurgulamak ve Aristoteles'in *“ethos, pathos, logos”* üçlemesinin müzik ve retorik ile birlikte düşünüldüğünde ne kadar geçerli olabildiğini ortaya koymaya çalışmaktır.

"The Impact of Extended Reality (XR) on Today's Advertising and Consumers A Research on XR Advertising as A Disruptive Marketing Strategy And Its Effects On Consumers Through The Psychology of Advertising / Genişletilmiş Gerçekliğin (XR) Günümüz Reklamcılığına ve Tüketicilere Etkisi Reklam Psikolojisi Üzerinden Yıkıcı Bir Pazarlama Stratejisi olan XR Reklamcılığı ve Tüketicilerdeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma" başlıklı makale ise E. Sahra Öztürk tarafından kaleme alınmış, XR teknolojileri ve reklamlarına yönelik eleştirel bir bakış açısı sunulmuştur. Ve araştırmada, XR reklamlarının ortak özelliğinin deneyimsel pazarlamaya dayandırıldığı tespit edilerek yaratılan ve tasarlanan sanal uyarılar, içerikler ve sanal ortamlar doğrultusunda tüketiciyi geleneksel reklam tekniklerine göre daha fazla ve farklı şekillerde psikolojik olarak etkileyebileceği sonucuna varılmıştır.

"Sounds, Styles, Customs: A Conversation on the Ethnographic Journey of Subcultures / Sesler, Tarzlar, Gelenekler: Altkültürlerin Etnografik Yolculuğu Üzerine Bir Söyleşi" temalı söyleşi ise Hüseyin Serbes tarafından Matthew Worley, Edward Avery-Natale ve Russ Bestley ile gerçekleştirilmiştir. Stuart Hall'ün "hiçbir arşivin havadan ortaya çıkmadığı" (2001, s. 89) savunusu ve arşivi yaratıcı bir süreç olarak görerek sonsuz bir oluş halindeki varlık gibi betimlemesiyle söyleşiye başlayan Hüseyin Serbes, ilk olarak Hall'ün kuramlaştırdığı şekliyle "yaşayan arşiv"deki 'alt kültürler' nasıl tanımlanmıştır sorusunu yöneltmiştir. Son sorusunda da çağdaş sanatta estetik ve politika arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Söyleşi boyunca sorularıyla altkültürlere ilişkin bir etnografik yolculuğa çıkaran H. Serbes'in söyleşişi oldukça ufuk açııcıdır.

"Mekan, Kültür ve Bellek: Prof. Dr. Hatice Ayataç ile Bir Söyleşi / Space, Culture and Memory: A Interview with Prof. Dr. Hatice Ayataç" Doç. Dr. Hediye Esra Arcan tarafından gerçekleştirilmiştir. Kent Araştırmaları Enstitüsü'nde Mekân, Kültür, Bellek Program Direktörü olarak da alana katkıda bulunan İstanbul Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Hatice Ayataç ile gerçekleştirilen söyleşi toplum, kültür ve mekân ilişkisini bellek perspektifinden ele almıştır. Özellikle bellek ile mekan arasındaki zorunlu ilişkiye bu alanın önemli düşünürlerinden Jan Assman'dan, Pierre Nora'dan, Henri Lefebvre'den kavramlaştırmalarla bakan söyleşide dijital dönüşüm boyutu da irdelenmiştir.

"Reporting House – Kosova Direnişinin Kolektif Bellek Olarak Medya Müzesi: Yapımcı Jeta Xharra ile Bir Röportaj / Reporting House – The Media Museum as the Collective Memory of the Kosovo Resistance: An Interview with Producer Jeta Xharra" Dr. Festim Rizanaj tarafından gerçekleştirilmiştir. Reporting House medya müzesi, 1990'lı yıllarda meydana gelen çatışmayı kronolojik bir biçimde sunabilmek amacıyla kurulmuştur. Müzede, bu tarihsel olaylarda medyanın merkezi rolü ile konuyla ilgili daha sonraki sanatsal anlatılar da sergilenmektedir. Özellikle savaş dönemlerinde röportaj yapan fotoğrafçılar ve gazetecilerle düzenli olarak sohbetler gerçekleştirilen müzede savaşın bireysel ve toplumsal etkilerini daha derinlemesine anlama fırsatı sunmak hedeflenmektedir. Bu şekilde kolektif hafızanın kurumsallaşmasına katkı sağlamaya yönelik olarak Medya Müzesi'nin rolü tartışmasız oldukça önemlidir.

"Raymond Williams'in İletişimsel Materyalizmi" (Raymond Williams's Communicative Materialism, European Journal of Cultural Studies, 2017, 20(6), 744-762) başlıklı Christian Fuchs tarafından yazılan makale ise Onat Can Polat tarafından Türkçe'ye kazandırılmıştır. Dünyanın en etkili kültür kuramcılarının biri olarak kabul edilen Raymond Williams'in iletişim anlayışını genel hatlarıyla sunan makalede Raymond Williams iletişimi nasıl kavıyordu, iletişimsel materyalizmini günümüzde dijital iletişimi anlamak için nasıl kullanabiliriz sorularına yanıt aranmıştır. Williams'in ideolojinin araçsal iletişimin özgün bir biçimi olarak ele alınmasına katkısı üzerinde ağırlıkla durulmuştur. Ve ayrıca dijital medyanın materyalist bir perspektiften anlaşılmasını sağlayacak kavramsal çerçevesi de aktarılmıştır.

Jan Assmann'ın *"Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik"* adlı yapıtı Seyra Kestel tarafından incelemeye alınmıştır. Orijinal adı *"Das kulturelle Gedächtnis"* olan yapıtı Almanca'dan çeviren ise Ayşe Tekin'dir. Münih, Heidelberg, Paris ve Göttingen'de Mısıroloji, Klasik Arkeoloji ve Eski

Yunanca eğitimi alan Jan Assmann'ın bu yapıtının ilk basımı 2001; dördüncü ve son basımı ise 2022 yılında gerçekleşmiştir. Medya teknolojilerindeki ilerleme yapay belleğin mümkün olmasını sağladığı için “bellek” ve “hatırlama” gibi kavramların son yıllarda önemi daha da arttırmıştır. Kestel, yapıtın toplumların tarih algısını nasıl inşa ettiklerini anlamak isteyenler için önemli bir kaynak oluşturduğuna ilişkin açılımda bulunmuştur.

“*Kemal H. Karpat Kitabı, Dağı Delen Irmak*” Emin Tanrıyar tarafından kaleme alınan, bir söyleşi niteliği taşıyan bir yapıttır. Kemal Karpat'ın hatıralarıyla şekillendiği için de bir sözlü tarih özelliği de göstermektedir. Mehmet Yaşar Arca tarafından incelenen bu yapıtın Türklüğe, Türk kimliğine, Balkanlar, Avrupa ve Amerika coğrafyasına ait önemli tarihi bilgilendirmeleriyle ulusal ve uluslararası literatüre bu alanda ne kadar önemli katkılarda bulunduğu anlaşılmaktadır. “Sarı Saltuk'un Gölgesinde Asude Bir Çocukluk”, “Anavatan'da Muhacir Olmak”, “Amerika-Türkiye Karar Yılları”, “Madison-İstanbul-Ankara Üçgeni” olmak üzere dört ana bölümden oluşan yapıtın yeni baskısına ek söyleşiler de eklenmiştir.

Bu sayımız için katkıda bulunan tüm yazarlarımıza teşekkürlerimizi bir borç biliriz, ülkemizde kültürel çalışmalar alanına katkıda bulunan çalışmalarınızı yeni sayılarımızda da bekliyoruz.

Keyifli okumalar dileğiyle..

Selam, saygı ve sevgilerimizle,

Editöryal Kurul
Nisan 2025, İstanbul.

About Our 26th Issue

If we consider the natural and social evolutions that humanity has gone through, especially wars, revolutions, hunger, death, deprivation, poverty and corruption on the paths opened by the effort to know the universe, the value of man and justice will find its place automatically. In his work *Philosophical Essay on Perpetual Peace* (2022), in which he developed the concept of 'just peace' instead of the concept of 'just war', the famous German philosopher Immanuel Kant considered it his duty to question how a world without war could be possible by addressing the theoretical, political and legal dimensions of the universally continuous and permanent ideal. Every person and every society encounters problems and challenges. It is necessary to reveal the principles and values that will ensure peace, which history, experience and theory will show us how to respond to these. Because the enlightenment of societies is undoubtedly focused on peace. In this enlightenment effort, we had made a call with the theme of "Social Memory" for our 26th issue in order to continue contributing to the effort to evolve the conflicting side of both the local and global agenda into peaceful paradigms. In this context, it is always a great source of pride for us to share with you the new studies that come to our magazine, the contents of which we will discuss below.

The article titled "*Ekranda Nişantaşı: Kentsel Mekânda Kültürel Çatışmalar ve İdeolojik Temsiller /Nişantaşı on Screen: Cultural Conflicts and Ideological Representations in Urban Space*" was written by Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş and İpek Akpınar. In the article, the term "lived space" is borrowed from Henri Lefebvre. In Lefebvre's theory of space, dreams and symbols are defined as lived space that is associated with memory, and within this framework, research was conducted in the article focusing on the Nişantaşı district of Istanbul. And since the perception of the city established in this direction develops and changes in interaction with the society, the assumption that our way of perceiving cities can also emerge as a social imagination has been made; by considering the representation of Nişantaşı in TV series related to this context, its social perception has been traced.

The article titled "*Umudun Atkısı, Acının Çözüğü: Sen Türkülerini Söyle Filminde Hatırlama ve Toplumsal Bellek / The Weft of Hope, the Warp of Pain: Remembrance and Collective Memory in the Film of Sen Türkülerini Söyle*" was written by Assoc. Prof. Dr. Ahsen Deniz Morva Kablamacı. Based on the theoretical framework that remembering is not only an individual but also a social activity, the focus is on the role of directors as one of the alternative memories other than official memories. The author and director were considered as 'witnesses' and the films were considered as 'testimony', and the importance of questioning what was being transferred from the directors' communicative memory to the social memory and what the films remembered and reminded was revealed. And he conducted a study within the framework of the concept of remembering through hermeneutic analysis on '*Sen Türkülerini Söyle / You Sing Your Folk Songs*', one of the first films made about the September 12 period.

The article titled "*Hakikat Sonrası Çağda Sentetik Medya Olgusu: Gerçeklik Algısı ve Etik Sorunsalı / The Phenomenon of Synthetic Media in the Post-Truth Era: Perception of Reality and Ethical Dilemmas*" is also an article written by Özlem As Koçbaş. Based on the view that today post-truth has penetrated almost every aspect of life with the change in communication technologies, the epistemological transformation of the concept of truth in the historical process is discussed, and synthetic media contents and ethical dimensions, which are products of artificial intelligence technology in the new media age, are examined. And it has been concluded that synthetic media blur the perception of reality and reinforce the characteristic features of the post-truth era.

The article titled "*Bellek ve Habitus Kavramları Bağlamında Mekânın Yaşam Biçimine Etkisi: Fikirtepe Örneği /The Impact of Space on Lifestyle in the Context of Memory and Habitus: A Case of Fikirtepe*" was written by Dilan Kam and Özgür Kütükçü. As space transforms, memory also changes. Therefore, as physical

space changes in the urban transformation process, the relationship between the people living there and the space and the sense of belonging to the space also begin to transform. One of the areas where urban transformation efforts are most intense is the Fikirtepe Neighborhood in Kadıköy, Istanbul. In this article, the relationship between individuals who are exposed to the urban transformation process in this area and the region is problematized.

“Dijital Okuryazarlık Araştırmalarında Yaşlılığın Yeri: Yerli ve Yabancı Literatürün Karşılaştırılması / The Place of Aging in Digital Literacy Research: A Comparison of Domestic and Foreign Literature” is an article written by Çağatay Karaöz and Nilnur Tandaçgüneş Kahraman. In the article, national/international academic studies on digital literacy conducted between 2019 and 2024 were analyzed using a systematic literature review method. As a result of the analysis, it was determined that the literature on digital literacy is dominated by studies on students and teachers. It was observed that the local literature on aging processes lags behind the foreign literature. For this reason, it was suggested that research, especially on a national basis, should be aimed at increasing the digital literacy levels of older individuals.

The article titled *“A Feminist and Masculinist Perspective on Incel Culture/ İncel kültürüne Feminist ve Maskülist Perspektiften Bakış”* is also written by Mustafa Eren Akpınar. It focuses on the trends in social interest and the nature of supportive and critical reactions towards incel culture. Through literature review and discourse analysis, it was examined how social media users create, construct and approach discourses about incel culture in a way that provides a theoretical basis for basic concepts such as incel culture, feminism and masculinism.

The article titled *“Digital Bullying and Coping Strategies: An Analysis of Vocational School Students / Dijital Zorbalık ve Başa Çıkma Stratejileri: Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Üzerinde Bir Analiz”* was written by Şeyma Şirin. University students' experiences with digital bullying, the frequency of exposure to such bullying, and coping strategies were examined. It was determined that students most frequently resorted to strategies such as blocking, reporting, and seeking support from friends to cope with digital bullying. It was also understood that students' coping strategies were affected by their level of digital citizenship education and their awareness of online safety. In this context, the focus was on the role of educational institutions in implementing digital citizenship and online safety programs and developing students' skills in coping with digital bullying.

The article titled *“Müzikal Bağlamda Aristoteles’in Retorik Üçlemesi Üzerine Bir Analiz / An Analysis of Aristotle’s Rhetorical Trilogy in a Musical Context”* was written by Kerim Fatih Çelik. In determining Ajda Pekkan’s most listened to songs for the analysis and creating an argument for the selection of these songs, Spotify’s officially published numerical data viewed as of March 19, 2025, was used as a basis. Within this scope, the rhetorical evidence shown in the lyrics was analyzed by the content analysis method. The justification for conducting communication research using this analysis method is as follows; to emphasize the importance of rhetorical persuasion in the context of song lyrics and to try to reveal how valid Aristotle's "ethos, pathos, logos" trilogy can be when considered together with music and rhetoric.

The article titled *“The Impact of Extended Reality (XR) on Today’s Advertising and Consumers A Research on XR Advertising as A Disruptive Marketing Strategy and Its Effects on Consumers Through The Psychology of Advertising / Gerçekliğin (XR) Günümüz Reklamcılığına ve Tüketicilere Etkisi Reklam Psikolojisi Üzerinden Yıkıcı Bir Pazarlama Stratejisi olan XR Reklamcılığı ve Tüketicilerdeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma”* was written by E. Sahra Öztürk and presented a critical perspective on XR technologies and advertisements. And in the research, it was determined that the common feature of XR advertisements is based on experiential marketing, and it was concluded that the created and designed virtual stimuli, contents and virtual envi-

ronments can affect the consumer psychologically in more and different ways than traditional advertising techniques.

The interview themed “*Sounds, Styles, Customs: A Conversation on the Ethnographic Journey of Subcultures / Sesler, Tarzlar, Gelenekler: Altkültürlerin Etnografik Yolculuğu Üzerine Bir Söyleşi*” was conducted by Hüseyin Serbes with Matthew Worley, Edward Avery-Natale and Russ Bestley. Hüseyin Serbes, who began the interview with Stuart Hall's defense that "no archive emerges out of thin air" (2001, p. 89) and his description of the archive as a creative process and as an entity in an eternal state of becoming, first asked how the 'subcultures' in the "living archive" as theorized by Hall were defined. In his last question, he drew attention to the relationship between aesthetics and politics in contemporary art. H. Serbes' interview, which takes us on an ethnographic journey into subcultures with his questions throughout the interview, is quite mind-opening.

“*Mekan, Kültür ve Bellek: Prof. Dr. Hatice Ayataç ile Bir Söyleşi / Space, Culture and Memory: An Interview with Prof. Dr. Hatice Ayataç*” was conducted by Assoc. Prof. Dr. Hediye Esra Arcan. The interview with Prof. Dr. Hatice Ayataç, a faculty member at Istanbul Technical University who also contributes to the field as the Director of the Space, Culture, Memory Program at the Urban Research Institute, addressed the relationship between society, culture, and space from the perspective of memory. The interview, which looked at the necessary relationship between memory and space with conceptualizations from important thinkers in this field such as Jan Assman, Pierre Nora, and Henri Lefebvre, also examined the digital transformation dimension.

“*Reporting House – Kosova Direnişinin Kolektif Bellek Olarak Medya Müzesi: Yapımcı Jeta Xharra ile Bir Röportaj / Reporting House – The Media Museum as the Collective Memory of the Kosovo Resistance: An Interview with Producer Jeta Xharra*” was conducted by Dr. Festim Rizanaj. The Reporting House media museum was established to present the conflict that occurred in the 1990s in a chronological manner. The museum also displays the central role of the media in these historical events and subsequent artistic narratives on the subject. The museum regularly hosts interviews with photographers and journalists who conducted interviews during wartime, with the aim of providing a deeper understanding of the individual and social effects of war. In this way, the role of the Media Museum in contributing to the institutionalization of collective memory is undoubtedly very important.

The article titled “Raymond Williams’s Communicative Materialism” (European Journal of Cultural Studies, 2017, 20(6), 744–762), written by Christian Fuchs, has been translated into Turkish by Onat Can Polat. The article presents an overview of Raymond Williams’s understanding of communication, who is regarded as one of the world’s most influential cultural theorists. It seeks to answer the questions of how Williams conceptualized communication and how his communicative materialism can be used to understand digital communication today. The article particularly focuses on Williams’s contribution to considering ideology as a specific form of instrumental communication. It also presents a conceptual framework that enables a materialist perspective for understanding digital media.

Jan Assmann’s work “Cultural Memory: Writing, Remembering and Political Identity in Ancient High Cultures” has been examined by Seyra Kestel. The original title of the work is “Das kulturelle Gedächtnis” and its translation from German was made by Ayşe Tekin. Jan Assmann, who studied Egyptology, Classical Archaeology and Ancient Greek in Munich, Heidelberg, Paris and Göttingen, published this work for the first time in 2001; and its fourth and final edition was published in 2022. As advances in media technologies have made artificial memory possible, concepts such as "memory" and "remembering" have become even more important in recent years. Kestel explained that the work is an important resource for those who want to understand how societies construct their perception of history.

“Kemal H. Karpat Kitabı, Dağı Delen Irmak / Kemal H. Karpat’s Book, The River That Pierces the Mountain” is a work written by Emin Tanrıyar that has the nature of a conversation. Since it is shaped by Kemal Karpat’s memories, it also has the characteristics of an oral history. It is understood how this work, which was examined by Mehmet Yaşar Arca, made significant contributions to national and international literature in this field with its important historical information about Turkishness, Turkish identity, the Balkans, Europe and America. The new edition of the work, which consists of four main sections: “Sarı Saltuk’un Gölgesinde Asude Bir Çocukluk / A Tranquil Childhood in the Shadow of Sarı Saltuk,” “Anavatan’da Muhacir Olmak / Being an Immigrant in the Homeland,” “Amerika-Türkiye Karar Yılları / The Years of Decision between America and Turkey,” and “Madison-İstanbul-Ankara Üçgeni / The Madison-Istanbul-Ankara Triangle,” has also been supplemented with additional interviews.

We would like to thank all the writers who contributed to this issue, and we look forward to your contribution to the field of cultural studies in our country in our new issues.

Wishing you enjoy reading...

Greetings, with respect and love,

Editorial Board
April 2025, Istanbul.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi

4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Tema | Theme

Toplumsal Bellek: Geçmişe, Bugüne ve Geleceğe Tanıklık

Toplumsal bellek kavramı, bir topluluk ya da toplum içinde geçmiş olayların toplumsal olarak hatırlanması ve yeniden inşa edilmesini ifade eder. Bu, zamanla olayların nasıl anlaşıldığını ve yorumlandığını etkileyen sosyal, politik ve kültürel güçlerin etkisiyle şekillenen dinamik ve seçici bir süreçtir. Halkla bilgi paylaşımının temel aracı olan gazetecilik, toplumsal belleğin şekillenmesinde ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynar. Bu tema yazısı, toplumsal bellek ile gazetecilik arasındaki karmaşık ilişkiyi inceleyerek, medyanın toplumsal açıdan önemli olaylara dair toplumsal belleği inşa etme, koruma ve sorgulamadaki rolüne odaklanmaktadır.

Toplumsal bellek, Maurice Halbwachs'ın (2023) kavramsallaştırdığı şekliyle, grupların ve toplumların geçmişlerini yeniden inşa etme süreçlerine dayanan toplumsal bir mekanizmadır. Halbwachs, belleğin yalnızca bireysel bir süreç olmadığını; aksine, toplumsal bağlamlar, normlar ve kurumlar tarafından derinden etkilendiğini öne sürmüştür. Gazeteciler ise olaylarla kamuoyu arasındaki araçlar olarak, bu toplumsal belleğin inşasında önemli bir rol oynarlar. Jenkins'e (2003) göre bellek, medya gibi bilgi akışını kontrol eden kurumlar tarafından üretilen baskın anlatılarla şekillenen toplumsal bir üründür.

Toplumsal bellek kavramı, diğer disiplinlerde de varlığını sürdürmüş ve sosyal bilimler alanındaki araştırmacılar için önemli bir konu haline gelmiştir.

Olick ve Robbins'in (1998) ele aldığı toplumsal bellek teorileri, toplumsal kimliklerin şekillenmesinde hatırlama ve unutmanın aktif bir süreç olduğunu vurgular. Toplumsal bellek ile medya arasındaki bu dinamik etkileşim, medyanın olayları sunma biçiminin yalnızca geçmişin nasıl hatırlandığını yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda bu hatırlamayı etkileyebileceğini de göstermektedir. Top of Form Bottom of Form

Medyanın toplumsal hafızayı şekillendirmedeki rolü, özellikle ulusal kimlik söz konusu olduğunda son derece önemlidir. Anderson'ın (1993) "hayali cemaatler" kuramında belirttiği gibi, ulusal anlatılar toplumsal bellek süreçleri yoluyla inşa edilir ve bu süreçler çoğunlukla gazetecilik aracılığıyla kolaylaştırılır. Ulusal tarihler, medyanın anlatılarıyla pekiştirilen seçici anılar üzerine kurulur ve bu, vatandaşların geçmişlerini ve kimliklerini nasıl algıladıklarını biçimlendirir. Gazeteciler, belirli tarihî olayları ön plana çıkararak ve bunları ortak değerleri ve idealleri destekleyecek şekilde çerçeveleyerek ulusal kimliğin oluşumuna katkıda bulunurlar.

Toplumsal Bellekte Gazeteciliğin Rolü

Tıpkı bellek gibi, gazetecilik de uzun süreli olarak sözlü aktarımı kullanmıştır ve ana misyonu bugünü raporlamak olsa da genellikle geçmiş ve bugün arasındaki sınırı hassas bir şekilde inceltir. Bu örtüşme, gazeteciliğin zaman odaklı olmasa da toplumsal bilginin bir aracı olarak işlev gördüğünü gösterir (Zelizer, 2014). Gazetecilik, hafıza çalışmasının önemli bir aracıdır, olayları kaydeder ve kültürel çerçevelenmiş anlatılar aracılığıyla toplumsal belleği şekillendirir. Aynı zamanda görsel hafızaya katkıda bulunur ve yeni ve

sosyal medyada merkezi bir rol oynayarak toplumların nasıl hatırladığını yansıtmak için bir platform sunar (Bosch, 2019). Bu artan farkındalık—gazeteciliğin bellek ile olan etkileşiminin sadece “tarihin ilk taslağı” olmanın ötesine geçtiği—bu alanın genişlemesine ve olgunlaşmasına katkıda bulunmuş hem gazeteciliğin hem de toplumsal belleğin işlevleri ve dinamikleri hakkında değerli bilgiler sunmuştur (Tenenboim-Weinblatt ve Neiger, 2019).

Gazetecilik, hangi olayların rapor edileceğini ve nasıl çerçeveleneceğini seçerek toplumsal belleğin şekillenmesinde temel bir rol oynar. Bir olayın çerçevelenmesi, onun toplumsal bellekteki önemini belirler ve kamusal algıyı şekillendirir. Medya sıklıkla hangi anlatıların anlatılacağına, nasıl anlatılacağına ve hangi seslerin duyulacağına karar verir. Tuchman (1978) medyanın haber kapsamı üzerindeki kontrolünün bir tür “kapı bekçiliği” olduğunu ileri sürmüştür; burada gazeteciler, bilgiyi seçer, filtreler ve yorumlar, bu da nihayetinde kamu hafızasını etkiler.

Gazetecilik, akademisyenler tarafından genellikle hafıza çalışmasının birincil kaynağı olarak tanınmaz. Toplumsal bellek üzerine etkili teorisyenlerin birçoğu—örneğin Paul Connerton (1989), Maurice Halbwachs (1992) ve Jacques Le Goff (1992)—gazeteciliği, temel hafıza pratiklerini analiz ederken dışlamışlardır. Pierre Nora bile (1997), hafıza alanlarında alışılmadık örnekleri kapsamlı bir şekilde incelemesine rağmen, gazeteciliği sokak tabelaları, tarifler ve tatil ritüelleri gibi örnekleriyle birlikte ele almamıştır.

Gazetecilik genellikle geçmişle anlamlı bir şekilde ilgilenemeyecek kadar bugüne odaklı görülür; geleneksel olarak tarihin ilk taslağını sunan bir alan olarak değerlendirilirken, derinlemesine düşünme işi tarihçilere bırakılır. Bu algı, gazeteciliğin anlık olana, yeniliğe ve sürekli teslim tarihlerine verdiği öncelikten kaynaklanır ve bu durum onu hafıza çalışmaları için daha az uygun gibi gösterir. Bu nedenle, toplumsal hafızanın şekillenmesindeki rolü çoğu zaman göz ardı edilir (Zelizer, 2008b).

Maurice Halbwachs’ın çalışmaları doğrudan gazetecilik üzerine olmasa da onun toplumsal hafıza konusundaki temel yaklaşımları gazeteciliğin bu alandaki rolünü anlamak için önemli bir zemin sunar. Halbwachs üç temel fikir üzerinde durur: hafıza dil yoluyla ifade edilmelidir, toplumsal bir çerçeveye ihtiyaç duyar ve anlatı aracılığıyla şekillenir. Bu unsurlar gazeteciliğin doğasıyla yakından örtüşür; çünkü gazetecilik dili kullanır, toplumsal kategoriler inşa eder ve olayları anlatılarla aktarır. Her ne kadar Halbwachs gazeteciliği açıkça belirtmemiş olsa da onun kuramsal çerçevesi, sonraki araştırmacıların gazeteciliği toplumsal hafızanın oluştuğu ve sürdüğü başlıca alanlardan biri olarak görmesini sağlamıştır (Zelizer, 2014).

İletişim ve gazetecilik alanlarında, toplumsal bellek kavramını tanıtan en erken çalışmalardan biri Kurt ve Gladys Lang’ın 1989 tarihli “Collective Memory and the News” (Toplumsal Bellek ve Haber) başlıklı makalesidir. Yazarlar toplumsal belleği kamuoyu bağlamında ele alarak, medyanın kamusal olayları nasıl haberleştirdiğinin izleyici algısını ve tarihsel anlayışı nasıl şekillendirdiğini anlamaya çalışmışlardır. Lang’ler, toplumsal belleğinin hem doğrudan kişisel deneyim hem de kitle iletişim araçları aracılığıyla sunulan temsiller yoluyla oluştuğunu savunmuşlardır. Belirttikleri üzere, “İnsan, anıları doğrudan deneyimin etkisiyle üretir. Zamanla bu kişisel anılar silindikçe, ikinci tür devreye girer. Olay ne kadar uzaksa, ona dair hafıza o denli çok medyatik aracılığa dayanır.” (Lang ve Lang, 1989, s. 132). Araştırmacılar, gazeteciliğin toplumsal belleği kullanmasının dört yolunu şu şekilde özetlemiştir: (1) izleyicilerin belirli bir döneme bağ kurmasına yardımcı olmak, (2) geçmiş kullanarak güncel olayları değerlendirmek, (3) geçmiş ve bugün arasında benzerlikler kurmak ve (4) geçmiş, bugünkü haberleri açıklamak ve anlamak için kısa bir anlatım biçimi olarak sunmak (Lang ve Lang, 1989).

Jill Edy, “Journalistic Uses of Collective Memory” (1999) başlıklı makalesinde, toplumsal belleğinin yalnızca anma yoluyla değil, aynı zamanda tarihî benzetmeler ve bağlamlar aracılığıyla da haberlere yansıdığını savunmuştur—yani geçmişe dayanarak güncel olayların çerçevelenmesi. Benzer şekilde, Schudson (2014) gazetecilikte tarihin anma dışı üç kullanımını tanımlamıştır: bir haberin dikkat çekiciliğini artırmak için

“bana bak!”), anlamını açıklamak için (“açıklayayım”) ve insanların geçmişle törensel olmayan, anlamlı biçimlerde ilişki kurduğu anları haberleştirmek için.

Gazetecilik sıklıkla hafızayı kolayca uyandıran formlara dayanır, örneğin anma yazıları, retrospektifler ve yıl dönümü kapsama. Örneğin, Edy(1999), gazetecilerin geçmişle üç ana şekilde bağlantı kurduğunu öne sürmüştür: anma, tarihsel benzetmeler ve tarihsel bağlamlar. Her durumda, gazetecilik projesinin, geçmişle önceden bir etkileşim olmaksızın var olmayacağı savunulabilir. Haber konuları genellikle geçmişe bir bakış açısı kazandırılır çünkü bu konuyu ele almak, geçmişle bir etkileşime girmeyi zorunlu kılar(Zelizer, 2008a).

Önemli tarihsel olayların, örneğin savaşlar veya politik hareketlerin medya tarafından nasıl şekillendirildiğine dair dikkat çekici bir örnek, toplumsal belleğinin oluşturulmasındaki rolünü gözler önüne serer. Örneğin, Kosova Savaşı (1998–1999) sırasında, Balkanlar'daki dahil dünya çapındaki medya organları, çatışmanın hatırlanma biçimini şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Bu özellikle milliyetçilik, etnik kimlik ve uluslararası müdahale konularıyla ilişkili olarak önem taşımaktadır. Medyanın oluşturduğu anlatılar, sadece doğrudan ilgili olanlar için değil, aynı zamanda gelecek nesiller için de çatışmanın toplumsal belleğinin çerçevesini belirlemede etkili olmuştur.

Başka bir şekilde, gazetecilik toplumsal belleğinin şekillendirilmesine geçmiş olayların yıldönümü kapsama aracılığıyla katkı sağlar. Bu tür durumlarda, gazeteciler genellikle bu olayları büyük küresel medya kuruluşları için haber yapan uluslararası fotoğraf gazetecileri ve muhabirlerle röportaj yapar. Kişisel hikayelerini yeniden ele alarak, arşivlenmiş görüntüler, fotoğraflar ve raporlar paylaşarak medya, izleyicilerin bu tarihi olaylarla bağlantılı ana anları ve duyguları hatırlamalarına yardımcı olur. Bu uygulama yalnızca gazetecilik belleğini korumakla kalmaz, aynı zamanda bu olayların zaman içinde nasıl toplumsal olarak hatırlandığını ve yorumlandığını pekiştirir.

Bu, özellikle Balkanlar'da geçerlidir, çünkü burada birçok çatışma hala yakın ve çözülmemiştir, bu da tarihi olayların yıldönümlerinde anma eylemini özellikle önemli kılar. Bu tür anlar, farklı grupların kendi tarihsel bakış açılarını dayatmaya çalıştıkları için genellikle rekabet eden anlatıların çarpışmasını ortaya koyar. Bu mücadele bazen yanlış bilgilendirme veya seçici hafıza ile birlikte gelir ve geçmişe dair ortak bir anlayışa ulaşma yolunu daha da karmaşık hale getirir. Bu nedenle gazetecilik, bu olayları yalnızca belgeleme değil, aynı zamanda nasıl hatırlandığını şekillendirme konusunda da önemli bir rol oynar. Bunun en belirgin olduğu yer ise Balkanlar'dır—Churchill'in sıkça alıntılanan, bölgenin “tüketebileceğinden daha fazla tarih ürettiği” şeklindeki sözüne hayat veren bir yer.

Çatışma bağlamında, gazetecilik ya birleşik bir toplumsal belleğinin oluşumuna katkıda bulunabilir ya da yanlış haber yapma ve seçici anlatılarla bölünmeleri körükleyebilir. Winter(1998) tarafından belirtildiği gibi, gazetecilik uygulamaları özellikle çatışma sonrası toplumlarda, farklı grupların aynı olaylara dair rekabet eden hafızaları olduğunda, belirli tarih versiyonlarını teşvik edebilir. Bu nedenle gazeteciler, tarihsel anlatıları etik bir şekilde çerçeveleme ve çeşitli bakış açılarını kapsayacak şekilde sunma sorumluluğuna sahiptir.

Toplumsal Bellek ve Gazetecilik Arasındaki Etkileşimde Zorluklar

2020'ler, gazeteciliği durmaksızın büyük olaylarla bunaltmış, bu da yavaş haberin neredeyse imkânsız hale gelmesine neden olmuştur. Sürekli anlık haber talebi, medyanın kapasitesini aşmış ve hız, nihayetinde sürekli ve anlamını yitiren bir baskıya dönüşmüştür (Zelizer, 2022).

Gazetecilik, gücüne rağmen, toplumsal bellek ile olan ilişkisiyle ilgili bir dizi zorlukla karşı karşıyadır. Başlıca endişelerden biri, tarihsel anlatıların bütünlüğünü tehdit eden yanlış bilgi ve dezenformasyonun artan yaygınlığıdır. Dijital medya, sosyal ağlar ve vatandaş gazeteciliği, bilginin akışını demokratikleştirirken,

aynı zamanda yanlışlıkların ve alternatif gerçeklerin yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Güvenilir olmayan bilgilerin yayılması, doğruluk ve gerçeği korumaya çalışan gazeteciler için önemli bir zorluk teşkil etmektedir.

Ayrıca, medya kuruluşlarının ticari doğası, genellikle yüksek izleyici etkileşimi yaratan hikayelere öncelik vererek, tarihi olayları doğru şekilde yansıtanlardan ziyade sansasyonel haber yapımına yol açar. Bu sansasyonizm, kamu hafızasını bozar ve taraflı ya da eksik anlatıların sürdürülmesine neden olabilir. Tarihi olayları doğrulayan fakt-checking (doğrulama) kuruluşlarının çalışmaları, bu zorluklarla mücadelede önemli bir rol oynamakta olup, medyanın olayları doğru bir şekilde sunmasını sağlamaktadır.

Bugün, medya büyük ölçüde dijital formatlara kaymış durumda, bu da daha önce arşivleme ve materyalleri koruma üzerine konan değeri azaltmıştır. Haber hikayeleri genellikle sadece birkaç satırla sınırlıdır, çünkü yayınlama hızına olan büyük talep buna yön verir. Sonuç olarak, bu tür içerikler hızla geniş dijital arşivlere kaybolur ve nadiren tekrar gözden geçirilir. Dijital unutmama, artık geçmiş on yıllardaki doğal unutmamanın önüne geçmiştir. Ayrıca, dijital medyaya duyulan güvenin azalması, haber raporlamasında sıklıkla doğrulama eksikliği nedeniyle daha da artmaktadır.

Gazeteciler, genellikle sıkı zaman sınırlamaları altında beklenmedik olayları bildirir ve bağlam sağlamak için toplumsal belleğe başvururlar. Toplumun önemli olaylar ve figürlerle ilgili paylaşılan hafızalarına dayanarak, gazeteciler hikayelerini tanıdık ve otoriter kılabilir hem haber organizasyonları hem de izleyicilerle uyum sağlar (Berkowitz, 2011).

Gazetecilik ile toplumsal bellek arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüdür. Gazetecilik, yalnızca kamuoyunu bilgilendirmekle kalmaz, aynı zamanda toplumların geçmişi nasıl hatırlayacaklarını şekillendirir. Bilgi bekçileri olarak gazeteciler, hangi olayların toplumsal belleğini bir parçası haline geleceğini ve bu olayların nasıl anlaşılacağını etkiler. Çatışma ve geçiş dönemlerinde, medyanın tarihi olayları yansıtmaları toplumları birleştirebilir veya bölebilir, bu da gazetecilerin çalışmalarına doğruluk ve kapsayıcılık taahhüdüyle yaklaşımlarını hayati derecede önemli kılar.

Dr. Festim RIZANAJ

Alan Editörü

Nisan 2025, Priştine / Kosova

Witnessing the Past, Present, and Future: Collective Memory and Journalism

The concept of social memory refers to the collective remembrance and reconstruction of past events within a community or society. It is a dynamic and selective process shaped by social, political, and cultural forces that influence how events are understood and interpreted over time. Journalism, as the primary tool for sharing information with the public, plays a crucial role in shaping and sustaining social memory. This thematic paper examines the complex relationship between social memory and journalism, focusing on the media's role in constructing, preserving, and questioning the collective memory of socially significant events.

Collective memory, as conceptualised by Maurice Halbwachs (2023), is a social mechanism based on the processes through which groups and societies reconstruct their pasts. Halbwachs argued that memory is not merely an individual process; rather, it is profoundly influenced by social contexts, norms, and institutions. Journalists, as intermediaries between events and the public, play a crucial role in the construction of this social memory. According to Jenkins (2003), memory is a social product shaped by dominant narratives produced by institutions that control the flow of information, such as the media.

The concept of collective memory has persisted across various disciplines and has become a significant topic of interest for researchers in the social sciences.

The social memory theories discussed by Olick and Robbins (1998) emphasise that remembering and forgetting are active processes in the formation of social identities. The dynamic interaction between social memory and the media demonstrates that the way the media presents events not only reflects how the past is remembered but also can influence that remembrance.

The role of the media in shaping collective memory is especially significant regarding national identity. As Anderson (1993) argues in his theory of "imagined communities," national narratives are constructed through processes of social memory, which are often facilitated by journalism. National histories are built upon selective memories reinforced by media narratives, shaping how citizens perceive their past and identity. Journalists contribute to the formation of national identity by highlighting specific historical events and framing them in ways that support shared values and ideals.

The Role of Journalism in Collective Memory

Like memory, journalism has long used oral transmission, and although its primary mission is to report the present, it often blurs the boundary between the past and the present. This overlap demonstrates that while journalism may not be time-oriented, it functions as a vehicle for societal knowledge (Zelizer, 2014). Journalism serves as an important tool in memory work, recording events and shaping collective memory through culturally framed narratives. It also contributes to visual memory and plays a central role in new and social media, providing a platform to reflect how societies remember (Bosch, 2019). This growing awareness—that journalism's interaction with memory extends beyond merely being "the first draft of history"—has contributed to the expansion and maturation of this field, offering valuable insights into the functions and dynamics of both journalism and collective memory (Tenenboim-Weinblatt & Neiger, 2019).

Journalism plays a crucial role in shaping collective memory by selecting which events are reported and how they are framed. The framing of an event determines its significance in the collective memory and shapes public perception. The media often decides which narratives will be told, how they will be presented, and which voices will be heard. Tuchman (1978) argued that media control over news coverage functions as a form of "gatekeeping," where journalists select, filter, and interpret information, ultimately influencing public memory.

Journalism is often not recognised by scholars as a primary source in memory studies. Many influential theorists on collective memory—such as Paul Connerton (1989), Maurice Halbwachs (1992), and Jacques Le Goff (1992) —have excluded journalism when analysing core memory practices. Even Pierre Nora (1997), despite his extensive examination of unconventional examples in the realm of memory, excluded journalism alongside examples like street signs, recipes, and holiday rituals.

Journalism is often seen as too focused on the present to engage meaningfully with the past; traditionally regarded as the "first draft of history," it is considered the domain of historians to provide in-depth analysis. This perception stems from journalism's prioritisation of the immediate, the new, and constant deadlines, which often make it seem less suited for memory studies. As a result, its role in shaping collective memory is frequently overlooked (Zelizer, 2008).

Although Maurice Halbwachs' work does not directly focus on journalism, his foundational approaches to collective memory provide an important framework for understanding journalism's role in this area. Halbwachs emphasises three key ideas: memory must be expressed through language, it requires a social framework, and it is shaped through narrative. These elements closely align with the nature of journalism, as it uses language, constructs social categories, and conveys events through narratives. While Halbwachs did not explicitly mention journalism, his theoretical framework has enabled subsequent researchers to view journalism as one of the primary domains where collective memory is formed and sustained (Zelizer, 2014).

One of the earliest works to introduce the concept of collective memory in communication and journalism is Kurt and Gladys Lang's 1989 article "Collective Memory and the News." The authors examine collective memory within the context of public opinion, seeking to understand how the media's reporting of public events shapes audience perceptions and historical understanding. The Langs argue that collective memory is formed through both direct personal experience and representations presented through mass media. As they highlight, "Humans produce memories through the influence of direct experience. Over time, as these personal memories fade, a second type of memory takes over. The farther an event is in the past, the more its memory relies on media mediation" (Lang & Lang, 1989, p. 132). The researchers summarise four ways in which journalism utilises collective memory: (1) helping audiences connect to a specific period, (2) using the past to evaluate contemporary events, (3) drawing parallels between the past and the present, and (4) presenting the past as a brief narrative tool to explain and understand current news (Lang and Lang, 1989).

In her (1999) article, "Journalistic Uses of Collective Memory," Jill Edy argues that collective memory is reflected in news not only through commemoration but also through historical analogies and contexts—meaning that current events are framed based on the past. Similarly, Schudson (2014) identified three non-commemorative uses of history in journalism: to enhance the newsworthiness of a story ("look at me!"), to explain its meaning ("let me explain"), and to report moments when people engage with the past in non-ceremonial, meaningful ways.

Journalism often relies on forms that easily evoke memory, such as commemorative pieces, retrospectives, and anniversary coverage. For example, Edy (1999) suggested that journalists connect with the past in three main ways: commemoration, historical analogies, and historical contexts. In each case, it can be argued that no journalistic project would exist without prior engagement with the past. News topics are often given a historical perspective because addressing them necessitates an interaction with history (Zelizer, 2008a).

A striking example of how major historical events, such as wars or political movements, are shaped by the media reveals its role in constructing collective memory. For instance, during the Kosovo War (1998–1999), media outlets both in the Balkans and globally played a crucial role in shaping how the conflict would be remembered. This is particularly significant in relation to issues of nationalism, ethnic identity, and international intervention. The narratives constructed by the media have been influential not only in

framing the memory of the conflict for those directly involved but also in shaping the collective memory for future generations.

In another way, journalism contributes to shaping collective memory through the coverage of the anniversaries of past events. In such instances, journalists often conduct interviews with international photojournalists and reporters who covered these events for major global media outlets. By revisiting personal stories and sharing archived footage, photographs, and reports, the media helps audiences recall key moments and emotions associated with these historical events. This practice not only preserves journalistic memory but also reinforces how these events have been socially remembered and interpreted over time.

This is particularly true in the Balkans, where many conflicts remain recent and unresolved, making the commemoration of historical events' anniversaries especially significant. Such moments often reveal the clash of competing narratives, as different groups attempt to impose their own historical perspectives. This struggle sometimes accompanies disinformation or selective memory, further complicating the path to a shared understanding of the past. Therefore, journalism plays a crucial role not only in documenting these events but also in shaping how they are remembered. Nowhere is this more evident than in the Balkans—a region that brings to life Churchill's often-quoted remark about producing "more history than it can consume."

In the context of conflict, journalism can either contribute to the formation of a unified collective memory or fuel divisions through biased reporting and selective narratives. As Winter (1998) notes, journalistic practices, especially in post-conflict societies, can promote specific versions of history when different groups have competing memories of the same events. Therefore, journalists have the responsibility to frame historical narratives ethically and present them in a way that encompasses diverse perspectives.

Challenges in the Interaction Between Collective Memory and Journalism

The 2020s have overwhelmed journalism with an unrelenting series of major events, making slow-paced reporting nearly impossible. The constant demand for real-time news has exceeded the capacity of the media, and speed has ultimately transformed into a constant pressure that strips away meaning (Zelizer, 2022).

Despite its power, journalism faces a series of challenges in its relationship with collective memory. One of the main concerns is the increasing prevalence of misinformation and disinformation, which threaten the integrity of historical narratives. Digital media, social networks, and citizen journalism have democratised the flow of information while also contributing to the spread of inaccuracies and alternative facts. The proliferation of unreliable information poses a significant challenge for journalists striving to maintain accuracy and uphold the truth.

Additionally, the commercial nature of media organisations often leads to sensationalism, prioritising stories that generate high viewer engagement over those that accurately reflect historical events. This sensationalism distorts public memory and can perpetuate biased or incomplete narratives. The work of fact-checking organisations, which verify historical events, plays a crucial role in addressing these challenges, ensuring that the media presents events accurately.

Today, media has largely shifted to digital formats, which has diminished the emphasis once placed on archiving and preserving materials. News stories are often limited to just a few lines due to the immense demand for rapid publishing. As a result, such content quickly disappears into vast digital archives and is rarely revisited. Digital forgetting has now surpassed the natural forgetting of past decades. Furthermore, the decreasing trust in digital media has been further exacerbated by the frequent lack of verification in news reporting.

Journalists, often working under tight deadlines, report on unexpected events and turn to collective memory to provide context. By drawing on the shared memories of significant events and figures within society, journalists can make their stories more familiar and authoritative, aligning with both news organisations and audiences (Berkowitz, 2011).

The relationship between journalism and collective memory is complex and multifaceted. Journalism not only informs the public but also shapes how societies will remember their past. As gatekeepers of information, journalists influence which events become part of collective memory and how these events are understood. During times of conflict and transition, the way the media reflects historical events can either unite or divide societies, making it crucial for journalists to approach their work with a commitment to accuracy and inclusivity.

Dr. Festim RIZANAJ

Section Editor

April 2025, Pristina/Kosovo

Kaynakça | References

- Anderson, B. (1993). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Metis Yayınları.
- Berkowitz, D. (2011). Telling the Unknown through the Familiar: Collective Memory as a Journalistic Device in a Changing Media Environment. In *On Media Memory* (pp. 201–212). Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9780230307070_15
- Bosch, T. (2019). Collective Memory and Journalism. *Oxford Research Encyclopaedia of Communication*. doi:10.1093/ACRE-FORE/9780190228613.013.787
- Connerton, P. (1989). How Societies Remember. In *How Societies Remember*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628061>
- Edy, J. A. (1999). Journalistic Uses of Collective Memory. *Journal of Communication*, 49(2), 71–85. <https://doi.org/10.1111/J.1460-2466.1999.TB02794.X>
- Halbwachs, M. (1992). On Collective memory. In *The collective memory*. University of Chicago Press.
- Halbwachs, M. (2023). *Kolektif Bellek*. Pinhan Yayıncılık.
- Jenkins, Keith. (2003). *Refiguring history: new thoughts on an old discipline*. Routledge.
- Lang, G. E., & Lang, K. L. (1989). Collective memory and the news. *Communication*, 11, 123–140.
- Le Goff, J. (1992). *History and memory*. Columbia University Press.
- Nora, P. (1997). *Realms of memory: the construction of the French past*. Columbia University Press.
- Olick, J. K. and Robbins, J. (1998). Social memory studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140. doi: 10.1146/ANNUREV.SOC.24.1.105
- Schudson, M. (2014). Journalism as a Vehicle of Non-Commemorative Cultural Memory. In *Journalism and Memory* (pp. 85–96). Palgrave Macmillan, London. doi:10.1057/9781137263940_6
- Tenenboim-Weinblatt, K., & Neiger, M. (2019). Journalism and memory. In *The Handbook of Journalism Studies* (pp. 420–434). Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781315167497-27>
- Tuchman, G. (1978). Making news: a study in the construction of reality. In *Published in 1978 in New York NY by Free press*. Free press.
- Zelizer, B. (2008). Why does memory's work on journalism not reflect journalism's work on memory. *Memory Studies*, 1(1), 79–87. <https://doi.org/10.1177/1750698007083891>
- Zelizer, B. (2014). Memory as Foreground, Journalism as Background. In *Journalism and memory* (pp. 32–49). Palgrave Macmillan, London. doi:10.1057/9781137263940_3
- Zelizer, B. (2022). What journalism tells us about memory, the mind and the media. *Memory, Mind and Media*, 1. <https://doi.org/10.1017/MEM.2021.9>

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Nişantaşı Ekranda: Kentsel Mekânda Kültürel Çatışmalar ve İdeolojik Temsiller

Nişantaşı on Screen: Cultural Conflicts and Ideological Representations in Urban Space

Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş¹ & İpek Akpınar²

¹ İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Mimari Tasarım Doktora Programı, İstanbul - Türkiye

² İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İzmir - Türkiye

Öz

Mimarlık ve kent, yalnızca geometrik öğeleri vasıtasıyla algıladığımız yaşam alanları değil; tarihi referanslar sayesinde toplumsal, kişisel tecrübeler ile bireysel hafıza ile kurulan, duyularımız sayesinde öznel biçimde algılanan mekânlardır. Bu çerçevede kentin kavranışı, toplumla karşılıklı etkileşim halinde gelişip değişir; aynı şekilde, kentleri algılama biçimimiz de toplumsal bir tahayyül olarak ortaya çıkabilir. Bu yaklaşımı, Henri Lefebvre mekân kuramında; hayaller, simgeler, hafızayla ilişkilenen yaşanan mekân olarak tanımlar. Bu çalışma, Lefebvre'den ödünç alınan 'yaşanan mekân' kavramını, İstanbul'un Nişantaşı semtine odaklanarak ele almaktadır. Sinema kurduğu güçlü temsil diliyle toplumla iletişim kurar; böylece toplumsal süreçleri anlamak için araştırmada bir araç olarak kullanılabilir. 2000lerde Türkiye'de özel televizyon kanallarının yaygınlaşması sonrası, televizyon dizilerinin toplum üzerindeki etkisi artmıştır. Dizilerin içerikleri toplumsal bağlamla sıkı ilişki içindedir. Tam da bu çerçevede, TV dizilerinde Nişantaşı temsili ele alınarak, toplumsal yansımanın izi sürülmüştür. Mekânsal ya da söylem düzeyinde Nişantaşı'nı 'sahne' olarak kullanan ve toplumsal sınıf farkları temsili üreten 2000 sonrası dizilere odaklanılmış, bu dizilerde göstergebilim analiz yöntemi kullanılmıştır. Mekân, toplumsal ve kültürel çatışmaların yansıdığı bir sahne olarak ele alınmıştır. Bu çalışma, Nişantaşı semtinin toplumsal çağrışımlar ile ortaya çıkan mekân algısının Türkiye'deki toplumsal farklılaşmalar ile çapraz okumasını televizyon dizileri aracılığıyla yapmaktadır.

Abstract

Architecture and the city are not merely spaces perceived through geometric elements; they are places subjectively experienced through sensory perception, formed by historical references, societal and personal experiences, and individual memory. In this framework, the understanding of the city develops and changes in interaction with society; similarly, our way of perceiving cities can emerge as a social imagination. Henri Lefebvre defines this approach in his theory of space as a lived space associated with dreams, symbols, and memory. This study examines the lived space borrowed from Lefebvre, focusing on the Nişantaşı neighbourhood of Istanbul. Cinema communicates with society through its powerful representational language, making it a tool for understanding social processes. Following the 2000s, with the proliferation / acceleration of private television channels in Türkiye, the influence of television series on society increased. This paper analyzes the representation of Nişantaşı in TV series to trace its societal understanding within the framework of the close relationship between the content of these series and the social context. The study focuses on TV series after 2000 that use Nisantasi as a spatial or discursive stage, generating representations of social class differences, applying semiotic analysis. This study considers space as a stage reflecting social and cultural conflicts. This paper analyzes the spatial perception of the Nişantaşı neighbourhood, formed by societal connotations, in relation to social differentiation in Türkiye, through the lens of television series.

Anahtar Kelimeler Nişantaşı · yaşanan mekân · televizyon dizileri · kentsel temsil · kültürel çatışmalar

Atıf | Citation: Gezer Çatalbaş, Z. C. & Akpınar, İ. (2025). Nişantaşı ekranda: Kentsel mekânda kültürel çatışmalar ve ideolojik temsiller. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 1-21. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1618616>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Gezer Çatalbaş, Z. C. & Akpınar, İ.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş gezercatalbas@itu.edu.tr

Keywords

Nişantaşı · lived space · TV series · urban representations · cultural conflicts

Yazar Notu

Bu makale, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Enstitüsü Mimari Tasarım Programı'nda Prof. Dr. İpek Akpınar danışmanlığında devam eden Zeynep Ceylan Gezer Çatalbaş'ın doktora tezine dayanmaktadır.

Author Note

This article is based on Zeynep Ceylan GEZER ÇATALBAŞ's ongoing doctorate thesis titled at Istanbul Technical University Institute of Architecture Programme of Architectural Design under the supervision of Prof. Dr. İpek AKPINAR.

Extended Summary

This study explores the perception of urban spaces and their social connotations, with a focus on Nisantasi, a neighbourhood in Istanbul. The paper draws from Henri Lefebvre's theory of space, specifically his concept of lived space, which considers space not just as a physical or geometric entity, but as a place experienced through individual memory, societal references, and sensory engagement. According to Lefebvre, space is deeply intertwined with personal and collective experiences, and it evolves in interaction with society. In this context, the study aims to analyse how Nişantaşı is represented in Turkish TV series and how these representations reflect social class differences and cultural conflicts in contemporary Turkish society.

Historical, social, and cultural influences shape architecture and urban spaces, affecting how we perceive them. The city, as a dynamic entity, reveals itself through its inhabitants' lived experiences and how these experiences are communicated and interpreted. As a result, people perceive cities through a collective imagination, continuously redefining them through social processes. This perspective on space, known as lived space, suggests that urban environments are not static but are in constant flux, influenced by the personal, social, and cultural layers they accumulate over time.

Television, with its broad reach and influential language of representation, plays a critical role in shaping public perceptions of urban spaces. Since the 2000s, following the expansion of private TV channels in Türkiye, television series have become a powerful medium for reflecting on societal issues and processes. The portrayal of urban spaces in these series is not merely about physical spaces; it also serves to reinforce or challenge social norms, values, and class distinctions. By analysing the representation of Nisantasi in TV series, this study aims to uncover how the neighbourhood is used as a space to reflect and produce meanings related to social class and cultural dynamics.

The study focuses specifically on the TV series produced after 2000, where Nişantaşı is depicted as a place associated with wealth, sophistication, and modernity. These representations, often grounded in social class differences, show the place as both a space of aspiration and exclusion, where the elite of society reside. The study applies semiotic analysis to these representations, exploring how the visual and narrative elements in the series work to construct meaning around Nisantasi and its inhabitants. Through this analysis, the paper traces how the neighbourhood is used as a canvas for reflecting societal divisions, cultural aspirations, and the conflicts that arise from them.

Nisantasi, with its historical and cultural layers, becomes a site where various social and cultural conflicts are reflected. The study argues that media representations of urban spaces are not neutral but are deeply embedded in the socio-political context of the time. By examining the portrayal of Nisantasi in specific TV series, *Avrupa Yakası*, *İstanbul Gelin*, *Ufak Tefek Cinayetler*, and *Kızılıcak Serbeti*, the paper sheds light on the broader dynamics of social differentiation in Türkiye, particularly in relation to issues such as class, identity, and cultural tensions.

This study ultimately aims to contribute to a deeper understanding of how urban spaces are represented in the media and how these representations influence societal perceptions. It highlights the importance of studying urban spaces not just as physical environments but as symbolic constructs that embody the social, cultural, and political realities of the time. By focusing on Nisantasi, the study offers insights into how media, particularly television series, shape our understanding of the city and the social dynamics within it.

Giriş

Kentsel mekânlar, yalnızca fiziksel alanlar değil, aynı zamanda ideolojik ve toplumsal anlamlarla yüklüdür. Türkiye'de belirli kentsel alanlar farklı toplumsal sınıfların, kültürel kimliklerin ve yaşam biçimlerinin temsilcisi olarak görülmektedir (Yüceşahin ve Tüysüz, 2011; Kurtuluş, 2011; Temel, 2024). Örneğin, İstanbul'un belirli semtleri, tarihsel süreç içinde modernleşme ve seküler yaşam biçiminin mekânsal yansımaları olarak

şekillenmiştir. Bu bağlamda Nişantaşı gibi mahalleler, sadece birer yerleşim alanı değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dinamiklerin çakışma noktalarıdır.

Kentsel mekân toplumsal çatışmaların ve dönüşümlerin sahnesi olduğu kadar, bu çatışmaları şekillendiren dinamik bir aktördür (Aksu ve Tutar, 2021; Aliefendioğlu ve Güneş, 2023). İstanbul'un Şişli ilçesine bağlı Nişantaşı semti, Osmanlı döneminden itibaren modernleşme hareketleri içinde önemli bir konum edinmiş, 19. yüzyıldan itibaren üst-orta sınıfların yaşam alanı olarak bir statü sembolüne dönüşmüştür. Bu mekânsal sembolizm yalnızca fiziksel çevrenin tasarımıyla değil, toplumsal bellek ve ideolojik söylemlerle de sürekli yeniden üretilmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine geçişte, Nişantaşı'nın seküler burjuvazinin merkezi olarak anılması, kentsel mekânın aynı zamanda sosyo-politik anlamlar taşıdığını göstermektedir (Aytaç, 2013; Erdönmez ve Çelik, 2016).

1990'lardan itibaren Türkiye'nin ekonomik liberalleşme sürecinde, televizyonun geniş kitlelere ulaşan kültürel bir araç haline gelmesiyle birlikte mekân temsilleri de dönüşüme uğramıştır. Bu süreçte, toplumsal ve sınıfsal ayrışmayı ifade eden söylemler popülerleşmiş, medya aracılığıyla belirli yaşam tarzları ve mekânlar etrafında şekillenen ayrımlar daha görünür hale gelmiştir (Çakır, 2022; Bilginer Erdoğan, 2022). Özellikle küreselleşme ile hızlanan ekonomik ve kültürel değişimler, kentli elitler ile daha geniş toplumsal kesimler arasındaki mekânsal ve ideolojik sınırların yeniden çizilmesine neden olmuştur. Bu dönüşüm sürecinde, popüler söylemler aracılığıyla Nişantaşı gibi kentsel mekânlar, toplumsal kutuplaşmanın ve kültürel ayrışmanın sahnesi haline gelmiştir.

Kentsel mekânın temsiline, toplumsal süreçlerle ve bellekle ilişkisinin, romanlar ve sinema aracılığıyla incelendiği pek çok araştırma karşımıza çıkar. Bu araştırmalara örnek olarak Les Roberts'in (2012) Liverpool kentinin sinematik görüntülerinden faydalanarak, gündelik kentsel manzaraların temsilleri ve algılarındaki rolünü araştırması verilebilir. Böylece kentin maddi olan ve olmayan mekânlarını incelemiştir. Bu araştırma, kent belleği ve kimliğinin sinematik temsille şekillenmesine önemli bir esin kaynağı olmuştur. Kentin sinematik temsillerini sembolik anlatılar ile analiz eden Evinç ve Evren Doğan (2018), kentin toplumsal ilişkiler ve kolektif bilinçdışı kodlarla yeniden üretildiğini söyler. Buna göre, kentin gerçekliği bir anlamda simgelerle yer değiştirir. Bengi Yuncu, Zeynep Tuna Ultav ve Aslı Ceylan Öner'in (2022) Orhan Pamuk'un Masumiyet Müzesi romanı üzerine makaleleri, tasarlanan ve yaşanan mekân kavramını mimari ve sosyal bağlamlarla ilişkilendirmesi açısından zengin bir anlatı sağlar.

Farklı disiplinlerden bu araştırmalar toplumsal farklılıkların kentsel tezahürlerini kavramak için etkilidirler. Bu akademik çalışmalara en önemli ilham kaynağı olan Henri Lefebvre (2019), mekânı yalnızca geometrik bir alan olarak görmek yerine, deneyimlenen, toplumsal ilişkilerle şekillenen ve tekrar üretilen bir yapı olarak tanımlar. Mekânın toplumsal ve kültürel ilişkilerle şekillenen dinamik bir yapı olduğunu öne sürer. Buradan hareketle, kentsel mekânlar, toplumsal çatışmaların sahnesi olarak nasıl ortaya çıkarlar? İdeolojik dönüşümler bu mekânlar üzerindeki egemenliği nasıl kurgular ve toplumla mekân arasında bunun tezahürü nasıl görülür?

Bu çalışma Lefebvre'nin (2019) üçlü mekân tanımından yola çıkarak, Nişantaşı semtinin televizyon dizilerinde nasıl bir toplumsal ve kültürel anlam kazandığını analiz etmektedir. 2000 sonrası Türk televizyon dizilerinde Nişantaşı'nın mekânsal ve sınıfsal temsillerini ele alarak, modernleşme süreçlerinde toplumsal ayrışmanın mekân üzerinden nasıl görünür hale geldiğini tartışmayı amaçlar. Yazı seçilen dizilerdeki Nişantaşı temsillerini analiz ederek, mekânın toplumsal ayrışmaların sahnesi, ideolojik çatışmaların bir aracı olarak nasıl yeniden üretildiğini incelemektedir.

Sinematik temsilin mekân ve toplum arasında kurduğu güçlü ilişkiyi temel alan araştırma, göstergebilimsel analiz yönteminden faydalanarak, 2000 sonrası televizyon dizilerinde Nişantaşı temsili ele almaktadır. Bu çalışma, İstanbul'un Nişantaşı semtinde çekilen dizileri inceleyerek, mekânsal temsil ile toplumsal

karşıtlıkların dizilerde nasıl yansıtıldığını ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkilere nasıl ışık tutulduğunu tartışmaktadır. Sinema, temsil ve göstergebilim kavramlarının araştırmadaki rolünün ardından, Türkiye'deki toplumsal değişim eşikleri ve Nişantaşı semtinin bu tartışmalardaki konumlanışı aktarılır. Seçilen dizilerin analizinin ardından sonuçlar paylaşılmıştır.

Bu araştırma, Türkiye'nin modernleşme sürecinin farklı dönemlerinde yarattığı toplumsal koşulların bir semt üzerinde nasıl temsil edildiğine ışık tutmayı amaçlar. Bu bağlamda küresel kültürel araştırmalara katkı sunmayı hedefler. Nişantaşı'nın temsili üzerinden yapılan bu analiz, yalnızca Türkiye bağlamında değil, küresel toplum, kültür ve mekân araştırmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Kuramsal Çerçeve

Nişantaşı semtinin toplumsal yaşamdaki temsilini ele alan bu araştırmanın kuramsal çerçevesinde temsil, göstergebilim ve sosyal sınıf kavramları yer almaktadır. Temsil, anlamın bireyler ve kültürel bağlamlarla inşa edildiği bir süreçtir. Fakat söylemler ve iktidar ilişkilerinin de bu süreçte önemli bir etkisi bulunur. İktidar ilişkileri ise yine toplumsal ilişkiler ve tarihsel süreçlere bağlı olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, Henri Lefebvre'in (2019) mekân üçlemesi, Stuart Hall'un (1997, 2005) ve Michel Foucault'nun (2000) temsil yaklaşımları, Pierre Bourdieu'nün (2015) sınıf tanımı çalışmanın kuramsal arka planını oluşturur. Göstergebilimsel analiz yöntemiyle, kentsel mekânların toplumsal ayrışmayı nasıl yansıttığı incelenmiştir.

Henri Lefebvre (2019), mekânı yalnızca geometrik bir alan olarak görmek yerine, deneyimlenen, toplumsal ilişkilerle şekillenen ve tekrar üretilen bir yapı olarak tanımlar. Bu tanıma göre, mekân yalnızca deneyimlerle tekrar üretilmekle kalmaz, özneli de yeniden biçimlendirir. Bu nedenle mekân, iletişim kuran bir nesneye dönüşür. Mekân üçlemesi olarak tanımlanan bu kavramlar şunlardır; sokaklar, binalar gibi bedenlerle somut olarak hareket edilen fiziksel çevre algılanan (*perceived space*), meslek insanları ve otoriteler tarafından ideolojik hedeflere göre hazırlanan çevre tasarlanan (*conceived space*), bireylerin duygusal ve kişisel deneyimleriyle anlamlandırdığı mekân yaşanan mekândır (*lived space*). Yaşanan mekân kavramı, mekânın yalnızca nesnel değil, öznel bir gerçeklik olduğunu vurgular; bu nedenle bireysel ve toplumsal hafızanın önemli bir parçasını oluşturur. Özneldir ve bu nedenle tasarlanan mekândan ayrışır ve tespit etmek zordur (Lefebvre, 2019).

Stuart Hall (1997, 2005), temsili üç farklı ekseninde değerlendirir: yansıtmacı, maksatlı ve inşacı. Yansıtmacı yaklaşım, gerçekliği olduğu gibi, bir ayna misali yansıtır. Maksatlı yaklaşım ise konuşmacı ya da yazarın kendi dili ve bakış açısıyla bir dünya kurmasını ifade eder. Ancak, Hall'un yazılarında öne çıkan ve yol gösterici olan inşacı yaklaşım, anlamın bireyler ve nesneler arasındaki etkileşimle oluştuğunu ve temsilin bu şekilde inşa edildiğini savunur. Bu bağlamda mimarlık ve sinema gibi disiplinler, toplumla iletişim kurmak için bir temsil dili olarak kullanılır. Hall, temsil sistemlerini analiz ederken Saussure'ün dil üzerine geliştirdiği kavramlardan faydalanır (Kandemir, 2022). Ona göre, temsil durağan değil, sürekli değişen bir süreçtir ve anlamın oluşması için bir "gösteren" (dil) ve bir "gösterilen" (anlam) gereklidir. Saussure'ün izinden giderek, göstergebilim çerçevesinde temsil sürecinin hem anlam üreteni hem de anlamı alan özneyi içeren bir etkileşim olduğunu vurgular. Gönderilen anlam, son kertede onu alan öznenin bağımsız değildir.

Foucault ise özne yerine, söylemi temsil kuramının merkezine yerleştirmiştir. Foucault, metinleri üretenin özne olabileceğini fakat öznenin bu üretimi söylemin sınırları dâhilinde gerçekleştirebileceğini ifade etmektedir (Foucault, 2000). Yani gerçeklik, iktidardan bağımsız değildir. Kısacası öznenin hareket alanı, söylemin çizdiği sınırlar kadardır. Foucault böylece söylemin, temsilin, bilgi ve gerçekliğin tarihsel bağlamı içinde anlamlı hale geldiğini savunmuş olur. Böylelikle Hall'un temsil anlayışında, mekân sınıfsal bir sembol olarak inşa edilirken, Foucault'nun bakışıyla mekân bir söylem olarak inşa edilir.

Perry Anderson'a göre (1988: 39-40) bir sosyal grubun üstünlüğü, karşıt görüşlere egemenlik veya aynı görüştekilere yönelik entelektüel ahlaki yönlendirme yoluyla şekil alabilmektedir. Toplumu yöneten elit azınlığın kendi ahlaki, kültürel ve politik gücüyle toplumu örgütleyerek yönlendirme biçimini hegemonya olarak tanımlar. Hegemonya için rıza gerekli iken; ideoloji, rızaya dayanmamakla birlikte zorla dayatılabilmektedir. Tüm bunlar çerçevesinde; ideoloji, rıza üretimi, hegemonya kavramları arasında bütünsel bir ilişki olduğu görülür. Kültür endüstrisi de güçlü sınıfların kendi kültür ya da ideolojisini yaygınlaştırdığı bir araca dönüşebilmekte ya da onu temsil etmektedir (Akıner ve Birol, 2016).

Her toplumun kendine ait bir hakikat rejimi, bir genel hakikat politikası vardır. Yani her toplum söylem türlerini, doğru ve yanlış ifadeleri ayırt etme mekanizmalarını ve bu söylemleri sürekli olarak yeniden üretme araçlarını kabul eder ve tanır. Öznenin ürettiği temsiller bu dönemin ve kültürün söylemsel bağlamı içerisinde, hakikat rejimi içerisinde gerçekleşir. Bu söylemsel özne söylemin dışında olamaz çünkü ona tabi olmak zorundadır (Kandemir, 2022). Bu görüşe göre özne, söylemin ürettiği bilgi türünün taşıyıcısı olabilir, gücün aktarıldığı nesne haline gelebilir; ancak kaynağı ve yaratıcısı olarak gücün ya da bilginin dışında duramaz. Fakat bu yaklaşım, söylemi oluşturan gücün sahibinin ve onu ortaya çıkaran koşulları anlamakta tek başına yeterli olmamakla birlikte sınıfsal ayrımların anlamını çözümlemekte kritik bir araç sağlar. Sınıfsal ayrımın mekânsal ve toplumsal olarak üretimi, Bourdieu'nün *habitus* ve sınıfsal hiyerarşi kavramları ile derinleştirilebilir.

Pierre Bourdieu'ye (2015) göre, bireylerin dünya algıları ve kimlikleri bulundukları sosyal çevre ve toplumsal koşullar ile şekillenir. *Habitus* (dünyayı içine alma) olarak adlandırdığı bu durum, bireylerin bulundukları toplumsal çevreden edindikleri kalıcı ve aktarılabilir eğilimlerdir. Bu nedenle birey ve toplum birbirini etkiler; fiziksel çevre ile toplumsal hafızanın ayrılmaz birer parçaları olurlar. Fiziksel çevre hem bu hafızayı oluşturur hem de onu harekete geçirir. Bourdieu'ye göre sınıf ayrımı kavramı, bireylerin ve toplumsal grupların sahip oldukları farklı yaşam biçimleri, eğilimler ve zevkleriyle konumlandıkları toplumsal hiyerarşiyi ifade eder. Bireylerin sahip oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel sermayeye dayalı olan bu ayrımın *habitus* kavramı önemli bir rol oynar. Bireylerin yaşam biçimleri ile dünyayı algılayıp değerlendirme şemaları, sermaye türleri ve ait oldukları sınıf konumuyla doğrudan ilişkilidir.

Bireyin ya da grupların sahip olduğu bu eğilimler, ait olunan sınıfa göre farklı biçimlerde oluşur ve kişinin beğeni, karar ve değer yargılarını biçimlendirir. Bourdieu sınıf kavramında yalnızca ekonomik etkenleri değil; eğitim, kültürel etkinlik katılımı, sanat zevkleri gibi kültürel sermaye ve *habitus*larını, sınıf ayrımının belirlenmesinde kritik koşul olarak değerlendirir. Toplumdaki bireyler, mücadele arenası olarak adlandırılan alanlarda (*champ*) yer alır, ama sahip oldukları sermaye (*kapital*) türlerine göre avantaj ya da dezavantajlı olurlar. Alan ve kapital kavramları da bu nedenle tamamlayıcı bir çerçeve sunar (Bourdieu ve Wacquant, 2012). Üst sınıfların kültürel faaliyetlerdeki üstünlüğünü kültürel sermaye güçlendirirken, ekonomik sermaye maddi imkânları belirginleştirir. Bu iki sermaye türünün bir araya gelmesi, bireyin toplumsal alandaki yerini ve sınıf konumunu belirler.

Bourdieu, sınıf ayrımını açıklarken, bireyin sosyal statüsü ile bu statülerin üretimi ve yeniden üretimi arasındaki ilişkiye dikkat çeker. *Habitus*, bireylerin toplumsal dünyayı nasıl gördüklerini ve içinde nasıl davrandıklarını belirlerken, sınıf ayrımı da bireyler arası farklılıkların bu algılar üzerinden nasıl organize edildiğini ortaya koymaktadır. Bu dinamikler, toplumsal mekânın hiyerarşik yapısını oluşturarak bireyler ve sınıflar arasındaki mesafeyi yeniden üretir (Kaya, 2016). Sınıf ayrımı, Türkiye modernleşmesi ve ardından günümüz toplumundaki ayrışmayı anlamak için bir çerçeve oluşturur.

Çalışmada Lefebvre'nin üçlü mekân kuramından yaşanan mekân ve Hall'in temsil kuramı temel alınmış; seçili dizilerdeki karakterler, semboller, diyaloglar ve mekân kullanımını incelemek için göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Nişantaşı'nı gerçekten ya da hayali olarak mekân olarak kullanan seçili

dizilerde kullanılan sahne ve konuşmaların düz anlam ve yan anlam analizleri yapılmıştır. Araştırma evreni içinden amaçlı örneklem yöntemi kullanılan bu çalışmada, Nişantaşı-Teşvikiye semtinin dizilerdeki sahneleri tematik bir yaklaşımla analiz edilmiştir (Liste 1). Amaçlı örneklem ile örneklem grubunun belirli niteliklere sahip olması hedeflenir. Bu araştırmanın amacına uygun olarak, 2000 sonrası Nişantaşı'nda çekilen televizyon dizilerinin içerisinden semte dair söylem üreten, görsel sağlayan ve zamansal çeşitlilik içeren dizilerin anlamlı bölümleri seçilerek analiz edilmiştir.

Liste 1: Örneklem grubu

- Avrupa Yakası, 2004 – 2009 yılları arasında 199 bölüm, ATV (6 sezondan seçilen birer bölüm) (Çetin, 2004-2009)
- İstanbullu Gelin, 3 Mart 2017 – 31 Mayıs 2019, Star TV, 87 Bölüm (55-58. Bölümler) (Güventam, 3 Mart 2017-31 Mayıs 2019)
- Ufak Tefek Cinayetler, 24 Ekim 2017 – 11 Aralık 2018, Star TV, 45 Bölüm (11 ve 12. Bölümleri. (Ay, 24 Ekim 2017-11 Aralık 2018)
- Kızılıcak Şerbeti, 28 Ekim 2022'den günümüze, Show TV (Nişantaşı'na dair görüntü içeren bölümlerden seçilen üç bölüm) (Turgut, 28 Ekim 2022 – günümüz)

Bu dizilerin seçilmesinde iki yaklaşım öne çıkar. Öncelikle beş yıl boyunca ekranlarda gösterilen ve semte dair nadiren görsel malzeme barındırmakla birlikte, anlatısında vurgulu bir Nişantaşı tasviri ortaya koyan Avrupa Yakası dizisi seçilmiştir. İkinci yaklaşımda ise, semti mekân olarak kullanan ve karakter inşasında toplumun ikircikli yapısından faydalanan diziler incelenmiştir. Görüntüler ve anlatı paralel olarak analiz edilmiştir. Dizilerde Nişantaşı'nın sosyal ve mekânsal temsillerinin vurgulandığı sahneler kullanılmıştır. Avrupa Yakası dizisi uzun yıllara yayılan ve her sezonunda eklenen yeni karakterler nedeniyle çeşitlilik oluşturur. Bu nedenle bahsi geçen altı sezon süren dizinin her sezonundan birer bölüm seçilmiştir (Birsal ve Algül, 2004; Birsal ve Atabey, 2005, 2007, 2008). Kızılıcak Şerbeti dizisinin Nişantaşı görüntüleri barındıran bölümlerinden üçer bölüm (Civelek, Gür ve Kırvavaç, 2023), İstanbullu Gelin dizisinden Nişantaşı'na taşınan 55-56-57-58. bölümler (Teşrik-i Mesai, 2018), Ufak Tefek Cinayetler dizisinin Nişantaşı'nda geçen 11. ve 12. bölümleri (Acemi, Bilgin ve Yorulmazer, 2018) seçilmiştir. Tematik olarak analiz sürecinde, mekânın toplumsal çatışma, statü ve modern yaşam sembolü olarak temsilleri ana başlıklar olarak belirlenmiştir.

Göstergebilim alanında, günlük hayatta iletişim kurarken faydalanan farklı anlamlandırma biçimleri ortaya çıkar. Düz anlam ve yan anlam, mitler, metafor ve metonimi¹ bu anlamda önemlidir. Düz anlam, anlamlandırmanın birinci düzeyidir, göstergenin açık ve herkes tarafından aynı şekilde algılanan anlamına gönderme yapar. Yan anlam ise göstergenin kültürel, bağlamsal ve öznellik taşıyan dolaylı anlamıdır. Roland Barthes (1972) düz anlam yükleme aşamasının bilinçli, yan anlam yüklemelerinin ise çoğunlukla bilinçaltında gerçekleştiğini söyler. Barthes'e göre, kendi içinde yan anlamlar içeren toplumsal anlamlandırmalar mit olarak adlandırılır. Toplumsal inanç olarak da adlandırılan mitleri oluşturarak kalıp haline getirenler insanlardır. Mitler zamanla insanların düşüncelerine de yön vermeye başlar. Çalışma kapsamında, seçili dizilerde mekânsal ve toplumsal olarak ortaya çıkan düz ve yan anlamlara odaklanılmıştır.

Televizyon dizilerinin çoğunluğunda temsillere karakterler aracılığıyla oluşturulan kimliklerle yer verildiği görülür. Her bir dizi karakterinin kendi kişiliği ve diliyle sunulması, dizilerin toplumun kültüründen bağımsız olmadığını gösterir (Akıner ve Birol, 2016). Çünkü bir televizyon yapımı, üretildiği ve izleyiciye sunulduğu toplumsal bağlam içinde anlam kazanır; bu bağlam, dizinin doğru anlaşılması için çok önemlidir (Birkiye,

¹Metafor (eğretileme), bir göstergenin düz anlamı dışında, farklı bir anlamla benzeştirilmesidir. "Sevgilim gül gibidir." Cümlesinde benzetme metafor yoluyla oluşturulmuştur. Metonimi (düz değişmece) ise, bir şeyin anlamını göstermek için kastedilen o şeyin bir mecazını, bir parçasını ya da bir ögesini temsil edecek şekilde kullanmaktır (Mutlu, 2003: 82). Türk sineması yerine Yeşilçam demek metonimiye örnektir.

1984: 155). Bu nedenle kimlik, toplumsalın ve kültürel in temelinde biçimlendirilen ve inşa edilen bir kimliktir. Böylece sinema ile televizyon, toplumları ve toplumsal süreçleri anlamak için temsil özelliği taşır. Işıl Baysan Serim'e göre (2011), estetik, teknik, ideolojik ya da politik nedenlerden hangisiyle olursa olsun, filmin içinde yüzen ve onun söylemini kuran çevre ve kent, pek çok deneyimin hem göstereni hem de göstergesi olmaktadır. Sinema, toplumun içinde yaşadığı dünyaya dair deneyimleri icat ve inşa eder.

Televizyonun temsil yeteneğini, basit bir yansıtma süreci olarak değil, yoğun göstergeler aracılığıyla, ayrıntılarda kurulan ve kültürün uzlaşısı ile kodlarının üretimine katılan bir süreç olarak anlamak gerekir (Çelenk, 2005: 84). Televizyon dizilerinin toplumsal süreçlere etkisini ortaya koyan değerli araştırmalar bulunmaktadır (Öncü, 2000; Erdoğan ve Kaya, 2002; Adriaens ve Van Damme, 2017, Öngören, Göksu ve Yavaşgel, 2018). Bu bağlamda, televizyon dizilerindeki temsiller, toplumsal ve kültürel kodların üretimi ile yeniden inşasında hem görsel hem de anlatımsal bir alan sunmaktadır. Seçilen örnekler, Nişantaşı'nın toplumsal statü ve kimlik anlamlarının, modernleşme sürecindeki dönüşümünü sağlayan bir inceleme zemini sağlamaktadır.

Yazının ilerleyen bölümünde, Nişantaşı'nın temsili Türkiye'nin modernleşme süreciyle birlikte ele alınarak, tarihsel arka plan oluşturulmuştur.

Türkiye'de Modern Yaşam Biçimi ve Toplumsal Yansıması: Nişantaşı

Bu kısım dönemin politik bağlamına odaklanarak Türk toplumsal yapısındaki dönüşümleri aktarmaktadır ve toplumsal izdüşümlerin mekânsal karşılığı Nişantaşı semti özelinde irdelemektedir. Farklı dönemlerde toplum üzerinde etkili olan iletişim araçların değişimine bağlı olarak tarihsel bir okuma yapmaktadır.

Türkiye tarihinde modernleşme çalışmaları girişte bahsedildiği gibi Osmanlı Devleti'nde başlar. Bu modernleşme, öncelikle eskimiş devlet kurumu düzeyindeki etkinlikler kapsamında gerçekleşir (Sezer, 2017). Cumhuriyet döneminde ise, radikal yeniliklerle şekillenir; genç devletin hedefi geçmişin izlerinden kurtulmak, yeni bir toplum projesi tasarlamaktır. 1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile beraber gerçekleştirilen bir dizi yenilikle Fransız modeline uygun sekülerleşme süreci hayata sokulmuş, bu yeni durum geçmişle tüm bağların koparılmasıyla yeni bir geleneğin oluşturulmasını gerekli kılmıştır (Keyder, 1996; Karakaş, 2020). Yeni kimliğin inşasında, Osmanlı'dan gelen Müslüman Türk kimliği ile Avrupa kimliği arasında uyumsuzluklar ortaya çıkmıştır.

İşte tam da bu uyumsuzluklar çerçevesinde, Nişantaşı, modernleşme ve seküler yaşam biçiminin mekânsal karşılığı olarak konumlanır. Peyami Safa *Fatih-Harbiye* (Safa, (1931) 1995)² romanında Nişantaşı'nı, Batılı seçkinlerin yaşam alanı olarak betimler. Lüküs Hayat Opereti³ (1933) toplumdaki zenginlik ve Batılılaşmayı eleştiren olağanüstü bir ironi barındırır. 1930larda bu eserler, modernleşmenin maddi sermaye ve tüketimle özdeşleşen yüzüne dikkat çekerler.

Araştırmacılar, Türkiye modernleşmesinin Batıyı taklit ve öykünme yoluyla gerçekleşmesini (Göle, 1998) kendi modernliğini üretememesinin sebebi olarak görmekteler (Sezer, 1996) ve toplumda ciddi bir ayrıma yol açtığını vurgularlar (Zürcher, 1992; Lewis, 2002; Mango, 2006). Safa, *Fatih-Harbiye* romanında batılı, seküler yaşam biçimini, geleneksel olanı dışlar ve küçümser. *Lüküs Hayat* opereti ise batılı yaşam biçimi zenginlik ve tüketimle özdeşleştirir, bu yaşam biçimine sadece maddi sermaye yoluyla ulaşanlarla alay edilir. Pierre

²İlk defa 1931 yılında yayınlanan eserde Peyami Safa, Fatih'te geleneksel bir yaşam süren ana karakterin, Harbiye'ye ilgi duyarak batılı yaşam biçiminin cazibesine kapılmasını anlatır. Bu çevrede yaşayan zengin insanlarla tanışması, ona yeni bir yaşam biçiminin kapılarını aralar; fakat geleneksel değerleri ve Batılı yaşam biçiminin arasında kalarak içsel çatışma yaşar. Harbiye, Nişantaşı ile özdeşleşmiş, aynı kültürel anlamları ifade eden semt olarak öne çıkmaktadır. Safa'nın öyküsünde seküler yaşam biçimi benimsemiş insanlar, geleneksel olana mesafeli, hatta küçümseyici şekilde konumlanmışlardır.

³Eser 1946 yılına kadar sahnelenmiş, 1958, 1962, 1985 yıllarında tekrar sahneye konmuş, günümüzde pek çok şehrin devlet tiyatrosunda kesintisiz olarak sahnelenmeye devam etmektedir. Neredeyse yarım asırdır kesintisiz olarak seyirciyle buluşan bu operetin toplum tarafından önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir (URL-1, 2014).

Bourdieu'nün (2015) sınıf tanımına göre, modern yaşam biçimi üst gelir grubunun parçası olmak için yeterli değildir, kültürel sermaye de sınıfın belirlenmesinde önemli bir role sahiptir. Batılılaşma serüvenindeki 'öykünmecilik' ve geleneksel yapıya 'küçümsemeyle yaklaşılması'na 'kültürel sermaye' yeni bir boyut olarak görünür biçimde eklenir. Toplumsal sınıfların ayrımında, yaşam biçimi, ekonomik sermaye ve kültürel sermaye bir bütün olarak önemli rol oynar.

1930'lu yıllardan itibaren Nişantaşı mekânsal örüntüsüne aile apartmanları ya da kira apartmanları egemen olur. Apartmanlaşma sürecinin hız kazanması, sermaye birikimi ve arsa yetersizliği nedeniyle kira apartmanları yaygınlaşmıştır. 1950'lerden sonra apartman yaşamı Amerikan tarzı tüketim alışkanlıklarıyla birleşmiştir (Yazar 1, 2014). Bu süreç betonarme apartmanın Türkiye kentlerinde anonimleşmesi (Yazar 2 ve Yazar 1, 2014) ile devam eder. 1980'li yıllardan sonra apartman arzu nesnesi ya da sınıf belirleyici olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır (Bartu Candan ve Kolluoğlu, 2015).

1990'lı yıllar, Türkiye toplumsal yapısında köklü değişimlerin başladığı yıllar olarak görülür. Genç Cumhuriyetin toplumda geleneksel-modern, dindar-seküler tartışmaları sürerken, 1980'li yılların serbest ekonomi düzeninin toplumdaki yansımaları ortaya çıkmaya başlar. Ekonomik sistemdeki değişimle, tek kanallı siyah-beyaz televizyondan, özel televizyon kanallarının yayın çeşitliliğine geçiş ile, farklı yaşam biçimleri görünür hale gelmiştir. 1990lar ve sonrasında televizyonun konutlarda kazandığı merkezi konum, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda kültürel (Yıldızhan, 2023). Bu nedenle televizyon ürünleri, toplumsal süreçlerin izini sürmek için anlamlı bir araçtır.

Türkiye'de Turgut Özal'ın (13 Ekim 1927-17 Nisan 1993) Başbakanlık döneminde (1983-1989) serbest piyasa sisteminin aktörleri olarak varsıllaşan ve Batılı yaşam tarzına uyum sağlamak isteyen 'yeni zenginler' ile kendini eski ve köklü burjuvazi olarak tanımlayan genellikle İstanbul merkezli iş adamları ve gazeteciler arasında eleştirel tartışmaların yaşandığı görülür (Bali, 2002; 321). 1990'lı yılların sonlarında, yeni zenginlerin modern yaşam biçimini yalnızca görsel ve simgesel yönleriyle benimsemeleri, ancak kültürel sermayeye ilgi göstermemeleri, kültürel alanda tartışmalara yol açmıştır (Bali, 2002, ss. 324-326). Tam da bu dönemde ilk defa gazeteci Ufuk Güldemir tarafından kullanılan 'Beyaz Türk' terimi, İstanbul'da toplumsal eliti oluşturduğu kabul edilen, eğitilmiş ve varlıklı dar bir kesimi ifade etmek için pek çok gazeteci ve sosyolog tarafından kullanılmıştır (Paksoy, 2018). Nişantaşı ile çağrışım yapan bu terim, zengin ve eğitilmiş bir kesim olarak toplumsal seçkini temsil eder. Olumsuz bir içerik taşıdığı iddia edilen bu ifade (Paksoy, 2018), 1980'lerin sonu 1990'ların başında olgunlaşmaya başlamıştır. Bu dönemde gerçekleşen serbest piyasa ekonomik politikaları ile yaşanan yapısal değişimler ve köyden kente doğru gerçekleşen hızlı göç, bu ifadenin ortaya çıkmasında temel sebep olarak gösterilir (Demiröz ve Öncü, 2005; Arat-Koç, 2007; Ergin, 2008).

1990'lı yıllarda medyada, Beyaz Türkler; çevreyi dışlayan, siyaseti, bürokrasiyi ve özel sektörü sahiplenilen dar bir seçkin grup olarak tanımlanmıştır. 28 Şubat 1997 sonrasında, bu kavramın karşıtı olarak 'Zenci Türkler' ifadesi egemen hale gelmiştir. Başlangıçta dar bir İslami çevreyi tanımlamak için kullanılan bu terim, 2000 sonrasında bu çevrenin değerlerini temsil eden geniş bir kavramsallaştırmaya dönüşmüştür. Bu dönemde 'Zenci Türkler' terimi, medya aracılığıyla 'Beyaz Türklere' karşı dışlayıcı bir tavır sergilemiştir (Korkun, 2020).

Gençkal Eroiler'e göre (2017; 321-323) 2000li yıllar, Erken Cumhuriyet döneminden sonra yapılan en güçlü ulus kimlik vurgusu, aslında yeni bir ideolojinin inşasıdır. Bu ideoloji, süregelen düzende mağdur olan muhafazakâr kesime İslamlaşma olarak anlatılan bu seküler karşıtı (modernist deseküler) yeni söylemdir. Bu ideoloji toplumu 'halk' ve 'seçkinler' olarak ikiye bölen bir popülist söylem olarak ele alınır ve toplumsal ayrışma sürecinde köklü ailelerin prestij kaybına işaret eder (Sırma, 2019). 'Halk' ve 'seçkin'in kim olduğu ise iktidarı elinde tutan tarafından şekillenir. Bu bağlamda, toplumun 'modern', 'seküler' 'seçkin' kesimi ideolojik olarak ötekileştirilen ve dışlanan olmuştur (Yılmaz, 2009; Champeau, 2015).

Modernleşme sürecindeki bu karşıtlıklar, toplumsal sınıfların ayrışmasını Nişantaşı gibi semtlerde görünür hale getirir; bu ayrışma, kültürel ve ekonomik sermaye ekseninde yeniden üretilir (Keyder, 2005; Karademir Hazır, 2014; Ghulyan, 2021). Bourdieu'nün 'habitus' ve 'sermaye' kavramları, bu ayrışma süreçlerini anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır. Batılı yaşam biçimi yalnızca ekonomik sermaye ile değil, kültürel sermaye ile de ilişkilendirilmiş; bu ikili okuma, toplumsal ve mekânsal ayrışmayı belirgin hale getirmiştir.

Mekân ve Toplum: Dizilerdeki Yansımalar

Bu bölümde 2000 sonrasına ait seçili dizilerde Nişantaşı'nın mekânsal temsili, toplumsal farklılaşmalar bağlamında ele alınmıştır.

Avrupa Yakası, Nişantaşı'nda bulunan Avrupa Yakası isimli derginin çalışanları ve onların sosyal çevresi etrafında geçen bir durum komedisidir. Ana karakterlerden olan derginin çalışanı Aslı'nın (Aslı Sütçüoğlu) geleneksel yapıya sahip ailesi ve modern beyaz Türk sevgilisi Cem Onaran arasında kalmasını konu alan dizi, ilerledikçe farklı sosyal sınıflar hakkında ağlar örmeye başlar. Burhan, Şahika ve Makbule karakterleri farklı gelir ve eğitim seviyesine sahip, fakat Nişantaşı'ndaki bu cemiye ait olmak isteyen karakterler olarak ilerleyen sezonlarda karşımıza çıkar.

Merkezin Nişantaşı yaşamını alarak bu semtin kültürel ve sosyal özelliklerini gözler önüne serer. Dizi, modern ve geleneksel yaşam biçimleri ile kentli ve taşralı kimlikler gibi karşıtlıkları işler. Türkiye'deki yeni orta-üst sınıf ve köklü aileler arasındaki kültürel sermaye farklarını vurgulayan yapımda, özellikle sınıf atlama arzusu taşıyan ve bu yüzden alay konusu edilen yeni orta sınıfın konumu dikkat çekicidir. Bu karşıtlıklar mizahi bir yaklaşımla ele alınırken, toplumdaki bazı kesimleri ötekileştirdiği ve "biz" ve "onlar" ayrımıyla statükocu bir tutum sergilediği için eleştirilmiştir (Akıner ve Birol, 2016).

Dizi, toplumsal sınıflar arasındaki ayrımı mitler üzerinden, *Beyaz Türk aile, yeni zengin aile, modern ve geleneksel aileler* gibi kategorilerle ortaya koyar (Çelik Sözer, 2010). Nişantaşı'na ait orta sınıf aileler varlıklı, iyi eğitilmiş bireylerle temsil edilirken; iş ortamı modern yaşam tarzına ve güncel tüketim alışkanlıklarına sahip kişilerle gösterilir. Ancak sınıf atlama arzusu olanlar, Şahika karakteri gibi çoğunlukla maddi sermayeleri olsa bile kültürel sermayeleri yetersiz olarak resmedilerek, gösterişli tüketim alışkanlıkları ve konuşma tarzlarıyla eleştirilir. Bu durumda, İstanbullu ve taşralı karakterler arasındaki uçurum derinleşir. Nişantaşı, dizide modern, seküler ve varlıklı insanların yaşam alanı olarak konumlandırılırken; bu dünyaya dâhil olmaya çalışan Burhan gibi taşralı alt sınıf veya Şahika gibi yeni zengin olan ama kültürel derinliği olmayanlar, kendilerini semte kabul ettirme çabasıdadır.

Başrol karakterlerinden Burhan, Nişantaşı ve bu sosyal çevrenin bir parçası olma arzusunu açıkça ifade eder. Zenginlik, yakışıklılık ve kabul görme isteğiyle dolu olan Burhan, "Ben de zengin çocuğuyum, ben de üniversite mezunuyum, ben de Nişantaşı'nda oturuyorum, beni de alsanıza aranıza" gibi sözleriyle popüler olmuştur. Bu sözler, dizinin yayınlandığı dönemde büyük yankı uyandırmış ve sosyal medyada mizahi paylaşımlar, duvar yazıları gibi ifadelerle konu olmuştur. Bir sahnede Aslı ve Cem yerleşmek istedikleri evi Burhan'ın da gezdiğini görünce çok şaşırırlar. Buna karşılık Burhan'ın "Niye, ben Nişantaşı'nda oturamaz mıyım? Ben de bu çevrenin insanıyım. Ben de sizin gibi biriyim" çıkışı mekânsal statünün aynı zamanda sosyal kabul görme ile ilişkisini gösterir. Sadece orada oturmakla o çevrenin parçası olamayacağını hisseder ve bunu sorgular. Burhan'ın bu toplumda kabul görme çabası, toplumun köklü ailelerine dâhil olma ve statü isteğini yansıtır.

“Burası Nişantaşı, burada moda değer verilir. Şehirlilerin standartları çok yüksektir.” “Nişantaşı’nda yaşamak zor. Her hafta davete gitmemiz gerekiyor, yoksa sosyal hayatımız biter.” “Ben köyde yaşarken, en büyük sosyal aktivitemiz tazi yarışlarıydı.”

Bu ifadeler ile Nişantaşı’nın kentli-seçkin yaşam tarzının merkezi olarak kodlandığı görülür. Burada yaşamak ise, sadece ekonomik bir güç gerektirmez, belirli bir sosyal çevreye uyumu da gerektirir. Dizide, bu yaşam biçimini taşımanın zorluğu ironik olarak ele alınır, aynı zamanda taşralı-kentli farkını ortaya koyar. Öte yandan, bu sosyal çevreye uyum sağlayan Şehsuvar hakkında Fatoş’un “köy kökenlidir, evet eğitimi yoktur, ama çok zeki bir çocuktur. Kendini yetiştirmiştir.” sözlerinin ardından Burhan Şehsuvar’a yaklaşmak için şunları söyler: “Ben kompleksiz bir yöneticiyim. Gün olur birlikte hamburger yemeye gideriz. Bowling oynarız. Ben bunların hepsine varım! Miniaturk’e gideriz, kumpir yeriz.” Burhan modern ve kentli olmak için harcadığı bu abartılı çaba nedeniyle komik hale gelir. Hamburger yemeyi ve Bowling oynamayı ‘sosyal statü’ simgesi olarak görmesi Burhan’ın şehirli kimliğini içselleştiremediğini gösteriyor. Miniaturk’e gitmek ve kumpir yemek gibi ifadeleri, kültürel entelektüellik ile turistik tüketim arasındaki farkı anlayamadığını ima ediyor. Burhan, sınıfsal olarak yükselmeye çalışan, ama bunu tam olarak başaramayan bir figürü temsil ediyor.

Dizi boyunca “Nişantaşı Cumhuriyeti” kavramı dikkat çekiyor. “Nişantaşı Cumhuriyeti, burada herkes birbirleriyle yarışıyor.” “Burada yalnızca para değil, prestij de önemli; Nişantaşı Cumhuriyeti buna göre şekilleniyor.” “Nişantaşı Cumhuriyeti’nde yaşamak, stili ve eğitimi iyi olanlarla dolu.” Bu diyaloglar, Nişantaşı’nın sosyal dokusunu ve bireyler arası ilişkileri ortaya koyarken, buranın sadece fiziksel bir mekân değil, aynı zamanda özgün bir yaşam biçimi ve sosyal sistem haline geldiğine işaret etmektedir. “Nişantaşı Cumhuriyeti” sembolü, yerel kültürdeki seçkinciliği, stil ve eğitim gibi unsurları öne çıkararak sosyoekonomik hiyerarşiyi gözler önüne seriyor. Dolayısıyla, Nişantaşı, bireylerin toplumsal kimliklerini ve ilişkilerini şekillendiren dinamik bir mekân olarak karşımıza çıkıyor.

Bu farklı sosyal sınıflara ait iç mekânlar, stüdyo ortamında tasarlanmış olsalar bile, Nişantaşı toplumunu temsile hizmet ettikleri için önemlidir (Resim 1).

Resim 1

Avrupa Yakası, Toplumsal Temsil

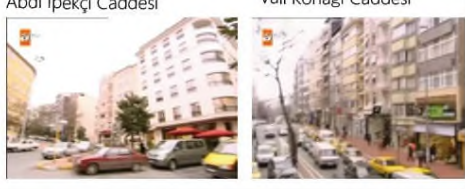
Mekân	Gösteren	Sistem Düz Anlam	Yan Anlam
Sütçüoğlu ailesi evi	Sütçüoğlu Ailesi	Aile	Nişantaşlı, Geleneksel aile, modern yönü olan, iyi eğitime önem veren, varlıklı
	Oturma Odası	Stüdyo iç mekânı	Klasik mobilyalarla tasarlanmış, geleneksel, varlıklı
Onaran ailesi evi	Onaran Ailesi	Aile	İstanbul, Avrupa ve Amerika geçmişi olan, global modern, seküler, üniversite eğitimi birden fazla kuşak
	Oturma Odası	Stüdyo iç mekânı	Soyut sanat eserleriyle donatılmış, global modern, gelenekselin tam karşıtı
Burhan’ın evi	Burhan	Erkek	Taşralı, açıköğretim mezunu, aksanlı Türkçe, Nişantaşı’na ait olmaya çalışan
	Oturma Odası	Stüdyo iç mekânı	Alaturka, geleneksel, kitsch

Dizinin çekimleri stüdyoda yapılmıştır bu nedenle tüm iç mekânlar stüdyodur. Fakat geçiş sahnelerinde dış mekânlar gösterilmiştir (Resim 2). Bunlar öncelikle Sütçüoğlu ailesine ait olan evin bulunduğu apartman,

iş yerleri olan Avrupa Yakası dergisinin bulunduğu binadır. Zaman zaman ise semtin farklı yerlerinden sokak görüntülerine rastlanır (**Resim 2**). Bu görüntüler genellikle semtin ana akslarıdır.

Resim 2

Avrupa Yakası, Kentsel Temsil

Mekân	Sütçüoğlu Konağı	Avrupa Yakası Dergisi	Nişantaşı
			
Gösterilen Düz Anlam	Konak	İşyeri	Sokak
	Bina	Bina	Semt
Yan Anlam	Tarihi görkemli apartman, konak, varlık ve köklülük	Postmodern cephe, işyeri, güncel mimari	Kalabalık ana caddeleri, alışveriş - lüks tüketim aksları

Dizinin karakterleri zamanın Türkiye'sinin toplumsal çatışmalarını ortaya koymaktadır. Sınıf artık sadece maddi varlıkla ya da mevcut yaşam biçimiyle oluşmaz. Köklü aileye sahip olanlar ya da eski İstanbullu olanlar, sonradan İstanbul'a gelenlerden *habitus*larının farkı nedeniyle ayrıcalıklı bir hayat sürmüşlerdir. Ne var ki şimdiye değin biraz da alay ederek ayrıştırılan diğer kesim artık o kadar güçsüz değildir ve diğerinin alanında var olabilmektedirler. Hem maddi hem kültürel sermayeyi elinde tutan kesimin, eski İstanbul'un yaşam alanı olan Nişantaşı'na diğer kesim sızmıştır. Bu iki farklı toplumsal çevre, Nişantaşı'nda buluşmuş; artık birlikte yaşam sürmektedirler. Buraya sızan diğer kesimin arzusu da kuşkusuz ayrıcalıklı sınıfa dâhil olmaktır. 1990 sonrası Türkiye'de ortaya çıkan yeni zenginlerin öykündükleri yaşam biçimi elbette bu ayrıcalıklı sınıf olmuştur. Bu yıllarda üst ve orta sınıf İstanbul'un merkezinden kaçarak, ortaya çıkan farklı konut yerleşimlerinde kendi içinde homojen, ama birbirinden kesin olarak ayrılan yaşam biçimlerine çekilirler. Öncü'ye (1999) göre, İstanbul'da sınıflar arasında her zaman var olan çeşitlilik, yerini kültürel olduğu kadar mekânsal da parçalanmaya bırakır. 1980'li yıllarda Nişantaşı semtinin yapı stokunun değişip artması ve büyük kentlerin kırsaldan aldığı göç nedeniyle buranın nüfusu değişmeye başlamıştır. Bunun sonucunda şimdiye değin hem kültürel hem de ekonomik sermayeye sahip oluşuyla toplumun en üst kesimini temsil edilen Nişantaşı yerlisi, başka yaşam alanları oluşturmaya başlamıştır (Yazar 3 ve Yazar 1, 2021). Avrupa Yakası dizisinde Nişantaşı'nın ve yerlisinin temsili, bu sınıf çatışmalarının ve dönemin toplumsal farklılıklarının bir izleğini oluşturur (**Resim 1**).

İstanbullu Gelin dizisinde ise Nişantaşı'nın ele alınışı farklıdır. Dizi semti mekân olarak kullanır ve bir ailenin dönüşümüyle birlikte semtin dönüşümünün yıkıcı duygusu arasında bağ kurar. Bursa'nın geleneksel ve köklü ailesi yaşanan maddi kaybın ardından İstanbul'a yerleşir, yani Nişantaşı'na. Yerleşilen ev, bir önceki yüzyılda sosyal statü sağlayacak bir geç Osmanlı-Erken Cumhuriyet dönemi apartmanlarından biri olan Belveder Apartmanı'dır. Mimari ve sosyal değerinden ötürü tescilli bir binadır.

Ailenin burada yaşamaya başladığı bölümlerde, kameranın ana karakterlerden Esmâ Hanım'ın gözüyle camdan dışarı baktığı önemli bir sahne vardır (**Resim 3**). İstanbul'un ihtişamlı zamanlarının örnek bir binası olan bu apartmandan dışarı baktığında, arka bahçeler üzerinden, dönüşüm geçiren binalar, inşaat ve trafik gürültüsü ile dramatik bir kaos duygusu seyirciye yaşatılır. Bu duygu kuşkusuz büyük şehirde ve

onun merkezinde yaşamanın doğuracağı bir sonuç olarak görülebilir. Fakat aynı zamanda hem İstanbul hem Nişantaşı tasviri, olumsuz çağrışımlarla donatılmıştır. Burada Ema Hanım ile oğlu Faruk arasında bir konuşma geçer:

“Ema: Ben bu şehirden boşuna nefret etmiyordum. Kavgası sandığımdan da büyükmüş.

Faruk: Anne, bu evden de düştüğümüz bu çukurdan da çıkacağız. Sen yeter ki dirayetini kaybetme. O konağı senin için geri alacağım.

Ema: Onu görmeden eşe dosta bunu göstermeden bir yere gitmem.”

Bu konuşma, Ema'nın İstanbul'u kendi sınıfsal ve kültürel kimliği için bir tehdit olarak gördüğünü ortaya koyuyor. Ema, toplumun gözünde güç kaybına uğradığını kabul etmiyor ve statü kaybının dışı vurulmasını engellemek istiyor. ‘Sosyal statü’yu simgeleyen unsur olarak mekânı görüyor; günümüzde bu mekâna sahne olan Nişantaşı sınıfsal düşüşün simgesel temsiliyeti olarak yorumlanıyor. Artık Nişantaşı'nda bir apartman dairesinde yaşamak, günümüzde sınıf kaybı göstergesi olarak sahnelenmektedir. Nişantaşı'ndaki ilk yapı tipolojisi, Osmanlı elitlerinin yaşadığı ahşap konaklardan oluşmaktaydı. 1910lu yıllardan itibaren modern kentsel anlayışının etkisiyle bu konaklar yerini modern yaşam biçiminin temsili apartmanlara bıraktı. Böylece, ahşap konaklar eski ve köhnemiş olanın, apartmanlar ise modernleşmenin simgesi haline geldi (Yazar 3 ve Yazar 1, 2024). Ancak dizide, ahşap konağın yeniden statü temsili olarak ele alınması, bu dönüşümün algısal ve sosyokültürel boyutlarına dair önemli bir vurgu yapmaktadır.

Dışarıdan gelen inşaat gürültüleri eşliğinde Ema odasında otururken “saygısız şehir” diyerek gösterdiği tepki, kültürel olarak bozulmuş bir alana da işaret ediyor. Hizmetlinin “Pencereleri kapatayım mı?” sorusuna Ema'nın “Yıllarca camları kapattık da ne oldu” şeklinde yanıtı, artık kendinin fiziksel ve kültürel olarak çabalarının işe yaramadığını gösteriyor. Ardından ziyaretine gelen eski arkadaşları “Esmacığım düşmez kalkmaz bir Allah var, halden anlarız, bizden saklamana gerek yok” der. Belveder Apartmanı'ndan çıkarken arkadaşlarının “Nereden nereye geldiler” biçimindeki ifadeleriyle seyirci Ema'nın yeni konumunu küçümsediklerini kavrar.

Bir başka sahnede, Faruk eşini yatak odalarında ütü yaparken görür ve şaşırır. Eşi “Ne aa, ben senin gibi konaklarda dadılarla büyümedim” şeklinde karşılık verir. Bu diyalogda sınıfsal kimliklerin gündelik pratikler aracılığıyla görünür hale gelerek, ev içi emek ile toplumsal statü arasındaki ilişki ortaya çıkmaktadır. Faruk hizmetlilere alışkın bir sınıftan gelirken, eşi kendi emeğiyle hayatını sürdürmeye alışık bir sınıfsal geçmişe sahip olduğunu vurguluyor. Faruk'un şaşırması, alışık olmadığı bir yaşam tarzı ile karşı karşıya olduğunu ve yeni statüsünün (sınıfsal düşüşünün) etkilerini somut olarak hissettiğini gösterir. Göstergebilim açısından ütü yapmak sadece bir ev işi değil, değişen sosyal sınıfın da simgesidir.

Ema'nın diğer gelini İpek ise, Nişantaşı'ndaki evde camdan dışarı bakar ve alışveriş yapan insanlar görünür. Eşi Fikret'e “Yalnız ev mükemmel bir yerdeymiş. Daha ne istiyoruz ki. Hadi gel dışarı çıkalım” der. Fikret ise oldukça mutsuz görünmektedir “Neyin kafasını yaşıyorsun sen İpek, biz ne haldeyiz.” Şeklinde karşılık verir. Kocasının burada olmaktan yaşadığı mutsuzluğa rağmen, İpek mutludur. Onu daha sonra Nişantaşı'nda lüks mağazaların önünde ellerindeki alışveriş torbalarını şoförlerine veren kadınları izlerken görürüz. Bu mağazalardan birine girerek alışverişe başlar. Tezgahtarı azarlayarak “Sence ben bu renklerin moda olduğunu bilmiyorum mu” demesi, kaybettiği ima edilen sınıfsal statüsünü korumaya yönelik bir savunma mekanizması olarak okunabilir.

Dizide Belveder Apartmanı'nda yeni bir yan karakter (Ülfet Hala) daha ele alınır. Bu kişi Bursalı aileyle akraba olan, ama uzun yıllar önce burada yaşamaya başlamış bir kadındır. Ülfet Hala, aileyle düşmanca bir ilişkisi olan ve sinsî planlar yapan bir karakterdir. Geleneksel olan ana karakter Ema Hanım'ın aksine

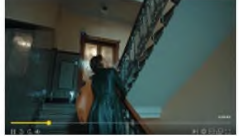
oldukça modern, bağımsız ve seküler bir kadındır. Bilinen bir modacı olarak ‘stil’ sahibidir. Evinin aydınlık iç mekânının modern bir çizgisi vardır. Esmâ’nın evine gelerek, “Burnun kötü kokulara alışkındır. Maaile çocuk çocuk aynı çatıda yaşadığınız için.” veya “Ev hanımlığı da çok iş. Çok takdir ediyorum.” ifadeleriyle Ülfet Hala, sınıfsal hiyerarşiye gönderme yapmakta ve onları küçümsemektedir. Daha önce Faruk’un eşinin üt yaptırdığı sahnenin bir benzeri olarak ev işlerine harcanan emek, sınıfsal değişimin, diğer deyişle ekonomik ve sosyal düşüşün göstergesi haline gelmektedir.

Ülfet Hanım’ın modern yaşam biçimiyle temsiline yanında tasvir edilen karanlık ve sinsi planlar kuran karakteri ise buradaki tezatlardan birinin daha işaretidir. Nişantaşı semtlisi hakkında genel bir temsil iddiası olmasa dahi, bu karakter ile bağımsız ve güçlü ama kötü kadının Nişantaşı semtlisini temsil ettiği görülür. Böylece semti hem fiziksel hem de sosyal anlamda yaşamının tercih edilmeyeceği bir konuma yerleştirir. Ayrıca Nişantaşı’nın İpek ve Ülfet Hala özelinde, lüks tüketim ve gösteriş sembolü olduğu anlaşılır.

Bu durum, Türkiye’nin farklı sosyal ve ekonomik sınıflarının yaşam standartlarının farklı kriterlere sahip olması şeklinde yorumlanabileceği gibi, ortaya çıkan yeni zenginlerin kendilerini tanımlama biçimlerinin değişimi olarak da yorumlanabilir. Bu dizide Nişantaşı’nın bir statü sembolü olarak ele alınmaması, sınıfsal rekabetin kültürel ve ideolojik kodlarını ortaya çıkarır. Burada temsil, mekânın yalnızca fiziksel tasvirini değil, oraya yüklenen toplumsal anlamların değişimini ifade eder. Foucault’cu yaklaşıma göre, Nişantaşı’nın geçmişteki kimliği, söylem içinde üretilerek kabul görmüştür. Bu dizide Belveder Apartmanı ve çevresindeki sahnelerin temsiliyle, bu söylemin erozyona uğrayarak, mekânın yeni bir anlam kazandığı düşünülebilir.

Resim 3

İstanbullu Gelin, Toplumsal Temsil

	Mekân	Gösteren	Gösterilen Düz Anlam	Yan Anlam
Esmâ Hanım		Esmâ Hanım Pencrenden dışarıya bakan kadın	Kadın Sokak	Bursalı, geleneksel, varlıklı aile, maddi kayıp ile Nişantaşı’na geliş mutsuz duygulara yol açan kötü görüntü, çirkinlik, değersizlik, statü kaybı
Esmâ Hanım		Oturma Odası	İç mekân	Dağınık, kaotik, karanlık, eski, klasik - modern iç mekân
Ülfet Hanım		Ülfet Hanım Oturma Odası	Kadın İç mekân	Kentli, Modern, tasarımcı, seküler, bağımsız, sinsi planları olan, düşmanlık besleyen kötü kadın Stil sahibi iç mekân, modern, sanat eserleriyle birlikte derinlikli tasarlanmış
Belveder Apartmanı		Apartman	Bina	Esmâ Hanım ile Ülfet Hanım’ı birleştiren mekân Esmâ H.’ın statü kaybı yaşamasına neden olan, Ülfet Hanım’ın modern görünümü altında yatan kötü karakteri ile olumsuz çağrışımlar

Hall’un teorisine göre Nişantaşı’nın sınıfsal bir düşüşün göstergesi olarak temsil edilmesi, mekânın inşa edilmiş anlamının kültürel bağlamda değiştiğine işaret eder. Bununla birlikte semtin genel dokusuna dair paylaşılan açılış görüntüleri bu tavrın biraz dışına doğru konumlanacak şekilde, semtin tescilli binalarının çoğunlukta olduğu görüntülerinden oluşur (Resim 4). 20. yüzyıl başına tarihlenen ilk apartmanların bulunduğu Teşvikiye Caddesi başlangıcı, semtin klasik modern mimarisine dair masalsı bir temsil oluşturur. Aynı şekilde dizinin geçtiği dairenin iç mekânı da bu klasik mimariyi destekler niteliktedir.

Resim 4*İstanbul Gelin, Kentsel Temsil*

	Mekân	Gösteren	Gösterilen Düz Anlam	Yan Anlam
Nişantaşı		Nişantaşı	Kent	Tescilli ve prestijli binalara sahip semt
Belveder Apartmanı		Apartman	Bina	Tescilli prestijli bina (Art Nouveau düzeninde)

Ufak Tefek Cinayetler dizisi, İstanbul Kemerburgaz'da aileleriyle müstakil evlerde yaşayan bir grup kadının hayatına odaklanmaktadır. Sosyal sınıfına göre insanları sınıflayarak, kendisine bir çevre oluşturan ana karakterlerden olan Merve Aksak'ın eşinin hapse girmesinin ardından yaşanan zorluklar nedeniyle buradan taşınması gerekir. Bundan sonra ne yapacağını soran arkadaşına: "Annemlerin Nişantaşı'nda evi var, şimdi orası boş, Bodrum'da yaşıyorlar" şeklinde yanıt verir. Böylelikle kızıyla birlikte Nişantaşı'ndaki Belveder Apartmanı'ndaki daireye yerleşir. Bu daire Merve'nin sözleriyle "boş bir yer", eski prestijini kaybetmiş, tercih edilmeyen bir mekân olarak sunuluyor. Klasik mimariye sahip, modern döşenmiş bu evde ve bu semtte yaşamak ise bir statü kaybı gibi tasvir edilir. "Sana da gün doğdu değil mi Edipciğim? Beni bu halde görmeye mi geldin? En yakın zamanda siteye geri döneceğim" ifadeleri karşımıza çıkar (Resim 5). Buraya yerleşmiş olmak, kendi sosyal çevresine açıklamakta utandığı bir düşüşü temsil eder. Arkadaşlarına "Siteye en yakın zamanda dönüyorum", bir çalışanına "Randevulara bir süreliğine buraya gelebilirsin, çok yakında siteye dönüyorum" ifadelerini kullanır. Nişantaşı'ndaki bu dairede geçici olarak bulunduğu dair vurgusu, burayı bir yuva olarak değil, adeta bir sürgün mekânı olarak gördüğünü hissettirir. Daireye ilk girdiğinde kızına sarılarak mekâna üzgün gözlerle bakıp ağlaması, yaşadığı güç kaybının dramatik bir anı olarak karşımıza çıkar.

Arkadaşları ziyarete geldiğinde "Ay ne bileyim Merve, burası da çok kasvetli geldi bana. Sen yerleşebildin mi?" ifadesiyle daireyi küçümser bir şekilde bakar. Kasvetli sözcüğü sadece fiziksel ortamı değil, aynı zamanda sosyal statüdeki değişimi de ima eder; Nişantaşı soğuk, yaşanmaz bir yer olarak temsil edilir. Aynı kişi apartmanın asansöründen inerken basamağa takılır, "dikkat basamak" uyarısında bulunur. Sahne, varsıl sosyal çevrenin alışık olduğu fiziksel koşulları karşılamayan alt gelir grubuna ait bir mekân olduğu düşüncesini güçlendirir. Merve'nin yanındayken ona destek olmak isterken arkadaşı Pelin, apartmandan çıkarken "Siz yediniz mi bunları? Her şey hallolur mu böyle? Bir tuhaflık var. Ben biraz *shopping* filan yaparım, acelem var yani o yüzden." sözleriyle, bu sosyal sınıfın yüzeysel ve çıkara dayalı ilişkiler kurduğu ima edilir.

Resim 5*Ufak Tefek Cinayetler, Toplumsal Temsil*

Mekân	Gösteren	Gösterilen Düz Anlam	Yan Anlam
Merve'nin evi 	Merve Aksak Oturma Odası	Kadın İç mekân	Sosyal sınıfa önem veren, maddi sermaye ve gösteriş meraklısı, seküler, modern karakter Statü kaybına neden olan , utanılacak bir düşüşün sembolü
Merve'nin evi 	Oturma Odası	İç mekân	Modern mobilyalarla döşenmiş, klasik bir iç mekân, kasvetli, karanlık

Dizinin bu evi mekân olarak kullandığı bölümlerde, Nişantaşı'nın aynı mimari dile sahip yapılarını içeren açılar, apartmanın çevresi ve semt ile özdeşleşmiş Teşvikiye Cami gösterilir (**Resim 6**). Bu dizide de Nişantaşı'nın kentsel olarak benzeri bir görüntü ile temsil edildiği anlaşılır. Semt aynı zamanda üst sınıfın alışveriş kültürünü yansıtmaya devam etmektedir.

Resim 6*Ufak Tefek Cinayetler, Kentsel Temsil*

Mekân	Gösteren	Gösterilen Düz Anlam	Yan Anlam
Teşvikiye Cami 	Pencereden bakan kadın	Dış mekân	Teşvikiye Cami, Nişantaşı'nın ikonik yapısı
Teşvikiye Caddesi 	Taksiye binen kadın	Dış mekân	Semtın tescilli binalarının yoğun olduğu aksa bakış, Teşvikiye Caddesi, Teşvikiye Cami

2010'lu yılların sonlarına doğru yayınlanan İstanbullu Gelin ve Ufak Tefek Cinayetler dizilerinde Nişantaşı semtinin temsilindeki anlam kayması dikkat çeker. Ortaya çıkan bu yeni anlam ise, mevcut ideolojinin değişiminin bir yansıması olarak görülebilir. Nişantaşı'nın karşımıza çıkan bu yeni temsili, mevcut iktidarın seküler modernliği eleştiren, toplumun kaymak tabakası olarak adlandırdığı eğitimli kesimini dışlayan yeni söylemini pekiştirir. Söylemin iktidar ilişkileriyle şekillenmesine bağlı olarak (Foucault, 2000), mekânın anlamı iktidar söylemi doğrultusunda değişmeye başlamıştır.

Kızılıçık Şerbeti isimli dizide yine karşıtlıklar üzerinden anlatılan bir kurmaca vardır. Seküler, modern bir aile ile geleneksel, muhafazakâr bir ailenin etrafında şekillenen hikâyedeki evlerden biri Nişantaşı'ndadır. Bu defa muhafazakâr olan ailenin üyelerinden Ömer'in yaşadığı ev olarak Belveder Apartmanı'ndaki daire karşımıza çıkar (**Resim 7**). Ömer kendi ailesinin aksine, değişime ve yeniliğe biraz daha açıktır, bu yönüyle ailenin modern bireyi olduğu söylenebilir. Ailesinin diğer bireyleri büyük bir konakta yaşarken, dış çekimlerin de kullanıldığı bölümlerde Ömer'in Nişantaşı'nda yaşadığı açıkça gösterilmektedir. Ömer her ne kadar aile içinde moderniyi temsil ediyor olsa da dindar yönü oldukça baskındır. Bu nedenle Nişantaşı temsili bu türde toplumsal bir örnek karşımıza ilk defa çıkar.

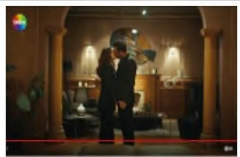
Ömer oğluna okul müdürü Kıvılcım Hoca'nın kızına Fatih'in (Ömer'in yeğeni) evlenme teklif ettiğini söyleyince oğlu Kıvılcım'ı yorumlar: "Allah Allah ya resmen bedduası tuttu öğrencilerin. Kıvılcım Hoca serttir, medeni modern bir kadın. E öyle olmayanı da sevmiyor işte." Muhafazakâr kesimin Kıvılcım'ı bu şekilde yorumlaması, onun yalnızca modern değil aynı zamanda farklı değerlerle şekillenmiş bir dünya görüşüne sahip olduğunu ve diğerlerini dışladığını vurguluyor. Buna karşılık Ömer'in "İyi de kadının kapalı olması onun medeni olmadığı anlamına gelmez." sözleri, modernleşme ve muhafazakârlık arasında denge kurmaya çalıştığını gösteriyor. Ömer burada iki dünya arasında bir köprü kuran bir figür olarak sunuluyor. İki aile arasında düşün planlanırken içki (alkol ikram edilen yemek anlamında kullanılıyor) ikramı olup olmaması tartışılırken, yine Ömer'in arabulucu olarak rol aldığı gözlenir: "Yalnızca sizin misafirlere ikram etsek?" Kıvılcım ise buna "Haremlik selamlık da yapacak mıyız?" derken, muhafazakâr ailenin annesi (Pembe) "Araya paravan koyarız" diye fısıldar. Seküler Kıvılcım'ın sert ve alaycı tutumu muhafazakâr kesime mesafesini, Pembe'nin tutumu ise geleneksel muhafazakâr kodlarını yansıtır.

Kıvılcım, Ömer'in Belveder'deki dairesine ilk geldiğinde şaşırır: "Vay ne kadar güzel evin varmış. Açıkçası senin evini hiç böyle hayal etmemiştim." Ömer nasıl hayal ettiğini sorduğunda verdiği "Abdullah Bey'in evi gibi." yanıtı, sınıfsal ve kültürel ayrışmanın önyargılarla ilişkisini gösteriyor. Kıvılcım, Ömer'in muhafazakâr kimliğinden yola çıkarak onun evini de geleneksel, ağır mobilyalarla döşenmiş, Osmanlı estetiğiyle şekillenmiş bir yer olarak hayal ettiğini ima ediyor. Ömer'in modern bir eve sahip olması, muhafazakâr kimliğin tek tip olmadığının mesajını veriyor. Öte yandan Ömer "Abimle biraz zevklerimiz farklıdır. Orası daha çok yengemin tarzına uyuyor. Ne de olsa evin sahibi kadındır derler ya" sözleriyle, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine dair önyargılarını ortaya koymaktadır. İlişkilerdeki köprü rolüne sahip olsa da geleneksel bakış açısı bunun gibi örneklerle karşımıza çıkar.

Yüzyılından başından itibaren Nişantaşı, romanlarda, şarkılarda, ya da medyada modern olanın temsili ya da geleneksel olanın tam karşıtı olarak aktarılırken, biraz yenilikçi dahi olsa muhafazakâr bir karakterin Nişantaşı'nda yaşaması farklı bir durumdur. Bu diziyle birlikte Nişantaşı ve Nişantaşılı olmak kavramlarında da kırılma yaşandığı anlaşılır. Daha önceleri toplumun modern ve maddi sermayesi yüksek sınıfının yerleşim alanı olan Nişantaşı ile Nişantaşılı, süreç içinde biraz itibar kaybetmiş, burada yaşam statüko kaybı gibi gösterilmiş, şimdi ise daha önceleri modern kesimin dışladığı diğerleri olan muhafazakârların da yaşam alanı olmuştur. Nişantaşı'na itibarı, bu defa muhafazakâr üst kesimden bir karakterle teslim edilmiştir. Foucault'a göre mekân, iktidar ilişkilerinin bir uzantısıdır. Ömer'in Nişantaşı'nda yaşaması, mekânın ideolojik sınırlarının da değişmeye başlayarak, yeni bir güç dinamiği doğurduğunu gösterir.

Resim 7

Kızılılık Şerbeti, Toplumsal Temsil

	Mekân	Gösteren	Düz Anlam	Yan Anlam
Ömer'in evi		Ömer Oturma Odası	Erkek İç mekân	Muhafazakâr, ailesine kıyasla yeniliğe açık, dindar, varlıklı Muhafazakâr bir erkeğin modern yaşam alanı, evlilik dışı ilişki yaşayabileceği mekân
Ömer'in evi		İnsan	Kadın	Muhafazakâr kadın Nişantaşı'nda modern evde

Kızılılık Şerbeti dizisinde muhafazakâr karakter olan Ömer'in Nişantaşı'nda yaşaması, mekânsal temsilde yeni bir dönemi işaret eder. Modern elitizm söyleminin sınırları aşıl原因arak, yeni toplumsal dinamikler ortaya

çıkılmıştır. Bununla birlikte dizinin Nişantaşı'nda öncekilerle benzer açılara odaklandığı görülür. Öncelik, dizinin çekildiği Belveder Apartmanı'ndadır (Resim 8).

Resim 8

Kızılıcak Şerbeti, Kentsel Temsil

	Mekân	Gösteren	Gösterilen Düz Anlam	Yan Anlam
Belveder Apartmanı		Apartman	Bina	Tescilli prestijli bina (Art Nouveau düzeninde)

Belirli görsel kalıpların sürekli tekrarlanması mekâna dair kolektif bir algı yaratımını destekler. Kentsel düzeyde Belveder Apartmanı'nın gösterişli girişi, Teşvikiye Caddesi, Teşvikiye Camisi ve 20. Yüzyıl başına tarihlenen tescilli apartmanların olduğu dokunun sahnelendiği görülür. Nişantaşı'nın görsel olarak temsilini bu kentsel doku oluşturur. Oysaki Resim 9'daki haritadan da görülebildiği gibi, semtin dokusu yoğun olarak bu yapılardan oluşmaz. Fakat yine de bu görsel temsilin tercih ediliyor olması, Nişantaşı'nın orta-üst sınıfın yaşam alanı olduğu fikrini desteklemek amacıyla seçiliyor olmalıdır. Bu yapılar, 1980 sonrası anonimleşerek (Yazar 2 ve Yazar 1, 2014) günümüzde yaygın olan betonarme apartmanlardan farklıdır ve tarihsel referanslarla köklü bir geçmişe işaret ederler. Böylece Nişantaşı imajı, sürekli tekrar eden bu görüntüler ile güçlü bir şekilde inşa edilir.

Resim 9

Tescilli bina haritası krokisi (A: Sütçüoğlu Malikânesi, B: Avrupa Yakası Dergisi Ofisi, C: Belveder Apartmanı, Tescilli binalar gri renk ile ifade edilmiştir.)

Sonuç

Araştırma kapsamında Nişantaşı'nı mekânsal ve toplumsal olarak temsil eden 2000 sonrası dizileri incelenmiş, dönemin toplumsal süreçleri ile ele alınmıştır. Bu bağlamda temsilin dilinin, dönemin toplumsal süreçlerine dair ipuçları veriyor olsa da Foucault'nun temsil anlayışına daha yakın, söylemin içinden üretilen temsil olduğu görülür.

Avrupa Yakası dizisinde, Nişantaşılı olmak köklü İstanbullu olmak ile ilişkilendirilir. Ekonomik ve kültürel sermayeyi elinde bulunduran bu kesim, ortaya çıkan yeni toplumsal sınıflarla karşılaşır. Nişantaşılı olmanın kentsoylu olmak ile sosyal ve kültürel donanımlarla elde edildiği vurgulanır. Farklı sosyal ve ekonomik sınıflardan karakterlerin sınıf atlama çabası, her kesimin bir diğeriyle yarışı ya da çatışması ortaya konur. Sınıfsal mizah, toplumsal tabakalaşmayı görünür hale getirir. İstanbullu Gelin dizisinde ise, Nişantaşı bir beğeni merkezi olmaktan çıkarılarak sosyal statü kaybına işaret eder. Benzer şekilde Ufak Tefek Cinayetler dizisinde de burada yaşamak sınıfsal değişimi, varsılıktan yoksunluğa geçiş diğer bir deyişle 'çöküş' olarak tasvir edilir.

Seküler modernleşmenin sembolü Nişantaşı 2000 sonrası ideolojik tutum çerçevesinde, modern hayatın eleştirisinin bir simgesi olmaktadır. Bu yıllarda halk (ezilenler/sömürülenler) ve elit (kaymak tabaka/sömürenler) ayrımına dayanan popülist söylem yaygınlaşmıştır. Bu söylem, Keyder (2005), Karademir Hazır (2014) ve Ghulyan'ın (2021) çalışmalarında vurguladıkları gibi mekânı toplumsal ayrışmanın sahnesi olarak yeniden inşa eder.

Bunlara ek olarak, Kızılıçık Şerbeti dizisiyle birlikte, mekânın ideolojik sınırının değişerek, yeniden inşa edildiğini düşünebiliriz. Cumhuriyetin seküler elitlerinin yaşam alanı ve modernleşmenin sembolü olan Nişantaşı'nda muhafazakâr Ömer'in varlığıyla mekân sembolik olarak el değiştirmiştir. Mekânın toplumsal ve kültürel anlamları iktidar ilişkileri doğrultusunda yeniden düzenlenmiştir. Fakat bu aynı zamanda tüketim kültürünün sınıf sınırlarını esnetmesinin bir sonucu olarak da görülebilir. Nişantaşı artık yalnızca bir kesimin yaşam alanı değil, ekonomik sermayeyi elinde bulunduran herkesin ulaşabileceği bir statü sembolüdür. Bu durum toplumsal tabakalaşmanın çözümüne değil, sürekliliğine işaret eder; bir kesimin yerini bir diğeri alır. Nişantaşı ise ekonomik sermayenin sınıfsal pozisyonlarını belirlemeye devam eden bir alan olarak okunabilir.

Bu dizilere konu olan toplumsal yapı ve yaşam biçimi değişiyor olsa da fiziksel tasvirin genelde aynı kaldığı görülür. Semtte mimari olarak prestijli sayılan tescilli apartmanların görüntüsü Nişantaşı'nın kentsel olarak temsilde baskındır. Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet döneminin ilk apartmanlarının örneklerinden olan bu binalar, mevcut yapı stokunun yanında oransal olarak büyük bir anlam ifade etmemekle birlikte (Resim 9), Nişantaşı'nın prestij kaynaklarıdır. Bu yapılar, aile apartmanları olarak inşa edilen İstanbul'un ilk apartmanlarındandır. Aile apartmanlarının önemli bir özelliği, nesiller boyunca aile bireylerine aktarılan bir kültürel kod oluşturarak, köklerin salınmasına dayanak oluşturuyor olmalarıdır. Pierre Bourdieu'nün sınıf oluşumundaki önemli etken olan 'habitus' kavramına doğal bir alan oluştururlar. Bu nedenle Nişantaşı, toplumun üst orta sınıfını temsil ederken, modern, kültürel ve maddi sermayeye sahip ailelerin yaşam biçimini temsil eder. Bu yaşam biçimi ise zaman zaman politik olarak istenmeyen de olsa, sınıf atlamanın önemli bir sembolü haline de gelmiştir. Keza, bir önceki yüzyılın istenmeyen geleneksel kesimi, günümüzde Kızılıçık Şerbeti dizisinde gördüğümüz gibi burada yaşamayı bir statü sembolü olarak görebilmektedir.

Nişantaşı'nı 1900lerin başına tarihlenen görüntüler aracılığıyla geçmişle romantize ederek temsil eden bu anlatı, gerçek mekânsal dinamiklerden kopuk bir fiziksel çerçeve yaratmakta, modern seküler kesime yönelik toplumsal eleştiriye desteklemektedir.

- Birkiye, A. (1984). *Yapısalcılığın Eleştirisine Doğru*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Birsel, G. (Senarist) ve Algül, H. (Yönetmen). (2004). 3. ve 25. Bölüm [Televizyon dizisi bölümü]. S. Çetin (Yapımcı), *Avrupa Yakası* içinde. İstanbul: Plato Stüdyoları.
- Birsel, G. (Senarist) ve Atabey, J. (Yönetmen). (2005). Bölüm 62 [Televizyon dizisi bölümü]. S. Çetin (Yapımcı), *Avrupa Yakası* içinde. İstanbul: Plato Stüdyoları.
- Birsel, G. (Senarist) ve Atabey, J. (Yönetmen). (2007). Bölüm 125 ve 143 [Televizyon dizisi bölümü]. S. Çetin (Yapımcı), *Avrupa Yakası* içinde. İstanbul: Plato Stüdyoları.
- Birsel, G. (Senarist) ve Atabey, J. (Yönetmen). (2008). 178. Bölüm [Televizyon dizisi bölümü]. S. Çetin (Yapımcı), *Avrupa Yakası* içinde. İstanbul: Plato Stüdyoları.
- Bourdieu, P. (2015). *Ayrım: Beğeni Yargısının toplumsal Eleştirisi*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. (2012). *Düşünsel Sosyolojiye Davet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Civelek, M. (Senarist), Gür, Z. (Senarist) ve Kırvavaç, H. (Yönetmen). (2023). Bölüm 19, 32 ve 40 [Televizyon dizisi bölümü]. F. Turgut (Yapımcı), *Kızılık Şerbeti* içinde. Gold Film.
- Çakır, E. (2022). Sözlü tarih ve kültürel değişim: "Televizyona merhaba". *Millî Folklor*, 136, 79-93.
- Çetin, S. (Yapımcı). (2004-2009). *Avrupa Yakası* [Televizyon dizisi]. İstanbul: Plato Stüdyoları.
- Çelenk, S. (2005). *Televizyon Temsil Kültür: 90'lı Yıllarda Sosyokültürel İklim ve Televizyon İçerikleri*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Çelik Sözer, S. (2010). *Gülmecede modern-geleneksel karışıklığının kullanımı: "Avrupa yakası" örneği* (Master's thesis, Ankara Üniversitesi).
- Champeau, J. S. (2015). *Symbolic politics and dominant party durability: The case of the AKP in Turkey*. California State University. <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/9s1617925>
- Demiröz, D., Öncü, A. (2005). Türkiye'de piyasa toplumunun oluşumunda hegemonyanın rolü: Bir gerçeklik projesi olarak Beyaz Türklük. A. Öncü ve O. Tekelioğlu (Ed.), *Şerif Mardin'e armağan* içinde (pp. 171-199). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dener, A. (1995). Yazında Mekân. Kuram, 7, 73-79
- Doğan, E., Doğan, E. (2018). Kent ve Anti-Gösteri: İstanbul'un Sine-Masal İmgeleri. *sinecine: Sinema Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 111-130.
- Erdoğan, N., Kaya, D. (2002). Institutional intervention in the distribution and exhibition of Turkish films. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22(1), 47-59. <https://doi.org/10.1080/01439680220120279>
- Erdönmez, E., & Çelik, F. Ç. (2016). Kentsel mekânda kamusal alan ilişkileri. *İdeal Kent Dergisi*, 7(16), 35-56.
- Ergin, M. (2008). 'Is the Turk a white man?' Towards a theoretical framework for race in the making of Turkishness. *Middle Eastern Studies* 44(6): 827-850.
- Foucault, M. (2000). Özne ve İktidar (I. Ergüden ve O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gençkal Eroder, E. (2017). Türkiye'de Eğitim Politikalarında Ulus ve Vatandaş İnşası (2002-2016). *Yayımlanmış Doktora Tezi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Ghulyan, H. (2021). 1923'ten Günümüze Türkiye'de Kentsel Toplumsal Mekân. Ankara Üniversitesi Yayınları: 720.
- Göle, N. (1998). Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Desen. *Doğu-Batı Dergisi*. Yıl:1, Sayı:2. ŞubatMart-Nisan 1998, 55-62.
- Güventam, O. (Yapımcı). (3 Mart 2017-31 Mayıs 2019). *İstanbul Gelin* [Televizyon dizisi]. O3 Medya.
- Hall, S. (1997). The Work of Representation. S. Hall (der.). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* içinde. Open University, 13-74.
- Hall, S. (2005). Anlamlandırma, Temsil, İdeoloji: Althusser ve Post- Yapısalcı Tartışmalar. Mutlu, E. (der.). *Kitle İletişim Kuramları* içinde. Ütopya, 359-394.
- Kandemir, S. (2022). Kültürel çalışmaların baş aktörü "temsil: kültürel temsiller ve anlamlandırma uygulamaları" [S. Hall'ın "Temsil: kültürel temsiller ve anlamlandırma uygulamaları" adlı eserinin değerlendirmesi]. 4. *Boyut Journal of Media and Cultural Studies* - 4. *Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 21, 111-118. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2022.1213030>
- Hazır, I. K. (2014). Boundaries of Middle-Class Identities in Turkey. *The Sociological Review*, 62(4), 675-697. <https://doi.org/10.1111/1467-954X.12114> (Original work published 2014)
- Karakaş, M. (2020). *Modernlik Küreselleşme ve Türkiye'nin Kimlikler Evreni*, 2. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları, 2020, s.205.
- Karakaş, M. (2022) "Türk Modernleşmesi Üzerine Değerlendirmeler", *Sosyologca*, 24(2022), 109-120.
- Kaya, M. (2016). Geç osmanlı döneminde öykünmeciler modernitenin boyutları. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 267-277.
- Keyder, Ç. (1996). *Ulusal Kalkınmacılığın İftası*, Ankara: Metis Yayınları, s.116
- Keyder, Ç. (2005). Globalization and Social Exclusion in Istanbul. *International Journal of Urban & Regional Research*, 29(1): 124-134.

- Korkun, E. (2020). Merkez-Çevre Ayırımından Beyaz-Zenci Türk Ayırımına Türk Siyasal Hayatında Sosyal Bölünme. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 5(2): 250-265.
- Kurtuluş, H. (2011). İstanbul'daki yeni üst ve orta sınıfların temsili olarak kapalı siteler. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3(1), 45-68.
- Lefebvre, H. (2019). *Mekânın Üretimi* (İ. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık. (Orijinal çalışma 1974 yılında yayımlanmıştır).
- Lewis, B. (2002). *What Went Wrong?: The Clash Between Islam and Modernity in the Middle East*. Oxford University Press.
- Mango, A. (2006). Religion and culture in Turkey. *Middle Eastern Studies*, 42(6), 997-1032. <https://doi.org/10.1080/00263200600923559>
- Mutlu, E. (2003). *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Öncü, A. (1999). İdealinizdeki Ev' Mitolojisi Kültürel Sınırları Aşarak İstanbul'a Ulaştı, *Birikim*, Temmuz 123, 26-46.
- Öncü, A. (2000). The banal and the subversive: Turkish TV series between secularism and Islamism. *European Journal of Cultural Studies*, 3(3), 305-326. <https://doi.org/10.1177/136754940000300304>
- Öngören, H., Göksu, N. F. ve Yavaşgel, E., (2018). The Impact of Turkish Series on the Perception of Turkey (Kuwait Investigation). *Journal of Strategic Research in Social Science*, vol.4, no.2, 37-54.
- Paksoy, A. F. (2018). Beyaz Türkler: Medyanın Ürettiği ve Dönüştürdüğü Bir Kavram. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (29), 35-53.
- Roberts, L. (2012). *Film, mobility and urban space: A cinematic geography of Liverpool*. Liverpool University Press.
- Safa, P. (1995). *Fatih Harbiye*. Ötügen Neşriyat AŞ. (Orijinal Çalışma 1931 yılında yayınlanmıştır).
- Serim, I. B. (2011). Sinetopya deney[im]sel kes[iş]me-ler. Antalya Uluslararası Mimarlık Bienali 26-27-28-29, Genç Mimarlar Buluşması 50. Sayı Özel I KESİŞMELER Ekim.
- Sezer, B. (1996). "Batıcılığa ve Türkiye'de Siyaset Üzerine Notlar", *Yeni Türkiye*, 9 (1996).
- Sezer, B. (2017). *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017, S.174.
- Sırma, E. (2019). 24 Haziran seçimleri özelinde popülizm ve demokrasi ilişkisi (Master's thesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Temel, K. (2024). Bursa'da Mekânsal Ayırım. *İDEALKENT*, 16(46), 1966-1998. <https://doi.org/10.31198/idealkent.1480632>
- Teşrik-i Mesai (Senarist), Günay, Z. (Yönetmen) ve Akçay Katıksız, D. (Yönetmen). (2018). Bölüm 55, 56, 57 ve 58 [Televizyon dizisi bölümü]. O. Güventam (Yapımcı), *İstanbul Gelin* içinde. O3 Medya.
- Turgut, F. (Yapımcı). (28 Ekim 2022 – günümüz). *Kızılıcak Şerbeti* [Televizyon dizisi]. Gold Film.
- URL-1: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/lukus-hayat-kapali-gise-29639>
- Akpınar, İ. (2014). The rebuilding of Istanbul: The role of foreign experts in the urban modernization in the early Republican years. *New Perspectives on Turkey*, 50, 59-92. <https://doi.org/10.1017/S0896634600006763>
- Tekin, İ., Akpınar, İ. (2014). Betonarmenin anonimleşmesi: Türkiye'de ikinci dünya savaşı sonrası yapıları çevrenin insası. *Mimarlık Dergisi*, (377). <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=391&RecID=3404>.
- Gezer, Z. C., Akpınar, İ. (2021). Türkiye Kentleşme Sürecinde Konut: İstanbul-Nisantasi Üzerinden Tarihsel Bir Okuma. *21. yüzyılda kalkınmaya yeniden bakış*. içinde F. Caki vd. (Editör), Nobel, Ankara.
- Gezer Catalbas, Z. C., & Akpınar, İ. (2024). A transformation process in Istanbul after 2000s: Tesvikiye. *Mekansal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 103-122. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maddergi/issue/88117/1531163>.
- Yıldızhan, M. D. (2023). Doksanlı yılların konut iç mekanının televizyon programları aracılığıyla okunması: gerçek kesit. *Tasarım Mimarlık Ve Mühendislik Dergisi*, 3(2), 107-119.
- Yılmaz, K. (2009). *The emergence and rise of conservative elite in Turkey*. *Insight Turkey*, 11(2), 113-129.
- Yuncu, B., Tuna Ultav, Z. ve Öner, A. C. (2022). Analyzing Literary Space through 'The Spatial Triad' by Henri Lefebvre in Orhan Pamuk's 'The Museum of Innocence'. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 39(1), 237-252. <https://doi.org/10.32600/huefd.958012>
- Yüceşahin, M. M., & Tüysüz, S. (2011). Ankara kentinde sosyo-mekânsal farklılaşmanın örüntüleri: Ampirik bir analiz. *Coğrafî Bilimler Dergisi*, 9(1), 1-20.
- Zürcher, E. J. (1992). The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a New Periodization. *Die Welt Des Islams*, 32(2), 237-253. <https://doi.org/10.2307/1570835>

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

Open Access | Açık Erişim

Umudun Atkısı, Acının Çözgüsü: *Sen Türkülerini Söyle* Filminde Hatırlama ve Toplumsal Bellek

The Weft of Hope, the Warp of Pain: Remembrance and Collective Memory in the Film
of *Sen Türkülerini Söyle*

Ahsen Deniz Morva Kablamacı¹

¹ İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo, Tv ve Sinema Bölümü, Sinema Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Öz

Bu çalışma, hatırlamanın yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir etkinlik olduğu kuramsal çerçevesinden hareketle, toplumsal belleğin bastırıldığı, hatırlama yasaklarının konulduğu ve mağdurların sesini duyuramadığı durumlarda, yönetmenlerin "tanık" olarak resmi bellekler dışındaki alternatif belleklerden biri olarak rolünü merkeze almaktadır. Yönetmen "tanık", filmler de "tanıklık" olarak ele alındığında yönetmenlerin iletişimsel belleğinden toplumsal belleğe ne aktarılmaya çalışıldığı ve filmlerin neyi hatırladığı ve hatırlattığı sorusu, 12 Eylül dönemine ilişkin yapılan ilk filmlerden biri olan *Sen Türkülerini Söyle* üzerinden incelenmiştir. Hermeneutik analiz ile hatırlama kavramı çerçevesinde incelenen film, 12 Eylül sonrası Türkiye'deki değişimleri, işkence görenleri, sürgüne gidenleri, sessiz kalanları ve yeni düzene uyum sağlayanları resmetmektedir. Filmin ana karakterinin 12 Eylül deneyimiyle ilgili hatırladığı ana olgu işkencedir, kendisi gibi işkence gören mahkûm arkadaşlarıyla dayanışmasıdır, kendisini ele veren muhbirdir. Seyirciye hatırlattığı ana mesaj ise sürgüne giderken ailesine söylediği gibi utanılacak bir şey yapmadığıdır.

Abstract

This study explores the role of filmmakers as "witnesses" in contexts where collective memory is suppressed, remembrance is restricted, and victims struggle to make their voices heard. Grounded in the theoretical framework that considers remembrance not only as an individual but also as a social act, this research examines how directors function as alternative sources of memory beyond official narratives. The study posits that when filmmakers are regarded as "witnesses" and films are understood as acts of "testimony," two key questions emerge: what is transmitted from communicative memory to collective memory, and what films remember and remind audiences of. This study addresses these questions through an analysis of *Sen Türkülerini Söyle*, a seminal film that depicts the 1980 Turkish military coup. A hermeneutic analysis is employed to examine the film in relation to its depiction of the social and political transformations in post-September 12 Turkey, as well as its representations of victims of torture, exiles, those who remained silent, and those who adapted to the new regime. The protagonist's most defining memory of the coup experience is torture, his solidarity with fellow prisoners, and the informant who betrayed him. The film's central message to the audience is encapsulated in the protagonist's words to his family before going into exile: that he has done nothing to be ashamed of.

Anahtar Kelimeler Toplumsal Bellek • Hatırlama • Tanık • Şerif Gören • *Sen Türkülerini Söyle* • 12 Eylül Filmleri

Keywords Collective Memory • Remembrance • Witness • Şerif Gören • *Sen Türkülerini Söyle* • September 12 Films

Atıf | Citation: Morva Kablamacı, A. D. (2025). Umudun atkısı, acının çözgüsü: *Sen Türkülerini söyle* filminde hatırlama ve toplumsal bellek. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 22-40. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1651626>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Morva Kablamacı, A. D.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Ahsen Deniz Morva Kablamacı admorva@istanbul.edu.tr

Extended Summary

This study begins from the perspective that social frameworks of memory exist and that remembering is possible to the extent that individual thoughts are embedded within these frameworks and integrated into collective memory. Remembering is not merely an individual act but also a social issue. Social memory is not confined to the recording and transmission of historical events across generations; it is also a dynamic process that shapes how social groups perceive and recall the past. In this process, the transfer of individual memories, particularly those of victims, into collective memory is crucial for the fair remembrance of the past and the pursuit of social justice. When collective memory is suppressed and prohibitions on remembering are imposed, the voices of the victims are often silenced. In this context, "witnesses" play a vital role in contributing to the accurate remembrance of the past. History and memory can be viewed as two distinct yet mutually reinforcing ways of engaging with the past. Within this framework, witnesses become central figures in the interplay between memory and history. The military coup of September 12, 1980, represents a pivotal period in Turkey's history, characterised by the imposition of an oppressive regime and the systematic elimination of resistance at the legal, political, and social levels. Cinema emerges as a critical tool in this context due to its potential to construct collective memory, bring Turkey's troubled past to the forefront, and open it up for public discussion beyond the constraints of official ideology. This function of cinema is particularly significant in confronting and reconciling the past. Cinema serves not only to construct collective memory and create spaces of resistance to forgetting but also to reconstruct official memory and, at times, facilitate its erasure. When the directors of films about the September 12 military coup are witnesses of the period, each director represents a distinct memory of that era. In this sense, these films can be interpreted as efforts to transfer the directors' communicative memories into the realm of collective memory. This study examines Şerif Gören, the director of one of the first films to address the September 12 military coup in Turkey, as a "witness." As a witness to September 12, the aim is to explore what Gören remembers and recounts about this period through *Sen Türkülerini Söyle*, one of his films that narrates his experiences during that time. As a director who experienced the social trauma of September 12 and conveyed this experience through cinema, this study seeks to analyse what Gören attempted to transfer from his communicative memory to his collective memory and how he recalled the events of September 12. The film is analysed through the lens of hermeneutic analysis and the concept of memory. The film depicts the transformations that occurred in Turkey following 12 September, portraying individuals who were tortured, those released from prison, those who went into exile, and those who succumbed to fear, silence, and adaptation to the new order. At the same time, it highlights those who underwent personal transformation and change. The protagonist of the film primarily remembers the torture he endured and the solidarity he shared with fellow prisoners who suffered similarly. He is also confronted with the figure of the informer, who betrays both others and himself. The central message he conveys to the audience is that he has nothing to be ashamed of, as he tells his family on his way to exile.

Giriş

Şerif Gören'in Anısına¹

"Geçmişin gerçek yüzü hızla kayıp gider. Geçmiş, göze görüldüğü o an, bir daha asla geri gelmemek üzere, bir an için parıldadığında, bir görüntü olarak yakalanabilir." (Benjamin 2004, s. 39).

Toplumsal bellek denildiğinde ne kastedilmektedir? sorusu bireysel ve toplumsal bellek pratikleri arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik temel bir sorgulamayı beraberinde getirir. Çünkü, 'Hatırlamaktan daha bireysel ne olabilir ki?' Bellek, bireysel deneyimlerle sıkı sıkıya bağlıdır. Geçmiş yad ettiğimizde bile, bu eylemi çoğu

¹Şerif Gören'in evinde düştüğü haberini aldığım, kendisiyle 12 Eylül filmleri üzerine görüşme aşamasındaydım. Vefat ettiğini öğrendiğimde bir makale yazarak kendisini anmak istedim. Çalışmada geçen gazete haberi makale için filmi tekrar seyrederken aklıma geldi. Yıllar önce, gazetede ki haberde adı geçen ve 12 Eylül ile ilgili bulabildiğim diğer filmleri seyretmiş, doktora tez konuma giden yolun taşlarını döşemiştim. Yıllar sonra, yeniden, kaldığım yerden devam etmek için ve daha da önemlisi değerli yönetmen Şerif Gören'i anmak için *Sen Türkülerini Söyle* filminden daha anlamlı bir film olamazdı. Bu makalenin hikayesini not düşmek istedim. Şerif Gören'i saygıyla anıyorum. Emekleri unutulmasın. Anısı daim olsun.

zaman zihnimizin derinliklerinde kilitlenmiş imgeleri dış dünyaya aktarma biçiminde deneyimleriz. Bellek ve dolayısıyla unutma, tıpkı acı çekmek gibi son derece bireysel görünür (Olick, Seroussi ve Levy 2019, s. 26). Bireysel belleğin toplumsal bir bağlamda nasıl anlam kazandığını ve kolektif hatırlamanın işlevini ortaya koyan, 1920’lerde bellek ve toplumsal bağlam arasındaki ilişkiyi derinlemesine inceleyen Fransız sosyolog Maurice Halbwachs², belleğin toplumla olan ilişkisini vurgulamış, bellek çalışmalarının önünü açmış ve toplumsal belleği kavramsallaştırmıştır. Anıların toplum içinde edinilmesi ve yine toplum içinde hatırlanması noktasından hareketle Halbwach, hatırlamanın toplumsallığını “çoğu zaman başkalarının bizi bunu hatırlamaya teşvik etmesi, onların hafızalarının bizimkilerle birleşmesi, bizim hafızamızın ise onlarınkine dayanmasıdır” şeklinde ifade etmiştir. Hafızanın toplumsal çerçeveleri mevcuttur ve bireysel düşüncelerimiz de bu çerçeveler içine yerleşip bu hafızaya dahil olduğu ölçüde, hafızanın hatırlaması mümkündür (Halbwach 2022, s. 17). Mithat Sancar, bireylerin ve toplumların ya geçmişlerini hesaba katarak, onunla ilişkilerini karşılıklı etkileşim içinde kendilerinin biçimlendirdiğini, ya da geçmişin kendisinin harekete geçerek bugünü işgal etmeye çalıştığını belirtmiştir. Bu çalışma kapsamında geçmişle hesaplama/yüzleşme tartışmaları ele alınmayacaktır, ancak Sancar’ın hatırlamanın merkezi bir araç olarak işlev gördüğünü kabul etmesine rağmen, bu belirlemenin tek başına yeterli olmayacağına ilişkin vurgusunu belirtmek gerekmektedir. Geçmişle hesaplama yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal bir sorundur (Sancar 2010, s. 38-39).

Türkiye’nin yakın tarihinde geniş kitleleri ilgilendiren en önemli olaylardan biri 12 Eylül askeri darbesidir. 12 Eylül 1980 sabaha karşı başlayan ve ‘bayrak harekâtı’ adı verilen müdahale ile TSK yönetime el koymuştur. Askeri rejim 80-83 arasında geçici olarak görevde kalsa da bu dönemde yapılan Anayasa ve uygulamalar, sonraki hayatın tüm alanlarının şekillenmesi bakımından kalıcı izler bırakarak kurumlar ve kişilerin zihniyetiyle geçerliliğini sürdürmektedir. Nurdan Gürbilek bu dönemin zihniyetini bir yanda baskı ve yasaklar dönemiymiş diğeri yanda yasaklamaktansa dönüştürmeyi, yok etmektense içermeyi, bastırmaktansa kışkırtmayı hedefleyen bir stratejinin kendini var etmeye çalıştığı yıllardı (Gürbilek 2017, s. 8-9) şeklinde tanımlar. Siyasal alanda yoğun bir baskı, işkence, sürgün, korku, sindirme politikaları uygulandığı bu dönemin nihai hedefinin Murat Belge “insan” kavramı olduğunu belirtmiştir (Belge 1993, s. 45-46). Baskı ve denetim altında tutulan, korkan, susan, darbeyi haklı gören, darbeden sonra kazanç sağlayan farklı kesimler yaratılmıştır.

Toplumsal belleğin bastırıldığı, hatırlama yasakları koyulduğu ya da resmi belleğinin inşa edilmeye çalışıldığı böylesi durumlarda, geçmişle hesaplama talebinde bulunan mağdurların suskunluktan vazgeçip kendi anlatılarını ortaya koymaları zorlaşır. Toplumun geniş kesimlerini ilgilendiren bir olayın mağdurlarının belleklerinin toplumsal belleğe aktarılamamasına yol açar. Sinema, toplumsal belleği inşa etme işlevi, Türkiye’nin olumsuz geçmişini gündeme taşıma ve kamusal alanda resmî ideolojinin ötesine geçerek bu geçmişle tartışmaya açma potansiyeli açısından kritik bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. 12 Eylül dönemi boyunca hedef alınan bireylerin mağduriyetlerinin toplumsal belleğin bir parçası haline gelmesi büyük önem taşımaktadır. 12 Eylül filmleri ve toplumsal bellek üzerine çalışmalar bu kritik rolün altını çizmişlerdir. Sevcan Sönmez, sinemanın, gerçekliği yeniden ürettiğini ve tarihin yeniden inşasında önemli bir sanat olduğunu; travmatik yaraların sarılmasında toplumsal alanda çeşitli adımların atılması gerektiği noktasında çok önemli bir işlevi olduğundan bahseder. Yüzleşmeye kapı açan, tutulmamış acıların yasını tutan eleştirel ve sorgulayıcı bir yaklaşım getiren ya da resmi söylemleri yeniden inşa eden filmler travmatik anılarla nasıl bir diyalog kurulacağına oldukça önemlidir (Sönmez 2012). *Toplumsal Belleğin Sinematografik Sunumu* başlıklı çalışma ise, toplumsal belleğin oluşumundaki temsillerin sinemadaki sunum şekillerine odaklanarak filmlerde yer alan her bir unsurun toplumsal belleği oluşturmada etkisi bulunduğu savını savunur (Karadağ 2008). 12 Eylül filmleri seyirciyi rahatlatmayı mı yoksa geçmişle hesaplama mı amaçlamaktadır sorusunu soran ve 12 Eylül

²Halbwach’ın kuramsal çerçevesinin dayanağını anlamak Henri Bergson ve Durkheim’den edindiği içgörülerini nasıl birleştirdiği üzerine yapılan analiz önemlidir. Halbwach, Bergson’un zaman ve hafızaya dair sorunsalı sunuşundan faydalanmış ama bu meseleyi Durkheim’in sosyolojik merceğinden bakarak ele almıştır (Olick ve ark., 2019, s. 27-29).

filmlerinin 12 Eylül askeri darbesi temsilinde eksiklikler barındırdığını, darbenin nedenlerine, sonuçlarına teğet geçildiğini iddia eden Birincioğlu, tezinde toplumların kolektif bellek yitimine karşı sinema ve TV'den³ aktarılanlarla direniş gösterdiğini belirtmiştir (Birincioğlu 2010). Direniş fikri unutulmaya karşı koyan, kendini zorla hatırlatan, geçmiş bugüne taşıyan, silinmeye direnen, iz bırakan ve bastırılanın geri dönüşü olarak Asuman Suner'in "hayalet ev" figüründe de karşımıza çıkar (Suner 2016, 15-16).

12 Eylül filmleri üzerine yapılan yorumlara bakıldığında ise hem filmlerin hem de filmler üzerine yapılan tartışmaların birkaç grupta toplandığı görülür. 12 Eylül üzerine bir filmin hala çekilmeyi beklediğini savunanlar (Adanır 1996, s. 7) olduğu gibi *Eve Dönüş* filmi dışında 12 Eylül'ü anlatan bir film olmadığını iddia eden (Scognamillo, Atam ve Söylemez 2006/2007, s. 150) yazarlar olmuştur. *Sis* dışında nitelikli bir 12 Eylül filmi olmadığını (Çayırılı 2006/2007, s. 147) ya da 12 Eylül hesaplaşmasının arka plan olarak kaldığını iddia eden (Kocabıyık 2007, s. 37) çalışmalar vardır. *Zincirbozan* filmi hariç 12 Eylül filmlerinin hiçbirinin doğrudan 12 Eylül ile yüzleşmediğini savunan Yaylagül, 12 Eylül filmlerinin ortak özelliğini tamamen ya da kısmen de olsa filmin kahramanlarının 12 Eylül askeri darbesinin kurbanları olmaları, hapse girmeleri, işkence görmeleri, işlerini kaybetmeleri ve ailelerinden uzak kalmaları ya da 12 Eylül'de yaşananların sonucunda hayatlarını kaybetmeleri olduğunu belirtmiştir (Yaylagül 2018, s. 164). Bülent Görücü, 12 Eylül filmleri deyince kastedilenin "12 Eylül sonrasında çekilmiş ve öyle veya böyle 12 Eylül'ü, 12 Eylül'e giden süreci ve sonrasını ele alan, kahramanlarını 12 Eylül süreci ile konumlandırmaya çalışan, 12 Eylül'ün kahramanlar üzerindeki etkilerini ele alan" (Görücü 2007, s. 28) filmler olduğunu söylemektedir. Mesut Kara da *Sinema ve 12 Eylül* adlı çalışmasında, 1981 yapımı, Şerif Gören'in yönettiği ve bir Yılmaz Güney filmi olan *Yol*'dan başlayarak Orçun Benli'nin 2012 yapımı *Bu Son Olsun* filmine kadar 39 filmi incelemiştir. Kara, bu filmlerde geçmişin olmadığını, yenilgi gördüğümüzü söyler. Gösterilen bu yenilginin yarattığı yılgınlık ve umutsuzluğun 'gelecek düşü'nü, başka bir dünya düşünüyü de yok ettiğini eklemiştir.⁴ Kara, 12 Eylül filmlerinde gösterilmese de gerçek hayatta daha güzel bir gelecek düşü nedeniyle cezaevine düşmüşlerdir (Kara 2012, s. 206-207). Belge'ye göre sorun, 12 Eylül filmlerinde aralarında bir nedensellik kurulamadığı için dönemin de insanların da işlenmemesidir (Belge 1990, s. 3-8). Hilmi Maktav da filmlerde kahramanların hikâyesinin kahramanı olmalarının ne süreç ne de ideolojik konulardan kaynaklandığını, bu belirsizliğin kaynağının söz konusu filmlerin siyasi sinemanın değil melodramların bakış açısını taşımalarıdır. 12 Eylül Türkiye'si fonda kullanılan bir film malzemesi olarak kalmış, kahramanlar dramalarını bir kader gibi yaşamışlardır, yenilmeye mahkumdurlar (Maktav 2000, s. 70).

Bu çalışma, 12 Eylül filmlerinin travmayla⁵ kurduğu ilişkinin niteliği, filmlerin yukarıda örneklenen yazılarda saptandığı üzere "iyi" birer 12 Eylül filmi olup olmadığı, geçmişle hesaplaşmaya vesile olup olmadığı tartışmalarını bir kenara bırakmaktadır. Çalışma, hatırlama eyleminin toplumsal bellek ile olan ilişkisi bağlamında, 12 Eylül gibi toplumsal belleğin baskılandığı ve hatırlamanın yasaklandığı dönemlerde, farklı bellek katmanlarından birine ulaşmak amacıyla yönetmen Şerif Gören'i "tanık" olarak ele almıştır. Gören, işkeçe'den geldiğinde, sinemayla dönemin sinema semtlerinden biri olan yaşadığı Şehzadebaşı'nda tanışır ve yönetmenliğe 1968 yılında Mehmet Aslan'ın *Hakanların Savaşı* filminde asistanlık yaparak başlar. Yılmaz Güney'in *Umut, Baba, Ağıt, Acı, Umutsuzlar* ve Türkan Şoray'ın *Dönüş* filmlerinde yardımcı yönetmenlik yapar.

³Tv dizileri bu çalışmanın kapsamında değildir. Konu ile ilgili televizyonun bir bellek mekânı olarak geçmişle yüzleşmeye sunduğu imkânları tartışmayı amaçlayan Sevilay Çelenk Özen'in makalesine bakılabilir. Makalede, popüler görsel temsil alanında işleyen dışlama siyaseti ve bunun yol açtığı eksik temsiller kadar, Holokost gibi travmatik olayların korkunç hatıraları etrafında tartışılan "temsiledilemezlik" konusu *Bu Kalp Seni Unutur mu?* adlı yerli dizi çerçevesinde tartışılmıştır (Özen 2010).

⁴Mesut Kara, Türk sinemasının askeri darbelerle hesaplaşmayı henüz başaramadığını söylerken incelediği filmler arasından üç filmi, kendisini bu sonuca götüren filmlerden ayrı tutmaktadır. Bu filmler, Sırrı Süreyya Önder ile Muharrem Gülmez'in yönettiği ve 2006 yapımı olan *Beynelmilel*, Ömer Uğur'un yönettiği ve yine 2006 yılında gösterime giren *Eve Dönüş* ve Orçun Benli'nin yönettiği, 2012 yapımı *Bu Son Olsun* adlı filmlerdir (Kara 2012, s. 206).

⁵*Sen Türkülerini Söyle* filmini merkeze alarak travma teorisi çerçevesinde inceleyen bir çalışmaya örnek olarak *12 Eylül Sineması ve Parçalanmış Kişilikler: Sen Türkülerini Söyle Filminin Travma Teorisi Çerçevesinde Analizi* başlıklı makaleye bakılabilir. Bu çalışmada filmde yola çıkarak 12 Eylül askeri darbesi sonrasında yaşanan travmadan etkilenen bireyler özelinde bir analiz yapılmış; 12 Eylül'ün öncesi ve sonrasını yaşayanlarda parçalanmış kişilikler yarattığı saptanmıştır (Uğur 2016).

Yılmaz Güney'in *Endişe* filmini Yılmaz Güney'in tutuklanmasının ardından tamamlayarak ilk yönetmenlik denemesini gerçekleştirir. "1980 askeri darbesi ile DİSK'in kapatılması ve yöneticilerinin yargılanması ve yöneticilerinin yargılanması üzerine FİLM-SEN Genel Başkanlığını yapmakta olan Şerif Gören de toplam 93 yıl 8 ay hapis cezası istemiyle yargılanır ve altı ay hapis yatar" (Karadoğan 2005, s. 13, 16). Filmografisine bakıldığında güldürüden melodrama kadar her türde film yapmış; Kurtuluş Kayalı'nın altını çizdiği üzere, Türk Sineması'nın dirilme filmi *Amerikalı* filmiyle seyredilebilir film yapabileceğini kanıtlamıştır (Kayalı 2005, s. 4). Gören, toplumsal değişme ve çözümlerden, sınıf atlama sorunlarına; işçi hakları ve greve, sosyo kültürel dönüşüm ve çatışmadan kadın sorunlarına kadar çok geniş bir çerçevede Türkiye'nin tahlilini sinemasından okumamıza fırsat verecek zenginlikte bir filmler yapmıştır. 12 Eylül filmleri adı altında anılan *Yol* (1981) filminden sonra, 1986 yılında yapılan, ilk üç filmde biri de *Sen Türkülerini Söyle* filmidir.

Türkiye'de 12 Eylül dönemine ait deneyimlerini toplumsal belleğe aktarabilmek için Gören, bu dönemi anlatan önemli yönetmenlerden biri olarak ve 12 Eylül'ün tanığı olarak 12 Eylül'e dair ne hatırlatmak istemiştir? Örneklemleri oluşturan film hermeneutik analiz ile incelenmiş, *Sen Türkülerini Söyle* filmi bir metin olarak ele alınmıştır. Hans-George Gadamer, diller arasında köprü kuran bir çevirmen örneğinden yola çıkarak yorumcu ile metin arasındaki karşılıklı anlamaya ve anlaşmaya varmanın içerdiği ilişkiyi açıklar. Her çevirmen bir yorumcudur. Metin ile yorumcuyu birbirine bağlayan söyleşmedir. Bir çevirmen söyleşiyi tercüme ettiğinde, yalnızca tartışma altındaki konuya iştirak ederse karşılıklı anlamayı mümkün hale getirebilir; tıpkı çevirmenin konuya iştiraki gibi, yorumcunun anlama iştiraki de metinle ilişkisinin vazgeçilemez unsurudur (Gadamer 2009, 174-175). Film yorumbilgisi, bir filmin anlamını çözümleme sürecinde metinsel, bağlamsal ve izleyici temelli katmanları sistematik bir şekilde ele alan disiplinler arası bir yaklaşımdır. Bu yöntem, yalnızca görsel-işitsel unsurların teknik analiziyle sınırlı kalmayıp, yönetmenin sanatsal niyetinden tarihsel koşullara, kültürel kodlardan izleyicinin alımlama pratiklerine kadar geniş bir yelpazede anlamın nasıl inşa edildiğini irdeler; filmin kapalı bir yapı olmadığını, dinamik bir yorumlar ağına açık olduğunu vurgular. Yorum kavramını sorgulayarak metinsel analize mesafeli duran Janet Staiger'e göre yorumlama araştırmaları yorumlama eyleminin tarihsel bir açıklamasıdır (Staiger 1992). David Bordwell, filmleri teknik ve sanatsal kararlara göre yapılmış eserler olarak değil aynı zamanda seyircilerin üzerindeki etkilerini dikkate alır, film yapımcılarının kullandığı anlatım öğelerinin seyircilerin alımlama biçimlerini nasıl şekillendirdiğini inceler (Bordwell 1989). Bordwell ve Thompson'un geliştirdiği neo-formalist teoriye göre eleştirmenin görevi "belli bir tarihi konjonktürde bir film yapımcısının karşılaştığı seçeneklerin tanımlanabilir bir yeniden inşasını oluşturmaktır" (King'ten Çev. İri 2000, s. 649). Dudley Andrew film sanatının gelişimini seyirci ile ilişkisi bağlamında dinamik bir süreç olarak ele almıştır (Andrew 1984). Bu dinamik sürece Noel King, Tony Bennet'in "okuma formasyonu" adlı kavramıyla vurgu yapar ve anlamın sürekli geçişken, bir bakıma yeniden yazılım olduğunu belirtmiş, metnin ve okurun etkileşiminin araştırılmasını önermiştir (King'ten Çev. İri 2000, s.660).

Bu çalışma 12 Eylül gibi çok önemli bir toplumsal olguyu ele alan bu filmin tam da farklı dönemlerde, dönemseller koşulların etkisiyle farklı şekillerde gündeme gelişine örnek teşkil etmektedir. 12 Eylül'ü her şeyden önce bir deneyim olarak yaşayan ve dönemin bir tanığı olan Gören, 12 Eylül 1980 askeri darbesini konu alan ilk filmlerden biri olan *Sen Türkülerini Söyle* filminde neyi hatırlamış; Kadir İnanır'ın canlandırdığı Hayri karakteri üzerinden neyi hatırlatmıştır? Çalışmanın amacı, Gören'in 12 Eylül dönemiyle ilgili toplumsal belleğe aktarmak istediklerini hatırlama kavramı çerçevesinde anlamaya çalışmaktır.

Bellek ve Tarih Arasındaki İlişkide Kilit bir Figür Olarak Tanık

Tarihin bellekle ilişkisinin hem önemli hem de önemli olduğu kadar sorunlu olduğunu düşünen Jeffrey Andrew Barash tarihçilerin belleğe ilgi duymalarının asıl nedenlerinden birini, 1980'lerdeki tartışmalara, Nazizmin iktidara gelmesine ve 2. Dünya Savaşı ertesinde Alman ve Avrupa geçmişinin yorumuna dair tarihçi-

lerin tartışmasına bağlar. “Bu olayları yaşayan ve -belli bir perspektiften- anımsayan nesiller büyük bir hızla kaybolurken, bu olayların kati tarihsel anlamının ne olduğu sorusu da yeni bir ivedilik kazanmıştır” (Barash 2007, s. 11- 12). Bellek çalışmalarının gündeme gelişi bellek ve tarih arasındaki ilişkiyi yeniden gözden geçirmeye yol açmıştır. Bellek ve tarih aynı anlama mı gelir? Bellek çalışmaları ve tarih geçmişe bakarken aynı yoldan mı ilerler?

Holokost tarihi üzerine çalışan Saul Friedlander, tarihçilerin kişisel deneyimlerinin etkilerini kabul ederken, bunun tarihsel yorumlarda mutlak bir uzlaşma sağlamadığını, kurbanların sesinin, geçmişin anlaşılmasında kritik bir rol oynadığını vurgular. Kurbanların genellenmiş bir çaresizliğe indirgenmesi, onları tarihsel bağlamda pasif bir unsur olarak sunma riskini taşır. Friedlander, büyük önem atfetmenin yetersiz olduğunun altını çizer: Kurbanların sesi elzemdir. Bilinen ve bilinebileceği ortaya çıkaracak olan bu sestir. Bu ürkütücü gerçeklikle yüz yüze gelen insanlığın hem kavrayış berraklığını hem de mutlak körlüğünü açığa çıkaracak olan tek ses kurbanların sesidir (Friedlander 2016, 13-15). Kurbanların sesi ve tarihçilerin öznel deneyimleri geleneksel tarih yazımının da sorgulanmasına neden olmuştur. Enzo Traverso, bellek kadar heder edilmiş kelimenin nadir bulunduğunu söyler ve toplumsal bilim alanına oldukça geç girişi kadar yayılmasının da ilginç bir seyir izlediğini ifade eder (Traverso 2020, s. 9). Soykırımlar, kitlesel katliamlar ve toplu suçlar gibi travmatik olaylar, tarihçilerin nesnel tarih yazımının mümkün olup olmadığını sorgulamasına neden olmuştur. Bu tür olaylar, tanıklık ve kurban deneyimleri arasındaki sınırları belirsizleştirerek, tarihçinin objektifliği ile öznel deneyimleri arasındaki gerilimi artırmaktadır. Bu durum, bellek ve tarih arasındaki ilişkiyi yeniden düşünmeyi zorunlu kılmış; tarihçilik anlayışında önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Bu durum, yalnızca tarihçinin egemenliğini sorgulamakla kalmamış, tarihin biçimlenme sürecini de yeniden şekillendirmiştir.

Bu yeni bakış açısını, Halbwachs’ın tarih ve bellek arasındaki ayrıma dair görüşleri temelinde biraz daha açmakta yarar vardır. Halbwachs, tarihçinin olayları dışsal bir bakış açısıyla ele aldığını, belleğin ise geçmiş şimdiki zamanla iç içe sürdürdüğünü belirtir. Bellek, geçmiş canlı tutarken, tarih onu sabit bir yapıya dönüştürür. Halbwachs, bir toplumun hafızasının, olayları hatırlatan grupların ortadan kaybolmasıyla sınırlı olduğunu vurgular. Tarih ise, bu grupların yok olmasıyla devreye girer ve doğrudan bellekle ulaşılamayan geçmiş inceler. Tarihçi, tanıklıklar, gazeteler ve anılar gibi kaynaklarla desteklenmiş bir geçmiş analiz eder (Halbwachs 2007 s. 55). Halbwachs’ın ayrımı, Hayden White’ın bellek çalışmaları için dikkat çekici tanımlamasına işaret eder. White, tarihsel olayı meslekten tarihçiler arasında o anda revaçta olan teknikler ve süreçler vasıtasıyla araştırılmaya müsait olan her türlü hadise olarak tanımlamıştır (White 2013, s. 63). White’ın tanımında atlanmaması gereken nokta, bir olayın tarihsel olay kategorisine alınmasından sonra tarihsel geçmişe dahil edildiğidir. Ele alınan konu artık üzerine düşünülen nesneleştirilen bir olaydır. Şimdiye ilişkin bir araç olmaktan da çıkmıştır. Artık “tarihsel geçmiş” biçimini almıştır. White’a göre tanımlanmış bir olay olgudur. Olayın “tanımlanması” ise olayın özelliklerinin açıkça sıralanmasını, olayın türünün belirlenmesini ve uygun bir isim verilmesini sağlayan hüküm anlamına gelmektedir. White’ın tespitleri bellek çalışmalarının üzerinde durduğu geçmiş ile tarihsel geçmiş arasındaki farkı belirginleştirmeye yardımcı olur. Bellek çalışmaları geçmişle tarihin ilgilendiği çerçevede ilgilenmez. Bellek çalışmaları geçmişle onu salt bir düşün nesnesine dönüştürmek istemez. Bellek çalışmaları geçmişle hesaplaşmaya katkı sağlamak ister. Hesaplaşmanın önünü açmak ister. Bu bağlamda da şimdi’ye yöneliktir. Tarihçiden farklı olarak bellek çalışmaları üzerinde çalıştığı geçmiş bir son olarak yapılandırmaz. Bellek çalışmaları için üzerinde çalıştığı geçmiş, bir son olarak yapılandırılabilir bir geçmiş de değildir. Çünkü anının zamanı şimdiki zamandır. Anılar şimdi’de ortaya çıkarlar. Bu da belleğin dayandığı/taşıdığı geçmişin şimdi’de devam ettiği anlamına gelir. White’ın bu yaklaşımı, tarih ve bellek arasındaki gerilimi daha da belirgin hale getirir. Pierre Nora da benzer bir biçimde bu gerilimi tarif etmiştir. Nora’ya göre, bellek yaşamla iç içe geçmiş, dinamik ve sürekli değişen bir yapıya sahiptir. Tarih ise geçmişin eksik ve sorunlu bir yeniden inşasıdır. Bellek, duygusal ve

öznel bir nitelik taşıırken, tarih nesnel ve analitik bir yaklaşım benimser. Nora, belleğin grupların kimlikleriyle şekillendiğini, tarihin ise doğal hafızayı eleştirerek onu geri plana ittiğini vurgular (Nora 2006, s. 19). Traverso, tarih ve belleğin “geçmişin işlenmesi” kaygısından doğduğuna, ama ikisinin arasında bir hiyerarşi olduğuna işaret eder. Tarih, bellekten doğar. Sonra da arasına bir mesafe koyar. Bellek öznel, nitelikseldir, tekildir. Karşılaştırmaları, genellemeleri pek dert etmez. Bellek sahibini kanıta ihtiyacı yoktur. Öznel karakteri nedeniyle asla donmuş değildir. Sürekli dönüşüm halinde olan açık hava sahasına benzer (Traverso 2020, s. 19-20). Tarih ve belleği geçmiş üzerine ayrı bakış açılarına sahip iki alan olarak ele alan Beatriz Sarlo da, iki alan arasında uzlaşma sağlanamayacağına inanır. Çünkü tarihin, anılara her zaman güvenmeyen tavrı ile belleğin hatırlama haklarını merkeze almayan bir yeniden inşaya kuşkuyla bakması uzlaşma olanağını ortadan kaldırır (Sarlo 2022, s. 9). Peki tarih ve bellek arasındaki hem birbirini besleyen hem de birbirini dışlayan karmaşık ve katmanlı ilişkiden hareketle “tanık”ın oynadığı kritik rol için neler söylenebilir?

Paul Ricoeur, hafıza ve tarih üzerine yaptığı derinlemesine çalışmalarında, geçmişin aktarılabilirliği konusunda önemli bir ayrım yapar. Ricoeur, geçmişin bir deneyim olarak aktarılmasında “nakledilemezlik” ile “söylenemezlik” arasındaki farkı vurgular. Bu ayrım, deneyimin aktarılmasıyla ilgili sınırları belirlerken, özellikle belleğin sınırları hakkında anlamlı bir düşünce ortaya koyar. Ricoeur’a göre, geçmişin tüm deneyimleri bir şekilde aktarılabilirken, bazı deneyimler tam anlamıyla “nakledilemez” olabilir. Yani, bir deneyim anlatılabilir olsa da bazı yönleri insan diline ya da belleğine tamamen sığmaz. Ricoeur film yönetmeni, anlatıcı ve yargıç için geçerli olduğu gibi tarihçi için de sınır uç noktadaki deneyimin aktarılamaz kısmındadır: Nakledilemez demek söylenemez demek değildir (Ricoeur 2020 s. 495) tanımlaması, bellek çalışmaları için çok önemli bir figürün düşünülmesini gündeme getirir. Geçmişin aktarılması söz konusu olunca ister istemez geçmiş aktaracaklar yani tanıklar gündeme gelecektir. Traverso “tanık”ı merkezi bir figür olarak bakar. “O, Nazi Kamplarından sağ kurtulandır.” Tanığın sesine kulak verilmesi, tarihçiyi sarsarak çalışma alanında düzensizliğe yol açmış ve çalışma tarzını alt üst etmiştir.” (Traverso 2020, s. 14-15). Elbette geçmişin anlatılmayanları hala yerinde duruyordur. Ya da anlatı, olayların neden olduğuna yanıt vermeyecektir. Burada söz konusu olan öznel bir süreç olarak hatırlamanın hatırlayan özne için gerekli araştırma kapısının aralanması, tanığın hatırladıklarının kendi iradesiyle söz dökülmesidir. Olayları yeniden inşa ederek onarmak mümkün değilse de, hatırlamak ve Sarlo’nun belirttiği gibi otobiyografik tanıklıklar aracılığıyla, kendi geçmişini yeniden inşa etmek, anlatan özneyi (anlattığı için) anlatmaya başladığı ana dek tam bilmediği ya da sadece bölük pörçük parçalar halinde bildiği bir hakikate yaklaştırır (Sarlo 2022 s. 50). Beatriz Sarlo’nun Arjantin deneyimine ilişkin tanık ve kurbanların anlattıklarının mahkumiyetlerin gerçekleşmesindeki hayati önemine dikkat çekmesi manidardır. Devletin mahkûm edilmesine tanıklıkların olanak verdiğini belirten Sarlo, tanıklar ve kurbanların anlatılarından elde edilen anı tutanakları olmasaydı hiçbir mahkumiyetin gerçekleşemeyeceğinin altını çizer. “Bir Daha Asla” demenin ne anlama geldiği açığa çıkmıştır. Bir daha asla neye denilmiştir sorusunun, bir daha yaşanmaması istenenin ne olduğunu tanıklarla ortaya konmuştur (Sarlo 2022, s. 18). Arjantin’de askeri diktatörlük sonrasında diğer birçok Latin Amerika ülkesinde ve Türkiye’de hatırlamak bir görev haline gelmiştir. Tanık, hatırlama ve hatırlatmada önemlidir. Tarihçiye başka kaynaklar aracılığıyla erişemeyeceği olgusal bilgi öğeleri getirebilir. Böylece bellek tarihçinin çalışma alanına girmiştir. Belleğin tarihçilerin alanına girmesi ve “tanık”ın oynadığı kritik rol tarih çalışmalarının perspektifini değiştirmiştir.

Geçmişin anlaşılması, kavranması ve geçmişle yüzleşmesi söz konusu olduğunda, geçmişe bakmanın iki ayrı biçiminden söz etmek kaçınılmazdır: Tarih ve bellek. Tarihçilerin belleğe ilgi duyduğu ve bellek çalışmalarının da tarihçilere meydan okuduğu gerçeği şüphesiz ortadadır. Bu iki alan arasındaki ilişki ve etkileşim, belirli bağlamlar, olgular ve sorular eşliğinde dinamik bir süreci ifade etmektedir. Tanıklar, geçmişe bakmanın bu iki biçimi olan bellek ve tarih arasındaki tartışmalarda önemli bir figür olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanıkların geçmişi anlatma biçimleri, tarihsel anlatıların doğruluğu ve güvenilirliği açısından

büyük bir öneme sahiptir. Tanıklar, geçmişini yalnızca duygusal ve öznel bir düzeyde hatırlamakla kalmaz; aynı zamanda bu hatırlamalar, tarih yazımına katkı sağlayan önemli olgusal öğelerdir. Bellek, tarihin hatırlatmaya çalıştığıyla değil, zaten unutulmayanla ilgilenmektedir. Bu perspektif değişiminin sinema açısından önemi nedir? Toplumsal bellek ve hatırlama ilişkisini sinema alanının içinden düşünmek filmlere ve yönetmenlere bakış açımızda nasıl bir değişiklik yaratır?

Toplumsal Belleğin İnşasında Tanık Olarak Yönetmenler

Sinema⁶ ve bellek arasındaki ilişki, günlük yaşamda medya, fotoğraf, video ve filmler aracılığıyla hem oluşturulmakta hem de pekiştirilmektedir. Ancak bu görsel kültür pratikleri, disiplinler arası ve birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu için, sinema ve bellek arasındaki bağı geniş bir çerçevede ele almak gereklidir. Medya ve teknolojinin hızla değişen yapısı, geleneksel zaman, köken ve özgünlük paradigmasını sorgulamakta, bu da araştırmacıları yeni yaklaşımlar geliştirmeye yönlendirmektedir. Andreas Huyssen'in "bellek patlaması" tanımı çağdaş kültürün geçmişi ve belleği nasıl ele aldığına dair önemli bir kavrayış sunmaktadır. Huyssen, belleğe ve geçmişe duyulan ilginin, toplumlarda büyük bir bellek patlamasına yol açarken diğer yanda hafıza kaybı ve unutma gibi olguları da beraberinde getirdiğini öne sürer. Çağdaş medya toplumlarında, hem belleğin yoğun bir şekilde gündeme geldiği hem de unutmanın ve geçici olmanın, hızla kaybolan imgelerle birlikte baskın olduğu bir paradoks ortaya çıkmaktadır (Huyssen 2003, s. 17-18). Huyssen toplumsal belleğin sadece bireysel hafızada şekillenmediğini, aynı zamanda medyada, anıtlar, müzeler ve yazılı metinler gibi toplumun kolektif hafızasında da biçimlendiğini belirtmiştir. Bellek yitiminin medya teknolojilerinin yarattığı tehlikeli bir virüs olduğunu, bellek için verilen mücadelenin sonuçta bellek yitimine karşı da verilen bir mücadele olduğunu savunur (Huyssen 1999, s. 15). Sinema ve bellek arasındaki bu karmaşık ilişki dinamik ve çok boyutlu yaklaşımlarla ortaya konur. Örneğin travma ve sinema (Walker 2005); film endüstrisi ile izleme pratikleri arasındaki ilişki araştırılmıştır (Kuhn 2002). Sinemanın ve hafızanın birbiriyle iç içe oluşu ve her iki alanda da oluşan deneyimlerin birbirini nasıl şekillendirdiği, sadece bireysel bir algılama değil, toplumsal ve kültürel düzeyde de nasıl bir etkileşim yarattığına dair yeni bir perspektif (Radstone 2010) önerenler olmuştur. Ayrıca filmin biçimi, kültürel etkileri ve hafıza ile olan ilişkisini anlamının bir aracı olarak incelenmiştir (Turim 1989, Sutton 2009, Sturken 1997). Hollywood filmleri üzerinden hafıza çalışmalarını tarihsel sorgulama ile ilişkilendirmiştir (Grainge 2003). Postmodern temsiller ve modernite eleştirilerinden beslenerek Hollywood'un büyük bütçeli filmlerini bir kenara bırakıp, savaş sonrası sanat filmlerini hafıza çalışmaları bağlamında nasıl anlaşılabilirliğine dair bakış açısı sunan ve travma ve hafıza çalışmalarının önemli birer çerçeve işlevi gördüğünü düşünen (Kilbourn 2010, Sinha ve McSweeney 2009) çalışmalar yapılmıştır. 1990'larda teorik anlamda bir patlama yaşamış ve sonrasında bu konuların ele alındığı ve sinemada temsil edildiği metinler peşi sıra yayımlanmıştır (Walker 2005, Kaplan 2005, Elsaesser 2014, Landsberg 2004, Hirsch 1997, 2012).

Bu çalışma, toplumsal bellek ve hatırlama ilişkisini sinema alanının içinden sorgulamak istemektedir. Toplumsal belleğin inşasında doğal bir araç olarak öne çıkan filmler özellikle insan hakları ihlalleri gibi travmatik geçmişle yüzleşme sürecinde de önemlidir. Sinema, bu yönüyle hem bireysel hem de toplumsal belleğin şekillenmesinde kritik bir işlev üstlenir. Sinemanın kendilerini ifade etme imkânı elinden alınmış bireylere yapılabilecekler konusunda Ricoeur'in çağrısı sinema açısından düşünüldüğünde oldukça anlamlıdır. Ricoeur, "sorumluluk herkese aittir", "Cesaret et, anlatıyı kendin kur" (Ricoeur 2020, s. 492) şeklinde

⁶Ele alınan filmin kurmaca film olması dolayısıyla belgesel filmler kapsam dışında tutulmuştur. Bu konuyla ilgili *Toplumsal Bellek ve Belgesel Sinema* adlı çalışmaya bakılabilir. Toplumsal belleğin başlı başına bir mücadele alanı ve bu nedenle politik bir süreç olduğu, tarihin, ulusal kimliğin inşasında önemli bir çerçeve oluşturduğu saptamasından hareket eden çalışma, tarihin alanına ait kolektif temsillerin geçmişin nasıl hatırlandığı konusundaki önemini belgesel sinema açısından ele almıştır. Gerçekle ilişkisi kurmaca sinemadakinden daha farklı olan belgesel sinemanın, toplumsal bellekle kurduğu kaçınılmaz ve doğrudan ilişki bağlamında, gerçeği nasıl temsil ettiğini tarihsel süreç içinde değişen algı ve yönelimlerle incelemiştir (Susam 2021).

bir çağrıda bulunur. Bu ifade, bireyleri, iktidarın manipülatif mekanizmalarına karşı hafızayı yeniden inşa etmeye ve hakikati anlatmaya teşvik eder. Özellikle 12 Eylül gibi toplumsal travmaların yaşandığı dönemlerde, yaşananların hatırlatılması, iktidarın hafıza ve unutma olgularını kullanarak gerçekleştirdiği müdahalelerde önem taşır. Ricoeur'ün hafızayı araçsallaştıran ideolojik işleyişe dair tespitleri, bu sürecin anlaşılmasında kritik bir rol oynar. Ona göre, hakikatin çarpıtılması, iktidar sisteminin meşrulaştırılması ve simgesel sistemler aracılığıyla ortak dünyayla bütünleşmenin sağlanması, yüzeyden derine doğru ilerleyen bir süreçtir. İdeolojinin en derin düzeyde dayattığı hafıza biçimi ise “talimli hafıza” olarak adlandırılır. Talimli hafıza, kurumsal düzlemde inşa edilen ve öğretilen bir hafıza türüdür. İktidar, bu hafızayı zoraki bir ezber mekanizmasıyla oluşturur ve ona el koyar (Ricoeur 2020, s. 105). Bu süreç, bireylerin kolektif hafızalarının manipüle edilmesi yoluyla, iktidarın hegemonik yapısını pekiştirmesine hizmet eder. Dolayısıyla, bu tür bir hafıza yönetimine karşı çıkmak, hakikati yeniden inşa etme ve anlatıyı özgürleştirme çabasıyla mümkün olabilir. Ricoeur'ün çağrısı, yalnızca bireysel sorumluluğu değil, aynı zamanda toplumsal bir direnişi de içerir. Anlatıyı yeniden kurma cesareti, iktidarın dayattığı hafıza pratiklerine karşı alternatif bir hafıza inşasını mümkün kılarak, kolektif bilincin özgürleşmesine katkıda bulunur. Sinemanın toplumsal belleği inşa etmedeki rolü kadar talimli hafıza karşısındaki potansiyel duruşu ve filmlerin yeraltındaki gizli ya da yasak bellekleri aktarmasındaki rolü önemlidir.

Çözümleme yapmak için ele alınan *Sen Türkülerini Söyle* filmini ve filmin etrafında gelişen bir tartışmanın mimarını alternatif bir bellek inşasını mümkün kılma çabası olarak görmek mümkündür. *Sen Türkülerini Söyle*, yapıldığı tarihten sonra da önemli bir tartışmaya konu olmuştur. Filmin analizine geçmeden önce toplumsal belleğin inşasına sinema alanının içinden “Tanık” figürüne odaklanarak bakmak ve çözümleme yapacağımız filmin etrafında gelişen bir tartışmayı örneklemek kavramların somut karşılıklarını görmek açısından yerinde olacaktır. Bu tartışmanın kendisi hatırlamanın toplumsal bellekle olan ilişkisini kurmak, geçmişe bakmanın iki farklı biçimi olan bellek çalışmaları ve tarihi anlamak; filmleri tanıklık; yönetmenleri de “tanık” olarak ele alarak farklı farklı belleklere ulaşmanın sinema alanından altını çizmek bakımından önemlidir. Toplumsal bellek ve hatırlama ilişkisinin temel kavramlarına sinema alanından karşılık gelebilecek ne söylenebilir?

Sen Türkülerini Söyle filmi, 1986 yılında yapılan ilk 12 Eylül filmlerinden biridir. 12 Eylül askeri darbesinin tarihsel bağlamını, filmin senaryosunun çıkış noktasına yerleştiren *Babam ve Oğlum*⁷ filminin (Çağan Irmak, 2005) vizyona girmesinin ardından *Sen Türkülerini Söyle* filminin de adının geçtiği bir haber yayınlanmıştır. Haberde, Çağan Irmak'ın yönettiği ve Sinema Yazarları Derneği (SİYAD) tarafından 'En İyi Film' dahil olmak üzere altı ödül kazanan *Babam ve Oğlum*'un, “12 Eylül'ü anlatan ilk film” olarak tanıtılmasının, usta oyuncu İnanır'ı kızdırdığına dair bir açıklama yer almıştır. İnanır, konuyla ilgili yaptığı açıklamada şunları belirtmiştir: “Babam ve Oğlum için 12 Eylül'den 25 yıl sonra o dönemin anlatıldığı film diye bahsediyorlar. Bunu kimse söyleyemez. Bunu diyenlerin benim filmlerimden haberi yok herhalde. Biz o dönemi konu alan filmleri geçmişte yaptık”⁸ Bu açıklama, ilk bakışta bireysel bir değerlendirme gibi görünse de aslında toplumsal belleği ilgilendiren bir hatırlama ve hatırlatmadır.⁹ 12 Eylül askeri darbesi gibi önemli bir tarihsel olayın

⁷Bu makalenin konusu 12 Eylül filmleri, *Babam ve Oğlum* filminin kendisi ya da *Babam ve Oğlum* filminde 12 Eylül'ün nasıl temsil edildiği değildir. Bu haber, toplumsal bellek ve hatırlama ilişkisinin katmanlılığını katmanlılığını sinemanın içinden araştırmak için iyi bir başlangıç noktası olmuştur. Filme bu nedenle değinilmiştir.

⁸Kadir İnanır'ın ‘bu filmleri ilk defa 12 Eylül ile hesaplaşan filmler gibi sunuyorlar’ tepkisine örnek olabilecek haber, kanal7.com adlı internet sitesinden Mehmet Çalışkan'a aittir. “Yeşilçam 12 Eylül ile Yüzleşiyor” başlıklı haberde, “Türk Sineması 26 Yıl Sonra ‘12 Eylül Darbesi’ ile Hesaplaşıyor. Çağan Irmak'ın ardından Ömer Uğur, *Eve Dönüş*'te işkenceyi anlatacak. Sırada ise Yılmaz Erdoğan'ın *International* adlı filmi var” ifadesine yer verilmiştir. Bkz.: Mehmet Çalışkan, “Yeşilçam 12 Eylül ile Yüzleşiyor”, kanal7.com, <https://www.haber7.com/kultur/haber/161998-yesilcam-12-eylulle-yuzlesiyor>.

⁹1986 yılında 12 Eylül ile ilgili 3 film yapılır. *Ses* (Zeki Ökten), *Dikenli Yol* (Zeki Alasya), *Sen Türkülerini Söyle* (Şerif Gören) (Özgüç). Filmler üzerine yapılan eleştiriler gözden geçirildiğinde vizyona giriş tarihleri sırasıyla *Sen Türkülerini Söyle*, *Ses* ve *Dikenli Yol*'dur. Bu üç film 1986 tarihlidir. Kadir İnanır *Sen Türkülerini Söyle* ve *Dikenli Yol* ve haberde adı geçen 1990 tarihli *Darbe* (Ümit Efekan) filminde oynamıştır.

anlatıldığı filmler üzerinden İnanır yalnızca kendisinin yer aldığı ve darbe sonrası dönemi konu alan üç filmde söz etmiştir. Bu filmlerin darbeden altı yıl sonra çekildiğini vurgulamış, 12 Eylül ile ilgili 'ilk film' önermesini sorgulamış, tam da Halbwach'ın altını çizdiği şekilde, kamuoyunu "hatırlamaya teşvik etmiştir".

Türkiye'de 12 Eylül'den 25 yıl sonra ilk defa 12 Eylül filminin yapıldığının söylenmesi, Türkiye'nin en önemli oyuncularından birinin açıklamasıyla ilk film olma özelliğine sahip filmlerin adının anılmasını sağlamış ve 12 Eylül darbesinden 25 değil, 6 yıl sonra¹⁰ filmler yapılmaya başlandığı hatırlatılmıştır. *Babam ve Oğlum* filmi, bireysel bir hatırlamayı tetiklemiş; bu tetikleme, toplumsal belleğin inşasına katkı sağlayan 12 Eylül filmlerinin hatırlatılması sürecinin bir parçası olmuştur. Deyim yerindeyse "geçmiş" dönemi anlatan bir film ile ilgili söyleme musallat olmuştur. Bu hatırlatmanın bir başka anlamı ise, hesaplaşmaya yönelik bir çağrının 12 Eylül filmleri üzerinden nasıl olduğunu gözler önüne sermesidir. Çünkü, Sancar'ın altını çizdiği üzere, hatırlama ile hesaplaşma arasındaki ilişkiye dair tartışmalarda sıklıkla karşılaşılan "Hatırlama, geçmişle hesaplaşmanın ön şartı ve merkezi aracıdır." formülü, kamuoyunun bilgisine sunulmuştur. Haberde geçen "Biz o dönemi konu alan filmleri geçmişte yaptık" cümlesi, geçmişte yapılan filmleri hatırlamaya ve 2005 yılında ilk defa yapılmadığı gerçeğiyle yüzleşmeye bir çağrı niteliğindedir. Bu bağlamda İnanır'ın açıklaması geçmişin gereğince aktarılmasında rolü olan "tanıklara" dikkat çeker. İnanır'ın "Benim bir itirafçıyı oynadığım *Darbe* filminden kimsenin haberi var mı? *Sen Türkülerini Söyle*'yi hiç televizyonda gördünüz mü? *Dikenli Yol*'u izleyen oldu mu? açıklaması, hatırlamanın bireysel olduğu kadar toplumsal olduğunu ve Jan Assmann'ın "geçmiş hatırlanarak yeniden kurulur" (Assmann 2001, s. 36) cümlesini akla getirir. İnanır, hatırlamış ve açıkça yeniden kurma iradesine girişmiştir. Aleida Assmann'ın totaliter devletlerde geçmişten kalan her bir zerrenin değiştirilmesi ya da yok edilmesi gerekir, çünkü bir kanıt parçası yöneticilerin iktidarlarını dayandırdıkları resmi geçmiş versiyonunu ezme gücüne sahiptir" (Assmann 2020, s. 286) açıklaması manidardır. Bu kanıt parçasının yok edilmesi Traverso'nun, kurumlar hatta devletler tarafından desteklenen resmi belleklerin yanı sıra bir de yeraltındaki gizli ya da yasak belleklerin ortaya çıkma nedeni olarak da okunabilir. Traverso'nun, belleğin görünürlüğü ve kabulü, bu belleği taşıyanların gücüne bağlıdır (Traverso 2020, s. 44) sözünden hareketle, filmlerin örneğin 12 Eylül'ün resmi belleğinin karşısında yer alan ve filmlerin (özellikle bu çalışmanın kapsamı dışında kalan belgesel filmlerin), 12 Eylül'ün yeraltındaki gizli ya da yasak belleklerini görünür kılma potansiyeli taşıdığını söylemek mümkündür.

İnanır'ın açıklamasının bireysel ve kolektif bellek ilişkisi açısından anlam kazandığı nokta tam da burada açığa çıkar. Sinemanın içinden konuya bakıldığında İnanır 12 Eylül filmlerinin daha önce yapılmış olduğu gerçeğini toplumsal belleğe aktarma çabasına girişmiştir. Paul Connerton insan gruplarının belleğinin nasıl taşındığı ve nasıl korunduğuna dair sorulara yanıt aradığı *Toplumlar Nasıl Anımsar?* kitabında da Jan Assmann ile benzer şekilde, uç bir örnek olarak totaliter rejimlerin yurttaşların belleğini sistematik olarak silme yoluna gitmesine değinir. Bir büyük güç, küçük bir ülkeyi ulusal bilincinden yoksun bırakmak amacıyla unutturma yöntemlerini kullanabilir. Totaliter rejimlerin ürkütücü yanı, yalnızca insan onurunun çiğnenmesi değil, aynı zamanda geçmişin doğru bir şekilde tanıklığının yapacak kimse bırakılmamasıdır. Burada kilit figür, tanıktır. Tanıklığı yapacak kimse kalmadığında ya da yazılmasa susturulmuş oldukları için korunamayacak ve sonraki kuşaklara aktarılamayacak, toplumsal grupların belleğinin korunmasında "inatçı kayıtçılar" hayati önem taşır. Connerton, olup bitenlerin tanığı olarak daha sonraki kuşaklara ulaşabilmek üzere "inatçı kayıtçı"ların önemine değinir (Connerton 1999, s. 27-28). Hatırlamanın ve unutmanın diyalektiği, Nora'nın toplumsal belleğin sürekli değişen yapısını açıklarken vurguladığı önemli bir özelliktir. Nora, belleğin, toplumsal gruplar tarafından paylaşılarak sürekli bir hatırlama-unutma döngüsü içinde değişime açık olduğunu ifade eder (Nora 2006, s. 19). Connerton'ın "inatçı kayıtçı" kavramı ile Nora'nın hatırlama ve

¹⁰Şükran Esen *80'ler Türkiye'sinde Sinema* başlıklı kitabında "1986'daki uygun ortamı beklemeden çekilen tek "12 Eylül Filmi", senaryosunu Yılmaz Güney'in tutuklu bulunduğu cezaevinde yazdığı ve yönetmenliğini Şerif Gören'in yaptığı *Yol* filmidir" (Esen 2019, s. 166) tespitinde bulunur.

unutma arasındaki diyalektiği üzerine yaptığı vurgu, Halbwach'ın önemli bir kavramını çağrıştırmaktadır. Halbwach “hatırlatıcı tohum”unu, Connerton’ın “inatçı kayıtçısı” ile benzer bir işlevi yerine getiren bir araç olarak tanımlar. Halbwach nasıl ki bir tohumu, filizlenmesi için uygun bir ortama sokmak gerekiyorsa bizim dışımızda kalan tanıklıklar bütününe de hatıralardan oluşan sağlam bir kütle halini alabilmesi için, animatıcı tohum gerekir (Halbwach 2017, s. 13) demiştir. İnanır, bir “inatçı kayıtçı” olarak dönemin tanığı rolünü üstlenirken, ilk 12 Eylül filmlerini hatırlatmış; *Sen Türkülerini Söyle*, *Ses ve Darbe* filmleri, 12 Eylül darbesine ilişkin daha önce yapılmış yapımları hatırlatan birer “hatırlatıcı tohum” işlevi görmüştür. 12 Eylül döneminin bir tanığı aracılığıyla yapılan bu çağrı, “tanık” ve “tanıklık” kavramlarını düşünmeye kapı aralamıştır. Peki “Tanık” toplumsal belleğin inşasında nasıl bir rol üstlenmektedir?

Jan Assmann, toplumsal hatırlamanın biçimlerini iletişimsel ve kültürel bellek olarak ikiye ayırır ve iletişimsel belleğin yakın geçmişe ilişkin anıları kapsadığını, kişinin çağdaşları ile paylaştığı anılar olduğunu belirtmiştir. Yakın geçmişe ait anılar iletişimsel bellekte yer alır. Aynı yakın geçmişi yaşayanlarda ortak olan bu bellek, söz konusu grup, varlığını sürdürdüğü sürece vardır. Assmann, toplumsal belleğin varlığının, ancak onu taşıyan bireylerin varlığına bağlı olduğunu ifade eder. En tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Deneyimlerin, yaşananların ve “tanık” olunanların filme alınması (belgesel ya da kurmaca, animasyon bir filmde) ise iletişimsel belleğin kültürel belleğe aktarılmasıdır. “Bugün hala canlı olan anılara, yarın artık sadece medya aracılığıyla ulaşılabilir” (Assmann 2001, s. 54) tespiti bu makale için anlamlı bir tanımlamadır. Assmann, kültürel belleği, bir bellek tekniğinin işletilmesi gereken; din adamları, öğretmenler, yazarlar, filozoflar gibi bilgiyi taşıma yetkisi verilen kişiler tarafından taşınabilen bellek (Assmann 2001, s. 57) şeklinde tanımlar. Bu durumda, senaryo yazarları ve yönetmenler, iletişimsel belleklerini kültürel belleğe aktararak tanıklığın sürekliliğini sağlamış olurlar. Filmler, her başvurulduğunda aynı mesajı iletebilen ve zamana karşı dayanıklılığını koruyabilen tanıklıklardır. Örneğin 12 Eylül askeri darbesi üzerine yapılmış filmlerin yönetmenleri de dönemin tanığı olan farklı farklı belleklerden birini temsil eder. 12 Eylül dönemini “tanık” olarak deneyimleyen yönetmenler bu döneme dair hatırladıklarını seyirciye dolayısıyla toplumsal belleğe aktaran kişilerdir. Bu çalışma, Kadir İnanır’ın iletişimsel belleğinden toplumsal belleğe aktarma çabası olarak okunabilecek gazete haberinin bıraktığı yerden bu kez *Sen Türkülerini Söyle* filminin yönetmeni Şerif Gören’in iletişimsel belleğinden 12 Eylül’ü film aracılığıyla toplumsal belleğe aktarma çabasını anlamaya çalışacaktır. 12 Eylül’ün tanığı olan Şerif Gören, Kadir İnanır’ın “inatçı bir kayıtçı” olarak ortaya attığı “hatırlatıcı tohum” filmlerinden biri *Sen Türkülerini Söyle* filminde toplumsal belleğe aktarmak için bize ne hatırlatmaktadır?

Bir Tanıklık Filmi Olarak *Sen Türkülerini Söyle* Filminde Hatırlama

Ana Karakterin İzleğinde ‘Anında Hatırlama’ ve Hafıza

Hayri’nin ilk hatırladığı sahne, gözleri bağlı bir şekilde karanlık bir koridorda işkenceye götürülüşüdür. Bu hatırlama, annesinin “Sana bir kötülük yaptılar mı oğlum” sorusuyla tetiklenir. Bu sahne, hem yönetmenin annesinin sorusuna verdiği bir yanıt niteliği taşır hem de Hayri’nin kendi travmatik deneyimini hatırlamasını sağlar. Ancak bu hatırlama sürecinde, babasının “Hak etmiştir” şeklindeki yargısı, karakterin içsel çatışmasını ve toplumsal baskıyı da gözler önüne serer. Hayri, Walter Benjamin’in, tasvir ettiği deneyimlerini aktarmamış, dilsizleşmiş savaş alanlarından dönen (Benjamin 2020, s. 128) kişilerden biri gibidir. Gelen o kadar ağır gelmiştir ki kişiler adeta dilsizleşmiş ve yaşadıklarını anlatacak bir yol bulamamışlardır. Bir bakıma, bu film 12 Eylül hapishanelerinin deneyimini aktarabilmek ve onu anlaşılabilir kılabilmek için yapılmıştır. Hayri işkenceyi hatırlar ama annesinin sorusunu yanıtsız bırakır.

Hayri’nin bu anıyı “bir anda” hatırlaması, Ricoeur’ün *Hafıza, Tarih, Unutuş* adlı eserinde tartıştığı hafıza ve hatırlama kavramlarıyla ilişkilendirilebilir. Ricoeur, hafıza ve hatırlamayı iki ayrı karşıtlık üzerinden ele almıştır. Ricoeur’in ilk karşıtlığı alışkanlık ile hafıza, ikinci karşıtlığı akla gelme ve aramadır (Ricoeur 2020, s.

43-45). Alışkanlık ile hafıza, Bergson'un alışkanlık hafıza ile anı hafıza arasındaki ayrımına dayanır. Bergson, alışkanlığın bir anı olarak kabul edilebilmesi için, onun edinildiğinin hatırlanması gerektiğini belirtir. Bu hatırlama süreci ise, kendiliğinden belleğe, yani olayları tarihsel bir bağlamda kaydeden ve bunları yalnızca bir kez depolayan belleğe başvurmayı gerektirir (Bergson 2007, s. 61-63). Ricoeur, Bergson'un bu ayrımından hareketle, temel farkın "anında hatırlama" ile "zahmetli hatırlama" arasında olduğunu ifade eder. Anında hatırlama, arayışın sıfır noktasını temsil ederken, zahmetli hatırlama ise arayışın kendisidir (Ricoeur 2020, s. 47). Bergson, *Madde ve Bellek* adlı eserinde anıların bağımsız bir yapıya sahip olduğunu vurgular ve bu bağlamda, "Anı, bağımsızdır" şeklinde bir ifade kullanır (Bergson 2007, s. 100). Ona göre anılar, bireysel kontrolün ötesinde bir nitelik taşır; bu nedenle engellenemez, kontrol edilemez ve karşı konulamaz bir özelliğe sahiptir. Bu özellikleriyle anılar, şimdiki zamanda birdenbire ortaya çıkabilir. Ricoeur'ün ikinci karşıtlığı ise "akla gelme" ve "arama" arasındadır. Ricoeur, bu karşıtlığı Aristoteles'ten yola çıkarak kurar. Aristoteles'in hafıza ve anımsama üzerine yaptığı ayrımın temelinde, anının sürekliliğinin, yalnızca hatırlanmasından değil, aynı zamanda "akla gelme" olarak adlandırılan arayış sürecindeki hatırlamadan ayırt edilmesi gerektiği fikri yatar. Aristoteles, *Ruh Üzerine* adlı eserinde hatırlamanın doğasını, anı ile hatırlama arasında bir ayrım yaparak inceler. Aristoteles, hayal gücünü, zihinsel süreçlerde önemli bir rol oynayan bir yeti olarak tanımlar. Hayal gücü, duyum, görüş, akıl yürütme ve bilgi gibi diğer zihinsel yetilerden farklıdır. Duyular olmadan hayal gücünün ortaya çıkamayacağını, ancak hayal gücünün yargı ve akıl yürütme gibi süreçlerden ayrı bir işleve sahip olduğunu belirtir. Hayal gücü, istendiğinde erişilebilen bir durumdur ve özellikle hafızaya yardımcı olmak amacıyla zihinde bir imge oluşturmak mümkündür. Buna karşılık, görüşün doğru ya da yanlış olmak zorunda olduğu için bireyin kontrolünde olmadığını vurgular (Aristoteles 2019, s. 179). Aristoteles, hatırlamanın duyumsamadan ve duyu organlarındaki hareketlerden kaynaklandığını savunur. Bu hareketlerin ya da durma noktalarının ruhtan çıktığını ifade eder (Aristoteles 2019, s. 67). Belleğin zamanla bağlantılı olduğunu ileri sürer ve yalnızca zaman kavramına sahip canlıların belleğe sahip olabileceğini belirtir (Aristoteles 2004, s. 74). Belleği bir resim olarak tanımlar ve hatırlamanın, belleğin yeniden kazanılması ya da elde edilmesi olmadığını vurgular. Bir şey öğrenildiğinde ya da hissedildiğinde, belleğin yeniden kazanılmasından söz edilemez; ancak deneyim ya da durum bir kez ortaya çıktıktan sonra bellek devreye girer (Aristoteles 2004, s. 77). Aristoteles, belleğin şimdiki zaman için önceki deneyimlere dayandığını ve hatırlamanın, şimdiki zamanın bir sonucu değil, temel bir algı veya deneyimin sonucunda ortaya çıkan bir olgu olduğunu ifade eder. Ayrıca, Aristoteles, hemen hatırlayamama durumunu önemser ve basit bir anı ile çaba gerektiren hatırlama arasındaki farkı ortaya koyar. Hatırlama, amaca yönelik bir çaba gerektirir ve bu çaba sonucunda aranılan bilgiye ulaşılır (Aristoteles 2004, s. 77-79). Bu bağlamda, Ricoeur, Aristoteles'in anı kavramını bir duygu olarak nitelendirdiğini belirtir. Bir şeyi anımsadığımızda, anıyı hissettiğimizi ve bu nedenle akla gelmenin, aramanın aksine bir duygu olduğuna işaret ederek (Ricoeur 2020, s. 45) akla gelme ile arama arasındaki karşıtlığı vurgular. Akla gelme, anının zihinde kendiliğinden belirmesini ifade ederken, arama ise geçici ya da sürekli olarak unutulduğu düşünülen bir şeyin aktif bir şekilde aranmasını içerir. Basit bir anı, herhangi bir çaba olmaksızın zihinde belirirken, hatırlama etkin bir arayış sürecini gerektirir (Ricoeur 2020, s. 46).

Bu kuramsal çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde, Hayri'nin ilk hatırladığı anı, işkenceye götürülüşüdür. 12 Eylül döneminde yaşadığı bu travmatik deneyim, anı ve kontrol edilemez bir şekilde zihnine hücum eder. "Akla gelme" ve "arama" ayrımında, tamamen bağımsız, öngörülemez ve kontrol dışı bir süreç olarak işler. İşkence sahnesi, Hayri'nin zihninde farklı bağlamlarda belirir: annesinin sorduğu bir sorudan sonra, rüyasında, annesine iş bulduğunu söylediği anda, babasının "sanki sürgüne gittiğini bilmiyoruz" cümlesinin hemen ardından ve muhbiriyle hesaplaşmasından ve onu sembolik olarak öldürmeden önce. Hayri, işkence dışında, kendisini ele veren eski arkadaşını, muhbiri de ilk gördüğü anda hatırlar. Bu hatırlama, Ricoeur'ün yine "akla gelme" kavramına uygun şekilde, anı ve istemsiz bir şekilde gerçekleşir. Tıpkı anının kontrol edilemez doğası gibi, Hayri'nin, Turgay'ın genel müdürü olduğu şirkete yaptığı ziyarette

karşılaştığı muhbiri de nefret dolu bir duyguyla aniden hatırlar. Pazarlama müdürü olarak çalışan muhbiriyle yüzleştiği sahnede Hayri'nin öfkesi açıkça ortaya çıkar. Turgay, “Eski hesap mı? Geçti o günler. İsteyerek ele vermemiş ki seni. Mecbur kalmış” diyerek Hayri'yi sakinleştirmeye çalışsa da bu sözler Hayri'nin öfkesini dindiremez. Turgay'ın bu tutumu, geçmişle hesaplaşmanın gereksiz olduğu düşüncesine dayanır. Ancak Hayri, özellikle muhbirin pazarlama müdürü olduğunu öğrendiğinde, “iyi satar” gibi ironik bir cümleyle eski hesabın kapanmadığını hissettirir. Sarlo hatırlanan anıların zamanla olan ilişkisini irdeleyerek, insanın iradesi dışında gerçekleşen hatırlama eylemine dikkat çeker. Sarlo, tıpkı bir kokunun kişinin kontrolü dışında algılanması gibi, anıların da bireyin iradesine bağlı olmaksızın zihne hücum ettiğini vurgular. Anılar, kişiyi peşlerinden sürükleyerek daha fazla hatırlamaya mecbur bırakır, çünkü ilk anda oluşan izlenim hiçbir zaman tam ve bütünsel değildir. Sarlo'ya göre, anılar ısrarcı bir nitelik taşır; belirli bir noktada zihinde egemenlik kurarak kontrol dışı bir hâl alırlar (Sarlo 2022, s. 9). Hayri'nin başına gelen tam da budur. Benzer şekilde, muhbir de Hayri'nin cezaevinden çıkmış olması nedeniyle sürekli baskı altında hisseder kendini ve takip edildiği düşüncesine kapılır. Hem Hayri'nin hem de muhbirin üzerinde egemenlik kuran kontrol dışı bir hal almasına yol açan bu durum, geçmişin kendiliğinden şimdiki zamanda var olmasına yol açmıştır. Hayri, muhbiri takip eder, başına sembolik olarak silah dayayıp öldürür. Sürgüne gitmeden muhbiri dışında eski arkadaşlarını da sembolik olarak öldürür, arkada bırakır ve sürgün cezasını çekmeye gider.

Peki İnanır'ın bu filmin de içinde olduğu filmleri hatırlaması ve *Sen Türkülerini Söyle* filminin kendisi için bu kuramsal çerçeve içinden ne söylenebilir?

‘Zahmetli Hatırlama’ Olarak Film

Filmin kendisi, filmin senaryo yazarları Şerif Gören ve Turgay Aksoy ve yönetmeni Şerif Gören¹¹, tarafından yazılmış; Gören tarafından yönetilmiştir. Ayrıca filmdeki Şerif adındaki yönetmen karakterini de Şerif Gören oynar ve Kayalı'nın dediği gibi “bir biçimde kendini temsil ederek oynaması bir gerçekliği apaçık ortaya koyar.” (Kayalı 2005, s. 3). Filmin kendisi “zahmetli hatırlama”nın ürünüdür; zihinde aranmışlardır, zihne gelmeleri için çaba sarfedilmiştir. İnanır'ın yıllar önce rol oynadığı filmleri hatırlaması ise aklına üşüşüverenler; “akla gelme”dir. Bu “akla gelme”de dikkat çeken bir başka nokta ise hatırlamanın baskıyla ilişkisine dikkat çeken bir cümlelerin olmasıdır. Jan Assmann, *Kültürel Bellek* adlı eserinde, “Hatırlamak baskıya karşı bir silahtır” (Assmann 2001, s. 88) ifadesini kullanarak hatırlamanın aynı zamanda bir direniş biçimi olduğunu savunur. Hatırlamanın, baskı ve unutuş karşısında bir savunma mekanizması olduğunu vurgular. Assmann, bellek ile zaman arasındaki ilişkiye de dikkat çeker ve “Bellek sanatı için mekân neyse, hatırlama kültürü için de zaman odur” (Assmann 2001, s. 35) der. Assmann, geçmişin yalnızca geçmişle ilişki kurulduğunda anlam kazandığını savunur. Bu bağlamda, “kim 'bugünden' 'yarına' bu biçimde bakarsa, 'dünü' yok olmaktan kurtarmak ve hatırlayarak yaşatmak zorundadır. Geçmiş, hatırlanarak yeniden kurulur” (Assmann 2001, s. 36) şeklinde bir görüş ileri sürer. Kadir İnanır'ın “sansür”lü diye tanımladığı filmleri hatırlaması ve hatırlatması da bir tür direniştir.

Film, Hayri'nin eski kız arkadaşıyla yaşadıklarını da hatırlatır. Bu hatırlama, Jan Assmann'ın hatırlamanın gerçekleşebilmesi için belirli “hatırlama figürleri”nin varlığına ihtiyaç olduğunu açıklayan kavramsal çerçeveden incelenebilir. Assmann bu figürleri üç ana başlık altında toplamıştır: “zaman ve mekâna bağlılık”, “gruba bağlılık” ve “tarihin yeniden kurulması” ve bir olayın hatırlanabilmesi için o olayın somut bir zamana ve mekâna dayanması gerektiğini belirtmiştir. Bellek, bu nedenle zamana ve mekâna ihtiyaç duyar. Zamansallık, hatırlanan olayların eski zamanlarla ya da olağanüstü olaylarla ilişkilendirilmesi ve periyodik olarak

¹¹Tunca ve Şerif'i Tunca Yönder ve Şerif Gören oynar. Hayri cezaevinden çıktıktan sonra Şerif'i sorar. Ünlü olduğunu öğrenmiştir. Yapıp ettiklerini gazetelerden okumuştur. Şerif'i ararken “sinemamız kapalıdır” yazısı dikkat çeker. Şerif, Hayri'ye iş olmadığına kahvenin yazıhanesi olduğunu söylemiştir. Filmin yapım tarihi ve Hayri'nin hapiste kaldığı süre düşünüldüğünde, eve gelen akrabalarının sözlerinden film yapımını etkileyen koşulları tahmin etmek güç değildir. “Yemek yapmayı unuttu video yüzünden” diyalog da Türkiye'de yerli yapım üretimini etkileyen video salgınına göndermedir.

hatırlanması yoluyla kazanılır. Mekânsallık ise olayın geçtiği mekânın "maddi çevresi" olarak tanımlanır ve grup, bu mekândan ayrıldığında dahi mekânı sembolik olarak yeniden kurarak birliğini sürdürür. "Gruba bağlılık" ise toplumsal belleğin varlığının, ancak onu taşıyan bireylerin varlığına bağlı olduğunu ifade eder. Bu bağlamda, toplumsal belleğin yeniden kurulabilir olması, grubun geçmişini her dönemde kendi bağlamına göre yeniden inşa etmesiyle mümkün olur (Assmann 2001, 42-46). Neslihan, Papirüs'te¹² ilk karşılaşmasından sonra Hayri'ye mesafelidir. Şerif'in telkin etmesinden sonra birlikte bir yürüyüşe çıkarlar. Hayri "Kaç defa yürüdük buradan Bebeğe hatırlıyor musun?" diye sorar. Yürüdükleri sahil, Assmann'ın deyimiyle mekânın maddi çevresidir. Birlikte gittikleri kulübeyi, kulübede yedikleri çikolataların parasını ertesi gün teslim ettiklerini hatırlarlar. Bu konuşma geçmişte parayla kurdukları ilişkinin, Hayri'nin tüm eski arkadaşları ve evine gelen akrabalarının parayla kurduğu ilişkiden farklılığının altını çizer. Neslihan artık Bebeğe kadar yürüyemez. Arabaya binerler, hatırladıkları kulübün önünden geçerler ve Hayri'nin deyimiyle Neslihan'ı ilk kez sıkıştırdığı banka gelip otururlar. "Çok şey değişmiş ama o duruyor burada" der Hayri ve "Yeniden beraber olsak. Eskisi gibi. Aradaki zamanı unutsak" diye sorar. Neslihan'ın bu soruya verilecek bir yanıtı yoktur. Sadece gitmesi gerekir. Neslihan ile konuşması, Hayri'nin Neslihan'a geçmişini hatırlatması Halbwach'ın 'başkalarının belleğinin benim belleğime yardıma gelir, benim belleğim kendine onların belleğinden destek alır' tespitini doğrular.

Filmin kendisi, yönetmenin iletişimsel belleğinin kültürel belleğe aktarılmasıdır. Gören filmin yönetmeni olarak tanık olduğu bir dönemle ilgili deneyimine artık sadece (ilgili yazı, röportaj vb. dışında) bu filmi aracılığıyla ulaşılabilir. Kaldı ki inanır da kendi döneminin bir tanığı olarak rol oynadığı filmleri kamuoyuna açıklama yaparak kendi çağdaşlarının bildiği ve onlarla paylaştığı iletişimsel bellekteki bilgileri toplumsal belleğe aktarmak istemiştir. Artık, filmin kendisine her başvurulduğunda söylenecek, hatırlatılacak sözü vardır. Connerton, birbirinden temelden farklı iki toplumsal pratiği ayırt eder. Bunlardan birinci eylem türü bedenleştirme pratiği, ikinci eylem türü kaydetme pratiğidir. Bilginin depolanıp depodan çıkarılışına yarayan baskı, ansiklopediler, dizinler, fotoğraflar, ses bantları, bilgisayarlar gibi çağdaş araç gereç ve icatların hepsi, insan organizmasının bilgi alışverişinin sona erdiği andan çok sonralarına dek bilgilenimi ele geçirip elde tutma yolundaki eylemlerimiz için gereklidir. Amaçlı eylemlerimizin ürünü olan bu tür eylemlerin tümü "kaydetme" pratikleridir (Connerton 1999, s. 114-115). Genel olarak filmler özel olarak bu film amaçlı eyleme girer.

Hayri'nin cezaevindeki arkadaşlarını anlatması, aynı koşu da kaldığı arkadaşıyla karşılaştığında yaptığı sohbet ile eski arkadaşlarıyla ilişkisi farklıdır. Hayri'nin annesi ve kız kardeşiyle oturup dertleştiği babasının yine dalga geçtiği bir sahne vardır. Annesinin dizinin dibinde yerde oturmuş, annesi saçlarını okşarken cezaevindeki günlerini hatırlamakta ve anlatmaktadır. "İşte böyle anam. Zordu. Güzel yanları da vardı. Dostluklar, arkadaşlıklar vardı. Bir gün beni bir yere götürmüşlerdi. 1 ay filan. Sonra aynı yere geri getirdiler. Demir parmaklıklar açılıp içeri attılar ya işte o zaman içim rahatladı. Beni bir kucakladılar. Gözlerimiz nasıl parladı. Bırakır mıyım ben sizi. Bırakmazsın bizi." Bu zahmetli hatırlamanın ürünüdür. Annesinin dizinin dibinde oturmuş geçmişe bakmış ve cezaevinde yaşadıklarını hatırlamıştır. Yönetmen geçmişini anlattığı sahnede "İşte böyle anam. Zordu" diyerek başlamasını tercih etmiştir. Zor olan kısmı değil seyircinin yaşadıklarının "güzel yanları" nı bilmesini istemiştir.

Filtrelenen Hatıra, Ufalanın Bellek: *Sen Türkülerini Söyle* Filminde Hatırlama

Traverso belleği, kaynağını deneyimden aldığı için son derece öznel olarak tanımlar ve sürekli dönüşüm halinde olan açık hava çalışma sahasına benzetir. Aynı zamanda anının zayıflaması, aşınması, ufalanması ve

¹²1972 yılında önce Ses sinemasının üstünde, 1977 yılında çıkan yangından sonra Ayhan Işık Sokak'ta açılan yazarların, tiyatro ve sinemacıların buluşma yeri olan ünlü mekân.

giderek silinmesi yönünde de olabileceğini hatırlatır. Traverso belleğin bir inşa olduğunu, sonradan edinilen bilgiler ve yeni bilgilerle şekillenen düşünme süreçleri, deneyimlerle filtre edildiğine işaret eder. Dolayısıyla ona göre anıyı aşındıran, zayıflatan tek şey zaman değildir (Traverso 2020, s. 20-21). Kişiyi değiştiren başka deneyimlerle daima filtre edilir. Traverso'nun filtreleme tanımı Hayri'nin arkadaşlarının 1980 öncesi olayları hatırlamamalarını ve Hayri özelinde uğruna bedel ödeyenleri önemsemeyişlerini açıklar. 1980 sonrası dönemin deneyimi Hayri'yi değil, Aytekin'i değil ama Tunca, Şerif, Turgay ve Neslihan'ı değiştirmiştir. Papirüs'te Turgay "ne iş yapabilirsin. Sen mali bölümdeydin değil mi?" diye sormuştur. Turgay'ın hayata bakışıyla belleği filtre edilmiştir. Şerif "Oda arkadaşısınız. Ne çabuk unuttun baskını" deyince "Ne baskını" diye sorar. Sadece hangi bölümde olduğunu değil, yurdu bastıklarını, olup bitenleri de hatırlamamaktadır Turgay. Bu diyaloglar sadece Traverso'nun anıların aşınmasına etki eden filtrelemeye değil aynı zamanda Jan Assmann'ın grubun geçmişi her dönemde kendi bağlamına göre yeniden inşa etmesine de örnektir.

Hem Neslihan ile Hayri'nin hem Hayri ve eski arkadaşlarının anıları Jan Assmann'ın iletişimsel bellek diye adlandırdığı yakın geçmişlerine ait anılardır. Hayri'nin Neslihan ile daha önce anı biriktirdikleri mekânda yürümeleri, cezaevinden arkadaşı Aytekin ile "bak yine beraberiz işte. İçeride bize yaptıklarını unutmuyuz?" cümlesi aynı geçmişe sahip kişilerin anılarını paylaşmasına örnektir. Hayri'nin cezaevinden çıktıktan sonra eski arkadaşlarıyla yakın ve ortak geçmişe ait olan anıları paylaşması, Assmann'ın toplumsal belleğin yeniden kurulabilir olması ve grubun geçmişi her dönemde kendi bağlamına göre yeniden inşa etmesiyle mümkün olur (Assmann 2001, 42-46) tespitini hatırlatır. Örneğin, Hayri'nin muhbir defterini "eski hesap" olduğu için kapatmalıdır. Yine eski arkadaşlarıyla sürgüne gitmeden vakit geçirdiği uzun günün sonunda Tunca'nın "Onca yılı boşuna yaşadın. Ne uğruna" diye sorgulaması eski arkadaşlarının ve ilişkide oldukları kişilerin nezdinde Hayri'nin yakın geçmişinin "uğruna boşuna harcanmış yıllar" olmasıdır. Gürbilek'in tanımladığı gibi bir yanda işkence ve sürgün diğer yanda dönüşen, yeni Türkiye'ye ayak uyduran kişiler vardır. Arkadaşları işte bu diğer yandadır. Sürgüne gitme zamanını öğrenince "o vakte kadar bizimlesin" der Tunca Hayri'ye. Hayri tüm bu son vakitlerde, daha önce diskoda, Papirüs'te, şirkette, kahvede olduğu gibi, konuşulan konulara, seyredilen maça, içilen içkilere, danslara yabancısıdır. Mangal partisinde eski arkadaşları geçmiş üzerine bir sorgulama yaparlar. Sarhoşlardır ve Hayri'nin yeniden bir bedel ödeyecek olmasıyla tetiklenir Tunca ve "nereden nereye" diye sorar Turgay'a. Turgay kendisini aklamaya çalışır. Tunca "az çekmedin be Turgay 8 sene" der. "Dürüst olacağız diye hiçbir şeye tenezzül etmeden. Akıl işte. Bir şeye yarasaydı bari" diye dertlenir. Tunca insan ne için yaşar diye sorar? Şerif de "film, antika arabalar ve kadınlar" uğruna yaşanacağını söyler. Tunca, Şerif'in kendisini anlattığını; insan bunun için yaşar sorusunun yanıtında hem fikir olduğunu ifade eder. Turgay "çocuklarına güzel bir gelecek" bırakmak için insanın yaşayacağını söylese de Tunca paradan başka bir şey düşünmediğini yüzüne vurur. Tunca, Hayri'ye sorar Ama Hayri yanıt vermez. Yanıtı yine Tunca verir: "Ulan sen onca yılı boşuna harcadın. Ne uğruna". Bu birbirlerini ve kendilerini sorgulamalar sonunda "bir şeye ihtiyacın olursa yaz" demeye devam ederken Hayri ayrılır yanlarından.

Sarlo, "anlatma"nın deneyimle ilişkisine değinir ve deneyimsiz tanıklık olmayacağını ama anlatmadan da deneyimin olamayacağını belirtir (Sarlo 2022, s. 21.) Sarlo'ya göre deneyimin herkesin olabilmesinin koşulu söze dökmektir. Söze dökmek suskun deneyimi azat eder, unutulmaktan kurtarır. Deneyimi söze dökersek onu iletebilir ve herkesin kılabiliriz diyen Sarlo, deneyimin anlatılması, olayın gerçekleştiği andan başka bir zamansallığa taşınması, anlatı deneyiminin yaşandığı değil hatırlandığı anda kaydedilmesine ve anlatının her yinelemeye güncellenmesine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda film, Şerif Gören'in deneyiminin herkesin kılınması çabası; 1980 darbesinden 6 yıl sonra tanıklığın deneyime dönüşmesi, suskun deneyimin herkesin olabilmesi için söze dökülmesi çabası olarak okunabilir.

Sonuç

Sen Türkülerini Söyle filmi, belleğin toplumsal çerçevesinin nasıl çizildiğini göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Filmin ana karakteri Hayri ve arkadaşlarının karşılıklı olarak birbirlerini hatırlamaya teşvik ettiği gözlemlenmiştir. Hayri çoğu durumda suskundur; mağduriyetini açıkça ifade edememiştir. Film, 12 Eylül dönemine ilişkin bir yandan işkence, sürgün, korku ve sindirme politikalarının sonuçlarını, diğer yandan 24 Ocak kararları ve yeni liberal politikaların yarattığı tüketim kültürü ve zenginleşen kesimleri resmetmektedir. Bu ikili yapı, 1980 sonrası Türkiye'sinin kültürel yarılmasını (Gürbilek) açıkça ortaya koyar. Kenar mahallelerdeki yaşam mücadelesi ile reklam dünyasının parıltılı yüzü; işkence görenler, sürgünden dönenlerle susup kapının arkasından bakanlar; dönemin mağdurlarıyla yeni düzende zenginleşen ve mağdurları umursamayanlar arasındaki tezat, filmin temel izleklerinden birini oluşturur.

Filmin kendisi 12 Eylül sonrasında yaşananlarının ele alındığı ilk filmidir. Film bellek çalışmaları ve tarihçilerin tartışmalarının içinden incelediğimizde yönetmen Şerif Gören tanıktır ve filmin yönetmeni kendisinin tanıklığını filmin yan karakterlerinden birini oynayarak pekiştirmiştir. Gören yaşanmış olayları öznel bir süreç olarak hatırlamış ve filmin ana karakteri aracılığıyla hatırlatmıştır. Filmler, 12 Eylül gibi travmatik olayların yaşandığı dönemlerde kendini ifade etme imkânı bulamayan bireylere, sinema aracılığıyla “anlatılarını kurma cesareti” (Ricouer) veren bir olanak sunar. Bu bağlamda, *Sen Türkülerini Söyle*, resmi belleğin karşısında alternatif bir belleğin inşasına katkıda bulunma çabası olarak değerlendirilebilir.

Filmin kendisi “zahmetli hatırlama”nın ürünüdür. İnanır'ın yıllar önce rol oynadığı filmleri hatırlaması ise aklına üşüşverenler; “akla gelme”dir. Geçmiş, hatırlanarak yeniden kurulmuş (Assmann) ve Kadir İnanır iletişimsel belleğinde kalan 12 Eylül filmleriyle ilgili bilgiyi aktarmış; unutulmamasını sağlamıştır. 1980 darbesinin faileri yargılanmadığı, geçmişle hesaplaşılmadığı için 12 Eylül yaşanmış ve bitmiş bir olay olmaktan çıkmamıştır ama İnanır gibi “inatçı kayıtçılar” sayesinde hem de yapılan filmlerle toplumsal bellek yitimine direnç gösterilebileceği örneklenmiştir. Bu bağlamda yönetmenler/oyuncuların resmi bellek dışındaki farklı belleklerden biri ve dönemin tanığı olarak iletişimsel bellekten kültürel belleğe aktardıkları yapıtlarının dolaşıma girmesiyle toplumsal belleğin inşasında oynadıkları rol somutlaşmıştır. Filmin kendisi ve adının geçtiği 12 Eylül filmleriyle ilgili bir tartışma, 12 Eylül üzerine yapılan ilk film olarak sinema alanının içinden geçmişle yüzleşmenin vesilesi olmuş; değerli oyuncu Kadir İnanır'ın “inatçı kayıtçı” (Connerton) olarak filmle ilgili yaptığı açıklamalar, hatırlamanın toplumsal boyutunu somutlaştırmıştır. İnanır, iletişimsel belleğinden toplumsal belleğe aktarım yapmış ve böylece 1980 darbesinden altı yıl sonra çekilen *Sen Türkülerini Söyle* filmini “hatırlatıcı tohum” (Halbwach) işlevi gören filmlerden biri olarak hatırlatmış; geçmişin yeniden kurulmasına katkıda bulunmuştur. Hem Kadir İnanır hem de Şerif Gören, bellek ve tarih çalışmalarında kilit bir figür olan “tanık” rolünü üstlenmişlerdir.

Sen Türkülerini Söyle filminde Hayri'nin ilk hatırladığı işkencedir. İşkence dışında kendini ele veren muhbir arkadaşını da bir anda nefretle hatırlar. Bu iki hatırlama “akla gelme” kavramına karşılık gelir (Aristoteles, Ricouer). Hayri'nin kontrol edemediği şekilde aklına üşüşmüş zihnine adeta hücum etmiştir (Sarlo). Filmin kendisi ise zahmetli hatırlamadır, arayışın kendisidir. Sinema, bu anlamda bir kaydetme pratiği olarak değerlendirilebilir ve filmler, amaçlı eylemler (Connerton) olarak toplumsal belleğin yeniden inşasına katkıda bulunur. Filmde, Jan Assmann'ın hatırlama figürlerinden “mekânsallık” ve “gruba bağlılık” öne çıkmaktadır. Hayri'nin eski arkadaşlarıyla yaşadığı anılar, toplumsal belleğin yeniden kurulabilir olduğunu gösterir. Ancak, 12 Eylül'ün dönüştürdüğü zihniyet, bu anıların filtrelenmesine ve yeniden inşa edilmesine neden olmuştur. Hayri'nin arkadaşları için geçmiş, kendi yaşadıkları bağlamda yeniden yorumlanmış ve “eski günler”in anlamı değişmiştir. Hayri'nin en yakın arkadaşlarının Hayri ile ilgili geçmişi hatırlamalarında anının zayıflanmasının, ufulanmasının ve “eski günler”in filtrelenmesine örnektir.

Gören, kendi deneyimini sinema aracılığıyla söze dökerek, suskun kalmış bir dönemin sesini duyurma çabasına girişmiştir. Film, bu anlamda bir söze dökme eylemidir. Ancak Hayri, suskunluğunu korumuş ve acısını dile getirememiştir. Onun sesi, filmde de görülen Çağdaş Türkü grubunun filme adını veren *Bekle Beni* şarkısı aracılığıyla duyulur.

Benjamin *Son Bakışta Aşk* adlı kitabında Proust İmgesi adlı bölümde deyim yerindeyse şiir tadında bir benzetme yapar ve Penelopeia tülü¹³ üzerinden hatırlama, hafıza ve yapıt arasındaki ilişkiyi açıklar. Hatırlayan yazar için önemli olan, kendi hatırası değil, hafızasının dokuduğu ağıdır; hatırlamanın Penelopeia tülü. Bunun aynı zamanda unutuşun da bir imgesi olabileceğini öne süren Benjamin, “Hatıranın atkıya, unutuşunsa çözgüye denk düştüğü bu kendiliğinden hatırlama” çabalarımızın; gecenin ördüğünü gündüzün çözdüğü, unutuşun içimizde dokuduğu hayat halısının tamamlanmamış birkaç örgü ucunu elimizde tuttuğu-muzdan söz eder (Benjamin 1993, s. 219-220).

Sen Türkülerini Söyle bize nasıl bir ağ dokumuştur? Neyi hatırlatmıştır? Hayri belki de üç eski arkadaşını geçmişe gömerken, eski günler gözüne bir an görünmüştür (Benjamin). Geçmişin geçmişliği gözünde bir yaş olmuştur. Gerçek oradadır. Üç eski arkadaşın sarhoş, “bir şeye ihtiyacın olursa ara” deyişlerindedir. Hayri’nin onları gözü yaşlı eliyle vurur gibi yapışı bundandır. Onları gözü yaşlı ama gözü arkada kalmadan “vurur”, “öldürür” ve sürgüne gider. *Bekle Beni* şarkısında denildiği gibi; Hayri acıya alışmamayı seçmiştir. Giderken, sanki, mahallede arkadaş olduğu ama annesinin oynamasına izin vermediği Ozan adındaki çocuğa seslenmiştir. Acıları unutmadan söylenecek türkülerin hatırlandığı bir ağ dokunmalıdır. Umudun atkısının acının çözgüsüyle örüldüğü...Ozan, Hayri’nin “bekle beni küçüğüm” diye seslendiği umuttur. Film, alını ak başı dik, utanılacak bir şey yapmayan nice Hayri’leri hatırlatmıştır. Hayri, elbet bir gün geri dönecektir. Bekle beni demiştir Ozan’a. Bekle, “sen türkülerini söyle” ve gülümse...

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Ahsen Deniz Morva Kablamacı (Doç. Dr.)
Author Details	¹ İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo, Tv ve Sinema Bölümü, Sinema Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye 0009-0006-7991-7840 admorva@istanbul.edu.tr

Kaynakça | References

- Adanır, O. (1996). Gerçeklerden kaçamayız. S. M. Dinçer (Haz.). Türk sineması üzerine düşünceler içinde (3-17). Ankara: Doruk Yayınları.
- Andrew, D. (1984). Film in the aura of art. Princeton: Princeton University Press.
- Aristoteles (2004). Doğa bilimleri üzerine (E. Günçe, Çev.). (2. Basım). İstanbul: Morpa Kültür Yayınları.
- Aristoteles, (2019). Ruh üzerine (Ö. Aygün, Y.G. Sev, Çev.). (2. Basım). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Assmann, A. (2020). Kanon ve arşiv (Z. Can, Çev.). Kolektif hafıza kitabı içinde. Ankara: Dipnot Yayınları, 283-287.
- Assmann, J. (2001). Kültürel bellek. (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

¹³Odysseus’un karısı kocasını beklerken bütün taliplerini reddetmiş, onlara örmekte olan büyük bir tülü olduğunu, bunu tamamlamadan evlenemeyeceğini söylemişti. Gündüz dokuduğu kısımları gece söküyordu.

- Barash, J. A. (2007). Belleğin kaynakları (Ş. Öztürk, Çev.). *Cogito Dergisi*, 11-22.
- Bekle Beni (1986). *Bekle Beni içinde* [Albüm]. İstanbul: Kalan Müzik.
- Belge, M. (1990). 12 Eylül filmi henüz yapılmadı, *Beyazperde Dergisi* (8), 3-8.
- Belge, M. (1993). 12 yıl sonra 12 Eylül (3. Baskı). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Benjamin, W. (1993). Proust imgesi (O. Koçak, Çev.). *Son bakışta aşk içinde*, 217-248.
- Benjamin, W. (2004). Tarih kavramı üzerine (A. Cemal, Çev.). (5. Baskı). *Pasajlar içinde*, 37-49.
- Benjamin, W. (2020). Hikaye anlatıcısı: Nikoley Leskov'un eseri üzerine gözlemler (T. Turan, Çev.). *Kolektif hafıza kitabı içinde*, 127-133.
- Bergson, H. (2007). *Madde ve bellek* (I. Ergüder, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Birincioğlu, Y. D. (2010). Darbenin sinemadaki izdüşümleri: hatırlama kültüründen unutma kültürüne. (Yüksek Lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bodwell, D. (1989). *Making meaning: Inference and rhetoric in the interpretation of cinema*. Cambridge: Harvard University Press.
- Connerton, P. (1999). *Toplamlar nasıl anımsar?* (Ö. Arıkan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çalışkan, M. (2006, 7 Haziran). Yeşilçam 12 Eylül ile yüzleşiyor", *Haber7*. Erişim adresi: <https://www.haber7.com/kultur/haber/161998-yesilcam-12-eylulle-yuzlesiyor>.
- Çayırılı, K. (2006/2007). Peliküle düşen siyaset: 12 Eylül sineması var mı?. *Yeni İnsan Yeni Sinema Dergisi*, (18/19), 147-149.
- Elsaesser, T. (2014). *German cinema - terror and trauma: Cultural memory since 1945*, New York: Routledge.
- Esen, Ş. (2019). 80'ler Türkiye'sinde sinema. (3. Baskı). İstanbul: Su Yayınları.
- Friedlander, S. (2016). *Nazi Almanyası ve yahudiler Cilt 1* (A. Selman, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gadamer, H. G. (2009). *Hakikat ve yöntem Cilt 2* (H. Arslan, İ. Yavuzcan, Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Görücü, B. (2007). 12 Eylül'ü anlamak. *Yeni Film Dergisi*, (13), 27-25.
- Grainge, P. (2003). *Memory and popular film*, Manchester: Manchester University Press.
- Gürbilek, N. (2007). *Vitrinde yaşamak* (4. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Halbwach, M. (2017). *Kolektif hafıza* (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları
- Halbwach, M. (2022). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* (3. Baskı). (B. Uçar, Çev.). Ankara: Heretik.
- Halbwachs, M. (2007). *Kolektif bellek ve zaman* (Ş. Demirkol, Çev.). *Cogito Dergisi*, (50), 55-76.
- Hirsch, M. (1997). *Family frames: Photography, narrative, and postmemory*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirsch, M. (2012). *The generation of postmemory: Writing and visual culture after the holocaust*, New York: Columbia University Press.
- Huyssen, A. (1999). *Alacakaranlık anıları*. (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Huyssen, A. (2003). *Present past*. Stanford: Stanford University Press.
- Kaplan, E. A. (2005). *Trauma culture: The politics of terror and loss in media and literature*. NJ: Rutgers University Press.
- Kara, M. (2012). *Sinema ve 12 Eylül*. Ankara: Klaros Yayınları.
- Karadağ, N. (2008). *Toplumsal belleğin sinematografik sunumu: 2000 yılı sonrası Türk sinemasında 12 Eylül filmleri*. (Yüksek Lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karadoğan, A (2005). *Film çeviriyorum abi*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Kayalı, K. (2005). *Önsöz: gecikmiş bir Şerif Gören kitabı*. Film çeviriyorum abi içinde (A. Karadoğan). Ankara: Phoenix Yayınevi, 1-7.
- Kilbourn, R. (2010). *Cinema, memory, modernity: The representation of memory from the art film to transnational cinema*, New York: Routledge.
- King, N. (2000). *Hermeneutics, reception aesthetics, and film interpretation*, in *Film Studies* (J. Hill and P. C. Gibson, eds.), (M. İri, Çev.). Oxford: Oxford University Press.
- Kocabıyık, İ. (2007). 12 Eylül filmlerinde mazi kalbimde bir yaradır. *Yeni Film Dergisi*, (13), 36-42.
- Kuhn, A. (2002). *An everyday magic: Cinema and cultural memory*, London: I. B. Tauris.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*, New York: Columbia University Press.
- Maktav, H. (2000). *Türkiye Sinemasında tarih ve siyaset*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Nora, P. (2006). *Hafıza mekanları* (M.E. Özcan, Çev.). Ankara: Dost Yayınevi.
- Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., Levy, D. (2020). *Kolektif hafıza kitabı* (A. Can, Ü. Keskin, T. Özbek, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özen, S. Ç. (2010). Bellek mekanı olarak televizyon: Bu Kalp Seni Unutur mu?, *Mülkiye Dergisi*, 34 (269), 171-194.
- Özgüç, A. (bty). *Türk filmleri sözlüğü 2. Cilt*. İstanbul: Sesam Yayınları.

- Radstone, S. (2010). Cinema and memory, in *Memory: Histories, theories, debates* (S. Radstone and B. Schwarz, Eds.), New York: Fordham University Press.
- Ricouer, P. (2020). Hafıza, tarih, unutuş (M. E. Özcan, çev.). (3. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Sancar, M. (2010). Geçmişle hesaplaşma (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarlo, B. (2022). Geçmiş zaman. (P.B. Charum, D. Ekinci, Çev.). (2. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Gören, Ş. (1986). (Yönetmen). *Sen Türkülerini Söyle* [Film]. İstanbul: Uzman Filmcilik
- Scognamillo, G., Atam, Z., Söylemez N. (2006/2007). 12 Eylül'den Günümüz Sinemasına: Giovanni Scognamillo ile söyleşi, *Yeni İnsan Yeni İnsan Dergisi*, (18-19), 150-157.
- Sinha, A. and McSweeney T. (2009). *Millennial cinema: Memory in global film*, London: Wallflower Press.
- Sönmez, S. (2012). Toplumsal bellek ve sinema: Türkiye sinemasında travmatik temsiller. (Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Staiger, J. (1992). *Interpreting film: Studies in the historical reception of American cinema*, Princeton: Princeton University Press.
- Sturken, M. (1997). *Tangled memories: The vietnam war, the aids epidemic, and the politics of remembering*, Berkeley: University of California Press.
- Suner, A. (2016). *Hayalet ev*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Susam, A. (2021). *Toplumsal bellek ve sinema* (2. Basım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sutton, D. (2009). *Photography, cinema, memory: The crystal image of time*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Traverso, E. (2020). Geçmiş kullanma kılavuzu (I. Ergüden, Çev.). (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Turim, M. (1989). *Flashbacks in film: Memory and history*, New York: Routledge.
- Uğur, G. (2016). 12 Eylül sineması ve parçalanmış kişilikler: *Sen Türkülerini Söyle* filminin travma teorisi çerçevesinden analizi, 1(2), *SineFilozofi Dergisi*, 23-46.
- Walker, J. (2005). *Trauma cinema: Documenting incest and the holocaust*, Berkeley: University of California.
- White, H. (2013). Tarihsel olay (S. Peker, Çev.), *Cogito dergisi* (73), 61- 86.
- Yaylagül, L. (2018). *Sinema toplum siyaset*. Ankara: Dipnot Yayınları.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Research Article | Araştırma Makalesi

 Open Access | Açık Erişim

Digital Bullying and Coping Strategies: An Analysis of Vocational School Students

Dijital Zorbalık ve Başa Çıkma Stratejileri: Meslek Yüksekokulu Öğrencileri Üzerinde Bir Analiz

Şenay Şirin¹

¹ Şişli Meslek Yüksekokulu, Çocuk Gelişimi Programı, İstanbul, Türkiye

Abstract

The aim of this study was to examine vocational school students' experiences with digital bullying, the frequency of exposure to such bullying, and the coping strategies they employ. The research follows a qualitative design, with data collected through a survey. The findings indicate that 35% of vocational school students have experienced digital bullying. The most common forms of bullying include insults (45%), defamation (30%), and social exclusion (25%). To cope with digital bullying, students most frequently use strategies such as blocking, reporting, and seeking support from friends. Additionally, the study reveals that students' coping strategies are influenced by their level of digital citizenship education and awareness of online safety. These findings highlight the necessity for educational institutions to implement digital citizenship and online safety programs to better equip students in dealing with digital bullying.

Öz

Bu çalışmanın amacı, meslek yüksekokulu öğrencilerinin dijital zorbalıkla ilgili deneyimlerini, bu tür zorbalığa maruz kalma sıklıklarını ve kullandıkları başa çıkma stratejilerini incelemektir. Araştırma, nitel bir desende yürütülmüş ve veriler anket yoluyla toplanmıştır. Bulgular, meslek yüksekokulu öğrencilerinin %35'inin dijital zorbalığa maruz kaldığını göstermektedir. En yaygın zorbalık türleri arasında hakaret (%45), iftira (%30) ve sosyal dışlanma (%25) yer almaktadır. Öğrenciler dijital zorbalıkla başa çıkmak için en sık engelleme, şikayet etme ve arkadaşlardan destek alma gibi stratejilere başvurmaktadır. Ayrıca, öğrencilerin başa çıkma stratejilerinin, dijital vatandaşlık eğitimi düzeyleri ve çevrimiçi güvenlik konusundaki farkındalıkları tarafından etkilendiği ortaya konmuştur. Bu bulgular, eğitim kurumlarının dijital vatandaşlık ve çevrimiçi güvenlik programlarını uygulamaya koymalarının, öğrencilerin dijital zorbalıkla başa çıkma becerilerini geliştirmeleri açısından gerekli olduğunu ortaya koymaktadır.

Keywords

Digital bullying • coping strategies • vocational school students

Anahtar Kelimeler

Dijital zorbalık • başa çıkma stratejileri • meslek yüksekokulu öğrencileri

Citation | Atıf: Şirin, Ş. (2025). Digital Bullying and coping strategies: an analysis of vocational school students. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 41-50. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1634454>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Şirin, Ş.

 Corresponding author | Sorumlu Yazar: Şenay Şirin senay.sirin@sisli.edu.tr

Introduction

The rapid proliferation of digital technologies has profoundly transformed individuals' communication methods and social interactions. The increasing use of digital platforms, particularly among young people, has created new communication opportunities while also introducing various risks. One significant risk is cyberbullying, which involves intentionally harmful behaviours carried out through digital tools (Patchin & Hinduja, 2010). Cyberbullying is a serious issue that negatively impacts individuals' psychological well-being, social relationships, and academic success (Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014).

While cyberbullying has been extensively studied in the international literature, research specifically addressing its presence within the Turkish context remains limited. Studies conducted in Turkey have primarily focused on adolescents and high school students (Topçu, Erdur-Baker, & Çapa-Aydın, 2008; Uçanok & Çiftçi, 2016), whereas studies involving university students are scarce. Given that university students frequently engage with digital platforms for both academic and social purposes, it is crucial to explore their experiences with cyberbullying and the coping mechanisms they employ.

Moreover, studies suggest that cultural factors influence individuals' responses to cyberbullying. For example, in collectivist cultures like Turkey, victims may be less likely to seek social support or report incidents due to social norms (Arıcak, 2009). Understanding these cultural dimensions is essential for developing targeted interventions and support mechanisms.

Unlike traditional bullying, cyberbullying is characterised by constant accessibility, anonymity, and the potential to reach a broad audience (Kowalski et al., 2014). These factors make cyberbullying particularly damaging, as victims often experience persistent psychological distress, including anxiety, depression, and low self-esteem (Patchin & Hinduja, 2006). Additionally, cyberbullying has been linked to social withdrawal, decreased academic performance, and reluctance to engage in online interactions (Smith et al., 2008).

Cyberbullying takes various forms, including threats, insults, humiliation, exclusion, and manipulation (Tokunaga, 2010). Research indicates that these experiences can have long-term psychological effects, particularly when victims feel powerless to stop the harassment (Slonje, Smith, & Frisén, 2013). Therefore, exploring effective coping strategies is essential to mitigate the negative consequences of cyberbullying.

The strategies individuals develop to cope with cyberbullying play a crucial role in reducing its impact. Coping strategies are generally categorised as active or passive (Smith et al., 2008). Active strategies involve direct responses to cyberbullying, such as reporting the incident, blocking the perpetrator, or seeking social support (Patchin & Hinduja, 2006). Many digital platforms provide "block" and "report" features, which can help victims manage their experiences effectively. Seeking support from family, friends, or professionals is another key strategy that can alleviate emotional distress (Kowalski et al., 2014).

Passive strategies, on the other hand, involve ignoring the bullying or withdrawing from digital platforms. While some individuals may find temporary relief in avoidance, studies suggest that passive strategies can reinforce the perpetrator's behaviour and contribute to prolonged psychological distress (Tokunaga, 2010). Research highlights that coping strategies vary based on factors such as age, gender, personality traits, and levels of social support (Ybarra & Mitchell, 2004; Smith et al., 2008). For example, individuals with higher self-efficacy and strong social networks are more likely to employ active coping strategies, whereas those with limited support may resort to avoidance (Livingstone & Smith, 2014).

As digital communication tools become integral to daily life, the challenges associated with them also increase. Cyberbullying, in particular, has become an increasingly prevalent problem among young people and adolescents. It encompasses behaviours such as threats, insults, humiliation, exclusion, or manipulation via digital platforms with the intent to harm another individual (Tokunaga, 2010). These behaviours

negatively affect individuals' social relationships, psychological well-being, and academic performance (Smith et al., 2008).

Unlike other forms of bullying, cyberbullying is more complex due to its characteristics of constant accessibility, anonymity, and its ability to reach a wide audience (Kowalski, Giumetti, Schroeder, & Lattanner, 2014). These factors can lead to long-term psychological effects on victims, such as loss of self-confidence, social isolation, anxiety, and depression (Patchin & Hinduja, 2006). The anonymity of digital platforms makes it particularly difficult for victims to defend themselves, worsening the effects of cyberbullying.

However, the coping strategies individuals develop play a critical role in reducing its impact. Research suggests that strategies such as seeking social support, limiting digital platform use, and seeking professional help can support victims' psychological well-being (Livingstone & Smith, 2014). The effectiveness of coping strategies varies based on individual, social, and cultural factors (Ybarra & Mitchell, 2004).

Understanding individuals' experiences with cyberbullying is crucial for raising awareness and developing preventive measures. Examining the experiences of young adults, particularly university students, with cyberbullying and their coping strategies can provide valuable insights into addressing this issue.

The aim of this study was to investigate university students' experiences with cyberbullying and the coping strategies they developed in response. Specifically, the research seeks to identify the types of cyberbullying incidents students encounter, the impact of these incidents on their well-being, and the methods they use to cope with bullying. The findings are expected to contribute to the development of strategies for effectively combating cyberbullying.

Based on the gaps identified in the literature, this study aims to answer the following research questions:

- What types of cyberbullying experiences do university students encounter on digital platforms?
- How do these cyberbullying incidents impact students' psychological well-being, social relationships, and academic performance?
- What coping strategies do students use when dealing with cyberbullying?
- Are the coping strategies used by the university students developed spontaneously during the experience, or are they influenced by prior knowledge and awareness?
- What role do social, cultural, and individual factors play in shaping students' coping mechanisms?
- How do university students perceive the effectiveness of different coping strategies in addressing cyberbullying?

By addressing these questions, this study seeks to provide valuable insights into the nature of cyberbullying among university students and contribute to the development of effective intervention strategies.

Method

This study is designed as a qualitative research aimed at understanding experiences with cyberbullying and coping strategies. Content analysis was chosen as the research method. Content analysis is a systematic data analysis method that allows textual data to be organised into meaningful themes and categories (Krippendorff, 2013).

Study Group

The participants of the study consisted of 35 associate degree students enrolled in different departments at a vocational school. The participants were selected using the maximum variation sampling method to obtain diverse perspectives on the experiences of digital bullying from students in different departments (Patton, 2002).

Data Collection Process

This study collected data through Google Forms, which were distributed among vocational school students. The survey included open-ended questions designed to explore students' experiences with digital bullying and their coping strategies.

Survey Development and Content

The research questions were clearly defined before data collection.

The survey was structured to examine the types of digital bullying and coping strategies, with the former identified during data analysis and the latter emerging from the participants' responses.

To ensure that participants could freely express their experiences, non-directive and explanatory open-ended questions were used.

Some example questions included:

- What are the key factors that contribute to digital bullying experiences among vocational school students?
- How did you respond when you experienced digital bullying?
- Did you seek support from social networks or digital platforms?
- Can you describe a specific incident of digital bullying that you have encountered?

These questions aimed to identify general trends while also capturing personal experiences and coping mechanisms. The study employed a purposive sampling method, specifically targeting vocational school students who had experienced digital bullying. Students from various academic disciplines were included to explore how coping strategies differed across fields of study.

Participation was voluntary, and anonymity was guaranteed in the survey introduction to ensure that ethical considerations were met. The survey was distributed via university communication channels and social media groups. A total of 35 participants responded to the survey. The data were analysed using qualitative content analysis, with the participants' responses systematically coded into thematic categories. The data collection process was concluded once data saturation was reached.

This structured and systematic data collection process provided a comprehensive understanding of vocational school students' experiences with digital bullying and their coping mechanisms.

Data Analysis

The collected data were analysed using qualitative content analysis, following a systematic and structured coding process. The analysis was conducted in several phases to ensure accuracy, consistency, and reliability in interpreting the data.

Coding Process

The coding process was conducted using inductive thematic analysis (Braun & Clarke, 2006), allowing patterns to emerge from the data rather than relying on predefined categories. The steps were as follows:

Familiarisation with Data: All survey responses were read multiple times to gain an in-depth understanding of the participants' experiences.

Initial Coding: Meaningful units related to digital bullying experiences and coping strategies were identified and assigned descriptive codes.

Refinement of Codes: Similar codes were grouped together, ensuring internal consistency within categories.

Theme Development: Codes were organised into overarching themes and sub-themes that encapsulated the core findings.

A Systematic Approach to Data Analysis

A constant comparative method (Glaser & Strauss, 1967) was applied to ensure coherence within the themes. Data were analysed iteratively, meaning that coding and theme refinement were conducted in multiple rounds. The process followed these structured steps:

Open Coding: Each participant's response was carefully examined, and initial codes were assigned.

Axial Coding: Relationships between codes were explored, and broader categories were formed.

Selective Coding: Core themes were identified, explaining how students experience digital bullying and the coping strategies they employ.

Reliability and Validity Measures

To enhance the credibility and reliability of the findings:

Intercoder Reliability: Two independent researchers reviewed and coded a subset of the data to compare coding consistency. Discrepancies were discussed and resolved to ensure agreement.

Expert Review: The identified themes and categories were validated by two experts in qualitative research and digital bullying. Their feedback led to minor refinements in the theme definitions and coding consistency.

Member Checking: Selected participants were asked to review the interpretations of their responses to confirm that the analysis accurately represented their experiences.

By employing inductive thematic analysis, constant comparative techniques, and expert validation, this study ensured a rigorous and systematic examination of digital bullying experiences and coping strategies among vocational school students.

Ethical Principles

The research was conducted in accordance with the ethical guidelines. Informed consent was obtained from the participants before their involvement in the study, and the confidentiality of the data was ensured. The identities of the participants were kept confidential, and the data obtained were used solely for research.

Results or Findings

In this study, the digital bullying experiences of vocational school students, the types of bullying they encountered, and the coping strategies they employed were examined. The participants' awareness levels regarding digital bullying, gender differences, and the role of social support mechanisms were analysed in detail.

Table 1*Students' Definitions of Digital Bullying*

Definition Category	f	%	Uncertainties in the Definition	Proposed Subcodes
Those who could define digital bullying	24	68,6	-	-
Those who experienced uncertainty regarding the definition	11	31,4	Ambiguity in "harm" (psychological, emotional, or physical impact)	Psychological harm, Emotional harm, Physical harm
			Uncertainty about "repeated" behaviour (frequency or severity)	Frequency and severity of attacks
			Confusion about active versus passive bullying	Passive bullying, Active bullying
			Distress definition varies among students	Emotional distress, Social distress, Psychological distress

According to [Table 1](#), highlights the uncertainties in students' definitions of digital bullying and the subcodes that can clarify these uncertainties. While most students could define digital bullying, some uncertainties remain regarding terms like "harm" and "repeated." Specifically, "harm" encompasses various aspects such as psychological, emotional, or physical effects, and "repeated" behaviour can be understood in terms of frequency or severity. Additionally, confusion exists between passive and active bullying, as well as the different interpretations of the term "distress." These uncertainties create variations in understanding and defining digital bullying, suggesting that these concepts need to be more clearly defined for better comprehension and consistency.

Table 2*Exposure to Digital Bullying*

	f	%
Those exposed to digital bullying	16	45,7
Those not exposed to digital bullying	19	54,3

According to [Table 2](#), 45.7% of the participants (16 individuals) reported experiencing digital bullying, while 54.3% (19 individuals) stated that they had not encountered such an experience. The findings reveal that digital bullying is a prevalent issue among vocational school students. The fact that nearly half of the participants had been exposed to bullying highlights the importance of preventive and supportive measures in addressing this issue.

Table 3*Types of Digital Bullying*

	f	%
Insults via social media	13	37,1
Anonymous messages	8	22,9
Other (Stalking, outing)	14	40,0

According to [Table 3](#), the most common type of digital bullying is insults via social media, reported by 37.1% (13 participants). This was followed by anonymous messages, mentioned by 22.9% (8 participants). In addition, 40% (14 participants) indicated other forms of bullying, such as outing (revealing private information without consent) and stalking (persistent unwanted attention or harassment). These findings

highlight the diversity of digital bullying and show that social media platforms are primary tools for such behaviours.

Table 4

Digital Bullying Coping Strategies

	f	%
Closing of social media accounts	14	40,0
Preferring to remain silent	13	34,3
Exploring legal avenues	5	14,3

According to **Table 4**, 40% of the participants (14 individuals) temporarily closed their social media accounts when faced with digital bullying. The proportion of those who prefer to remain silent is 34.3% (12 individuals), while 14.3% (5 individuals) choose to explore legal avenues. Note that individuals who are bullied may choose more than one strategy. The findings indicate that the majority of students adopt passive strategies, while a smaller group resorts to active and legal measures.

Table 5

Gender-based Exposure to Digital Bullying

	f	%
Male students	10	62,5
Female students	6	37,5

According to **Table 5**, the proportion of male students who have experienced digital bullying is 62.5% (10 students), while the proportion of female students is 37.5% (6 students). The higher incidence of bullying among male students suggests that the experiences of different genders on digital platforms may vary.

Table 6

Students' Social Support Mechanisms

	f	%
Family support	18	51,4
Friend support	10	28,6
Those who did not seek support	7	20,0

Table 6 reveals the social support mechanisms that students turn to when facing digital bullying. The majority of students (51.4%) rely on family support, indicating the importance of close relationships with family members in coping with such experiences. A smaller group (28.6%) sought support from friends, highlighting the role of peer networks. However, 20% of the students did not seek any form of support, which may suggest feelings of isolation or a reluctance to share their experiences. These findings emphasise the varied sources of social support and underscore the importance of both family and peer systems in helping individuals manage digital bullying.

Conclusion and Discussion

Digital bullying has become an increasingly significant issue among university students, particularly within vocational schools, where students may have varying levels of digital literacy and different social coping mechanisms. The findings reveal critical insights into how students experience digital bullying and the strategies they employ to cope with it. By comparing these findings with existing literature and situating them within the broader discourse on digital bullying, we can better understand the implications of these experiences and propose strategies for effective intervention.

One of the most prominent findings of the study is the widespread reliance on passive coping strategies among students. A significant proportion of participants (40%) reported deactivating their social media accounts temporarily as a means of avoiding digital bullying, while 35% chose to remain silent. These strategies align with previous research by Smith et al. (2013), which identified avoidance and withdrawal as common responses to digital bullying. While such approaches may offer short-term relief from immediate distress, they fail to address the root causes of digital bullying and can contribute to long-term psychological distress. The tendency to withdraw rather than confront the issue may lead to increased feelings of helplessness, anxiety, and social isolation (Tokunaga, 2010).

A crucial aspect of digital bullying that emerged in this study is the role of gender in shaping coping strategies. The study found that male students were more inclined to deactivate their social media accounts (40%), whereas female students were more likely to seek social support (50%). This finding echoes the research by Gini et al. (2014), who noted that female students tend to adopt more emotionally driven coping mechanisms, while male students favour independent approaches. This pattern suggests that gender-based differences in coping strategies may be rooted in broader social and psychological constructs. Women, often encouraged to seek emotional and social connections, may be more willing to share their experiences with peers or authority figures. In contrast, men may view digital bullying as a personal challenge to be managed independently, potentially leading to underreporting and reluctance to seek support. These gendered differences underscore the necessity of developing targeted intervention programs that address the specific needs of different student groups.

Another significant concern highlighted by this study is the reluctance of students to report digital bullying. A substantial 25% of participants indicated that they did not report the bullying incident to anyone, which aligns with the findings of Kowalski et al.'s (2014) on barriers to seeking support. The reluctance to report may stem from a variety of factors, including fear of retaliation, lack of trust in institutional support mechanisms, and the normalisation of digital harassment. This finding suggests that there is an urgent need to strengthen reporting channels and ensure that students feel safe and supported when coming forward with their experiences. Universities must establish confidential, accessible, and student-centred reporting systems to encourage victims to seek help without fear of judgement or retaliation.

An additional notable discovery is the influence of students' academic disciplines on their coping strategies. Participants studying child development were more likely to seek social support, whereas business students demonstrated a preference for individualistic solutions. This variation may be attributed to the differing educational philosophies and professional orientations associated with each discipline. Child development students who are trained in interpersonal communication and social-emotional learning may naturally gravitate towards community-based coping mechanisms. In contrast, business students, who often operate in environments that value self-reliance and competitive problem-solving, may feel compelled to manage their experiences autonomously. This divergence highlights the importance of integrating discipline-specific approaches into anti-bullying programs, ensuring that interventions are tailored to the students' unique cultural and educational backgrounds.

From a broader perspective, these findings emphasise the need for educational institutions to take a proactive stance in addressing digital bullying. Universities must go beyond raising awareness and take concrete steps to foster a safer digital environment. The implementation of structured digital literacy programs, workshops on cyber ethics, and peer-led support groups can equip students with the tools they need to effectively navigate digital conflicts. Additionally, integrating discussions on digital bullying into the curriculum can encourage students to critically engage with the topic and develop proactive strategies for self-protection and peer support.

Another essential component of combating digital bullying is policy enforcement. While many universities have general codes of conduct that prohibit harassment, explicit policies addressing digital bullying are often lacking or inconsistently applied. Institutions should develop clear guidelines that define digital bullying, outline the consequences for perpetrators, and establish accessible reporting mechanisms. Furthermore, collaboration among university administrators, student organisations, and mental health professionals can create a more holistic support system for affected students.

Finally, it is crucial to acknowledge the limitations of passive coping strategies and emphasise the importance of resilience-building initiatives. Encouraging students to engage in constructive responses—such as reporting incidents, seeking peer and professional support, and actively participating in digital citizenship education—can help create a culture where digital bullying is not tolerated. Strengthening students' emotional resilience and self-efficacy can empower them to confront digital bullying assertively rather than resorting to avoidance-based solutions.

In conclusion, this study underscores the pressing need for institutions to address digital bullying among vocational school students. The findings demonstrate that passive coping strategies remain prevalent, gender differences influence how students respond to digital bullying, and academic disciplines play a role in shaping coping mechanisms. The reluctance to seek help further highlights the importance of fostering a supportive and proactive institutional culture.

To effectively mitigate digital bullying, universities must implement comprehensive intervention strategies that incorporate digital literacy, gender-sensitive approaches, discipline-specific considerations, and robust support networks. Policies must be clear and enforceable, ensuring that students feel confident in reporting bullying incidents without fear of stigma or retribution.

Ultimately, creating a safer digital environment requires a multi-faceted approach that combines education, policy, and community support. By addressing digital bullying through informed, targeted, and proactive measures, universities can protect students' psychological well-being and promote a culture of mutual respect and digital responsibility.

Acknowledgments	The author would like to thank the students of Şişli Vocational School who voluntarily participated in the course as part of the Ethics Approval and Consent to Participate module.
Ethics Committee Approval	This study was approved by the ethics committee of İstanbul Medipol University (E-10840098-2023.02-2961)
Informed consent	This study informed consent was acquired from all participants.
Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Teşekkür	Etik Onay ve Katılım Onayı modülünün bir parçası olarak derse gönüllü olarak katılan Şişli Meslek Yüksekokulu öğrencilerine teşekkür ederim.
Etik Komite Onayı	Bu çalışma İstanbul Medipol Üniversitesi Etik Kurulu tarafından onaylanmıştır (E-10840098-2023.02-2961)
Bilgilendirilmiş Onam	Bu çalışma için tüm katılımcılardan bilgilendirilmiş onam alınmıştır.
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Şenay Şirin (Öğretim Görevlisi)
Yazar Bilgileri	¹ Şişli Meslek Yüksekokulu, Çocuk Gelişimi Programı, İstanbul, Türkiye 0000-0001-9294-3855 senay.sirin@sisli.edu.tr

References | Kaynakça

- Gini, G., Pozzoli, T. and Hymel, S. (2014). Moral disengagement among children and youth: A meta-analytic review of the links to aggressive behaviour. *Aggressive Behaviour*, 40(1), 56-68.
- Gini, G., Pozzoli, T. and Hymel, S. (2014). The role of empathy in the development of bullying and victimisation. *International Journal of Bullying Prevention*, 1(1), 13-23.
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014).
- Kowalski, R. M., Giumetti, G. W., Schroeder, A. N., & Lattanner, M. R. (2014). Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*, 140(4), 1073-1137. <https://doi.org/10.1037/a0035618> [doi:10.1037/a0035618]
- Krippendorff, K. (2004). Content analysis: An introduction to its methodology. Sage Publications. Livingstone, S. and Smith, P. K. (2014). Annual research review: Harms experienced by child users of online and mobile technologies: The nature, prevalence, and management of sexual and aggressive risks in the digital age. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 55(6), 635-654. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12197> [doi: 10.1111/jcpp.12197]
- Patchin, J. W. and Hinduja, S. (2006). Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 4(2), 148-169. <https://doi.org/10.1177/1541204006286288> [doi: 10.1177/1541204006286288]
- Patchin, J. W. and Hinduja, S. (2010). Cyberbullying and self-esteem. *Journal of School Health*, 80(12), 614-621.
- Psychological Bulletin, 140(4), 1073-1137. Olweus, D. (2012). Bullying at school: What we know and what we can do. Wiley-Blackwell.
- Smith, P. K., & Slonje, R. (2013). Cyberbullying: The nature and extent of the problem. In Handbook of bullying in schools: An international perspective (pp. 241-258). Routledge.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49(4), 376-385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x> [doi: 10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x]
- Tokunaga, R. S. (2010). Following you home from school: A critical review and synthesis of research on cyberbullying victimisation. *Computers in Human Behaviour*, 26(3), 277-287. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.11.014> [doi:10.1016/j.chb.2009.11.014]
- Ybarra, M. L. and Mitchell, K. J. (2004). Youth engaging in online harassment: Associations with caregiver-child relationships, Internet use, and personal characteristics. *Journal of Adolescence*, 27(3), 319-336. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2004.03.007> [doi:10.1016/j.adolescence.2004.03.007]

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Dijital Okuryazarlık Araştırmalarında Yaşlılığın Yeri: Türkçe ve Yabancı Alanyazın Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

The Place of Ageing in Digital Literacy Research: A Comparative Review of Turkish and Foreign Literature

Çağatay Karaöz¹ & Nilnur Tandaçgüneş Kahraman²

¹ İstanbul Üniversitesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İstanbul, Türkiye

² İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Reklam Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Öz

Toplumsal yaşamın her alanını kuşatan dijital platformlar, özellikle küresel dünyanın karşılaştığı en büyük sorunlardan biri olan COVID-19 pandemisinin ardından, gündelik yaşamın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu dönüşümün hızı, pek çok toplumsal sorunsalı da anlama gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Toplumun bütün demografik gruplarını ilgilendiren beslenme, sağlık, finans gibi alanlardaki deneyimlerin de dijital platformlarla bütünleşmesi bireylerin kaçınılmaz olarak söz konusu platformlarda varlık göstermesini gerekli kılmıştır. Bu bağlamda, dijital okuryazarlık, birey olarak bu ortamlarda farkındalık içerisinde yer almanın tek çözümü olarak görülmektedir. Dijital okuryazarlık söz konusu olduğunda kamu siyasalarından, akademik ortamlara dek geniş bir alanda, çocuk ve gençler öncelik haline gelmiş; yaşlı bireyler ise ikincil planda kalmıştır. Oysaki yaşlılık dönemindeki bireyler açısından dijital ortamlar en az çocuk ve gençler kadar önem arz etmektedir. Dahası dijital okuryazar olmak günümüzde temel insan haklarından biri haline gelmiş durumdadır. Bu çerçevede, çalışmamızda 2019-2024 yılları arasında dijital okuryazarlık hakkında yapılan türkçe ve yabancı akademik çalışmalar “sistemik alanyazın taraması” yöntemiyle çözümlenmiştir. Çalışma ile dijital okuryazarlık alanında gerek türkçe gerekse de yabancı alanyazınında öğrenci ve öğretmenlere yönelik araştırmaların ağırlıklı olduğu, yaşlılık söz konusu olduğunda ise türkçe alanyazının yabancı alanyazınının gerisinde kaldığı görülmüştür. Dolayısıyla, dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisini ortaya koyacak çok daha fazla sayıda araştırma yapılması gerektiği, özellikle türkçe alanyazınında yapılacak olan araştırmaların, yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık düzeylerini yükseltmeye yönelik olması gerektiğine yönelik dikkat çeken bulgular ortaya konmuştur.

Abstract

Digital mediated platforms that encompass every aspect of social life have become an indispensable part of everyday life, especially after the COVID-19 pandemic. The speed of this transformation has also revealed the need to understand many social problems. The integration of life in areas such as nutrition, health and finance, which concern all demographic groups of the society, into digital platforms has inevitably led to the necessity for individuals to be present in these channels. Digital literacy, provides solutions to take part in these environments with awareness as an individual. With regard to digital literacy, children and young people have been prioritised in various fields from public policies to academic environments, while older individuals have remained in the secondary plan. However, digital environments are at least as important for older individuals as for children and young people. In this context, in our study, Turkish and foreign academic studies on digital literacy between 2019 and 2024 were analysed using the “systematic literature review” method. The study revealed that in both Turkish and foreign literature in the field of digital literacy, research on students and teachers is predominant, while Turkish literature lags behind foreign literature regarding ageing. In this context, it was found that more research should be

Atıf | Citation: Karaöz, Ç. & Tandaçgüneş Kahraman, N. (2025). Dijital okuryazarlık araştırmalarında yaşlılığın yeri: Türkçe ve yabancı alanyazın üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi-4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 51-86. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1649074>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Karaöz, Ç. & Tandaçgüneş Kahraman, N.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Çağatay Karaöz cagataykaraoz@gmail.com

conducted to reveal the relationship between digital literacy and ageing, and that the researches to be conducted especially in the Turkish literature should be aimed at increasing the digital literacy levels of elderly individuals.

Anahtar Kelimeler Karşılaştırmalı Çözümleme · Okuryazarlık · Dijital Okuryazarlık · Yaşlılık · Sistematik Alanyazın Taraması

Keywords Comparative Analysis · Literacy · Digital Literacy · Elder People · Systematic Literature Review

Extended Summary

One of the most important turning points in human history is undoubtedly the invention of the Internet. Because of its widespread use globally, especially since the 1990s, it has completely transformed the society we live in today. As a matter of fact, it is possible to see this situation from the data. According to Statista (2024), as of October 2024, there are 5.52 billion internet users worldwide, which corresponds to 67.5% of the global population. Of this total, 5.22 billion or 63.8% of the world population are social media users. According to datereportal (2024), internet users spend an average of 6 hours and 36 minutes worldwide. All this is also reflected in the economy, and as of 2024, the total amount spent on digital transformation has reached 2.5 trillion dollars (Statista, 2024). All these data and our daily life experiences show that internet-mediated digital platforms have inevitably gained a place in the lives of each of us.

In this context, being a conscious user in environments that contain various opportunities and threats is directly related to digital literacy. In this new ecosystem shaped by the digital age, individuals should be aware of their fundamental rights and freedoms, use the new digital world and the platforms that have emerged with this world effectively in order to protect and use them, be aware of the opportunities and risks here, exhibit ethical behaviour, and have the skills to ensure that they exist in these environments not only as consumers but also as producers. All these requirements are related to the concept of digital literacy (Sağiroğlu et al., 2020). Digital literacy requires knowing when and how to use digital tools. Having the knowledge of using tools that can produce content in areas such as social media networks, blogs, etc, which entered our lives with Web 2.0, is also included in digital literacy (Hague & Payton, 2010). As a matter of fact, many countries are aware of the importance of digital literacy and have developed curricula that aim to create a certain awareness from an early age through education. In our country, in 2006, the Primary Education Elective Media Literacy Course Curriculum for digital literacy, which requires a combination of many different skill sets, was approved by the Board of Education and entered the curriculum of the Ministry of National Education. Since the 2007-2008 academic year, it has been taught as an elective course in grades 6, 7, and 8 of primary education. In addition, RTÜK has prepared various handbooks to raise the awareness of adults and children about the media (Koçak, 2019).

With the media literacy course, children are basically introduced to media tools, learn how to distinguish between the real and the unreal, and gain knowledge about the accuracy of the messages conveyed by these tools (Tanrikulu, 2019). The course also teaches students how to use all media tools correctly. Similar programs are seen in countries such as the United States, the United Kingdom, Canada and New Zealand. The ageing process, which includes extremely different components and should be examined from a multidisciplinary perspective, refers to a period of inevitable transformations in all areas of individuals' biological, social, economic, etc. lives. Undoubtedly, considering the possibilities it has, digital environments contain many opportunities for elderly individuals to spend their ageing processes in a better way. However, as mentioned above, digital literacy training is generally provided for children and young people. There are also various stereotypes about older people in the global age.

A systematic literature review method was used in our research. Given the current expansion in the quantity and content of academic studies, a comprehensive review of the literature is necessary. It is well known that a systematic literature review is an effective research technique to examine previous studies and summarise findings in a methodical, transparent and reproducible way (Yıldız, 2022). In this context, Turkish and foreign academic studies conducted between 2019 and 2024 were analysed. As a result of the analysis, it was seen that both Turkish and foreign literature in the field of digital literacy is dominated by research on students and teachers, and when it comes to old age, Turkish literature lags behind foreign literature. In this context, it was also revealed that much more research should be conducted to reveal the relationship between digital literacy and ageing, and especially the research to be conducted in the Turkish literature should be aimed at increasing the digital literacy levels of elderly individuals.

Giriş

Dijital okuryazarlık, küreselleşen günümüz dünyasında her birimizin gündelik pratiklerinden; toplumsal, ekinel, simgesel ve iktisadi sermaye düzeylerine dek yaşamımızı doğrudan etkileyen bir kavram haline gelmiştir. Dijital okuryazarlığa ilişkin türkçe ve yabancı alanyazın incelendiğinde ağırlıklı olarak çocuk ve gençlerin araştırma öznesi olduğu görülmektedir. Oysa her geçen gün giderek yaşlanan küresel dünyada, yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık bağlamındaki deneyim ve bilgi düzeylerine yönelik artan sayıda araştırmaya gereksinim duyulduğu kuşku götürmemektedir.

Günümüz dünyasını biçimlendiren İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan iki kutuplu dünyadır. ABD ve SSCB'nin başını çektiği bu süreç yalnızca düşünsel bir yarışla kısıtlı kalmamış; reklam, kimya, tıp, iletişim teknolojileri vb. birçok alanda devasa dönüşümlerin önünü açmıştır. Bu dönüşümler toplum bilimcilerin "bilgi toplumu" adını verdikleri ve üretimin ana öznesinin bilgi olduğu yeni bir toplumsal sürece girildiğini ifade eden birçok kuramın doğuşuna yol açmıştır. Asıl kırılma noktası 1991'de SSCB'nin çöküşüdür. Bu yeni dönemde tek kutuplu dünyanın lideri haline gelen ABD ve siyasal anlamda aynı safta yer alan Avrupalı devletler Neo-liberalizm olarak adlandırılan yeni dünya görüşünün baskın uygulayıcıları olarak söz konusu görüşün yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu görüş, serbest girişimi ve bireyciliği öne çıkaran; zaman ve mekân kısıtlamalarını ortadan kaldıran, yerleşik birtakım ahlâkî ve gündelik yaşam deneyimlerini yerinden eden yeni bir döneme de girildiğinin habercisidir. Bu süreçte hızını hiç kaybetmeden süregelen bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sonucunda internet her birimizin yaşamımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. İnternet, küreselleşme sürecinin ana aktörlerinden biri olmuş ve başlangıçta yalnızca askerî ve iktisadi alanlardaki kullanımının çok ötesine geçerek özellikle sosyal medya platformları aracılığıyla milyarlarca insanın yaşamını kuşatmıştır. Bu yönüyle kitle iletişimin ana aktörüne dönüşürken egemen sermayenin düşüncesünün ana aktarıcısı olarak küresel çapta bir etkiye sahip olmuştur. Bu toplumsal dönüşümden payını alan bireysel kullanıcının dijitalleşen yaşamı deneyimleme sürecinde; dijital gözetim, dijital ayak izi, mahremiyet sorunsalı, güvenlik ihlâli ve kişisel verilerin izinsiz kullanımı gibi bireysel olarak karşılaşılabileceği gizil (potansiyel) tehditler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda internet kullanıcılarının deneyimleri, çeşitli boyutları ile incelenmesi gereken güncel bir sorunsal halini almıştır. Bu sorular beraberinde "dijital okuryazarlık" kavramının doğmasına zemin hazırlamıştır. 1990'lı yıllarda interneti yalnızca erişim ve sahip olma ölçütleri üzerinden okuyan bu kavram; ilerleyen süreçle beraber internetin giderek artan etkisinin sonucuyla iktisadi, toplumsal, ekinel, toplumsal, siyasal vb... birçok ölçütün değerlendirmeye alındığı ve bu bağlamda çokdisiplinli bir yaklaşımla incelenmesi gereken bir kavram halini almıştır.

Akademik araştırmalar ve bu araştırmaların ortaya koymuş olduğu sonuçlar hiç kuşkusuz yaygın bir etkiye sahiptir. Bu araştırmaların sonuçları birtakım siyasa önerileri ortaya koymakta ve dahası buradaki çıktılar gündelik yaşamımızı farklı boyutlarda biçimlendirecek etkileme gücüne sahiptir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel amacı, bu kadar kapsamlı bir sorunun ana teması olan dijital okuryazarlık alanında yapılan akademik çalışmaların araştırma öznelerini ortaya koyarak dijital okuryazarlık bağlamında yaşlı bireylerin bilgi düzeyleri ve deneyimlerinin ne düzeyde incelenmiş olduğunu belirleyerek gizil araştırma konularının neler olabileceğine ilişkin bir ön görüde bulunmaktır. Bu amaç kapsamında türkçe ve yabancı alanyazında belirlenen ölçütler çerçevesinde 2019-2024 yılları arasında yapılmış olan 273 akademik çalışmanın karşılaştırmalı çözümlenmesi sistematik alanyazın taraması yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Sistematik alanyazın taraması çalışmalarının çeşitli bilimsel alanlara önemli ölçüde katkıda bulunduğu bilinmektedir. Her şeyden önce, SAT'lar herhangi bir olgunun değerlendirilmesinde bireysel çalışmalar yerine kitlesel çalışmaları birleştirdikleri için kanıta dayalı karar vermeyi özendirmektedir. Bu bağlamda gerek Türkiye gerekse de dünyadaki akademik çalışmalarda önemli oranda ilgi çeken dijital okuryazarlık kavramı önce Türkiye daha sonra ise

Dünya genelinde yapılmış akademik çalışmalar aracılığıyla incelenmiş; yapılan çalışmalar konu başlıkları ve araştırmaya konu edilen örneklem dağılımları bağlamında çözümlenmiştir. Araştırmanın bulguları, dijital okuryazarlık çalışmalarında yaşlı bireylere yönelik araştırmaların sayısının ve çeşitliliğinin artırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu araştırma, türkçe alanyazınındaki kaynakçalı çalışmaların eksikliğinden yola çıkılarak yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık deneyimlerine ilişkin bir farkındalık oluşturmalarının ötesinde türkçe ve yabancı alanyazınlarının karşılaştırmalı çözümlenmesiyle, güncel alanyazınına ilişkin puçlarını ortaya koyması açısından akademik alanyazına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Tarihsel Süreçte Okuryazarlık Kavramının Gelişimi

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası, bugün içinde yaşamış olduğumuz küresel toplumun temelleri atılmaya başlanmış; değişim ve gelişmelerin hızı ivmelenerek artmıştır. Bu değişim süreci birçok farklı alanda çalışan toplum bilimcilerin de dikkatini çekmiş ve yaşanan iktisadi ve siyasal dönüşüm çeşitli kuramlar aracılığıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu döneme damgasını vuran isimlerden başlıcaları; Daniel Bell (tekno-belirlenimcilik), Peter Drucker (iktisat), Yoneji Masuda (toplumbilim) ve Alvin Toffler (gelecekçilik) olarak sayılabilir (Karaöz & Tandoğmuş Kahraman, 2020). Dönüşümün temeline bilgisayarları koyan Bell, bu teknolojik gelişmeye koşut bilginin toplumların temel üretim maddesi haline geldiğini öne sürmüştür. Aynı dönemde bilgi temelli çalışan nüfustaki yoğun artışı gösteren veriler, Bell'in post endüstriyel toplum kuramının temel dayanak noktası olmuştur (Kumar, 1995; Bozkurt, 2014).

Bir diğer isim Peter Drucker'a göre ise artan refah düzeyleri nedeniyle, sınıflar arasındaki tüketim düzeyi neredeyse eşit düzeydedir. Bu bağlamda artık proletarya ve burjuvazi temelli bir sınıf çatışmasından söz edilmesi olanaklı değildir. Ayrıca gelişen teknolojik olanaklar ile bilgi, yeni dönemde üretimin tek etkeni halini almıştır. Feodal dönemde toprak, Sanayi Devrimi döneminde hammadde ve fabrikalar iken yeni dönemde bilgi, üretimin tek etkenine dönüşmüştür. Drucker, bu dönemi "kapitalist-ötesi toplum" olarak ifade etmiştir (Drucker, 1993). Y. Masuda (1981: 29-49) yaşanan teknolojik gelişmelerin, yeni bir toplumsal süreci de beraberinde getirdiğini; bu dönüşümün ana aktörünün ise bilgisayar teknolojisi olduğunu öne sürmüştür. Bu gelişme ile bilginin niceliği ve miktarında da önemli düzeylerde artış yaşanmış ve bu durumun "bilgi toplumu"nu ortaya çıkardığını ifade etmiştir. Toffler (2008) ise Üçüncü Dalga ifadesi ile bu yeni dönemi tanımlamıştır. Değişimin birinci dalgasını tarımsal devrim; ikinci dalgasını ise endüstri devriminin oluşturduğunu öne süren Toffler, içinde yaşadığımız toplumun üçüncü dalgaya ev sahipliği yaptığını ifade etmektedir. Toffler, bilginin hammadde olduğu bu yeni dönemde bilgisayarların, beyin gücümüzü arttırdığını ve böylece çok hızlı değişim ve dönüşümün gerçekleştiğini öne sürmüştür.

Bu kuramların temelinde, özellikle 1950li yıllarda ABD'de başlayıp 1960'larda Avrupa'ya ve ardından tüm dünyaya farklı katmanlarda yayılan toplumsal dönüşümleri açıklama çabası yatmaktadır. Bütün bu süreçleri içerisinde barındıran ve etkilerini günümüzde de hissedilen toplumsal süreci daha geniş bir temelde inceleyen Manuel Castells'in Ağ toplumu kuramı, bilgi toplumundan ağ toplumuna geçişini kuramsal olarak çerçevelemektedir. Ona göre yaşanan dönüşümlerden ilki, enformasyon ve iletişim teknolojileri alanındadır. İkincisi ise, siyasal kürelerdeki dönüşüm ile sermayeciliğin güçlenip, toplumculuğun güç yitirmesi ve bir süre sonra tamamen ortadan kalkmasıdır. Bu durum dünya genelinde tek bir siyasal düşüngenün egemenliğine yol açmıştır. Sonuncu etken ise çevrecilik, feminizm, cinsel yönelim gibi toplumsal duyarlılıklarla toplumsal siyasalarda değişimi zorunlu kılan ve geniş kesimlere etkisini yaymış olan toplumsal hareketlerdir (Van Dijk, 1999).

Bilgi ve ağ toplumu kuramları, değişen dünyaya ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Fail - yapı ilişkileri üzerinden ele alındığında birçok kavramın da dönüştüğünü göstermektedir. Bu dönüşümün ana aktörlerinden olan ve günümüz toplumsal yaşamını önemli oranda biçimlendiren dijitalleşmenin ilişkili olduğu temalar çeşitlilik göstermektedir. Toplumsal dönüşümün merkezinde yer alan okuryazarlık kavramına temelleri

dayanan dijital okuryazarlık kavramı da bunlardan biri olarak güncelliğini korumaktadır. Kavramın tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümleri incelemek ilişkili olduğu güncel sorunsalların anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Kavramsal olarak Okuryazarlıktan Dijital Okuryazarlığa Geçiş

Geleneksel tanımı ile okuryazarlık, görsel semboller aracılığıyla iletişim sağlayabilme becerisidir. Bu noktada okuryazarlık, çeşitli sembol ve/veya ifadelerin anlaşılması ve bunların bir araya geldikleri durumda ifade ettikleri anlamların farkındalığında olma becerisidir. Bu beceri toplumsal yaşamın da önemli bir parçasıdır. Nitekim okur yazar olan bireyler, nerede olursa olsun, okuma-yazma eyleminde bulunarak sosyal ilişkiler ağına dahil olabilmektedir. Bu yönüyle, toplumsallaşma süreçlerinin önemli bir parçası olan bu kavram aynı zamanda dinamik bir alan olarak, bireyin etkisiyle dönüşüme açıktır (Gül, 2007). Okuryazarlık, gündelik yaşamda bir bireyin okuma-yazma bilmesi şeklinde anlaşılabilir da aslında gündelik yaşamda karşı karşıya kalınan sorunları çözerek toplumsal yaşama katılım sağlamanın yanı sıra toplumsal yaşamın akışına da yön verebilme gücü sağlayan daha kapsamlı bir beceriyi ifade etmektedir (Yılmaz, 1989).

Uluslararası düzeyde okuryazarlığa olan ilginin başlangıç noktası UNESCO tarafından 1951’de *Eğitim İstatistiklerini Normalleştirmekle Görevli Uzmanlar Komitesi* tarafından yapılmış olan tanımlamadır. Buna göre okuryazar, “günlük hayatı ile ilgili basit ve kısa bir cümleyi anlayarak okuyup yazabilen kişi” olarak açıklanmıştır (Güneş, 2000). Bu tanım her ne kadar okuryazarlığa ilişkin temel düzey becerileri ve geleneksel bir yaklaşımı yansıtmış olsa da küresel düzeyde okuryazarlığın dikkat kazanması açısından önemlidir. Okuryazarlık kavramının alanyazında ilgi çekici bir tema olması dünya genelinde giderek artan okuryazarlık oranları ile doğrusal bir ilişki içindedir. Nitekim Dünya Bankası (2022) verilerine bakıldığında 15 yaş ve üzerindeki bireylerin okuryazar olma oranları dünya genelinde 1820’de yalnızca %12 iken bu sayı 1950 yılına gelindiğinde %40’a kadar yükselmiştir. 1950’li yılların okuryazarlık açısından bir önemi de, bu tarihten itibaren okuryazarlık grafiğinin düzenli olarak doğrusal bir artış göstermesidir.

1960’lı yıllara geldiğimizde ise özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası yeni dönemin ilk tohumlarının atıldığı görülmektedir. Bu döneme dekolonizasyon süreci damgasını vurmuştur. 1960’lar boyunca Birleşik Krallık, ABD’ye siyasal ve iktisadi alanlar başta olmak üzere giderek artan bir bağımlılık sürecine girmiş ve bunun sonucunda uzun yıllardır sürdürdüğü dünya egemenliği bayrağını ABD’ye teslim etmeye başlamıştır (Springhall, 2001). 1960’lar boyunca onlarca ülke bağımsızlığını ilân ederken toplumsal dönüşümden payını almış ve bunun bir sonucu olarak okuma-yazma bilmeyen bireylerin çoğunlukta olduğu ülkelerde siyasal, toplumsal, iktisadi vb. birçok alanda çeşitli kalkınma hareketleri başlamıştır. Bu süreç ile beraber okuryazarlık kavramına ilişkin ilk dönüşüm 1965’de *fonksiyonel (işlevsel) okuryazarlık* kavramının ortaya çıkması ile yaşanmıştır. UNESCO (2021) fonksiyonel (işlevsel) okuryazarlığı, bireyin içinde bulunduğu toplumun günlük ve ekin sel faaliyetlerini yerine getirebilen ve buna ek olarak içinde bulunduğu toplumun gelişmesine destek sağlama noktasında okuma, yazma ve hesap yapma yeteneklerine atıfta bulunacak biçimde genişletmiştir.

Bu tanımlama ile beraber okuryazarlık ifadesi; bireylerin yalnızca çeşitli sembol ve işaretleri anlamının ötesinde, ekin birer özne olarak, içinde yaşadıkları topluma doğrudan katkı sunacak ve bunun için gerekli donanımın erişimine sahipliği olan tanımına doğru anlamsal bir genişleme yaşamıştır. Yeni tanımlama ile beraber okuma-yazma bilmek ve okuryazar olmak arasındaki önemli farkın altı çizilmiştir. Bu farklılığı Kurudayıoğlu ve Tüzel (2010) şu şekilde özetlemektedir:

1. Okuma-yazma abc olarak adlandırılan düzenekteki yazaçlarının ve simgelerin düzgülerini çözümlemek iken; okuryazarlığın temelinde anlamlandırma yatmaktadır. Böylece okuryazarlık sürekli olarak yenilenen anlamlar kümesidir.

2. Bir kategori olan okuma-yazmanın aksine, okuryazarlık bir yeteneğe atıfta bulunmaktadır. Bu bağlamda okuma-yazma sabit iken okuryazarlık değişken bir süreci ifade etmektedir.
3. Sabit bir tanıma sahip olan okuma-yazma kavramının aksine, okuryazar olan birey değişen küresel koşullara bağlı olarak kendisini sürekli değiştirmekte ve geliştirmektedir. Bu bağlamda dijital okuryazarlık, sağlık okuryazarlığı, finansal okuryazarlık gibi çeşitli okuryazarlık türleri tartışılmaktadır. Öyle ki okuryazar olan birey bu tartışmaları takip ederek, ilgili okuryazarlık alanında kendisini güncel tutmalıdır.

Bu dönem ile beraber okuryazarlık kavramına W. Ong, J. Goody gibi araştırmacılar tarafından epistemolojik anlamlar yüklenmeye başlanmıştır (Aşıcı, 2009: 12). Lankshear (1999) bu dönemde okuryazarlık ile ilgili geliştirilmiş olan epistemolojik yaklaşımlarda öne çıkan unsurlar olarak şunları sıralamıştır:

1. Okuryazarlık, soyut bir kavram olmaktan sıyrılmış, somut bir kavram olarak ele alınmaya başlanmıştır.
2. Analitik düşünce süreçlerinin merkezinde yer almaya başlayan okuryazarlık kavramı, düşüncelerin nesnel bir düzlemde ele alınmasına yardımcı olmaktadır.
3. Okuryazarlık, dilin varlığını geliştirmesinin yanı sıra düşüncüyü de yeniden biçimlendirme gücüne sahip durumdadır.
4. Okuryazarlık, ekinlerin basit düzeyden ileri gelişim düzeyine erişiminin aracı haline gelmiştir. Bu bağlamda geri kalmış ya da gelişmekte olan toplumların hedefledikleri ileri düzey uygarlık hedefine ulaşmaları noktasındaki anahtar kavramdır.

Böylelikle farklı disiplinlerin üzerine tartıştığı bir kavram haline gelen okuryazarlık, Herkes İçin Eğitim isimli UNESCO tarafından gerçekleştirilen programla beraber “üçüncü düzey” olarak ifade edilen boyuta ulaşmıştır (UNESCO, 2021). *Çokişlevli (multi-fonksiyonel) okuryazarlık* olarak nitelendirilen bu düzeyde, bireyin var olan kapasitesini sonuna kadar geliştirip kullanması amaçlanmaktadır. Tanımın güncel hali, bireyin yaratıcılığı, kendini gerçekleştirme arzusu, değer ve etik anlayışı, karmaşık sorunları anlama ve gerekli durumlarda hangi yolları takip edeceğinin bilincinde olarak bunları çözümleme kapasitesi ve son derece kapsamlı bir dünya görüşüne sahip olma gibi geniş bir yetenek setini içinde barındırır bir hale gelmiştir (Güneş, 2000). Öyle ki birey ayrıca sahip olduğu bu yetenek setini, içinde bulunduğu toplumun ileriye gitmesine yarar sağlayacak biçimde kullanmak durumundadır (Freire, 1991). Çünkü çokişlevli okuryazarlık, bireylerin toplumsal yapı ve ilişkilere kadar uzanan geniş bir çevrede yüksek bir bilince sahip olup bu doğrultuda yaşamlarını sürdürmeleri gerekliliğini hedeflemektedir (Aşıcı, 2009: 13).

Okuryazarlığa ilişkin 1980’lerde başlayan bu köklü anlayış değişikliği özellikle 1990’larda kendisini belirgin hale gelmiştir. 1991’de SSCB’nin dağılması ile beraber ABD liderliğindeki neo-liberal anlayış, yaşam koşullarını hızlıca dönüştürerek yeni gereksinimlerin doğmasına yol açmıştır. Öyle ki neo-liberal sistemin felsefesini oluşturan postmodernizm, meta anlatıları red ederek, parçalı ve dağınık alt sistem ve anlayışların doğmasına eşlik etmiştir. 1990’lı yıllarda yaşanan bu dönüşüm, kavramların bir kez daha ele alınmasına neden olmuştur. Bütüncül tanımlara dayalı meta anlatıların dili parçalanarak çoğulcu bir hal almıştır. Okuryazarlık kavramı da bu süreçte farklı katmanları görünür kılan biçimde yeniden kurgulanmıştır. Okuryazarlık kavramı; teknoloji okuryazarlığı, sağlık okuryazarlığı, finans okuryazarlığı, medya okuryazarlığı, görsel okuryazarlık gibi birçok parçaya bölünüp farklı disiplinlerin çalışma alanının öznesi olarak incelenmeye başlanmıştır.

Bu bağlamda, dijital okuryazarlık teması, internet temelli dijital teknolojilerin küresel bir gerçeklik haline gelmiş olması ile birlikte, bireyin okuryazarlık düzeyinin tanımında; hem teknik aletleri kullanma yeteneklerini hem de okuryazarlık kavramının temellerinde yatan felsefeyi (anlamli ilişkiler kurmak, etik değerler ve eleştirel düşünceye sahip olmak vb...) kapsayıcılığı ile, değerlendirme açısından sağladığı olanaklılıkla

bu çalışmanın araştırma öznesi olarak seçilmiştir (Peng ve Yu, 2022). Nitekim güncel verilere bakıldığında (Statista, 2025) dünyada internet kullanıcı sayısı 5 milyar 560 milyon kişiye ulaşmış durumdadır. Oransal olarak bu sayı dünya nüfusunun %68'ine denk gelmektedir. Ayrıca Datareportal (2025) verilerine bakıldığında bireyler ortalama olarak internette 6 saat 38 dakika zaman geçirmektedirler. Bir diğer önemli nokta ise dünya nüfusunun %70'i akıllı telefona sahiptir ve bu istatistikler geleceğe yönelik incelendiğinde daha fazla artan sayıda bireyin dijital ortamlarda var olacağı görülmektedir.

Dolayısıyla, dijital okuryazarlık, tanımı gereği, bireylerin ilgi duyduğu ve geliştirmek istedikleri özgül okuryazarlık alanları dijital ortamlara erişimle yakından ilişkilidir. Çünkü anlamsal olarak, kavramın felsefesine de içkin, toplumun dönüştürücü "aktörler"i olan bireylerin, kendilerini yetiştirmek, ilgili oldukları alanlarda bilgi ve deneyim kazanmak amacıyla bilgiye erişimleri için en etkili alan olan dijital mecralar ve buralardaki ilişki örüntülerini anlamak açısından önemli bir kapsayıcılığa sahiptir. Bu durumu ortaya koymuş olan Covello (2010), Dijital Okuryazarlık kavramının alt temalarını şu şekilde tanımlamıştır:

Bilgi Okuryazarlığı: Kaynak bulmak, materyali çözümleyip sentezleyebilmek, kaynağın güvenilirliği değerlendirmek ve etik- yasal olarak kullanmak, araştırma sorularını doğru bir biçimde çözümleyebilmek.

Bilgisayar Okuryazarlığı: Bilgisayarların ve bilgisayarlarda bulunan uygulamaların pratik amaçlara yönelik olarak kullanımının bilinmesi.

Medya Okuryazarlığı: Çeşitli formlarda bulunan (yazılı, görsel, işitsel vb.) bilgilere erişme, erişilen bilgileri çözümleyerek değerlendirme ve bunları iletmek de dahil olmak üzere bir dizi iletişim yeterliliğini ifade etmektedir.

İletişim Okuryazarlığı: Bireyler, düşünce ve görüşlerini topluluklarla paylaşmalarına olanak sağlayacak çeşitli araçların kullanımını bilmeli, bu sayede çeşitli gruplarla etkili bir biçimde iletişim kurabilmelidir.

Görsel Okuryazarlık: Resimli ya da grafik görsellerde sunulan bilgileri okumak, yorumlamak ve anlamak; her türden bilgiyi, bilginin iletilmesine yardımcı olacak resimlere, grafiklere ya da formlara dönüştürebilmek; bireylerin gündelik yaşamlarında karşılaştıkları doğal ya da inşa edilmiş nesne/ simgeleri ayırt edebilmesine atıfta bulunan yetenek setini ifade etmektedir.

Teknoloji Okuryazarlığı: Bilgisayar becerileri ve öğrenmeyi, üretkenliği ve performansı artırmak için bireylerin bilgisayarları ve diğer teknolojileri kullanma yeteneklerini ifade etmektedir.

Bu ayırmadan da anlaşıldığı üzere günümüzde okuryazarlığa ilişkin bütün sorunsallar dijital okuryazarlık kavramı ile ilişkilenebilir (Sağiroğlu vd. 2020). İnternetin gelişim aşamaları düşünüldüğünde günümüz dünyasında internet, milyarlarca insanın yaşamının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Tarihsel evrimi düşünüldüğünde 1996-2004 yılları arası Web 1.0, 2004-2016 yılları Web 2.0 ve 2016 sonrası Web 3.0 dönemi olarak tanımlanmaktadır. Bu süreçte, tek yönlü hiper metinlerden, çift yönlü iletişimin hâkim olduğu sosyal ağlara ve nihayetinde semantik ağlara geçişin yaşandığı bir toplumsallıkta katılım ve etkileşimin boyutuna yönelik tartışmalar da yerini bağlılıkların tartışıldığı bir zemine bırakmaktadır. Dolayısıyla içeriğin statikliği yerini dinamik ve yapay zekâ destekli içeriklere bırakmaktadır. Zaman ve mekân sınırlılıklarından arınmış internet temelli dijital ortamlarda eğitimden sağlığa; iktisattan boş zaman etkinliklerine değin bireyin bütün toplumsallaşma aşamalarını deneyimleyebildiği bir zaman dilimi yaşanmaktadır (Rudewicz ve Sala, 2021).

Bu nedenle, Web 2.0 teknolojisi ile yaşamımıza giren; etkileşimli sunum araçları (SlideShare, Prezi vd.), sosyal ağlar (TikTok, Youtube, Instagram, Facebook vd.), çevrimiçi depolama ve dosya paylaşım araçları (Google Drive, Yandex Disk vd.), çevrimiçi sormaca ve sınav araçları (Google Doc, Survey Monkey, vd.), web güncelleri ve yazarlık araçları (Wikipedia, Blog, vd.), çizim araçları ve kavram haritası (Bubbl.us, Scribblar vd.), içerik yönetim sistemleri (Edmodo, Edublogs, Wordpress vd.), video ve canlandırma (GoAnimate, Creaza vd.) araçlarının doğasını tanımak işlevselliği kavramak açısından önemlidir (Altıok, 2017).

Web 2.0 araçları sayesinde ses, görüntü ve metin hazırlamaya olanak sağlayan dijital medya ile tanışan bireysel kullanıcılar, geleneksel medyanın aksine, bu yeni mecranın hem kullanıcısı hem de katılımcısı haline dönmüştür. Buna ek olarak, zaman ve mekân sınırının olmayışı bireylerin dijital medya kullanabilme yeteneklerini etkilemiştir (Bawden, 2001). Dijital okuryazarlık olgusu erken dönemlerinde teknik araçların kullanımının öğrenilmesi boyutu ile tartışılırken zamanla bilgiye ulaşma, bunları paylaşabilme ve oluşturma becerilerinin değerlendirilmesi ile tanım genişlemiştir. Günümüzde ise bireyin dijital okuryazar olarak tanımlanması için, bütün bu yetenek setini bir araya getirerek sorun çözme, iş birliği kurma ve eleştirel düşünme becerilerini kazanmış hale gelmesi beklenmektedir.

İlgili alanyazının önde gelen bir başka ismi olan Hobbs (2010), dijital okuryazarlığın temelini çeşitli bilgisayar programlarını kullanma ve internet aracılığıyla platformlardan yararlanma becerisi olarak tanımlar iken bu yetkinlik düzeyini “Beşli Yetkinlik Sarmalı” ifadesi ile açıklamaktadır:

- **Erişim:** Medya ve teknolojiyi etkin bir şekilde kullanma, gereksinim duyulan bilgiyi kaynaklardan alma ve başkalarına yayma sürecini ifade eder.
- **Analiz/Çözümleme ve Değerlendirme:** Mesajın anlamını, kaynağını, doğruluğunu ve güvenilirliğini ve bilgi kaynağının arkasındaki düşüncüyü incelemek için eleştirel düşünceyi kullanma kapasitesi ve mesajın olası etkilerini ve yankılarını hesaba katma yetkinliğidir.
- **Üretim:** Bireyin kendini güvenle ifade etme ve içerik oluşturmak için etkili bir iletişim yöntemi ya da yöntemleri kullanma kapasitesidir.
- **Yansıtma:** Bireylerin medyada gördükleri mesajların günlük düşünce ve davranışlarını nasıl etkilediğinin bilincinde olarak ahlâkî standartlara ve sosyal yükümlülöklere uygun hareket etmesi sürecidir.
- **Eylem:** Bireylerin bireysel ya da toplu olarak bilgi alışverişinde bulunarak yerel, bölgesel, ulusal ve/veya dünya çapındaki sorunları etkin bir biçimde ele alma kapasitesidir.

Hobbs'a göre, bu beş sarmal yetenek birbirini tamamladığı ve etkin bir biçimde işlediği sürece bireyler yaşam boyu öğrenme sürecine katılabilir. Çünkü bu döngü çalıştığı sürece mesajların alınması ve iletilmesi sorunsuz bir biçimde gerçekleşecektir. Ng (2012) ise dijital okuryazarlığı açıklarken; teknik, bilişsel ve toplumsal-duygusal boyutlar olmak üzere üç boyuttan söz etmektedir. Ona göre bu üç boyut birbirleri ile etkileşim halindedir ve buradaki etkileşimler dijital okuryazarlığı anlamak için önemlidir.

Teknik ve işlevsel beceriler tipik olarak *teknik boyutla* ilişkilendirilmiştir. Bu boyut, bireyin günlük yaşamındaki birtakım araç ve gereçleri ne şekilde kullanması gerektiğini bildiğini açıklamak amacıyla kullanılmıştır. Örneğin, hoparlörler, kulaklıklar, projektörler ve akıllı tahtalar gibi araçları sorunsuz bir şekilde kullanabilmek; bir YouTube videosu takıldığında neye bakacağını bilmek vb. gibi günlük yaşamda ortaya çıkması olası bu tür durumlarla nasıl başa çıkılacağını farkında olmayı ifade etmektedir. Bunların yanı sıra teknik boyut, dosya uzantılarını anlama, hangi programların bunlarla çalışacağını belirleme, gerekli uygulamaları bulma ve yükleme ve artık gereksinim duyulmadığında bunları kaldırma, sosyal ağ ve iletişim ortamlarına katılma ve bulut sistemleri aracılığıyla veri ve belge aktarma dahil olmak üzere çok çeşitli yetenek setini de ifade etmektedir.

Bilgi erişim noktasındaki eleştirel düşünme, değerlendirme ve üretim döngüsü ise *bilişsel boyutla* ilişkilidir. Bu boyut, hangi görev için hangi programın kullanılacağını bilmeyi de içerir. Bu anlamda dijital okuryazar olan bireylerin yasal telif hakları ve etik gibi konularda bilgili olması beklenir. Kullanıcıların metinsel, görsel ve işitsel, dijital içeriğe sahip araçları aynı anda kullanmaları beklenir. Bunlara örnek olarak haritalar, videolar ve podcast'ler verilebilir. Ng'ye göre, teknik ve bilişsel yönlerin yakınsaması hipermedya ve üretim okuryazarlıklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Son aşama olan *toplumsal-duygusal boyut*, yanlış anlamalardan kaçınmak, bu ortamlardaki kullanıcılarla nazik bir biçimde konuşmak ve yüz yüze

etkileşimlerde olduğu gibi hoşgörü ve saygı çerçevesinde hareket etmekle ilgilidir. Bu noktada, kullanıcının gizliliğini ve kişisel bilgilerini nasıl koruyacağını anlaması büyük önem taşımaktadır. Olası bir olumsuz durumla kullanıcıların bu durumla nasıl başa çıkacaklarını ve şikâyet mekanizmalarını işletme beceresine sahip olması beklenir.

Martin (2008) ise dijital okuryazarlığı, dijital yetenek, dijital kullanım ve son olarak da dijital dönüşüm-den oluşan bir model olarak ele almıştır. *Dijital yetenek*, dijital okuryazarlığın temel düzeyini ifade ederken genel internet kullanımı, elektronik kaynaklardan yararlanabilmek, dijital bankacılık uygulamalarını kullanabilmek, görüntülü ve sesli iletişim olanaklarına sahip olan uygulamaları kullanabilme becerilerini kapsamaktadır. *Dijital kullanım* yani orta düzey dijital okuryazarlık, bireylerin hem meslekî hem de eğitim alanlarında sahip olması beklenen araçları kullanabilmelerini ifade etmektedir. *Dijital dönüşüm*, dijital okuryazarlığın en üst düzeyine gönderme yapmaktadır. Özellikle belirli bir grup profesyonelin alanlarında yenilikçi teknolojileri üretebilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, her kullanıcı bu düzeye ulaşmak zorunda değildir. Dijital okuryazarlık kavramının tanımı ile ilişkili kuramsal çalışmalara bakıldığında ilgili çalışmaların ortaklaştığı temalar operasyonel, teknik ve resmî beceri ve yeterlilikler, bilgi ve biliş becerileri ve yeterlilikleri, dijital iletişim becerileri ve yeterlilikleri, dijital içerik oluşturma becerileri ve yeterlilikleri, stratejik beceriler ve yeterliliklerdir (Iordache, 2017).

Nitekim, dijital okuryazarlık, toplumun bütün kesimlerini derinden ilgilendiren bir konu olduğu için, akademik çalışmalar kadar uluslararası kuruluş ve araştırma şirketlerinin de odağı olmuştur. Bu bağlamda Data EU (2023)'ün Avrupa Birliği özelinde yapmış olduğu AB üyesi ülkelerin Dijital Okuryazarlık düzeyleri araştırması sonucunda AB üyesi ülkelerin ortalama dijital okuryazarlık düzeyi %60 olarak ölçülmüştür. İzlanda, İsveç, Finlandiya, Hollanda, Avusturya, Lüksemburg, Hırvatistan, Fransa, İspanya, İrlanda, Danimarka ve Çekya bu ortalamanın üzerinde bir düzeyde dijital okuryazarlığa sahiptirler. Burada ise özellikle %80 ve üzeri oranlara sahip Hollanda, Finlandiya, İzlanda ve Norveç ortalamaı yükselten ülkelerin başında gelmektedirler. Bununla koştut olarak AB genelinde vatandaşların 2030 yılına kadar dijital teknolojilerin yaşamlarında önemli bir yer tutacağını öngördükleri ve özellikle Danimarka, Hollanda ve İsveç gibi ülkel-erdeki verilere bakıldığında, bireylerin, dijital teknolojilerin gelecekteki günlük yaşam için öneminin %90'ı aşacağına yönelik bir bakış açısına sahip olduklarını ortaya konmuş dolayısıyla bu ülkeler dijital teknoloji-lerin rolüne en yüksek güveni gösteren ülkeler olmuşlardır. İlgili rapor, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin yaş grupları, cinsiyet, eğitim düzeyi ve yaşadıkları yer etmenleri de göz önünde bulundurmuştur.

Yaş grupları özelinde bakıldığında, 16-34 yaş aralığındaki bireylerin birbirlerine oldukça yakın dijital okuryazarlık düzeyine sahip olduğu, en düşük oranın ise 65-74 yaş grubu aralığında olduğu ifade edilmektedir. Cinsiyetler temelinde erkek ve kadın bireylerin dijital okuryazarlık verileri arasında anlamlı bir fark olmasa da erkeklerin dijital okuryazarlık oranının daha yüksek olduğu görülmektedir. Eğitim durumunun dijital okuryazarlık üzerindeki etkisinin oldukça yüksek olduğu yine bu çalışmada ortaya konmuştur. Yüksek örgün öğrenim gören bireyler, hiç ya da düşük düzeyde eğitim görmüş bireylere oranla önemli farklılıklarla dijital okuryazarlıklar konusunda avantajlı konumdadır. Son olarak ise şehirde yaşayan bireylerin, kırsal alanlarda yaşayan bireylere göre daha yüksek düzeyde dijital okuryazarlığa sahip oldukları görülmektedir. Dijital erişim açısından farklılık gösteren coğrafi bölgelere bakıldığında; Afrika Kıtası'nda dijital becerilerin eksikliğinin nüfusun büyük bir kısmını ilgilendirdiğini göstermektedir. Nitekim 2019 verilerine göre, dijital becerilerin benimsenme oranı Mozambik'te yalnızca %10, Fildişi Sahili'nde ise yüzde %23'tür. Bu durum, insanların çoğunun dijital aygıt ve uygulamaların kullanımına erişemediği gerçeğini de ortaya koymaktadır. Öte yandan kıtadaki dijital okuryazarlık düzeyinin nüfusla doğru orantılı artacağı düşünülmektedir. Örneğin, 2019'da dijital okuryazarlık oranı %30 olan Kenya nüfusunun 2030'a kadar %55'e yükseleceği öngörülmektedir (Statista,2024).

Bu bağlamda, Türkiye’de dijital okuryazarlığa ilişkin var olan durumunu anlamak için TÜİK’in (2024) Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması incelenmiştir. Bu çalışmadaki verilere göre 2020’de toplam nüfusa göre internet kullanan bireylerin oranı %79 iken 2025’te bu oran %88,8’e yükselmiştir. Ayrıca internet üzerinden hizmet ya da mal satın alan bireylerin sayısı 2020 değerlendirmesinde %36,5 iken yeni verilere göre bu oran %51,7’e yükselmiştir. Raporda beş yıl içinde %51,5 olan e-devlet hizmetlerinin kullanımı da %73,7’e yükselmiştir. Ayrıca TÜBİSAD (2023) tarafından yayımlanan 2023 yılına ait Dijital Dönüşüm Endeksi raporunda bireysel internet kullanımı, hanelerde bilgisayar sahipliği, bireylerin sosyal ağları kullanımı ve bireylerin finans, eğitim ve sağlık hizmetleri kapsamında BİT kullanım oranlarının 2019’dan 2023’e geldiğinde düzenli olarak artış gösterdiğini ortaya koyması Türkiye’nin hızla dijitalleşen ülkeler kategorisinde yer aldığının bir diğer göstergesidir. Dijital okuryazarlık söz konusu olduğunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli nokta ise demografik özelliklerdir. Çünkü yapılan araştırmalar; gelir düzeyi ve eğitim düzeyi yüksek bireylerin dijital okuryazarlık düzeyinin de yüksek olduğunu ortaya koymuştur (Tran vd, 2020; Aesaert ve Braak, 2015; Sungkawati ve Uthman, 2024).

Konuyu cinsiyet özelinde inceleyen araştırma verilerine bakıldığında erkeklerin kadınlara göre daha yüksek oranda dijital okuryazarlığa sahip oldukları görülmektedir (Zhong, 2011; Şahin ve Kalkan, 2022; Rizas vd, 2022). Araştırmalarda nüfusun coğrafi dağılımı bir başka önemli demografik etmen olarak incelenmiştir. Nitekim yapılan çalışmalar, şehirlerde yaşayan bireylerin, kırsal bölgelerde yaşayan bireylere göre daha yüksek düzeyde dijital okuryazarlık düzeyine sahip olduklarını ortaya koymuştur (Hussain ve Phulpoto, 2024; Akbar ve Wijaya, 2024; Bahri vd. 2022) Demografik verilere yaş özelinde bakan çalışmalara bakıldığında; özellikle 65 yaş ve üzeri bireylerin, geri kalan yaş gruplarına nazaran daha düşük dijital okuryazarlık düzeyine sahip oldukları ve bu ortamlara daha zor uyum sağladıkları gözlemlenmiştir (Marangoz, 2006; Becerikli, 2013; Novoa vd., 2024; Gökbulut, 2021). Bu verilerin yansımaları akademik alanyazındaki çalışmalarda da söz konusudur. Sözelimi yaş olduğunda, akademik alandaki ulusal ve uluslararası yayınların büyük bir çoğunluğunun 15-45 yaş aralığındaki bireylere yönelik olarak yapıldığı görülmektedir. Burada özellikle çocuk ve gençlere yönelik çalışmalar büyük bir çoğunluğu kapsamış durumdadır (Statista, 2024; Eurostat, 2024).

Türkiye’de TÜİK’in 2024 Yılı Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması Raporu’nun son üç aylık internet kullanım oranlarına bakıldığında 16-24 yaş aralığındaki genç nüfusun % 96,5’i internet kullanıcı konumundadır. Ayrıca internet kullanmaya başlama yaşı hızlı bir şekilde düştüğü için TÜİK ilk defa 2024’te Çocuklarda Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması’nı ayrı bir bülten olarak hazırlamıştır. Buradaki verilere göre 6-15 yaş grubu, çocuk olarak ifade edilmiş ve bu yaş grubunun internet kullanma ortalaması %91,3 olarak ortaya konmuştur.

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir diğer önemli gerçeklik Türkiye ve dünyanın giderek artan bir düzeyde yaşlanma eğilimi göstermekte olduğudur. Statista (2025) tarafından hazırlanmış olan Yaşlanma İstatistiklerine göre 1950’de 46 olan ortalama yaşam süresi 2023 itibarıyla 73,2’ye kadar yükselmiştir. Buradaki bir diğer önemli nokta ise Afrika Kıtası hariç, kalan bütün kıtalarda doğum oranlarının giderek düşme eğilimi göstermesidir. Dünya Bankası’nın (2024) öngörüsüne göre ise 65 yaş ve üzeri nüfus 830 milyondur. Bu nüfusun 2054’e geldiğinde 1,7 milyara yükselmesi öngörülmektedir. Bu süreç Türkiye özelinde ele alındığında da dünya ile benzer bir eğilim içinde bulunulduğu açıktır. TÜİK (2025), İstatistiklerle Yaşlı bireyler raporunda 65 yaş ve üzeri nüfusun toplamda 9 milyon 112 bin 298 kişiye ulaştığını açıklamıştır. Buradaki kilit nokta ise yaşlı nüfusun toplam nüfusa oranının %10,6’ya yükselmesidir. Yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki oranının %10’u geçmesi nüfus yaşlanmasının bir göstergesi olduğu ifade edilmiştir. Bu açıdan Türkiye artık birçok diğer ülkede olduğu gibi yaşlanan bir nüfus yapısı ile karşı karşıyadır. Raporda ayrıca yaşlanma eğilimi bu şekilde devam ederse 2100’e geldiğinde her 3 kişiden birisinin 65 yaş ve üzeri grupta yer alacağı da belirtilmiştir.

Elbette ki bu durumun başlıca nedenleri arasında, genç yaş grubundaki bireylerin çok yüksek oranda internet dolayımı ortamları kullanan etkin birer neo - liberal özne oluşu sayılabilir. Ancak bilimin teknolojik süreçleri takibi kadar toplumsal yaşam içindeki sorunsalları da göz önünde bulundurma sorumluluğu düşünüldüğünde, dijital erişim ve beceri anlamında diğer gruplara göre daha dezavantajlı konumdaki 65 yaş ve üstü bireylerin sorunlarının hak ettiği ilgiyi görmedikleri anlaşılmaktadır. Bütün bu veriler ve küresel gidişat dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisini anlamının önemini ortaya koymaktadır. İnsan yaşamındaki farklı bir evreyi temsil eden yaşlılık sürecinin kendine ait dinamiklerini anlamak, bu alandaki çalışmalara yol gösterici olacağı için, sıradaki bölümde yaşlılık kavramı ele alınmış ve kavram çeşitli yönleriyle açıklanmıştır.

Yaşlılık, Yaşlanma Deneyimi ve Toplamların Yaşlılık Algısı

TDK (2024) “yaşlı” kavramını yaşı ilerlemiş, kocamış (kimse); ak saçlı, ihtiyar (I), kart (I), koca (II) olarak tanımlanmaktadır. Bireyin zamanbilimsel yaşının ilerlemesiyle dönüşü olmayan birçok değişikliği de beraberinde getirdiği bu evre, aynı zamanda içinde barındırmış olduğu fiziksel, ruhsal, toplumsal vb. etkenlerle ele alınması çetrefilli ve de bu yönüyle de disiplinlerarası bir yaklaşımı gerektiren son derece karmaşık bir olgudur. Özellikle 19. yüzyıl ile modern tıpta yaşanan gelişmeler ve bunun yanı sıra İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki refah toplumu uygulamaları insan nüfusunun ortalama ömrünü önemli ölçüde arttırmıştır. Bu durum her geçen gün giderek yaşlanan bir küresel nüfus gerçekliğini karşımıza çıkarmaktadır. Yaşlılık, küresel bir toplumsal olgu haline geldiği için de yaşlı bireylerin nüfus içindeki oranları kadar gereksinim ve beklentilerinin de anlaşılması ayrı bir öneme sahiptir (Hassoy ve Özvurmaz, 2023).

Her birey için doğal bir süreç olan yaşlanma, yalnızca kimlik yaşı ile açıklanamaz. İçerisinde zihinsel, toplumsal, ruhsal vb. birçok farklı dinamiği de barındırmaktadır. Toplumdaki genel algıya bakıldığında yaşlılık sürecinin büyük ölçüde yalnızca yaşambilimsel bir çerçeveden ele alındığı görülmektedir. Bilişsel düzeydeki işlevsellik, duysal algı, hareketlilik gibi ölçütleri kapsayan bu boyut gerçekte yalnızca yaşlılığa ilişkin belirli bir kesiti açıklamaktadır. Oysa yaşambilimsel etkenin yanı sıra toplumsal ve ekinel etkenler de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim yaşlılık kimi ekinlerde saygı duyulması gereken bir dönem iken kimilerinde ise bireyin gerilediği ve başkalarına bağımlı olması olarak algılanmaktadır. Buradaki algisal kabuller ve farklılıklar ise doğal olarak yaşlılık dönemindeki bireyin yaşam koşullarını doğrudan etkilemektedir.

Tarihsel sürece bakıldığında, kabilesel topluluklarda örneğin Afrika'nın en kalabalık nüfusa sahip etnik gruplarından biri olan Fulaniler'de, yaşlı bireyleri toplumsal açıdan ölü olarak kabul ettikleri görülmektedir. Onlara göre yaşlanan bireylerin evin bir köşesinde ayrı yaşamalıdır. Uganda'da bulunan Ik kabilesi de yaşlı bireylerin ölmesini istemektedir çünkü yaşlı bireyler herhangi bir yararı olmayan bireylerdir (Laslett, 1991). Simmons (1945), 39 kabile grubu üzerinde yaptığı çalışmada, bu 39 kabile grubundan 18'inin çaresiz kaldıkları durumlarda gruba üye olan yaşlı bireyleri terk ettiğini göstermiştir. Sibirya'nın Yakut toplumu ise yaşlı bireyleri terk ederek onları kölelik ve/ya da dilencilik yapmaya zorlamışlardır (de Beauvoir, 1972). Olumsuz örneklerin yanı sıra yaşlılığa değer veren birçok toplumdaki da söz etmek olanaklıdır. Eski İsrail, Roma, Çin ve İnka toplumu gibi sanayi öncesi toplumlarda yaşlı bireylere son derece büyük bir saygı gösterilmiştir. Çin'de atalara tapınma hâkimdir ve Konfüçyüsçülük aracılığıyla anne babaya saygı duymanın gerekliliği olduğu bilgisi edinilmiştir. Nitekim sözlü ekin döneminde yaşlı bireylerin konumu, özellikle toplum için çeşitli biçimlerde yararlı olan stratejik bilgiye sahip olmaları ile de ilişkili bir itibara sahiptir (Ward, 1984). Oysa günümüzde ileri anamalcı dünya düzeninde görece üretim ve tüketim ilişkilerinde daha edilgen konumdaki bu nüfus görece göz ardı edilmektedir.

Dolayısıyla, bireyin yaşlılığa ilişkin sahip olduğu imajlar, yaşlanma sürecini anlamak için bir çıkış noktası niteliğindedir. Yaşlanma süreci ise yaşambilimsel, ekinel, toplumsal vb. etkenlerin birey tarafından algılanma ve deneyimlerinin toplamı sayesinde açıklanabilir. Bu yönüyle yaşlanma, toplum ve birey tarafın-

dan farklı şekillerde değerlendirilebilir. Nitekim yaşlanma sürecine ilişkin olumlu tutuma sahip bireylerin olumsuz tutuma sahip olanlara göre daha uzun yaşadığı çeşitli araştırmalar tarafından ortaya konmaktadır (Ginschel ve Schlüter, 2020). Bu durum, *öznel yaş* kavramını karşımıza çıkarmaktadır. *Öznel yaş* kavramı, bireylerin kendisini kimlik yaşından yani zamanbilimsel yaşından daha genç ya da yaşlı olarak ne şekilde deneyimlediklerini açıklama amacı taşımaktadır. Yapılan akademik araştırmalar öznel yaşın; yaşam memnuniyeti, depresif belirtiler, bunama, hastaneye yatış gibi bireyin yaşantısını doğrudan etkileyen etkenlerle doğrudan ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Kwak vd, 2018).

Tüm yaş gruplarındaki bireylerin yaşlı bireylere ilişkin hem olumlu hem de olumsuz kalıpyargılara sahip olduğu bilinmektedir. Olumlu klişeler bilgelik, sıcak kalplilik, sadakat ya da güvenilir olmak ile betimler iken; yaygın olumsuz klişeler; sağlıksızlık, yalnızlık, düşkünlük, fiziksel ve bilişsel yetersizlik, verimsizlik ve çekicilikten mustarip olma ifadelerine içkindir. Toplumsal kalıpyargıların geneline bakıldığında ise olumsuz klişelerin daha baskın olduğu görülmektedir. Dolayısıyla yaşlı bireylerle ilgili yaşlılık kalıpyargıları, bireylerin yaşlı bireylere yönelik davranışlarını, beklentilerini ve yargılarını da etkilemektedir (Reissmann vd, 2021). Ruhsal etkenlerin yaşambilimsel durumlar, ikisinin ilişkisinin ise toplumsal süreçler üzerindeki dönüştürücü etkisi düşünüldüğünde; yaş kavramına yönelik toplumsal kalıpyargıların, ilerleyen yaşlarda bireyler üzerinde yarattığı olumsuz etkiyi anlamak kolaylaşmaktadır. Bu kalıpyargılar, bireylerin kendilerini son derece yalnız hissetmelerine ve toplumsal etkileşimlerden dışlanmalarına neden olmaktadır. Bu olgu ilgili alanyazında *toplumsal dışlanma* olarak bilinmektedir. İşsizlik, mal varlığı ya da düzenli gelir eksikliği gibi iktisadi değişkenler toplumsal dışlanmanın nedenleri olarak genelleştirilebilirken, yaş, cinsiyet ve eğitim durumu gibi belirli özellikler bireysel nedenlere örnek gösterilebilir. Toplumsal dışlanmaya katkıda bulunan kurumsal ve toplumsal etkenler incelendiğinde, yaşlı bireylerin sosyal güvenceden yoksun oldukları ve yeteri kadar toplumsal destek alamadıkları görülmektedir (Ergün ve Ergün, 2023).

Öte yandan giderek yaşlanmakta olan bir dünya ortamında yaşlanmaya ilişkin deneyimlerin anlaşılması önemli bir toplumbilimsel gereksinime işaret etmektedir. Herhangi bir toplumda yaşlı nüfus oranı %4'ten az ise bu toplum "genç toplum", bu oran %4-7 ise "olgun toplum", %7-10 arası ise "yaşlı toplum", %10 ve üzerinde ise "çok yaşlı toplum" olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla yaşlı nüfus oranının her geçen gün arttığı bilgisi, toplumsal yapıyı anlamak için kullanılan demografik niteliklerdeki bu dönüşümü okumayı ve ilgili toplumsal siyasalara yönelik yeniden gözden geçirmeleri gerekli kılmaktadır. Yaşlılık olgusunun ilişkili olduğu temel sorunlardan biri olan "yoksulluk", çağcıl dünyada sağlıklı bir yaşlanma deneyiminin önündeki en büyük engel olarak sayılmaktadır. Emeklilik süreci, bireylerin iktisadi olarak savunmasız olma tehlikesini önemli ölçüde artırmaktadır. Yaşlanma süreci; iktisadi küçülme, toplumsal yaşamdaki değişiklikler, iş yaşamının ve onunla gelen düzenli yaşamın kaybı ve eş zamanlı olarak üretkenlikteki düşüş ve yalnızlık gibi bir dizi etken nedeniyle yaşlı bireyler için özellikle zorlaşmaktadır. Nitekim veriler göstermektedir ki yoksulluk birçok ülkede yaşla artmaktadır. Örneğin OECD ülkelerinde 75 yaş üzeri bireylerde ortalama yoksulluk oranı %14,7 ile, 66-75 yaş arası ortalama yoksulluk oranından %3,5 fazla olduğu görülmektedir (Kahveci ve Yeniçeri, 2023, 593-594).

Bu bağlamda, bilgi ve iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimine koşut olarak artan küresel rekabetin yanı sıra gündelik ve profesyonel yaşamda internet kullanımının hızlı yükselişi ile okuryazarlık ve internet kullanımını öncelikli haline getiren kamu siyasaları (Leu vd. 2013), dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisinin önemini anlamak açısından önemli toplumsal vurgulardır. Özellikle Castells'in ifadesiyle Ağ Toplumu'ndaki yaşamsal işleyişin tümünün ağsal iş modellerine dönüşümü beraberinde bireyler için çok fazla dijital uzmanlaşmayı da gerekli kılmaktadır. Bu yeni dijital ekosistemde bireylerin sahip olması gereken dijitalle ilişkin bilginin yoğunluğu, neo liberalleşme ile hali hazırda yalnızlaşmış özneye büyük bir sorumluluk yüklemektedir. Öyle ki temel hak ve özgürlüklerinin farkındalığını elde edip bunları koruyup kullanabilmek için bile bu yeni dijital dünyanın dilini bilme ve etkin kullanma becerisini gerekli kılmaktadır. Öyle ki bu yeni

düzende olası fırsat ve tehlikelerin farkına varma sorumluluğu tamamen bireyin kendi sorumluluğundadır. Karşılaşabileceği gizli tehlikelerden korunmak ve/veya yüzleştiği zaman ne yapması gerektiğini bilmek, toplumsal yaşamdaki toplumsal kuralların ve kabullerin sürekliliğini bu mecralarda da sağlayabilmek, dijital mecralarda hem tüketici hem de üretici olarak var olmanın ne anlama geldiğini bilmek ve bu konuda yetiye sahip olmak (Sağiroğlu vd, 2020) hep bireyin sorumluluğundadır. Bu açılardan düşünüldüğünde 65 yaş üstü bireylerin bu tanımı karşılama konusundaki dezavantajlı durumu göz önünde bulundurularak toplumsal siyasaların yeniden gözden geçirilmesi yerinde olacaktır. İşte tam bu nokta ise dijital okuryazarlık önemli bir başlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisinin açıklanması konuya ilişkin yaklaşımların ve düşüncelerin geliştirilmesi açısından önemlidir.

Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık İlişkisi

Günümüz dünyasında dijital okuryazar olmak bireyin varoluşunun temellerini oluşturan kavramlardan biri haline gelmiş durumdadır. Nitekim bu durumun farkında olan hükümetler birçok eğitim programı aracılığı ile küçük yaşlardan itibaren bireylerin dijital okuryazarlığa sahip olmasına yönelik müfredat programları geliştirerek uygulamaktadır. Birçok farklı beceri setinin bir arada olmasını gerektiren dijital okuryazarlığa yönelik olarak Türkiye’de RTÜK ve MEB işbirliği ile “Medya Okuryazarlığı Projesi” 2006-2007 eğitim-öğretim yılında yaşama geçirilmiştir. Hazırlanmış olan bu program yürürlüğe konulmadan önce Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu tarafından bu dersin okutulacağı pilot okullar belirlenmiştir. 2006-2007 öğretim yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen beş pilot ilde Medya Okuryazarlığı dersi okutulmaya başlanmıştır. Söz konusu dönemde Adana, Ankara, Erzurum, İstanbul ve İzmir’deki 5 ilköğretim okulunda pilot uygulama başlatılmış ve bu okullarda yedinci sınıflarda öğrenim görmekte olan 780 öğrenci, Medya Okuryazarlığı dersini seçmeli olarak almıştır (Sezer, 2019: 82-82) .

Medya okuryazarlığı dersi ile çocuklar temel olarak kitle iletişim araçlarıyla tanışmakta, gerçekte gerçek olmayanı nasıl ayırt edeceklerini öğrenmekte ve bu araçların ilettikleri mesajların doğruluğu hakkında bilgi sahibi olmaktadır (Tanrıku, 2019). Ders ayrıca öğrencilere tüm kitle iletişim araçlarını nasıl doğru kullanacaklarını da öğretmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Birleşik Krallık, Kanada ve Yeni Zelanda gibi ülkelerde de benzer programlar görülmektedir. Medya okuryazarlığı eğitimleri Türkiye’de ve dünyada yalnızca çocuklara ve gençlere verildiği için yaşlı bireylerin bu ortamlarda neredeyse hiç bulunmadığı izlenimini yaratmaktadır. Oysa bilgi ve iletişim teknolojileri okuryazarlığı ve kullanımı, günümüzün bilgi tabanlı ve bilgiye dayalı toplumunda çağdaş uygarlığın rekabet gücünün önemli göstergeleridir. Başka bir deyişle, günlük yaşamda başarılı olmak için herkesin bir dereceye kadar bilgi okuryazarlığına, bilgi kullanımına ya da bilgi etiğine sahip olması gerekmektedir (Jun, 2020).

Dijital okuryazar olmanın yaşlı bireyler açısından önemine bir kez daha değinmek gerekirse; sosyal platformlar aracılığıyla toplumsal ilişkilerini sürdürmek ve gereksinim ya da ilgi duydukları alanlara ilişkin bilgilere ulaşabilmek yaşlı bireyler açısından günümüzde artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle emeklilik ile beraber toplumsal ilişkilerin azalması, yaşlı bireyler için önemli bir kaygı kaynağıdır. Yaşlı bireyler emeklilik öncesi sahip oldukları ve düzenli olarak birlikte çalıştıkları iş arkadaşları ağını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Ayrıca yaş ile beraber gelen sınırlı hareket yeteneği nedeniyle aile, akraba gibi yaşamlarının odağında olan kişilerle de iletişimi kaybetmektedirler. Bu bağlamda yaşlı bireyler, aileleriyle iletişimde kalmak için akıllı telefonlar ya da tablet bilgisayarlar gibi bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak e-posta, SMS gönderebilir; telefon görüşmeleri yapabilir ve Facetime ya da Skype kullanabilirler. Tsai ve diğerlerine (2017) göre, yakın temas yaşlı bireylerin kendilerini daha az yalnız hissetmelerine, daha fazla önemsenmelerine ve duygusal ve zihinsel sağlıklarını korumak için istekli olmalarına yardımcı olmaktadır. Bu ve diğer yararlar göz önüne alındığında, küresel yaşlanma çağında dijital teknoloji, kötüleşen bilişsel ve fiziksel yetenekler, bir dizi kronik hastalık ve değişen sosyal ağlar da dahil olmak üzere

yaşlanmayla ilgili bir dizi engeli aşmak için yeni bir şans olarak görülmelidir (Oh vd, 2021: 2). Dell'Osso vd. (2024), dijital oyunlar oynayan yaşlı bireylerin bilişsel işlevleri, uyku kaliteleri ve psikiyatrik semptomlarında önemli iyileşmeler olduğunu ortaya koyarak, yaşlanma süreçleri bağlamında video oyunlarının ilgi çekici ve yararlı bir araç olarak konumlandırılabilirliğini ifade etmişlerdir.

Yukarıda açıklanan yararlar göz önünde bulundurulduğunda, toplumların BİT erişimini temel bir insanî hak olarak görmesi ve herkesin dijital olan bir dünyada başarılı bir biçimde gezinmek için gereksinim duydukları bilgi, beceri ve teknik desteğe zamanında erişimi sağlanmalıdır. Yaşlı yetişkinlerin dijital okuryazarlığını desteklemek, dijital okuryazarlık karşıtlam merceğinden görüldüğü üzere, becerilere ek olarak dijital katılımın hem bilişsel hem de toplumsal-duygusal yönlerine odaklanmayı gerektiren karmaşık bir görevdir (Schreurs, Quan-Haase ve Martin, 2017: 362).

Farklı uzmanlık dereceleri, sakatlıkları ve bilişsel yetenekleri nedeniyle, yaşlı bireylere teknolojiye erişime ve gereksinimlerine göre uyarlanmış eğitimler düzenlenmelidir (Martínez-Alcalá vd, 2021:18). Flauzino ve diğerlerine (2020) göre, bu amaçla tasarlanan eğitimlerde öğretmenlerin ve mentorların sahip olması gereken özellikler şunlardır:

- Özellikle sakin, sabırlı ve empati yeteneğinin yüksek olması,
- Teknolojiler ve öğretim yöntemleri hakkında bilgi sahibi olmak;
- Eğitim girdilerinin ayarlanabilmesi için yaşlı öğrencilerin duyuşsal eksikliklerini tanımak;
- Teknolojinin günlük yaşamda pratik uygulamaları için etkinlikler oluşturmak ve
- Öğrenme sürecinde yaşlı öğrencinin özerkliğini özendirmek.

Ayrıca Steelman ve diğerleri (2016: 446-447), yetişkinlerin bilgisayar becerilerinin geliştirilmesi üzerine yaptıkları çalışmada yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık düzeylerini engelleyici etkenler olarak aşağıdaki unsurlardan söz etmişlerdir:

- a) **Kaygı:** Yaşlı yetişkinler bilgisayar kullanırken kaygı yaşamaktadır.
- b) **İnternet Tehdidi:** Özellikle medya tarafından ağırlıklı olarak dolandırıcılık, kimlik hırsızlığı ve kişisel verilerin sızdırılmasına yönelik haberlerin verilmesi nedeniyle birçok yaşlı birey internet kullanmaktan korkmaktadır.
- c) **Kullanıcı Arayüzünün Tasarımı:** Dijital teknoloji aygıtlarının arayüzlerini başarılı bir biçimde kullanabilmek için kullanıcının alanı keşfetmesi ve işleyişini kavraması gerekmektedir. Yaşlı bireyler bu bölgelerdeki kötü arayüz tasarımlarından ötürü istenmeyen eylemlerde bulunmaktadırlar. Bunun sonucunda kendilerini korkmuş ve denetimsiz hissetmektedirler.
- d) **İşlevsel Farklılık Eksikliği:** Yaşlı bireylerin çoğunluğu farklı aygıtlarda aynı hizmetleri kullanmak yerine farklı görevler için farklı aygıtlar kullanmaktadır. Örneğin, yaşlı bireyler herhangi bir yetkinliği bir bilgisayara bağlarsa, hava durumunu öğrenmek için tablet kullanmayabilirler. Buna ek olarak, birçok yaşlı birey internet materyallerinin, özellikle de “bulut” hizmetlerinin aygıtlar arasında kullanılabilir ve tutarlı olduğunun farkında değildir.

Yaşlı bireylerin yeni medya ortamlarındaki varlıklarının göz ardı edilmesi akademik ortamlar için de söz konusudur. Nitekim bu durumu Becerikli (2013) “*özellikle yeni iletişim teknolojilerinin insan hayatıyla hangi noktalarda birleştiğini anlamaya dönük araştırmalar, ağırlıklı olarak çocukları ve gençleri araştırma nüfusu olarak kapsamakta ve bu kitleler üzerine söz söylemektedirler. Yaşlı nüfus genellikle yaşlıların ‘yeni iletişim teknolojileriyle mesafeli olduğu’ yönündeki önyargılardan beslenerek ihmal edilmektedir.*” sözleriyle ifade etmiştir. Bu bilgilerden sonra akademik çalışmalarda dijital okuryazarlığa ilişkin yapılan türkçe ve yabancı alanyazın taranarak, hangi konularda ağırlıklı olarak çalışıldığı ve bu bağlamda akademik çalışmalar söz

konusu olduğunda dijital okuryazarlık ve yaşlılık ile ilgili yapılan çalışmaların, dijital okuryazarlık araştırmalarında ne derece yer edindiğini ortaya koymanın önemi anlaşılmaktadır.

Yöntem

Bir araştırma yöntemi olarak alanyazın incelemeleri, çeşitli konuların kavramsal, yöntembilimsel ve tematik olarak ilerlemesine katkıda bulunmaktadır. Çünkü çalışma konusu ne olursa olsun, tüm akademik araştırma çabalarının temeli, yeni bulguları genişletmek ve bulguları, var olan bilgilerle ilişkilendirmektir (Snyder, 2019: 339). Bu çalışmaların incelenmesi ve bulguların yöntembilimsel, şeffaf ve yinelenebilir bir biçimde sentezlenip sunulması, özellikle akademik araştırmaların sayısının her geçen gün arttığı ve içeriklerinin geliştiği gerçeği ışığında çok önemli hale gelmiştir (Yavuz, 2022). Sistematik Alanyazın Taraması çalışmalarının çeşitli bilimsel alanlara önemli ölçüde katkıda bulunduğu bilinmektedir. Her şeyden önce, SAT'ler herhangi bir olgunun değerlendirilmesinde bireysel çalışmalar yerine kitlesel çalışmaları birleştirdikleri için kanıta dayalı karar vermeyi özendirmektedir (Tranfield, Denyer ve Smart, 2003). Ayrıca, araştırma boşluğunu belirleyerek, araştırmacı gelecekteki çalışma yönlerini öngörebilir ve kendi çalışmalarını alanyazına katabilir.

Bu bağlamda gerek Türkiye’de gerekse de dünyadaki akademik çalışmalarda önemli oranda ilgi çeken dijital okuryazarlık kavramı önce Türkiye daha sonra ise Dünya genelinde yapılmış akademik çalışmalar aracılığıyla incelenmiş; yapılan çalışmalar konu başlıkları ve araştırmaya konu edilen örneklem dağılımları bağlamında ele alınmıştır. Araştırmanın sınırlılığı ve kısıtları gereği izlenen yol şöyledir: 2019-2024 yılları arasındaki çalışmalar incelenmiştir. YÖKTEZ, Google Akademik, Academia, Scopus, Dergipark ve Research-Gate siteleri araştırmacılar tarafından yaygın kullanımları göz önünde bulundurularak, çalışmalar bu siteler üzerinden aranmıştır. Erişime açık olan çalışmalar incelemeye alınmıştır. “Dijital Okuryazarlık” temasını ana konu olduğu çalışmalar kapsama alınmıştır. Türkiye’de hazırlanan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri yanı sıra tez kapsamında olmayan çalışmalarda alıntılanma sayısı en az 1 olan çalışmalar araştırmacının kapsamına dahil edilmiştir.

Çözümleme ve Bulguların Tartışılması

Türkiye’de yüksek öğrenim düzeyinde (Yüksek Lisans ve Doktora), dijital okuryazarlık konusu hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde 2019-2024 yılları arasında 10 Doktora, 130 Yüksek Lisans tez çalışmasının yapılmış olduğu görülmektedir. Hem doktora hem de Yüksek Lisans’ta yapılan bu çalışmalara yönelik genel bilgiler aşağıda paylaşılmıştır:

YÖKTEZ üzerinden “Dijital Okuryazarlık” kavramı ile arama yapıldığında karşımıza çıkan Konu Başlıklarının dağılımı şu şekilde olmuştur: (“Konu Başlığı” ifadesi, tez çalışmasının uzmanlık alanını ifade etmektedir)

Tablo 1

Örnekleme Dahil Edilen Doktora Tezleri ve Konu Başlıkları

Konu Başlığı	Tezin Adı
Eğitim ve Öğretim	Dijital öykü uygulamalarının Türkçe öğretmen adaylarının akademik başarılarına, dijital okuryazarlık ve Türkçe öğretimi özyeterlik algılarına etkisi (Çocuk, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin eleştirel dijital okuryazarlık becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Küslü, 2022)
Eğitim ve Öğretim	İşbirlikli dijital okuryazarlık etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı yazma ve dijital okuryazarlık becerilerine etkisi (Durmuş, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Beden eğitimi öğretmenlerinin 21. yüzyıl beceri düzeylerinin dijital okuryazarlık ve uzaktan eğitim tutumuna etkisinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Eşkil, 2024)

Konu Başlığı	Tezin Adı
Eğitim ve Öğretim	Otantik öğrenme yönteminin ortaokul öğrencilerinin Türkçe dersi başarılarına ve dijital okuryazarlık becerilerine etkisi (Aşçı, 2024)
Coğrafya	Covid-19 pandemisinde uzaktan eğitimin dijital uçurum ve dijital okuryazarlık bakımından incelenmesi: Harran Üniversitesi örneği (Pınar, 2022)
İletişim Bilimleri	Dijital okuryazarlık ve mahremiyet bağlamında kırsal bölgelerde internet tabanlı hizmetlerin kullanımı: Kayseri örneği (Ünlü, 2022)
Halkla İlişkiler	Postmodern tüketim kültüründe Z Kuşağı üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık alışkanlıkları sorunu (Korkmaz, 2022)
Psikoloji	Dijital okuryazarlık programının bebeklerde dijital bağımlılık eğilimine ve ebeveynlerde dijital tükenmişliğe etkisi (Baran, 2023)
Gazetecilik	Dijital yetkinlikler bütünü olarak dijital okuryazarlık: Ölçek geliştirme çalışması (Bayrakçı, 2020)

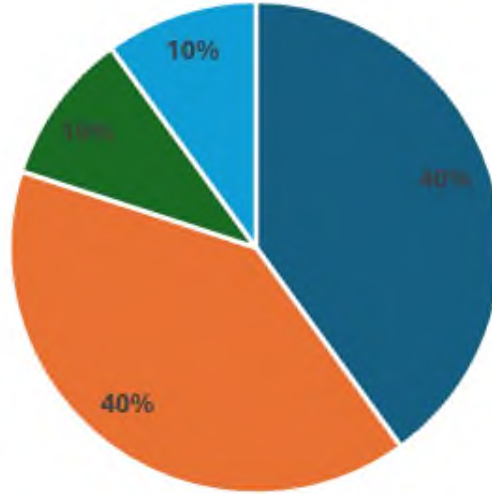
Tablo 1'de görüldüğü üzere doktora tezlerinin 5'i Eğitim ve Öğretim konu başlığı altında yazılmıştır. Bunun yanı sıra Gazetecilik, Coğrafya, Halkla İlişkiler, Psikoloji ve İletişim Bilimleri konularına ilişkin birer çalışma vardır. Veriler temaya olan akademik ilginin Eğitim ve Öğretim alanındaki Doktora çalışmalarında yoğunlaştığını göstermektedir. Bu sonuç da okuryazarlık alanyazının ilksel kaynak olması ile doğru orantılıdır.

Hazırlanmış olan Doktora tezlerinin örneklem grupları yani araştırmacıların esas odak noktaları ise aşağıdaki grafikte gösterilmiştir. Burada, eğitimci kategorisi ile ifade edilen skala, ilkökul, ortaokul, lise öğretmenleri ve akademisyenlerdir. Bu noktada herhangi bir alt sınıflandırılmaya gidilmemiştir.

Grafik 1

Doktora Tezlerinin Örneklem Gruplarına Göre Dağılımı

■ Eğitimci ■ Öğrenci ■ Ebeveynler ■ Genel Kitle

Grafikte görüldüğü üzere, Doktora Tezleri söz konusu olduğunda çalışmaların %80'i Eğitim ve Öğretim konu başlığı altında toplanmıştır. Burada öğrenci ve eğitimcilere yönelik olarak eşit bir ilginin gösterildiği de görülmektedir. Ebeveynler ve Genel Kitle ise kalan %20'lik bölümü paylaşmaktadır.

Çalışmamızın bir diğer örneklem grubunu ise Yüksek Lisans tezleri oluşturmaktadır. Yüksek Lisans Tezleri'ne ilişkin bilgiler sıradaki bölümde paylaşılmıştır.

Tablo 2*Örnekleme Dahil Edilen Yüksek Lisans Tezleri ve Konu Başlıkları*

Konu Başlığı	Tezin Adı
Eğitim ve Öğretim	Let student learning drive the class: An investigation of the impact of flipped learning on EFL students' language skills, digital literacy and attitudes toward the learning environment (Tülay, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Hedefe dayalı senaryolarla dijital okuryazarlık becerilerinin kazandırılması (Parlak, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının yaşam boyu öğrenme eğilimleri ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişki (Düzce Üniversitesi örneği) (Boyacı, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Temel eğitim programları ve ders kitaplarının dijital okuryazarlık bağlamında incelenmesi (Altun, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Böte öğretmen adaylarının kariyer eğilimlerinin, sosyal medyayailişkin görüşlerinin ve dijital okuryazarlık beceri düzeylerinin incelenmesi (Yaşar, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Üniversite öğrencilerinin boş zaman tutumları ile sosyalleşme taktikleri ve dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Gürtekin, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık dersi deneyimlerinin günlük yaşama yansımaları açısından incelenmesi (Bozyel, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi örneği) (Yaman, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık hakkında lise öğrencilerinin kendilerine ve anne-babalarına yönelik görüşleri Kırıkkale ili örneği (Öztürk, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin dijital okuryazarlık seviyelerinin belirlenmesi (Korkmaz, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Ortaöğretim öğrencilerinin dijital vatandaşlık ve dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Kaya, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy and learner autonomy readiness among ELT freshman students in online education (Kara, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin uzaktan eğitime yönelik tutumları ve dijital okuryazarlık durumlarının incelenmesi: Bursa ili örneği (Demiröz, 2022)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmenlerinin yaşam boyu öğrenme eğilimleri ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Buzkurt, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Pandemi sürecinde lise öğrencilerinin çevrim içi teknolojilere yönelik öz yeterlik algıları ve dijital okuryazarlık düzeylerinin akademik başarıya etkisi (Bağçeçil, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Türkçe öğretmeni adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ile dijital vatandaşlık düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi (Dinlemez, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile araştırma okuryazarlık becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Demirdağ, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin 21. yüzyıl becerilerine yönelik yeterlilik algıları ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Özer, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmen adaylarının öz yönetimli öğrenme becerilerinin yordanmasında bilişötesi farkındalık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin rolü (Aydar, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık becerisine yönelik öz yeterlik algılarının incelenmesi (Kocaer, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi (Çelik, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Examination of the relationship between 21st century learning skills and digital literacy levels of university students (Yalçın, 2022)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmen adaylarının öz yönetimli öğrenme becerilerinin yordanmasında bilişötesi farkındalık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin rolü (Aydar, 2021)

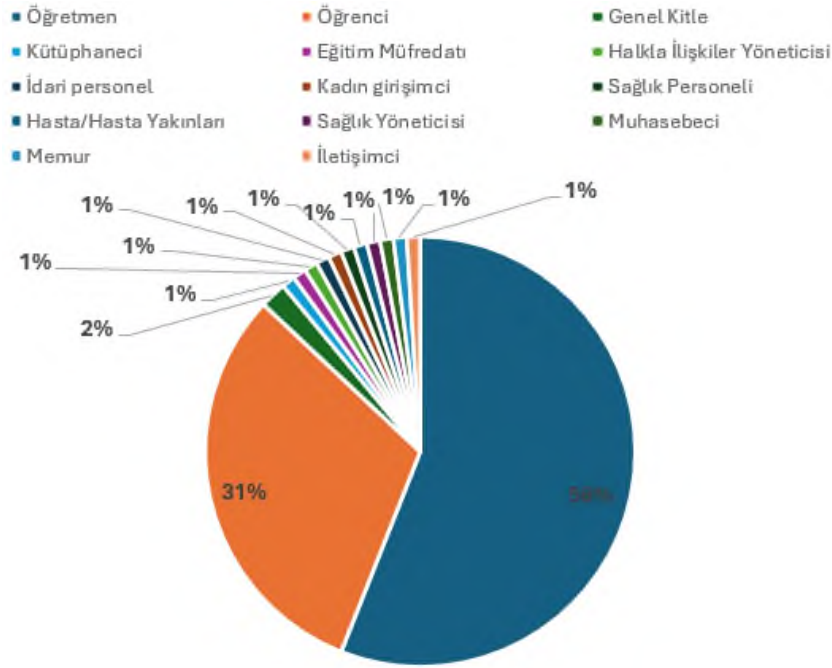
Konu Başlığı	Tezin Adı
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık becerisine yönelik öz yeterlik algılarının incelenmesi (Kocaer, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmen adaylarının öz yönetimli öğrenme becerilerinin yordanmasında bilişötesi farkındalık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin rolü (Aydar, 2021)
Eğitim ve Öğretim	The relationship between digital literacy and TPACK levels of pre-service English teachers (Pehlevan, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Yabancı dil olarak İngilizce öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ve çevrim içi öğretim öz yeterlikleri arasındaki ilişki (Çöp, 2023)
Eğitim ve Öğretim	İngilizce öğretmenlerinin BİT kullanım tutumlarında dijital okuryazarlık faktörü (Doğan, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Pandemi sürecinde ortaokul matematik öğretmenlerinin dijital okuryazarlık öz yeterlikleri, e-öğrenmeye hazırbulunuşlukları, teknoloji kabul düzeyleri ve uzaktan eğitime yönelik tutumlarının incelenmesi (Demir, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin dijital okuryazarlık beceri algılarının değerlendirilmesi (Balcı, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Fen bilimleri öğretmenlerinin Web 2.0 araçlarına ilişkin farkındalık ve dijital okuryazarlık düzeyleri (Örnek, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin bilgi güvenliği farkındalık ve dijital okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Ateş, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık ve sosyal medya bağımlılık düzeylerinin mesleki bilgi edinimine etkisi (Karabayır, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Okul müdürlerinin teknolojik liderlik davranışları ile öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişki (Yavuziğitoğlu, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Okul yöneticilerinin dijital liderlikleri ve öğretmenlerin dijital okuryazarlık yeterlilikleri ile bireysel yenilikçiliği arasındaki ilişkisinin incelenmesi (Çapraz, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Matematik öğretmen adaylarının matematiksel okuryazarlık özyeterlikleri, evrensel fen okuryazarlıkları ve dijital okuryazarlık öz-yeterlilikleri arasındaki ilişki (Göçmen, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının dijital obezite ve dijital okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi (Kara, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Etwinning faaliyetlerine katılan sınıf öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin ve görüşlerinin belirlenmesi (Tamer, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Dijital öykülemenin ortaokul öğrencilerinin okuduğunu anlama ve dijital okuryazarlık becerilerine etkisi (Gümüş, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile sınıf yönetimi becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Sariaslan, 2023)
Eğitim ve Öğretim	İlköğretim ve ortaöğretim fen alanları ders kitaplarının dijital okuryazarlık açısından incelenmesi (Gülsoy, 2023)
Eğitim ve Öğretim	5E modeli ile hazırlanan dijital hikâye uygulamalarının başarı, eleştirel düşünme ve dijital okuryazarlık becerilerine etkisi (Gürbüz, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin dijital okuryazarlık durumlarının incelenmesi (Kalıncol, 2023)
Eğitim ve Öğretim	21. yüzyıl dijital okuryazarlık becerileri ölçeğinin geliştirilmesi, geçerlik ve güvenilirlik çalışması (Kalaycı, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile kültürel sermaye yeterlikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Tel, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy levels of preparatory school EFL teachers (Kuş, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Examining the digital literacy levels of Turkish EFL teachers (Çelik, 2024)

Konu Başlığı	Tezin Adı
Eğitim ve Öğretim	Lise öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeyleri ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Davarcı, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Lise öğrencilerinin dijital okuryazarlık, dijital bağımlılık ve dijital iyi oluş düzeyleri arasındaki ilişki (Bulut, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile dijital vatandaşlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Tekkoyun, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul 7. sınıf öğrencilerinin dijital vatandaşlık ve dijital okuryazarlık becerilerinin geliştirilmesine yönelik bir eylem araştırması (Gülmez, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul öğrencilerinin 21. Yüzyıl becerileri ile dijital okuryazarlık öz yeterliklerinin incelenmesi (Doyran, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul öğrencilerinin dijital okuryazarlık, internet bağımlılığı ve siber zorbalık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Doğruyol, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık ile ilgili gerçekleştirilen çalışmaların analizi (Salma, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin dijital okuryazarlık beceri algılarının değerlendirilmesi (Demir, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık üzerine hazırlanan lisansüstü çalışmaların incelenmesi: Bir meta analiz çalışması (Arslan, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Spor bilimleri fakültesi öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin analizi üzerine bir araştırma (Aslan, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul Türkçe Öğretim Programı'nın (2019) dijital okuryazarlık bağlamında değerlendirilmesi (Gür, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sayısal ve sözel bölümlerdeki öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık algılarının karşılaştırılması (Kıvrak, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık ve değerler (Gilik, 2024)
Eğitim ve Öğretim	60 yaş ve üstü kadınların dijital okuryazarlık düzeyleri ve yaşam kaliteleri arasındaki ilişki (Günerhan, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler dersinde dijital oyunlaştırmanın öğrencilerin akademik başarılarına, dijital okuryazarlık düzeylerine, derse yönelik tutum ve motivasyonlarına etkisi (Kınacı, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Ortaokul matematik öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi: Karma desen araştırması (Kötüş, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile siber güvenlik sağlama düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Zılayan, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin 21. yy becerilerine yönelik yeterlik algıları ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Çakanel, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile siber zorbalığa ilişkin duyarlılıkları arasındaki ilişki (Ayık, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Harezmi Eğitim Modeli'nin hayat boyu öğrenme anahtar yetkinliklerinden; Matematik, fen ve dijital okuryazarlık yetkinliklerine etkisi: Karma bir çalışma (Kök, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Çevrimiçi öğrenme ortamlarında öğrencilerin gösterge panelleri kullanma durumlarının dijital okuryazarlık düzeylerine ve sorgulama topluluğuna etkisi (Amuce, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin eleştirel dijital okuryazarlık düzeyinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Şevgin, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Müzik eğitiminde dijital okuryazarlık (Yılmaz, 2022)
Eğitim ve Öğretim	İngilizce öğretmenlerinin dijital okuryazarlık becerileri ile Web 2.0 araçlarının kullanım yetkinlikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Karabıyık, 2024)
Bilim ve Teknoloji	İlkokullarda ve ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Arslan, 2019)

Konu Başlığı	Tezin Adı
Bilim ve Teknoloji	Öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ile web ortamında bilgi arama ve yorumlama stratejileri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Kara, 2021)
Bilim ve Teknoloji	Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile kişisel siber güvenliği sağlama davranışları arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yavuz, 2023)
Bilim ve Teknoloji	Uzaktan eğitim sürecinde sınıf öğretmenlerinin bilgi ve iletişim teknolojilerine yönelik tutumları ve dijital okuryazarlık öz-yeterliliklerinin incelenmesi (Tutar, 2023)
Bilim ve Teknoloji	Kuvvet ve enerji ünitesinde samr modeli kullanımının 7. sınıf öğrencilerinin akademik başarılarına ve dijital okuryazarlık düzeylerine etkisi (Koç, 2023)
Bilim ve Teknoloji	Özel eğitim öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile yardımcı teknolojilere yönelik tutumlarının incelenmesi (Arslan, 2023)
Bilim ve Teknoloji	Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile öznel iyi oluşları arasındaki ilişki (Güngör, 2024)
Bilim ve Teknoloji	Öğretmenlerin siberkondria düzeyleri ile dijital okuryazarlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Avcı, 2024)
Hemşirelik	Hemşirelik öğrencilerinde sağlıklı yaşam biçimi davranışları ile sağlık okuryazarlığı ve dijital okuryazarlık arasındaki ilişki (Dayanaklı, 2019)
Hemşirelik	Hemşire öğretim elemanlarının dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Erkan, 2023)
Hemşirelik	Hemşirelik öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Şahin Karagöz, 2023)
Hemşirelik	Toplumdaki bireylerin sağlık okuryazarlığı ve dijital okuryazarlık düzeyinin aşı karşıtlığı üzerine etkisi (Gülünay, 2023)
Hemşirelik	Postmenopozal dönemdeki kadınlara verilen dijital okuryazarlık eğitiminin sağlık okuryazarlığı ve yaşam kalitesine etkisi (Karakartal, 2024)
Hemşirelik	Ebeveynlerin dijital okuryazarlık ile dijital farkındalık düzeyleri ve etkileyen faktörlerin belirlenmesi (Tuncil, 2024)
İşletme	Girişimcilik eğitimi, dijital okuryazarlık becerileri ve bireysel yenilikçiliğin açık öğretim öğrencilerinin eğitsel oyun kabul düzeyleri üzerine etkisinin incelenmesi (Zeynalov, 2022)
İşletme	Muhasebe mesleği ve dijital dönüşüm: Muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi üzerine bir araştırma (Artemel, 2023)
İşletme	Dijital okuryazarlık ile finansal okuryazarlık arasındaki ilişki (Çavuş, 2023)
İşletme	Kadın girişimcilerin dijital okuryazarlık ve işletme performansı arasındaki ilişki: Gaziantep ili örneği (Güllü, 2024)
İletişim Bilimleri	Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile sosyal medya bağımlılığı ilişkisinin incelenmesi (Pamuk, 2024)
İletişim Bilimleri	Yaşlıların gündelik yaşamda dijital okuryazarlık deneyimleri üzerine sosyolojik bir araştırma (Güven, 2024)
İletişim Bilimleri	Toplumsal eşitsizlik ve dijital okuryazarlık: Lise öğrencileri üzerine bir alan araştırması (Kaya, 2020)
İletişim Bilimleri	Duygusal zekâ ile dijital okuryazarlık becerileri arasındaki ilişkinin incelenmesi: Üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma (Araman, 2023)
İletişim Bilimleri	Kırsal kesimde kadınların bilgi iletişim teknolojilerine erişimi, dijital okuryazarlık seviyelerinin tespiti; Çanakkale merkez köylerinde bir alan araştırması (Karagül, 2024)
Yönetim Bilişim Sistemleri	Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile bilişim etiği tutumları arasındaki ilişki üzerine bir araştırma (Eğri, 2024)
Spor	Pandemi sürecinde Spor Bilimleri Fakültesi öğrencilerinin sosyal medya tutumları ve dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Alattabi, 2024)

Konu Başlığı	Tezin Adı
Spor	Spor bilimleri fakültesi öğrencilerinin mobil artırılmış gerçeklik ve yapay zekâ tutumlarının dijital okuryazarlık düzeylerine etkisi (Koç, 2024)
Sivil Havacılık	Bilgi ve iletişim teknolojileri kullanım yeterliliği ile dijital okuryazarlık seviyelerinin pandemi dönemi sonrası önemi: Havacılık sektöründe bir araştırma (Yaşar, 2021)
Sağlık Yönetimi	Sağlık yöneticileri ve çalışanların dijital okuryazarlık düzeylerinin iş tatminine etkisi: Sakarya ili örneği (Demirci, 2023)
Sağlık Yönetimi	Sağlık çalışanlarının dijital okuryazarlık düzeyinin bilgi sistemlerine yönelik davranışsal niyet üzerindeki etkisi: Düzce örneği (Seis, 2024)
Sağlık Yönetimi	Sağlık kurumu yöneticilerinin dijital okuryazarlık becerileri ile örgütsel inovasyon performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi (Şeker, 2024)
Kamu Yönetimi	Dijital okuryazarlık yeterli düzeylerinin akademik personel yönünden araştırması (Genç, 2021)
Kamu Yönetimi	Kamu kurumlarında dijitalleşme ve dijital okuryazarlık düzeyi: T.C. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğünde bir uygulama (Cansaran, 2023)
Dilbilim	EFL bağlamında dijital okuryazarlık: Irak'taki öğrenciler için faydalar ve engellerin keşfi (Mohammad, 2024)
Dilbilim	Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi ders kitaplarının dijital okuryazarlık bağlamında incelenmesi (Sağır, 2024)
Halkla İlişkiler	Dijital okuryazarlık becerisi ve uzaktan eğitim ilişkisi: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İletişim Fakültesi öğrencileri örneği (Karadeniz, 2023)
Bilgi ve Belge Yönetimi	Yaşam boyu öğrenme, bilgi okuryazarlığı, dijital okuryazarlık ve yenilikçilik ilişkisi: Üniversite idari personeli üzerinde bir araştırma (Tuncay, 2021)
Bilgi ve Belge Yönetimi	Dijital okuryazarlık e-ticaret ilişkisi: Bibliyometrik bir analiz (Cica, 2024)
Bankacılık	Finansal okuryazarlık ve dijital okuryazarlık düzeyinin kripto para piyasası yatırımlarına etkisi: Uşak Üniversitesi örneği (Güven, 2024)

Tablo 2 incelendiğinde eğitim ve öğretim konu başlığında 92 yüksek lisans tez çalışmasının yapılmış olduğu görülmektedir. Bilim ve Teknoloji alanında 8, Hemşirelik alanında 6, İletişim Bilimleri alanında 5, Sağlık Yönetimi alanında ise 3 Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır. Spor, Bilgi ve Belge Yönetimi, Dilbilim ve Kamu Yönetimi alanlarında ikişer çalışma yapılmışken; Bankacılık, Halkla İlişkiler, Sivil Havacılık ve Yönetim Bilişim Sistemleri alanlarında ise birer çalışma yapıldığı görülmektedir. Dolayısıyla, Eğitim ve Öğretim alanında, dijital okuryazarlığa yönelik çok sayıda çalışma yapıldığı belirlenmiştir.

Grafik 2*Yüksek Lisans Tezlerinin Örneklem Gruplarına Göre Dağılımı*

Grafik 2 incelendiğinde Yüksek Lisans Tezlerinin %87'sinin Eğitim ve Öğretim konu başlığı altında toplanmış olduğu görülmektedir. Burada öğretmenler %56, öğrenciler ise %31'lik bir yüzde ile eğitim alanını oluşturmuş durumdadır. Geri kalan %13'lük bölümü ise genel kitle, kütüphaneci, memur, iletişimci, sağlık yöneticisi, muhasebeci, idari personel, hasta/hasta yakınları, eğitim müfredatı, kadın girişimci, halka ilişkiler yöneticisi oluşturmaktadır.

Yüksek öğrenim dışında, 2019-2024 yılları arasında Türkiye'de dijital okuryazarlık konusu ile ilgili makaleler de ayrıca alanyazındaki çalışma alanlarını anlamak açısından önemlidir. Bu çözümleme gerçekleştirilirken, yüksek lisans ve/ya da doktora tezlerinden makaleleştirilen çalışmalar incelemenin dışında bırakılmıştır. Bu ölçüt çerçevesinde ortaya çıkan çalışma sayısı ise 51'dir. Örneklemeye dahil edilen çalışmalar ve konu başlıkları aşağıdaki tabloda paylaşılmıştır:

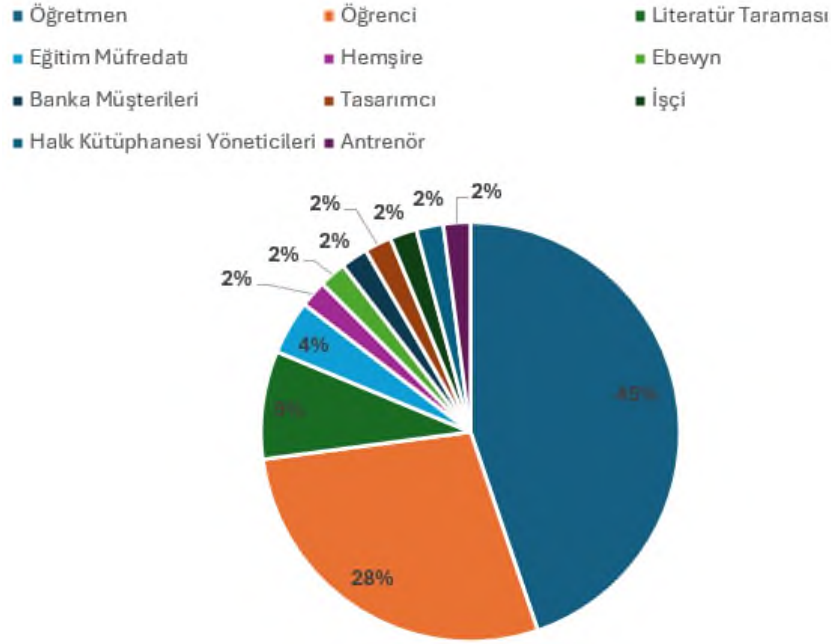
Tablo 3*Örneklemeye Dahil Edilen Çalışmalar ve Konu Başlıkları*

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Spor	Dijital Okuryazarlık ve Dijital Bağımlılık ilişkisi: Hokey Sporcuları Araştırması (Özsarı ve Deli, 2023)
Pedagoji	Web 2.0 araçlarının dijital okuryazarlık becerilerinin ve web pedagojik içerik bilgisinin gelişimine etkisi (Baki, 2022)
Pedagoji	Erken çocukluk döneminde dijital okuryazarlık (Kardeş, 2020)
Pedagoji	10-12 Yaş Grubu Öğrencileri İçin Dijital Okuryazarlık Ölçeği Geliştirme Çalışması (Pala ve Başbüyük, 2020)
Pedagoji	Orta öğretim öğrencilerinin dijital okuryazarlık ve bilgi güvenliği farkındalığı seviyelerinin incelenmesi (Talan ve Aktürk, 2021)
Kamu Yönetimi	Türkiye'de Dijital Okuryazarlık Çalışmaları: Alanyazına Dayalı Nitel Bir Araştırma (Özkaya ve Erat, 2022)
İletişim Bilimleri	Yükseköğretimde dijital dönüşüm ve dijital okuryazarlık dersine yönelik betimsel bir analiz (Sezgin ve Karabacak, 2020)

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Hemşirelik	Hemşirelik mesleğinde dijital okuryazarlık: Kayseri ili örneği (Erbir, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık becerilerine ilişkin öğrenci algıları (Akman, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık, çevrim içi öğrenme ve akademik isteklilik arasındaki ilişkinin incelenmesi (Akman, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Aksoy vd., 2021)
Eğitim ve Öğretim	Temel eğitim programlarında dijital okuryazarlık (Altun ve Alpan, 2021)
Eğitim ve Öğretim	İlkokul Düzeyinde Dijital Okuryazarlık Becerileri Rubriğinin Geliştirilmesi (Aydemir vd., 2019)
Eğitim ve Öğretim	2024 Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli Ortaokul Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın Dijital Okuryazarlık Açısından İncelenmesi (Banaz, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Okul öncesi öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri (Bay, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Fen bilgisi öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyine çeşitli değişkenlerin etkisi (Can vd., 2020)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmenlerinin dijital okuryazarlık beceri yeterlilik düzeyleri (Kırşehir örneği). (Çelikkaya ve Köşker, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Covid-19 süreciyle birlikte öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. (Doğan ve Birişçi, 2022)
Eğitim ve Öğretim	eTwinning projelerinin öğretmenlerin dijital okuryazarlık becerilerine katkısı (Erdem vd., 2021)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile hayat boyu öğrenme eğilimlerinin incelenmesi (Gökbulut, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık becerilerinin incelenmesi: Sosyal bilgilerde dijital okuryazarlık (Gülmez, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Okul idarecilerinin dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (İrgatoğlu vd., 2024)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık öz-yeterlilik becerilerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi (Karakuş ve Ocak, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerin kendilerine yönelik dijital okuryazarlık düzeylerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi (Keskin ve Küçük, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Üniversite öğrencilerinin metaverse inançları ile dijital okuryazarlık arasındaki ilişkinin incelenmesi (Ocak vd., 2024)
Eğitim ve Öğretim	Okul Öncesi Eğitimi Öğretmenlerinin Dijital Okuryazarlık Düzeylerinin İncelenmesi (Ogelman vd., 2022)
Eğitim ve Öğretim	Sınıf öğretmenlerinin ve sınıf öğretmeni adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin çeşitli değişkenlere göre incelenmesi (Özgül vd., 2023)
Eğitim ve Öğretim	İlkokul öğrencilerine yönelik dijital okuryazarlık ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenirlik çalışması (Şahin vd., 2022)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının akademik okuryazarlık, dijital okuryazarlık ve eleştirel okuryazarlık becerilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi (Türkben ve Satılmış, 2022)
Eğitim ve Öğretim	Meslek yüksekokulu öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri (Uyar, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Ortaöğretim düzeyindeki öğrencilerin dijital okuryazarlık düzeyleri dijital bağımlılık ve sanal ortam yalnızlık düzeyleri (Ünal ve Korkmaz, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri (Yontar, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Türkçe Dersi Öğretim Programı (2018) Ve Ortaokul Türkçe Ders Kitaplarının Dijital Okuryazarlık Becerileri Bağlamında İncelenmesi (Direkçi vd., 2019)
Eğitim ve Öğretim	Öğretmen adaylarının kendilerine yönelik dijital okuryazarlık değerlendirmelerinin incelenmesi (Öztürk ve Budak, 2019)

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Eğitim ve Öğretim	Dijital okuryazarlık ve teknoloji okuryazarlığı: karşılaştırmalı bir inceleme (Silik ve Aydın, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Dijital Okuryazarlık Kavramına İlişkin Görüşleri (Kuru, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Dijital türkçelerin gözünden dijital okuryazarlık (Özaydın ve Kumral, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Akademisyenlerin dijital okuryazarlık hakkındaki görüşlerinin incelenmesi (Yeşiltai vd., 2023)
Bilim ve Teknoloji	Türkiye'deki Lisans Öğrencilerinin ve Mezunlarının Dijital Okuryazarlık Düzeylerinin İncelenmesi (Bayrakçı ve Narmanlıoğlu, 2021)
Bilim ve Teknoloji	Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile dijital veri güvenliği farkındalık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Gökbulut, 2021)
Bilim ve Teknoloji	BÖTE bölümü öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri ve siber zorbalığa ilişkin duyarlılıklarının incelenmesi (Kozan ve Özek, 2019)
Bilim ve Teknoloji	Dijital okuryazarlık ve diğer değişkenlerle internet bağımlılığı ilişkisinin incelenmesi (Kul, 2020)
Bilim ve Teknoloji	Dijital okuryazarlık ölçeğinin geliştirilmesi: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması (Sulak, 2024)
Bilim ve Teknoloji	Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin ve e-öğrenmeye yönelik tutumlarının incelenmesi (Şahin, 2021)
Bilim ve Teknoloji	Okul öncesi öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi (Şahin ve Kalkan, 2022)
Bilim ve Teknoloji	Temel eğitim öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeyleri (Ordu ve Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi örneği) (Yazıcıoğlu vd., 2019)
Bilim ve Teknoloji	Üniversite öğrencilerinin kendilerine ilişkin dijital okuryazarlık algıları (Doğan ve Demirkan, 2020)
Bilim ve Teknoloji	Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık becerileri ile dijital mahremiyet kaygısı arasındaki ilişki (Okumuş ve Atılğan, 2021)
Bilgi ve Belge Yönetimi	Dijital okuryazarlık ile ilgili tezlerin sistematik derlemesi (Gür ve Duman, 2024)
Bankacılık	Dijitalleşen dünyada dijital okuryazarlık: Banka müşterileri üzerine bir araştırma (Terzi ve İşli, 2020)

Tablo 3 incelendiğinde Eğitim ve Öğretim konu başlığında 30 çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir. Bilim ve Teknoloji alanında 10, Pedagoji alanında 4, Dilbilim alanında 2 çalışma yapılmışken; Hemşirelik, Spor, Bilgi ve Belge Yönetimi, İletişim Bilimleri ve Bankacılık alanlarında ise birer çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu çözümleme sonucunda Eğitim ve Öğretim alanında, tıpkı yüksek lisans ve doktora tezlerinde olduğu gibi dijital okuryazarlığa yönelik çok sayıda çalışma yapıldığı saptanmıştır.

Grafik 3*Türkiye’de Yapılan Çalışmalarda Örneklem Gruplarına Dağılımı*

Grafik 3 incelendiğinde Türkiye’de yapılan çalışmaların %73’ünün Eğitim ve Öğretim konu başlığı altında toplanmış olduğu görülmektedir. Burada öğretmenler %45, öğrenciler ise %28’lik bir yüzde ile eğitim alanını oluşturmuş durumdadır. Geri kalan %27’lük bölümde ise alanyazın taraması, eğitim müfredatları, hemşire, ebeveyn, banka müşterileri, tasarımcı, işçi, antrenör ve halk kütüphanesi yöneticileri oluşturmaktadır. Bu inceleme sonucunda %9’luk Alanyazın Taraması ve %4’lük Eğitim Müfredatına yönelik yapılan çalışmalar; doktora ve yüksek lisans tezlerinde karşımıza çıkmaması dikkat çekmektedir.

Dijital okuryazarlıkla ilgili yabancı alanyazında 2019-2024 yılları arasında yapılan çalışmalarda dijital okuryazarlığın İngilizce karşılığı olan “digital literacy” ifadesi anahtar sözcük olarak kullanılmıştır. Burada ayrıca akademik çalışmalara Yüksek Lisans ve Doktora tezleri de dahil edilmiş ve toplamda 57 akademik çalışma karşımıza çıkmıştır.

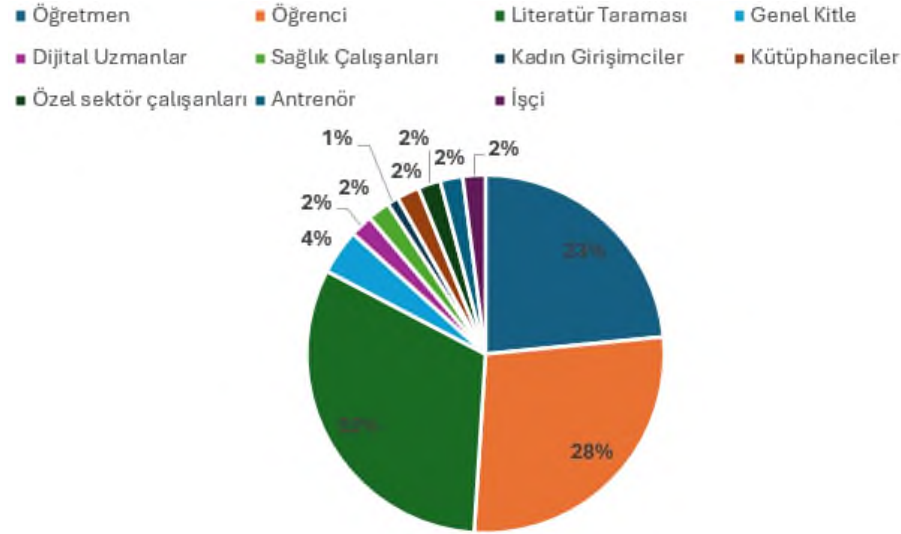
Tablo 4*Örnekleme Dahil Edilen Çalışmalar ve Konu Başlıkları*

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Bilgi ve Belge Yönetimi	Emerging technologies: Leveraging digital literacy for self-sufficiency among library professionals (Diseiye vd., 2024)
Bilgi ve Belge Yönetimi	The shift towards digital literacy in Australian university libraries: Developing a digital literacy framework (Johnston, 2020)
Bilim ve Teknoloji	Technology-based language learning: Investigation of digital technology and digital literacy (Alakrash ve Abdul Razak, 2021)
Dilbilimi	What is digital literacy? A comparative review of publications across three language contexts (Pangrazio vd., 2020)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy of future preschool teachers (Ansimova, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Navigating the digital world: development of an evidence-based digital literacy program and assessment tool for youth (Buchan vd., 2024)
Eğitim ve Öğretim	Enhancing digital literacy in education: educational directions (Chan, 2024)

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Eğitim ve Öğretim	Development of students' digital literacy skills through digital storytelling with mobile devices (Churchill, 2020)
Eğitim ve Öğretim	ChatGPT in education: Transforming digital literacy practices (Ciampa vd.,2023)
Eğitim ve Öğretim	The Relationship Between Digital Literacy Skills Instruction and Increased Skills Proficiency (Erwin, 2020)
Eğitim ve Öğretim	From digital literacy to digital competence: the teacher digital competency (TDC) framework (Falloon, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Digital Literacy Development in Teacher Education: A Case Study (Federko- Bartos, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Defining digital literacy development: An examination of pre-service teachers' beliefs (List, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy in formal online education: A short review (Yustika ve Iswati, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy, digital competence and research productivity of educators (Yazon vd., 2019)
Eğitim ve Öğretim	Digital Literacy Curriculum: A Case Study Approach to 21st Century Source Evaluation Skills (Woodley, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Skills in the area of digital safety as a key component of digital literacy among teachers (Tomczyk, 2020)
Eğitim ve Öğretim	Exploring digital literacy strategies for students with special educational needs in the digital age (Tohara, 2021)
Eğitim ve Öğretim	Implementation of Digital Literacy in Indonesia Early Childhood Education (Tatminingsih, 2022)
Eğitim ve Öğretim	Teacher digital literacy: The indisputable challenge after COVID-19 (Sánchez-Cruzado., 2021)
Eğitim ve Öğretim	How to use digital literacy as a learning resource for teacher candidates in Indonesia (Rusdiyah vd., 2020)
Eğitim ve Öğretim	Digital literacy of preservice science teacher (Rizal, 2019)
Eğitim ve Öğretim	Teachers' Competence in Digital Literacy in The Teaching of English at Islamic Senior High Schools (Rasyid ve Nuriyah, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Strengthening Civic Literacy among Students through Digital Literacy in Society 5.0 (Nuryadi ve Widiatmaka)
Eğitim ve Öğretim	Tools for assessing teacher digital literacy: a review (Nguyen ve Habok, 2024)
Eğitim ve Öğretim	Voice and Choice: How Supplemental Educational Programs Involving Instructional Technologies, Digital Literacy, and Leadership Opportunities Empower Youth to Advocate for Educational Change (Myers, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Digital demand and digital deficit: conceptualising digital literacy and gauging proficiency among higher education students (Morgan vd., 2022)
Eğitim ve Öğretim	Developing digital literacy for teaching and learning (Marín ve Castaneda, 2023)
Eğitim ve Öğretim	A framework of pre-service teachers' conceptions about digital literacy: Comparing the United States and Sweden (List vd., 2020)
Eğitim ve Öğretim	Transformational Leadership and Implementation of Digital Literacy Programme in Kenya (Ranoh, 2021)
Eğitim ve Öğretim	A literature review of digital literacy over two decades (Peng ve Yu, 2022)
Eğitim ve Öğretim	Developing Digital Literacy in Digital Natives: A Quantitative Study of Digital Literacy and Niswonger Online Students (Pavlovich, 2021)
Eğitim ve Öğretim	A scientometric study of digital literacy, ICT literacy, information literacy, and media literacy (Park vd., 2021)

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Finans	Financial behavior in the digital economy era: Financial literacy and digital literacy (Firmansyah ve Susetyo, 2022)
Hemşirelik	Health literacy, digital literacy and eHealth literacy in Danish nursing students at entry and graduate level: a cross sectional study (Holt vd., 2020)
İletişim Bilimleri	The effects of Covid-19 on the digital literacy of the elderly: norms for digital inclusion (Martínez-Alcalá, 2021)
İletişim Bilimleri	Digital literacy in the transformation of historical learning in the time of covid-19 (Mardiani vd., 2021)
İletişim Bilimleri	An approach to digital literacy through the integration of media and information literacy (Leaning, 2019)
İletişim Bilimleri	Epilogue: Rethinking digital literacy: Media education in the age of digital capitalism (Buckingham, 2020)
İletişim Bilimleri	Digital literacy in theory and practice: learning from how experts and advocates engage in civic life (Polizzi, 2020)
İşletme	The importance of digital literacy on the labour market (Bejaković ve Mrnjavac, 2020)
İşletme	Connecting digital literacy in higher education to the 21st century workforce (Khan vd., 2022)
İşletme	Workplace literacy skills—how information and digital literacy affect adoption of digital technology (Nikou vd., 2022)
İşletme	Digital literacy and digital transformation activities of service and manufacturing SMEs (Krajčák vd., 2023)
İşletme	Digital literacy development trends in the professional environment (Kateryna vd., 2020)
Kamu Yönetimi	Cultivating the digital citizen: trust, digital literacy and e-government adoption (AbdulKareem ve Oladimeji, 2024)
Kamu Yönetimi	Digital rights, digital citizenship and digital literacy: What's the difference? (Pangrazio ve Sefton-Green, 2021)
Pedagoji	Enhancing digital literacy and creativity (Blum-Ross vd., 2019)
Sağlık Bilimleri	Digital literacy as a new determinant of health: a scoping review (Arias Lopez vd., 2023)
Siyaset Bilimi	Digital literacy and online political behavior (Guess ve Munger, 2022)
Sosyoloji	Digital citizenship during a global pandemic: Moving beyond digital literacy (Buchholz vd., 2020)
Sosyoloji	Digital literacy in digital society 5.0: Some challenges (Sá vd., 2021)
Sosyoloji	A digital literacy model to narrow the digital literacy skills gap (Reddy vd., 2023)
Sosyoloji	Digital literacy key performance indicators for sustainable development (Radovanovic vd., 2020)
Sosyoloji	Digital citizenship and digital literacy in the conditions of social crisis (Milenkova ve Lendzhova, 2021)
Sosyoloji	I am not computer savvy": A look into the everyday digital literacy levels of formerly incarcerated people using a novel holistic digital literacy framework (Magassa, 2020)
Sosyoloji	From digital literacy to digital intelligence (Rahman vd., 2021)

Tablo 4 incelendiğinde Eğitim ve Öğretim konu başlığında 29 çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir. Sosyoloji alanında 7, İletişim Bilimleri ve İşletme alanında 5; Bilgi ve Belge Yönetimi ve Kamu Yönetimi alanlarında 2; Bilim ve Teknoloji, Dilbilim, Finans, Hemşirelik, Pedagoji, Sağlık Bilimleri ve Siyaset Bilimi alanlarında ise birer çalışma yapıldığı saptanmıştır. Bu veriler doğrultusunda yabancı alanyazındaki ana araştırma konusunun tıpkı Türkiye’de olduğu gibi Eğitim ve Öğretim olduğu görülmektedir.

Grafik 4*Yabancı Alanyazında Yapılan Çalışmalarda Örneklem Gruplarının Dağılımı*

Grafik 4 incelendiğinde yabancı alanyazında yapılan çalışmaların %51 ile Eğitim ve Öğretim konu başlığı altında toplanmış olduğu görülmektedir. Burada öğrenciler %28, öğretmenler ise %23'lük bir yüzde ile Eğitim ve Öğretim konu başlığını oluşturmuş durumdadır. Türkçe alanyazındaki çalışmaların aksine, yabancı alanyazında yapılan çalışmaların %32'sini Alanyazın Taraması'nın oluşturması dikkat çekicidir. Geri kalan %17'lik bölümde ise genel kitle, dijital uzmanlar, sağlık çalışanları, kadın girişimciler, kütüphaneciler, özel sektör çalışanları, işçi ve antrenör oluşturmaktadır. Türkiye'de yapılan çalışmalarla karşılaştırıldığında Alanyazın Taraması çalışmalarının çok daha yüksek oranda yer alması burada dikkat çeken en önemli unsur olarak karşımıza çıkmıştır. Ortaya konulan bulgular sonucunda 2019-2024 yılları arasında hem türkçe hem de yabancı alanyazında dijital okuryazarlık konusu ile ilgili hazırlanmış olan akademik araştırmalarda Eğitim ve Öğretim konusu ve bununla bağlantılı olarak öğrenci ve öğretmenlerin en yüksek örneklem grubunu oluşturduğu, çözümlemeye dahil edilen 248 çalışmanın %63'ünün bu gruba yönelik olduğu saptanmıştır.

Yapılan araştırmalara yaş özelinde baktığımızda dijital okuryazarlık çalışmalarında ağırlıklı olarak genç ve orta yaş grubundaki bireylerin dahil edildiği, yaşlı bireylerin ise söz konusu dijital okuryazarlık araştırmaları olduğunda göz ardı edildiği ortaya konmuştur. Doğum oranlarının düştüğü, beklenen yaşam süresinin arttığı ve her geçen gün giderek yaşlanmakta olan küresel ortamda, yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık bağlamında sahip oldukları bilgi düzeyleri ve deneyimlerine yönelik var olan çalışmaların sayısının yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamız, yaşlılık ve dijital okuryazarlık ilişkisine ilişkin daha fazla sayıda akademik çalışma yapılmasını özendirmeyi amaçladığı için sıradaki bölümde 2019-2024 seneleri arasında belirlemiş olduğumuz ölçütler çerçevesinde Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık ilişkisini ele almış araştırmalar çözümlenmiştir.

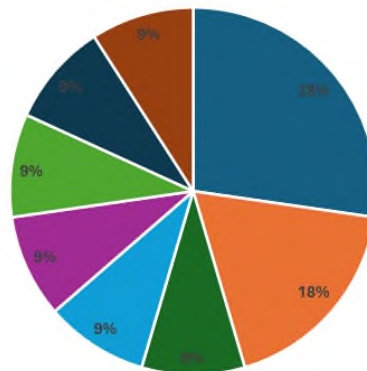
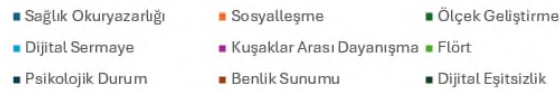
Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık İlişkisini Ele Alan Akademik Çalışmalar

Bu bölümde Türkiye'de ve yabancı alanyazında, dijital okuryazarlık ve yaşlılık arasındaki ilişkiyi incelemiş olan akademik çalışmalar çözümlenmiştir. Türkiye özelinde, belirtmiş olduğumuz ölçütleri karşılayan toplam 12 çalışma bulunmuştur. Bu çalışmalar esasen dijital çağda yaşlılık üst başlığında ele alınmalıdır. Genel olarak, internet dolayımı platformların belirli bir kısmını kullanabilme yeteneğini gösteren kişilerin "dijital okuryazar" olarak düşünülürse, yaşlı bireyler hakkında yapılan çalışmaların araştırma başlıkları şu şekilde gerçekleşmiştir:

Tablo 5*Türkiye’de Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık İlişkisini Ele Alan Çalışmalar*

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Sosyoloji	Yaşlıların toplumsal sınıfı, dijital sermayeleri ve Covid-19 salgınında bağlantıda kalma pratikleri (Arun vd., 2022)
Sosyoloji	Kuşaklararası Dayanışma Açısından Yaşlıların Dijital Okuryazarlık Deneyimleri Üzerine Nitel Bir Çalışma (Erbil ve Hazer, 2021)
Sosyoloji	Dijital teknoloji kullanımında yaşlı bireylerin deneyimleri: Ankara örneği (Kültür, 2024)
Sosyoloji	Yaşlı Yetişkinlerde Dijital Flört Uygulamaları Kullanım Pratikleri Üzerine Bir Saha Çalışması (Tansel, 2023)
Sosyoloji	Yaşlı Bireylerin Dijital Alanda Sosyalleşmesi Üzerine Bir Çalışma (Uysal ve Zengin, 2023)
Sosyal Hizmet	Yaşlı bireylerin dijital eşitsizlik deneyimleri: Ayrımcılık karşıtı sosyal hizmet bağlamında nitel bir analiz (Kaptan, 2024)
Sosyal Hizmet	Yaşlılara Yönelik Dijital Teknolojiler ve Sosyal Hizmet Uygulamaları Geronteknolojik Sosyal Hizmet Uygulamasını Doğurabilir mi ? (Karasoy ve Yıldırım, 2023)
Sağlık Yönetimi	Yaşlı bireylerde e-sağlık okuryazarlık düzeyi ve dijital sağlık hizmetlerinin kullanımı (İlgar ve Bilgili, 2023)
Sağlık Yönetimi	Orta yaşlı ve yaşlı bireylerde E-sağlık okuryazarlığı ve sosyo-ekolojik modele göre etkileyen faktörlerin belirlenmesi (Ataman, 2024)
İletişim Bilimleri	Yaşlı Bireylerin Sosyal Medya Kullanımı ve Yaşlanma Algısı (Kalınkara ve Sarı, 2023)
Hemşirelik	Genç yaşlı bireylere verilen web tabanlı eğitimin E-sağlık okuryazarlığı, dijital okuryazarlık ve sağlıklı yaşam biçimi davranış düzeylerine etkisi (Yıldırım, 2024)
Gazetecilik	Yaşlıların sanal topluluklara üye olma motivasyonlarına yönelik kullanımlar-doyumlar yaklaşımı bağlamında bir araştırma: Facebook grubu örneği (Kahveci, 2020)

Tablo 5 incelendiğinde Sosyoloji alanında 5 çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir. Sosyal Hizmet ve Sağlık Yönetimi alanında ikişer çalışma; İletişim Bilimleri, Hemşirelik ve Gazetecilik alanlarında ise birer çalışma yapıldığı ortaya konuştur. Bu veriler doğrultusunda dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisinin Sosyoloji alanında yoğun bir ilgi gördüğü açıkça görülmektedir. Sosyolojinin yanı sıra Sosyal Hizmet alanında da çalışmaların yapılması, konunun akademik açıdan toplumsal olarak dikkat çekici bir görünüme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktadaki bir diğer önemli gösterge ise Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık ilişkine ilişkin çalışmaların Sosyal Bilimler alanıyla sınırlı kalmış olduğudur.

Grafik 5*Türkçe Alanyazında Yapılan Çalışmalardaki Kavramsal Dağılımlar*

Grafik 5 incelendiğinde Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılığa ilişkin yapılan araştırmaların neredeyse üçte biri (%28) Sağlık Okuryazarlığı ile ilişkisi bağlamında yapılmıştır. İkinci sırada ise %18 ile Sosyalleşme bulunmaktadır. Ölçek Geliştirme, Dijital Sermaye, Kuşaklar Arası Dayanışma, Flört, Psikolojik Durum, Benlik Sunumu ve Dijital Eşitsizlik konuları, yaşlı bireylerin dijital okuryazarlık düzey ve deneyimlerini anlamak amacıyla yararlanılan diğer kavramlar olarak karşımıza çıkmıştır.

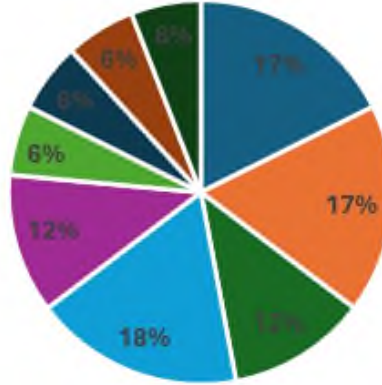
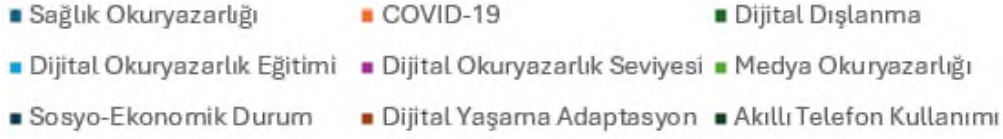
Bunlara ek olarak yapılan çalışmaların 7'sinde Nitel, 5'inde ise Nicel araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Nicel araştırmalarda, sormaca; Nitel araştırmalarda ise yarı- yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır.

Tablo 6

Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılık İlişkisini Ele Alan Yabancı Alanyazındaki Çalışmalar

Konu Başlığı	Makalenin Adı
Sosyoloji	Elderly people's adaptation to the evolving digital society: A case study in Vietnam (Nguyen vd., 2022)
Sosyoloji	Impact of digital literacy on the labor income of the "young" elderly: evidence from China (Xiaoxia, 2022)
Sosyal Hizmet	The mediating effect of self-efficacy between the elderly's digital information literacy and life satisfaction (Choi ve Song, 2020)
Sağlık Bilimleri	Theoretical framework of concerns about falling in older people: the role of health literacy (Lim vd., 2023)
Sağlık Bilimleri	Research progress on digital health literacy of older adults: A scoping review (Wang ve Luan, 2022)
Psikoloji	The Relationship Between Types of Smartphone Use, Digital Literacy, and Smartphone Addiction in the Elderly (Jeong ve Bae, 2022)
Psikoloji	The effects of Covid-19 on the digital literacy of the elderly: norms for digital inclusion (Martínez-Alcalá, 2021)
Hemşirelik	E-health literacy in older adults: an evolutionary concept analysis (Jung vd., 2022)
Hemşirelik	Measurement of digital literacy among older adults: systematic review (Oh vd., 2021)
Ekonomi	Measuring and applying digital literacy: Implications for access for the elderly in rural China (Zhang, 2023)
Eğitim ve Öğretim	Digital Literacy for Older Adults: perceptions about teaching-learning (Flauzino vd., 2020)
Eğitim ve Öğretim	Elderly people and the barriers to digital education (Melchior, 2023)
Eczacılık	Smartphone ownership, digital literacy, and the mediating role of social connectedness and loneliness in improving the wellbeing of community-dwelling older adults of low socio-economic status in Singapore (Soundararajan, 2023)
Bilgi İletişim Teknolojileri	Smartphone usage among older adults (Busch vd., 2021)
Bilgi İletişim Teknolojileri	Ensuring sustainable digital inclusion among the elderly: A comprehensive analysis (Mohan vd., 2024)
Bilgi İletişim Teknolojileri	Digital literacy competencies and interests of elderly people (Zadražilová ve Vizváry, 2021)
Bilgi İletişim Teknolojileri	Learning elements for digital literacy among elderly: A scoping review (Zaid vd., 2022)

Tablo 6 incelendiğinde Bilgi İletişim Teknolojileri alanında 4 çalışmanın yapılmış olduğu görülmektedir. Eğitim ve Öğretim, Sosyoloji, Psikoloji, Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri alanında ikiye çalışmada; Eczacılık, Ekonomi ve Sosyal Hizmet alanlarında ise birer çalışma yapıldığı görülmektedir. Bu veriler aracılığıyla dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisinin, yabancı alanyazında teknik ve toplumsal boyutlarıyla ele alındığı ortaya konmuştur.

Grafik 6*abancı Alanyazında Yapılan Çalışmalardaki Kavramsal Dağılımlar*

Grafik 6 incelendiğinde Dijital Okuryazarlık ve Yaşlılığa ilişkin yapılan araştırmalarda %18 ile Dijital Okuryazarlık Eğitimi ilk sırada bulunurken; COVID-19 ve Sağlık Okuryazarlığı'nın %17 ile ikinci sırada bulunduğu ortaya konmuştur. Dijital Dışlanma ve Dijital Okuryazarlık Seviyesi konuları ise %12'lik bir yer kaplamaktadır. Akıllı Telefon Kullanımı, Sosyo-Ekonomik Durum, Medya Okuryazarlığı ve Dijital Yaşama Adaptasyon konuları %6'lık bir dilimi kapsamaktadır.

Bunlara ek olarak yapılan çalışmaların 8'inde Nitel, 8'inde Nicel ve 1'inde ise Karma Araştırma yönteminden yararlanılmıştır. Nicel araştırmalarda, sormaca; Nitel araştırmalarda ise yarı- yapılandırılmış görüşme ve alanyazın taraması tekniklerinden yararlanılmıştır. Karma yöntemi kullanan çalışmada ise sormaca (anket) ile beraber yarı-yapılandırılmış mülakat (görüşme) yöntemleri kullanılmıştır.

Sonuç ve Öneriler

İnternet dolayımı dijital platformlar, 1990'lı yıllardan itibaren giderek artan bir biçimde gündelik yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Dolayısıyla dijitalleşmeden ayrı bir toplumsallaşma olanaklı değildir. Bourdieu'nun ifadesiyle bireyin sahip olduğu habitusu belirleyen ekinel, toplumsal, iktisadi ve simgesel sermaye türleri de bu etkiden ayrı okunamaz. Bireylerin, eşyanın doğasına aykırı yaşanan bu hızlı bu dönüşüme sorunsuzca uyum sağlamaları, toplumsal yaşama sorunsuzca katılımları için gerekli bilgi ve becerileri kazanabilmeleri açısından dijital okuryazarlık kavramı yaşamsal bir öneme sahiptir. Öyle ki kamudaki dijitalleşmenin; hukukî, finansal ve de eğitim, sağlık gibi bütün vatandaşlık kazanımları ile ilişkili hale geldiği günümüzde dijital okuryazar olmak temel insanî haklardan biri haline gelmiştir. Dolayısıyla bütün demografik gruplara ait bireyler, bu haktan yararlanma hakkına da sahiptir.

Dijital okuryazarlığın içinde yaşadığımız çağdaki önemine yönelik farkındalık oluşturma gücüne sahip alanların başında ise hiç kuşkusuz akademi gelmektedir. Akademisyen ve araştırmacılar tarafından yapılmış olan çalışmalar, gündem yaratma gücü ile sivil toplum örgütlerini ve siyasa yapıcılarını iyileştirici faaliyetlere geçirme gücüne sahiptir. Bütün bu gerçekliği göz önünde bulundurduğumuzda dijital okuryazarlık konusunda yapılmış olan akademik çalışmaların bütüncül bir çözümlemesi, gelecekte alana ilişkin yapılacak olan çalışmalara yol gösterici olmasının yanı sıra alana ilgi duyan araştırmacıların var olan durumu

değerlendirerek eksiklere yönelmesini sağlamak açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu çalışmanın alanyazın için olduğu kadar ve toplumsal ilginlik açısından yaygın etkisi yüksektir.

Bu amaçlar doğrultusunda yapılandırılan çalışmada, türkçe ve yabancı alanyazınlara ilişkin, 2019-2024 yılları arasında belirlenen ölçütler çerçevesinde yapılmış 273 akademik çalışmanın çözümlemesi amaçlanmıştır. Sistematik Alanyazın Taraması yöntemiyle gerçekleştirilen araştırmanın öncüllerinden (Açıkgöz ve Kılınç, 2023; Gür ve Duman, 2024 ve Özkaya ve Erat, 2022) farkı, ulusal alanyazını ile sınırlı kalmayıp, Ki bu da ilgili okura küresel dünyada küresel bir sorun olan dijital okuryazarlığın hangi boyutları ile tartışıldığı noktasında güçlü bir öngörü sunmaktadır. Araştırmanın, hem dijital okuryazarlık kavramını “yaşlılık” özelinde incelenmesi, hem de yabancı alanyazını da kapsayıcı yönü ile ulusal alanyazındaki ilk çalışma olması, çalışmanın özgün değerini ifade etmektedir.

Bu bilgiler ışığında çalışmanın sonucunda ortaya çıkan bulgulara bakıldığında; dünya genelinde dijital okuryazarlık kavramının ağırlıklı olarak çocuk ve gençlere yönelik olarak incelendiği görülmektedir. Türkiye’de yapılmış olan Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinde Eğitim ve Öğretim uzmanlık alanının yapılan çalışmaların %72’sini oluşturması bu durumu açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Bu durum, araştırma konusu olarak Eğitim alanının ilkseli olması açısından anlaşılır olsa da kavramın öğrenci ve eğitimciler alanına sıkışmış olduğunu açık bir biçimde göstermiştir. Birçok olanağı içerisinde barındıran dijital okuryazarlık, Türkiye’deki yüksek öğrenim çevrelerinde konu ve örneklem çeşitliliği arttırılacak biçimde incelenen disiplinler arası okumanın zenginliği ile daha çözüm odaklı çalışmaların üretileceği tartışılmaz bir gerçektir. Bulgulara türkçe ve yabancı alanyazınlar özelinde bakıldığında, verilerde oransal bir değişim görülmemekte, her iki alanda da en fazla çalışmanın Eğitim ve Öğretim uzmanlık alanında olduğu görülmektedir. Ancak burada içeriksel ve niteliksel birtakım farklılıklar söz konusudur. Bunlardan birincisi, yabancı alanyazında yapılmış olan çalışmalarda konu ve örneklem çeşitliliğinin daha fazla olduğu görülmektedir. Bir diğer dikkat çekici nokta ise, yapılan araştırmalarda birden fazla yazarlı çalışmaların sayısının fazla olmasıdır. Dijital okuryazarlık bağlamında disiplinlerarası yaklaşımın son derece önemli olduğu göz önünde bulundurulursa, farklı donanım ve deneyimlere sahip akademisyenlerin konu hakkında bir araya gelerek akademik çalışmalar yapmış olması önemlidir ve bu durum Türkiye’de de yaygınlaşmalıdır.

Dijital okuryazarlığa yaşlılık özelinde bakıldığında türkçe ve yabancı alanyazındaki çalışmalarda dikkat çeken noktaların başında, Türkçe alanyazında dijital okuryazarlık ve yaşlılık ilişkisi Sosyal Bilimler kapsamında ele alınmışken; yabancı alanyazında Mühendislik, Bilişim gibi alanlarda da yaşlılığa yönelik çalışmaların yapılmış olması dikkat çekmektedir. Bir diğer önemli nokta ise, Türkiye’deki çalışmalarda yaşlı bireylerin dijital ortamlara, dijital okuryazarlık sahibi olarak katılımlarına olanak sağlayacak çeşitli uygulamaya yönelik içerik üretimi ve /veya belge bulunmuyor oluşudur. Elbette ki bu durum yalnızca akademisyenlerin elinde değildir. Bu noktada Sivil Toplum Kuruluşları, Akademisyenler ve Kamu Kurumları ortaklaşa hareket ederek, bu tip eğitimlerin yaygınlaşmasını sağlamalıdır. Bu araştırma sonucunda dijital ortamlar ve yaşlı bireyler arasındaki ilişkilerin daha derinlemesine, farklı disiplinlerin katılımı ve işbirliği ile incelenmesinin yanı sıra yaşlı bireylerin bu ortamlarda daha fazla etkin kullanıcılar olarak yer alabilmeleri amacıyla akademik alanda çok daha fazla sayıda çalışma yapılması gereklilikleri ortaya konmuştur.

İncelenen çalışmalara yönetsel olarak bakıldığında her iki alanda da araştırma yöntemleri kapsamında göze çarpan eksiklik; Karma Araştırma yönteminin kullanılmamasıdır. Bilindiği üzere karma yöntem kullanılarak yapılan çalışmalar, ele alınan konu hakkında kapsamlı çıktılar sağlayarak daha güçlü çözümlerin yapılmasına olanak tanımaktadır. Bu bağlamda yaşlılık ve dijital okuryazarlık çalışmalarında karma yöntemin kullanımının artması önemlidir.

Son olarak, söz konusu çalışmanın dijital okuryazarlık kapsamında; alanyazın taraması temelli, eleştirel bakış açısıyla yazılmış ve kavramları karşılaştırmalı biçimde sunan araştırmaların önünü açması umulmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Yazar Katkısı	Çalışma Konsepti/Tasarım- Ç.K., N.Ç.K.; Veri Toplama- Ç.K., N.Ç.K.; Veri Analizi/Yorumlama- Ç.K., N.Ç.K.; Yazı Taslağı- Ç.K., N.Ç.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- Ç.K., N.Ç.K.; Son Onay ve Sorumluluk- Ç.K., N.Ç.K.
Çıkar Çatışması	Yazarlar çıkar çatışması beyan etmemişlerdir.
Finansal Destek	Yazarlar finansal destek beyan etmemişlerdir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Author Contributions	Conception/Design of Study- Ç.K., N.Ç.K.; Data Acquisition- Ç.K., N.Ç.K.; Data Analysis/Interpretation- Ç.K., N.Ç.K.; Drafting Manuscript- Ç.K., N.Ç.K.; Critical Revision of Manuscript- Ç.K., N.Ç.K.; Final Approval and Accountability- Ç.K., N.Ç.K.
Conflict of Interest	Authors declared no conflict of interest.
Grant Support	Authors declared no financial support.

Yazar Bilgileri	Çağatay Karaöz (Doktora Öğrencisi)
Author Details	¹ İstanbul Üniversitesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İstanbul, Türkiye 0000-0003-2951-610X cagataykaraoz@gmail.com

	Nilnur Tandaçgüneş Kahraman (Doç. Dr.)
	² İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü Reklam Ana Bilim Dalı, İstanbul, Türkiye 0000-0001-5554-3668

Kaynakça | References

- Açıkgöz, M. N., & Kılınç, E. (2023). Türkiye’de Dijital Okuryazarlık Üzerine Yapılmış Lisansüstü Tezlerin İncelenmesi. *Yönetim Bilişim Sistemleri İşletmelerde Dijital*, 185.
- Aesaert, K., & Van Braak, J. (2015). Gender and socioeconomic related differences in performance based ICT competences. *Computers & Education*, 84, 8-25.
- Akbar, M., & Wijaya, G. (2024). Digital literacy of rural areas in Indonesia: Challenges and opportunities. In *Proceedings of the 4th International Conference on Rural Socio-Economic Transformation, RUSSET 2023, 1 November 2023, Bogor, Indonesia*.
- Altıok, S., Yükseltürk, E., & Üçgül, M. (2017). Web 2.0 eğitime yönelik gerçekleştirilen bilimsel bir etkinliğin değerlendirilmesi: Katılımcı görüşleri. *Journal of Instructional Technologies & Teacher Education*, 6(1), 1-8.
- Aşıcı, M. (2009). Kişisel ve sosyal bir değer olarak okuryazarlık. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(7), 9-26.
- Bahri, A., Jamaluddin, A. B., & Saparuddin, S. (2022). Students' and Teachers' Digital Literacy Skill: A Comparative Study between Schools, Classes, and Genders in Urban and Rural Areas. *International Journal of Science of Research*, 11(2).
- Bawden, D. (2001). Information and digital literacies: a review of concepts. *Journal of documentation*, 57(2), 218-259.
- Becerikli, S. (2013). Kuşaklararası İletişim Farklılığı: Bilim Teknoloji ve Yenilik Haberleri Üzerinden Bir Odak Grup Çalışması. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 8(1), 5-18.
- Becerikli, S. Y. (2013). Kuşaklararası İletişim Açısından Yeni İletişim Teknolojilerinin Kullanımı: İleri Yaş Grubu Üzerine Bir Değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi/ Istanbul University Faculty Of Communication Journal*, (44), 19-31.
- Bozkurt, V. (2014). *Endüstriyel ve Post- Endüstriyel Dönüşüm*, (3.b.). Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
- Covello, S. (2010). *A Review of Digital Literacy Assessment Instruments*. Cambridge: Academic Press.
- Datareportal (2025). *Global digital overview 2025*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://datareportal.com/global-digital-overview>
- Datareportal (2025). *Global digital overview*. Erişim tarihi: 01.04.2025, <https://datareportal.com/>
- De Beauvoir, S. (1972). *Old age*. London: A. Deutsch and Weidenfeld and Nicolson.

- Dell'Osso, L., Nardi, B., Massoni, L., Battaglini, S., De Felice, C., Bonelli, C., & Carpita, B. (2024). Video Gaming in Older People: What Are the Implications for Cognitive Functions?. *Brain Sciences*, 14(7), 1-21.
- Dericioğulları Ergun, A., & Ergun, C. (2023). Günümüz Kentlerinde Yaşlılık ve Sosyal Dışlanma. *Toplum Ve Kültür Araştırmaları Dergisi*(11), 63-80.
- Drucker, P (1993). *Kapitalist Ötesi Toplum*. (B. Çorakçı, Çev.) İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- European Commission (2024). *Young people - digital world: A digital age gap*. Erişim tarihi: 16.04.2025, https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Young_people_-_digital_world#A_digital_age_gap
- European Union (2023). *Digital literacy in the EU – An overview*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://data.europa.eu/en/publications/datastories/digital-literacy-eu-overview>
- Flauzino, K. D. L., Pimentel, M. D. G. C., Batistoni, S. S. T., Zaine, I., Vieira, L. O. B., Rodrigues, K. R. D. H., & Cachioni, M. (2020). Digital Literacy for Older Adults: perceptions about teaching-learning. *Educação & Realidade*, 1-17.
- Freire, P (1991). *Ezilenlerin Pedagojisi*, (D. Hattatoğlu, Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Ginschel, F., & Schlüter, K. (2020). Education on old age and ageing in school: an analysis of students' conceptions of old age and ageing and implications for teaching. *Education Sciences*, 10(11), 1-16.
- Gökbulut, B. (2021). Öğretmenlerin dijital okuryazarlık düzeyleri ile hayat boyu öğrenme eğilimlerinin incelenmesi. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 11(3), 469-479.
- Gül, G. (2007). Okuryazarlık Sürecinde Aile Katılımının Rolü, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi*, 8 (1), 17-30.
- Güneş, F. (2000). *Okuma-Yazma Öğretimi ve Beyin Teknolojisi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- Gür, Z. B., & Duman, S. N. (2024). Dijital okuryazarlık ile ilgili tezlerin sistematik derlemesi. *Ulusal Eğitim Akademisi Dergisi*, 8(1), 126-137.
- Hague, C., & Payton, S. (2010). *Digital literacy across the curriculum*. Bristol: Futurelab.
- Hassoy, D. & Özvermez, S. (2023). Yaşlılar ve yalnızlık. İçinde O. Oral & K. A. Nalci (Ed.), *Sağlık bilimlerinde güncel yaklaşımlar* (s. 143-154). İzmir: Duvar Yayınları.
- Hobbs, R. (2010). *Digital and Media Literacy: A Plan of Action*. Washington: The Aspen Institute.
- Hussain, N., & Phulpoto, S. (2024). Digital literacy: Empowering individuals in the Digital Age. *Assyfa Learning Journal*, 2(2), 70-83.
- Iordache, C., Mariën, I., & Baelden, D. (2017). Developing digital skills and competences: A quick-scan analysis of 13 digital literacy models. *Italian Journal of Sociology of Education*, 9 (1), 6-30.
- Jun, W. (2020). A study on the current status and improvement of the digital divide among older people in Korea. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(11), 1-13.
- Kahveci, M. M., & Yeniçeri, N. (2023). Değişen Dünyada Yaşlılık. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 8(2), 593-599.
- Karaöz, Ç., & Tandoğmuş Güneş, N. (2020). Sınıf Olgusu Kapsamında Sınıf Bilinci Ve Ağ Toplumunda Prekarya Sınıfının Katılımcı Kültürde Temsili: "Ofisizler" Platformu Özelinde Freelance Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*(14), 88-115.
- Koçak, M (2019). Okul Öncesi Öğretmenlerinin Medya Okuryazarlığı Algıları Üzerine Bir İnceleme: Erzurum İli Örneği. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kumar, K (1995). *From Post-Industrial to Post-Modern Society: New Theories of the Contemporary World*. Oxford: Blackwell.
- Kurudayıoğlu, M., & Tüzel, S. (2010). 21. yüzyıl okuryazarlık türleri, değişen metin algısı ve Türkçe eğitimi. *Türklük bilimi araştırmaları*, (28), 283-298.
- Kwak, Y., & Kim, Y. (2018). Association between mental health and meal patterns among elderly Koreans. *Geriatrics & Gerontology International*, 18(1), 161-168.
- Lankshear, C. (1999). Literacy studies in education: Disciplined developments in a post-disciplinary age. M. Peters (Ed.), *After the disciplines* içinde (s.199-227). Westport, Connecticut: Greenwood Press.
- Laslett, P. (1991). *A fresh map of life: The emergence of the third age*. Cambridge: Harvard University Press.
- Leu, J. D., Kinzer, C. K., Coiro, J., Castek, J. & Henry, L. A. (2013). New literacies: A dual-level theory of the changing nature of literacy, instruction, and assessment. D. E. Alvermann, N. J. Unrau ve R. B. Ruddell (Ed.), *Theoretical models and processes of reading* (s.1150-1181) içinde. Newark, DE: International Reading Association.
- Marangoz, M. (2006). Yaşlı Tüketiciler ve Yaşlı Tüketicilerin Harcama Eğilimlerinin Belirlenmesine Yönelik bir Araştırma. *Yönetim ve Ekonomi*, 13(1), 79-96.
- Martin, A. (2008). Digital literacy and the "Digital Society". *Digital literacies: Concepts, policies and practices*, 30(151), 1029-1055.
- Martínez-Alcalá CI, Rosales-Lagarde A, Pérez-Pérez YM, Lopez-Noguerola JS, Bautista-Díaz ML & Agis-Juarez RA (2021). The Effects of Covid-19 on the Digital Literacy of the Elderly: Norms for Digital Inclusion. *Frontiers In Education*, 6. 1-19.

- Masuda, Y. (1981). *The Information Society as Postindustrial Society*. Bethesda MD: World Futures Society.
- Ng, Wan. (2012). Can we teach digital natives digital literacy? *Computers&Education*, 59 (3), 1065-1078.
- Novoa, A., Kamran, A., & Farooq, S. M. Y. (2024). Understanding the Common Misconceptions of Temperature (ΔT) and Heat (Q) for PSP and Non-PSP Teachers. *Assyfa Learning Journal*, 2(1), 57-69.
- Oh, S. S., Kim, K. A., Kim, M., Oh, J., Chu, S. H., & Choi, J. (2021). Measurement of digital literacy among older adults: systematic review. *Journal of medical Internet research*, 23(2), e26145.
- Özkaya, Y., & Erat, V. (2022). Türkiye'de Dijital Okuryazarlık Çalışmaları: Alanyazına Dayalı Nitel Bir Araştırma. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 12, 240-256.
- Peng, D., & Yu, Z. (2022). A literature review of digital literacy over two decades. *Education Research International*, 2(1), 1-8.
- Reissmann, M., Geithner, L., Storms, A., & Woopen, C. (2021). Stereotypes about very old people and perceived societal appreciation in very old age. *Zeitschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 54, 93-100.
- Rizas, K. D., Freyer, L., Sappeler, N., von Stülpnagel, L., Spielbichler, P., Krasniqi, A., & Bauer, A. (2022). Smartphone-based screening for atrial fibrillation: a pragmatic randomized clinical trial. *Nature Medicine*, 28(9), 1823-1830.
- Rudewicz, J., & Sala, K. (2021). New professional competencies in the era of WEB 2.0 and 3.0 and the dissemination of ICT. *Przedsiębiorczość-Edukacja*, 17(1), 19-34.
- Sağiroğlu, Ş., Bülbül, H. İ., Kılıç, A. ve Küçükali, M. (2020). Dijital okuryazarlık ve ötesi. A. Kılıç, H. İ. Bülbül, M. Küçükali ve Ş. Sağiroğlu (Ed.), *Dijital okuryazarlık: Araçlar, metodolojiler, uygulamalar ve öneriler* (ss. 1-46) içinde. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Schreurs, K., Quan-Haase, A., & Martin, K. (2017). Problematizing the digital literacy paradox in the context of older adults' ICT use: Aging, media discourse, and self-determination. *Canadian journal of communication*, 42(2), 359-377.
- Sezer, N. (2019). Türkiye'de Medya Okuryazarlığı Eğitimine İlişkin İlk Girişimler Ve Sonrası... (Ed. N. Sezer ve N. Sert). *Medya Okuryazarlığı Üzerine...* içinde (s. 53-144). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Simmons, L. W. (1945). *The role of the aged in primitive society*. New Haven: Yale University Press.
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of business research*, 104, 333-339.
- Springhall, J. (2001). *Decolonization since 1945: The collapse of European overseas empires*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Statista (2021). *Digital skills adoption rate in African countries*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://www.statista.com/statistics/1255566/digital-skills-adoption-rate-in-african-countries/>
- Statista (2024). *Age distribution of internet users worldwide, by region*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://www.statista.com/statistics/209101/age-distribution-internet-users-worldwide-by-region/>
- Statista (2024). *Digital transformation*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://www.statista.com/topics/6778/digital-transformation/#topicOverview>
- Statista (2024). *World population by age and region*. Erişim tarihi: 02.04.2025, <https://www.statista.com/statistics/265759/world-population-by-age-and-region/>
- Statista (2025). *Aging populations*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://www.statista.com/topics/13342/aging-populations/#topicOverview>
- Statista (2025). *Digital population worldwide*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide>
- Statista. (2024). *Worldwide digital transformation market size*. Erişim tarihi: 07.04.2025, <https://www.statista.com/statistics/870924/worldwide-digital-transformation-market-size/>
- Steelman, K.S., Tislar, K.L., Ureel, L.C., Wallace, C. (2016). Breaking Digital Barriers: A Social-Cognitive Approach to Improving Digital Literacy in Older Adults. In: Stephanidis, C. (eds) HCI International 2016 – Posters' Extended Abstracts. HCI 2016. *Communications in Computer and Information Science*, vol 617. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-40548-3_74
- Sungkawati, E., & Uthman, Y. (2024). Adopting Blue-Green Economy Terms to Achieve SDGs: Indonesia's Opportunities and Challenges. *Assyfa Learning Journal*, 2(1).
- Şahin, H., & Kalkan, M. (2022). Okul öncesi öğretmen adaylarının dijital okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. *Dijital Teknolojiler ve Eğitim Dergisi*, 1(1), 26-38.
- T, Alvin (2008). *Üçüncü Dalga*. (S. Yeniçeri,Çev.).İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Tanrıkulu,S (2019). Medya Okuryazarlığı ve Medya Okuryazarlığı Dersinin Öğrencilere Katkısı Üzerine Bir Araştırma (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- TDK (Türk Dil Kurumu) (2024). *Genel Açıklamalı Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British journal of management*, 14(3), 207-222.

- Tran, T., Ho, M. T., Pham, T. H., Nguyen, M. H., Nguyen, K. L. P., Vuong, T. T & Vuong, Q. H. (2020). How digital natives learn and thrive in the digital age: Evidence from an emerging economy. *Sustainability*, 12(9), 1-24.
- Tsai, H. Y. S., Shillair, R., & Cotten, S. R. (2017). Social support and “playing around” an examination of how older adults acquire digital literacy with tablet computers. *Journal of Applied Gerontology*, 36(1), 29-55.
- Türkiye Bilişim Sanayicileri Derneği (TÜBİSAD) (2023). *Dijital dönüşüm endeksi 2023 raporu - Özet*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://www.tubisad.org.tr/tr/images/pdf/dde-2023-raporu-ozet.pdf>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2020). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması, 2020*. Erişim tarihi: 17.04.2025, [https://data.tuik.gov.tr/bulten/index?p=hanehalki-bilisim-teknolojileri-\(bt\)-kullanim-arastirmasi-2020-33679](https://data.tuik.gov.tr/bulten/index?p=hanehalki-bilisim-teknolojileri-(bt)-kullanim-arastirmasi-2020-33679)
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2024). *İstatistiklerle yaşlılar, 2023*. Erişim tarihi: 10.04.2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2023-53710>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2021). *İstatistiklerle yaşlılar, 2020*. Erişim tarihi: 10.04.2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2020-37227>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2024). *Çocuklarda bilişim teknolojileri kullanım araştırması, 2024*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Cocuklarda-Bilisim-Teknolojileri-Kullanim-Arastirmasi-2024-53638>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2024). *Hanehalkı bilişim teknolojileri (BT) kullanım araştırması, 2024*. Erişim tarihi: 17.04.2025, [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-\(BT\)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Hanehalki-Bilisim-Teknolojileri-(BT)-Kullanim-Arastirmasi-2024-53492)
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) (2025). *İstatistiklerle yaşlılar, 2024*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yasli-lar-2024-54079>
- UNESCO (2024). *UNESCO publications*. Erişim tarihi: 18.04.2025, <https://unesdoc.unesco.org>
- UNESCO Institute for Statistics (2021). *Functional literacy*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://uis.unesco.org/en/glossary-term/functional-literacy>
- United Nations Population Fund (UNFPA) (2024). *World population dashboard*. Erişim tarihi: 09.04.2025, <https://www.unfpa.org/data/world-population-dashboard>
- Van Dijk, J. A. (1999). The one-dimensional network society of Manuel Castells. *New Media and Society*, 1(1), 127-138.
- Visual Capitalist (2021). *The world's population in 2020 by age*. Erişim tarihi: 05.04.2025, <https://www.visualcapitalist.com/the-worlds-population-2020-by-age/>
- Ward, R. A. (1984). The marginality and salience of being old: When is age relevant?. *The Gerontologist*, 24(3), 227-232.
- World Bank (2023). *Population ages 65 and above (% of total population)*. Erişim tarihi: 16.04.2025, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.65UP.TO?end=2023&start=1960&view=chart>
- World Bank (2025). *World Bank website*. Erişim tarihi: 17.04.2025, <https://www.worldbank.org/ext/en/home>
- World Health Organization (WHO) (2024). *Ageing and health*. Erişim tarihi: 10.04.2025, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>
- Yavuz, N. (2022). Sosyal bilimlerde sistematik literatür analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (51), 347-360.
- Yıldız, A. (2022). Bir araştırma metodolojisi olarak sistematik alanyazın taramasına genel bakış. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(2), 367-386.
- Yılmaz, B. (1989). Okuryazarlık ve Okuma Alışkanlığı Üzerine, *Türk Kütüphaneciliği*, 3 (1), 48- 53.
- Zhong, Z. J. (2011). From access to usage: The divide of self-reported digital skills among adolescents. *Computers & Education*, 56(3), 736-746.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Bellek ve Habitus Kavramları Bağlamında Mekânın Yaşam Biçimine Etkisi: Fikirtepe Örneği

The Impact of Space on Lifestyle in the Context Of Memory and Habitus: A Case of Fikirtepe

Dilan Kam¹ & Özgür Kütükcü¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Öz

Mekân, belleğin oluşturulmasında, sürdürülmesinde ve şekillenmesinde rol oynayan en önemli alandır. Mekân ve bellek arasındaki ilişkiden hareketle mekân dönüştükçe bellek de değişime uğrar. Özellikle riskli binaların yıkılıp yeniden yapılması şeklinde tanımlanan kentsel dönüşüm sürecinde fiziksel mekân değişikliğe orada yaşayanların mekân ile kurduğu ilişki biçimi ve mekân ile kurulan aidiyet de dönüşmeye başlar.

İstanbul Kadıköy'deki Fikirtepe Mahallesi de bu bağlamda kentsel dönüşüm çalışmalarının en yoğun yaşandığı bölgelerden biridir. Fikirtepe'deki kentsel dönüşüm süreci mahallenin fiziki yapısında büyük değişikliklere yol açmıştır. Kentsel dönüşüm sürecinin sonrasında mahalledeki yaşam biçimi ve mahallenin sosyokültürel yapısı önemli oranda değişmiştir. Bu mekânsal dönüşüm süreç başlamadan önce mahallede yaşayanların yaşam biçimi üzerinde de etkili olmuş, mekân ve kimlik bağlamında birtakım uyumsuzluklar oluşmuştur. Mekânın oluşturduğu kültürel bellek de bu ölçüde şekillenmiştir. Bu çalışmada mekânın yaşam biçimine etkisi kentsel dönüşüm süreci başlamadan önce Fikirtepe'de yaşayanların belleği üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında yarı yapılandırılmış görüşme yöntemiyle katılımcılara kentsel dönüşüm sürecinde yaşadıkları, bunun hayatlarını nasıl değiştirdiğine yönelik sorular sorulmuş ve mekânın yaşam biçimine etkisi habitus yani bedene işleyen davranış biçimi ve bellek kavramları ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın temel problemini ise kentsel dönüşüm sürecine maruz kalan bireylerin bu süreçte bölge ile kurdukları ilişkinin ne şekilde dönüştüğüdür. Çalışmanın bu problem ve amaçlardan hareketle literatüre katkı sunması hedeflenmiştir.

Abstract

Space is the most significant realm in the formation, maintenance, and shaping of memory. As space transforms, memory also undergoes change, especially in the context of urban transformation defined by the demolition and reconstruction of risky buildings. In this process, the relationship residents have with their environment and their sense of belonging begin to evolve.

Fikirtepe, located in Kadıköy, Istanbul, is an area most affected by urban transformation. This process has led to significant changes in the neighbourhood's physical structure and has notably altered the lifestyle and socio-cultural dynamics of the area. Before the spatial transformation began, the lifestyles of the residents were also impacted, creating certain inconsistencies in the context of space and identity, thereby shaping the cultural memory of the place.

This study aims to explore the impact of space on lifestyle through the memories of Fikirtepe's residents before the urban transformation process started. Using semi-structured interviews, participants were asked about their experiences during the urban transformation and how it changed their lives, with an emphasis on the concepts of habitus and memory. The main problem addressed in this study is how the relationship between individuals

Atıf | Citation: Kam, D. & Kütükcü, Ö. (2025). The impact of space on lifestyle in the context of memory and habitus: a case of Fikirtepe. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 87–106. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1547794>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Kam, D. & Kütükcü, Ö.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Dilan Kam dilann.kam@gmail.com

affected by urban transformation and their region evolves. The study aims to contribute to the literature based on this problem and its objectives.

Anahtar Kelimeler Bellek · habitus · mekân · kentsel dönüşüm · kimlik

Keywords Memory · habitus · space · urban transformation · identity

Extended Summary

The concept of memory is a subject of research in different disciplines, including sociology, psychology, neurology, and communication. However, the key point here is that in sociology and communication, memory is viewed as a process of construction. In these fields, the concept of memory, expressed as mental storage, encompasses the experiences and histories of both individuals and societies. The significance of memory for both individuals and societies derives from this characteristic. Memory serves not only to store information but also to facilitate forgetting and recalling.

In the process of constructing collective memory, memory spaces hold great importance. Known as collective spaces, these areas serve as both meeting points and places where societal memory is formed. Memory spaces are essential for sustaining collective memory. The relationship between individuals and memory can be clearly observed in the memory spaces that connect the past and the present. However, the phenomenon known as collective memory is reproducible and can be shaped. Collective memory can be altered according to the conditions of the time, particularly by political powers. One tool used by authorities to transform collective memory is the transformations they make in spaces. Therefore, collective memory also has a political dimension.

There exists a linear relationship between space and memory. Spaces play a significant role in the construction and maintenance of memory. When considering the relationship between memory and space, any space is not merely a place of residence. Spaces are living areas where individuals assign meaning, socialise, produce cultures, and transmit those cultures to future generations. As spaces are constructed by individuals, they also acquire identity. On the other hand, memory gains identity during individuals' socialisation processes. Memory spaces are areas that contain shared experiences that a society or specific community wishes to remember. Examples of memory spaces include public areas, squares, and museums.

As individuals construct their living environments, these spaces also enable the construction of their society's culture and identity. The spatial memory produced in this process is a significant factor in the formation of individual identity, ensuring social belonging and the production of collective memory. In this context, any physical intervention affecting spatial memory (in this study defined as urban transformation) influences an individual's lifestyle, identity, and the spatial belonging of the community. Radical changes in a space can lead to memory loss for those who have lived there for many years. Ultimately, everything related to everyday life occurs within a space. Societies or communities need spaces for memory construction. Communities that come together here construct both the past and the present.

The relationship between space, memory, and habitus is also based on the relationship between memory and space. The concept of habitus, described as ingrained behavioural patterns, refers to the relationship an individual has with space. This study focuses on how changes in the living areas of the Fikirtepe neighbourhood affect the individual and collective memory of its residents.

The concept of memory, approached from various perspectives in different disciplines, is examined in this study through the lens of individual living spaces. This research is based on the thesis that memory is spatially defined. In this study, memory is treated as a phenomenon determined not only by individual factors but also by social and environmental influences. Individuals construct a living space while inhabiting an area. This study investigates the impact of urban transformation on the concepts of memory and habitus. The research is limited to the Fikirtepe neighbourhood in Kadıköy, Istanbul. A person's living environment is highly determinative of their individual memory. The main aim of the study is to explore how the urban transformation in Fikirtepe shapes individual memory and to explain the individual's level of happiness in this context. In this study, the neighbourhood concept is identified as a space that determines the lifestyles of individuals in relation to spatial memory. Like cities, neighbourhoods

serve as areas where individuals come together, interact, and share experiences. However, processes such as urban transformation have also affected these memory spaces, impacting the social lives of residents and consequently influencing memory.

Data were collected through semi-structured interviews with the residents of Fikirtepe before the urban transformation process. The interviews were conducted face-to-face and recorded. Questions were posed to five participants regarding how the urban transformation in their neighbourhoods affected their lives, focusing on how changes in space influence individuals' lifestyles and transform memory. Participants indicated that with the urban transformation in Fikirtepe, they lost their sense of spatial belonging and experienced memory loss. Those who identified Fikirtepe as part of their identity pointed out that due to spatial changes, the neighbourhood has lost its identity.

Giriş

Her toplumun ya da küçük ölçekte topluluğun kendine özgü davranış biçimleri vardır. Fransız sosyolog Pierre-Felix Bourdieu, belli bir grubun, toplumun kendine özgü davranışlarını 'habitus' kavramı üzerinden ele alır. Bourdieu'un habitus kavramı en genel anlamıyla 'yaşam tarzı' olarak adlandırılabilir. Habitus kavramıyla anlatılmak istenen aynı mekânda, aynı fiziksel ortamda yaşayan bireylerin ortak davranış biçimleri sergilemesi ve zaman içerisinde bu davranış kalıplarının bireylerin bedenlerinde görünür olmasıdır. Connerton "Anma, tören ve bedensel pratiklerin içine gizlenmiş toplumsal alışkanlık belleği belirleyicidir" (Connerton, 2014) der. Bu nedenle beden ve bellek arasındaki ilişkide beden aynı zamanda olayların, yaşananların kayıt yeridir. Beden bu yönüyle toplumsal hayata dair tüm pratiklerin belleği niteliğine sahiptir.

Paul Ricoeur "Benim yerim bedenimin olduğu yerdir" (Ricoeur, 2012:170) der. Ricoeur'ün bu ifadesi mekân ve beden arasında bir ilişki kurar. İnsanın mekânın içerisinde bedeni ile yer kaplaması mekân, bellek, beden ve habitus arasında da bir ilişki kurmamızı sağlar. Toplumların yaşamak ve sosyalleşmek için inşa ettikleri mekânlar o mekânlarda yaşayanların kimliğini de inşa eder. Bu da kolektif bir bellek ve kültürün oluşmasını sağlar.

Mekânın taşıdığı anlamların diğer kuşaklara aktarılması belleğin sürdürülebilir olmasına bağlıdır. Çünkü mekân insan zihninde bıraktığı izlerle algılama ve hatırlama süreçlerini devreye sokar. Bu sayede toplumun neyi hatırlayıp neyi unutacağı mekânlar üzerinde yapılacak müdahalelerle şekillendirilebilir. Bireysel daha ziyade kolektif yani toplumsal bellek mekâna sabitlenir. Bellek, mekânlar üzerinden canlı tutulur ya da mekânlar üzerinde yapılan birtakım değişikliklerle dönüştürülür. Fiziksel çevrenin dönüşüme uğramasıyla oradaki mekânın içerdiği bellek de ortadan kalkar ya da özünü yitirir. Bunun sonucunda belleğini yitiren yalnızca mekân değildir, toplum da belleğini yitirir.

Bu çalışmada da habitus, beden, bellek ve mekân kavramları üzerinden İstanbul'un Kadıköy ilçesindeki Fikirtepe Mahallesi'nde başlatılan kentsel dönüşüm sürecine tanıklık edenlerin hikayeleri üzerine bir inceleme yapılmıştır. Çalışmanın eksenini ise habitus, beden, bellek ve mekân kavramları üzerinden şekillendirmiştir. Bu nedenle çalışmanın ilk kısmında bu kavramların literatürdeki yerleri incelenmiş ve birbirleriyle ilişkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın devamında ise mekânın yaşam biçimine etkisini açıklayabilmek adına Fikirtepe'nin mekânsal değişimi incelenmiştir. Çalışmanın odak noktasında kentsel dönüşüm süreci başlamadan önce Fikirtepe'de yaşayan farklı demografik özelliklere sahip beş kişi bulunmaktadır. Çalışma, değişen fiziksel çevrenin bireyin yaşam biçimini değiştirdiği, belleğin de bu doğrultuda yitirildiği iddiasına dayanmaktadır. Mekândaki her değişimin bellekte de bir karşılığı vardır. Bu çalışma mekânın belleği nasıl şekillendirdiği üzerine yoğunlaşmıştır. Bu kapsamda yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılarak beş kişiyle yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Bu kişilere değişen yaşam biçimlerinin analizinin yapılabilmesi için beş soru yöneltilmiştir. Bu sorulara verilen yanıtlar ışığında dönüşen fiziksel çevrenin bireyin yaşam biçimine ve toplumsal belleğe etkisi incelenmeye çalışılmıştır.

Buna dayalı olarak çalışma, mekânın içinde yaşayan birey için ne ifade ettiğini, dönüşen mekâna aidiyet duygusunun hissetmeye devam edip etmedikleri, aile, komşuluk ve mahalle ilişkilerinin bu dönüşümden nasıl etkilendiği, mekânın dönüşüm sürecine ne yaşadıkları ve dönüşümün kendilerine mutluluk duygusu hissettirip hissettirmedeğini açıklamaya çalışmakta ve literatüre bu alanda yeni bulgular kazandırmayı amaçlamaktadır.

Bellek ve Toplumsal Bellek: Kavramsal Çerçeve

Bireyin yaşadıklarına ve geçmişine dair bilgileri saklama ve biriktirme hayatın olağan akışındaki en temel ihtiyaçlardan biridir. Bunu gerçekleştiren ve sürdürülebilirliğini sağlayan şey ise kişinin belleğidir. Bellek sayesinde geçmişle ilgili bilgiler ve olaylar akılda tutulur. Bellek aracılığıyla zihinde depolanan bilgi, deneyim ve öğrenilenler gerektiğinde ya da istenildiği anda geri çağırılabilir. Bu bağlamda bellek en genel çerçevede bu bilgilerin bireyin zihninde kodlanarak depolanması olarak tanımlanabilir. Ancak belleğin insan zihnindeki işlevi yalnızca hatırlama üzerine şekillenmez.

Belleğin bir de ‘unutma, unutturma’ işlevi vardır. Bellek bu iki birbirine karşıt kavram ışığında hem unutma hem de hatırlama süreçlerini belirler. Bellek aracılığıyla neyin hatırlanıp neyin unutulacağı bireyin içinde yaşadığı toplumun ortak kültürünü de inşa eder. Bellek, bu haliyle iletişim, psikoloji, sosyoloji, antropoloji, mimari gibi birçok alanın çalışma konusudur.

Pösteği, belleğin tanımını şu ifadelerle yapmıştır:

“Görme, işitme, hissetme, düşünme gibi edimlerin bütünü ve bunları bütünleyen bir birleşik ve süreçtir. İnsanlık tarihinin ve kişisel tarihlerin kaydedicisi olduğu gibi, aynı zamanda istenildiği zaman bilgilerin bulunup, kullanıldığı bir depolama alanıdır. Bütün toplumsal, psikolojik, tarihsel bilgilerin kaydedildiği, depolandığı ve geri çağırıldığı dinamik bir mekânizma olan bellek, hatırlama ve unutma edimlerinin de merkezindedir” (Pösteği, 2012:3).”

Bütün bireyler doğdukları andan itibaren şekillenen biyolojik ve toplumla iletişime geçtikleri andan itibaren oluşmaya başlayan sosyal bir belleğe sahiptir. Kolektif bellek kavramı üzerine yapılan çalışmaların öncüsü olan Fransız sosyolog Maurice Halbwachs, “Kuşkusuz, herkes özel mizacına ve yaşam koşullarına göre başka hiç kimsede olmayan bir belleğe sahiptir” (Halbwachs, 2016: 187) der. Bellek üzerine yapılan tanımlamalarda bellek hem bireysel hem toplumsal yönüyle ele alınır. Birçok düşünür bellek üzerine yaptığı çalışmada bireysel belleği oluşturan bilgilerin ve hangi koşullarda neyi neden unutup neyi neden hatırladığının izinin toplumsal bellekte aranması gerektiğini savunur.

Fransız filozof Paul Ricoeur da belleği ‘içsellik geleneği’ ve ‘dış bakış’ olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır. Ricoeur bu noktada bireysel belleği tanımlamak için içsellik geleneği kavramını, belleğin kolektif yönüne vurgu yapmak için de dış bakış kavramını öne sürmüştür. Bu noktada denebilir ki içsellik geleneği, belleğin öznel ve bireysel olduğunu, belleğin bireyleri birbirinden farklılaştırdığı kabulüne dayanır. Dış bakış kuramına göre ise bellek toplumsal ve kültürel süreçlerden ayrı düşünülemez. Buna göre bellek öznel olmanın ötesinde dışsal unsurlara göre oluşur. Bu unsurlar arasında anıtlar, sözlü kültür, yazılı metinler yer alır (Ricoeur, 2004).

Kolektif bellek ve bireysel bellek konusunda en keskin ayrımı koyan en önemli isimlerden biri de kuşkusuz sosyolog Michael Schudson’dur. Bireysel bellek kavramını reddeden Schudson’a göre bellek kolektiftir. “Bellek toplumsaldır. Toplumsaldır, çünkü öncelikle bireysel insan zihinlerinden çok kurumlarda; kurallar, kanunlar, standartlaşmış uygulamalar, kayıtlar halinde yani bir dizi kültürel pratiklerle, kurumlara yerleşmiş ve yerleştirilmiştir” (Schudson, 2007). Schudson bellek tanımında toplumsallık ve bellek arasında organik bir bağ kurar. Bu noktada bellek bireylerin zihinlerinden önce kurumsal yapılarda var olur, toplumsal uyarıcılarla harekete geçer. Bellek toplumsal ve kültürel pratiklerin bütünüdür ve toplumsal örüntülerle ilişkilidir.

Sosyal psikoloji profesörü Nur Bilgin ise belleği, geçmişin sosyal olarak şekillendirilip bugüne uyarlanması ve bireyin geçmişi anlamlandırabilmesini sağlayan inanç ve temsillerle etkileşime girmesi olarak tanımlar. Kolektif belleği ise bir topluluğun, üyeleri tarafından ortak paylaşılan ve topluluğun kimliğini oluşturan geçmişi olarak ifade eder (Bilgin, 2013:14-73). Bilgin'e göre bu bellek canlı ve aktiftir. Topluluklar kolektif kimliğin inşasında da kolektif belleğe gereksinim duyar. Bir grup üyesi toplumsal ve tarihsel kimliğini bu sayede kavrar. Söz konusu bu kolektif bellek sayesinde topluluk üyeleri dil ve duygu noktasında ortaklık geliştirir ve dayanışma oluşturlar (Bilgin, 2013: 74-75)

Toplumsal bellek kavramı belleğin salt bireysel ve bireye ait olmadığı, belleğin bireyin sosyalizasyon sürecinde toplum tarafından belirlendiğini ifade etmek için kullanılır. Buna göre toplumsal bellek, içinde yaşanılan toplumun ortak deneyimlerine, yaşanmışlıklarına ve tecrübelerine dayanır. Zira en kişisel deneyimler bile toplum tarafından belirlenmiş anlamlar, semboller, simgeler, değerler, davranış kalıpları bağlamında bir anlam çerçevesine oturtulur.

Toplumsal bellek yaratma süreci ise dinamik bir süreçtir ve süreklilik arz eden bir biçimde devam eder. *“Toplumsal neyi hatırlat neyi unuttur?”, “Toplumsal bellek nasıl inşa edilir”, “Toplumsal nasıl hatırlar, neyi unuttur?”* sorularının yanıtını ise o toplumun değerler dünyası, politik yapısı ve kültürel kodlarıyla yakından ilişkilidir.

Toplumsal belleğin inşa edilebilir niteliğe sahip olması belleği politikanın konusu haline de getirir. Belleğe ideolojik ve politik bir bakış kazandıran onu yönetenlerin hedefi haline getiren ise unutturma ve hatırlatma işlevidir. Yönetenler, bellek üzerinde bir tahakküm kurarak yönettikleri toplumun neyi hatırlayacağını ya da neyi unutacağını dair süreçleri kontrol edebilirler. Bu sayede özellikle mekânlar üzerindeki değişikliklerle bellek kontrol edilebilir ve hedeflenen politikalar meşrulaştırılır. Bu bağlamda bellek politik yönünden bağımsız da düşünülemez. Jan Assmann da bu duruma ilişkin *“Kuşkusuz toplumlara ait bir bellek yoktur, ama toplumlar üyelerinin belleğini belirler”* (Assmann, 2015: 44) demektedir.

Birey toplumsallaşma sürecinde diğerleriyle sürekli iletişim halindedir. Hiç durmadan devam eden bu iletişim toplumsal belleği canlı tutar.

““Ne kadar kişisel olursa olsun, her bellek yoklama işi, her anımsama, hatta yalnızca bizim tanık olduğumuz olayları anımsamamız, hatta dile getirilmemiş olarak duran düşünceleri ve duyguları anımsamamız, başka birçok kimsenin de sahip olduğu bir düşünceler kümesiyle ilişki içinde olur; kişiler, yerler, tarihler, sözcükler, dil biçimleri gibi şeylerle olur; yani, bir parçası olduğumuz veya parçası edildiğimiz toplumların maddi ve manevi tüm yaşamlarıyla birlikte gerçekleşir” (Connerton, 2014:65-66).”

Bellek özünde içinde yaşadığımız toplumun düşünceleriyle çerçevelenir. Bu nedenle belleğin ilk akla gelen tanımı bireysel bağlamda olsa da bellek bütünüyle toplumsaldır. Belleğin bireyin toplumsallaşma sürecinde oluştuğunu belirten Halbwachs, belleğin bireyin zihninde oluştuğunu ancak toplumsal olarak tayin edildiğini belirtir. Halbwachs bu bağlamda *“Bireysel hafıza tamamen izole ve kapalı değildir. Bir insan kendi geçmişini hatırlamak için diğerlerinin hatıralarına başvurmaya sıkça ihtiyaç duyar. Kendisinin dışında var olan ve toplum tarafından onanmış referans noktalarına geri gider”* (Halbwachs, 2017: 46) demektedir. Burada dikkat çekilmesi noktalardan biri ise tek bir toplumsal bellek olmadığıdır. Bellek, toplumsal olarak inşa edilir fakat toplumda tek bir tane ortak bellek yoktur. Toplumdaki ortak geçmişi, değerleri, davranış kalıpları olan grupların kendi kodlarından ve deneyimlerinden oluşan bilgiye dayanan kolektif belleği bulunur.

Mekân ve Bellek İlişkisi

Mekânın yalnızca ‘oturulan, bulunulan yer’ olmanın ötesinde kültürel, politik, bireysel ve sosyolojik anlamları vardır. Mekân taşıdığı anlamlar itibarıyla toplumsal belleğin inşa edilme sürecindeki en önemli

rollerden birine sahiptir. Harvey, “mekân, ontolojik bir kategori değil, insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlendirilen toplumsal bir boyuttur” (Harvey, 2016:10) demektedir. Çünkü özellikle kamusal mekânlar toplumsal ve kültürel değerlere, kodlara göre şekillenir. Bilgin de insanların bir mekân üzerinde yer kaplamalarının ötesinde o mekânda bir yaşam inşa ettiklerini, o mekânda kök saldıklarını ve o mekâna anlam yükleyerek sahiplendiklerini, başka yerlerden ayırdıklarını ve bir kimlik verdiklerini belirtir. Bilgin “Nitekim bu yer, ‘benim yerim’ olarak adlandırıldığı andan itibaren, bireyin ‘benlik’inin vücut bulduğu, imajının yansıdığı bir yer, daha da önemlisi kendi imgesini gördüğü, kimliğinin dışsallaştığı bir yer haline gelmiş demektir. Bu sürecin sonunda yer kimliği, kimlik yeri haline gelir” (Bilgin, 2011:28) der.

Mekânların taşıdığı simgesel anlamlar ülkeyi yöneten iktidarın ideolojik yapısına göre de değişmektedir. Literatürde mekân üzerine yapılan çalışmaların çoğu da mekânın iktidar ilişkilerinin odağında olduğu bağlamı üzerine şekillenmiştir. Mekânların taşıdığı anlamla ve mekânın kullanımı o toplumun siyasi ve kültürel yapısı hakkında birçok mesaj içerir. Bu mekânlar aynı zamanda hem birey tarafından şekillenir hem de taşıdığı anlamlarla bireyi şekillendirir. Hatırlanması istenilen bilgilerin toplumun belleğinde yaşatılması için mekânlar üzerinden bir anlatı kurulur.

Edward Soja’nın “sosyo mekânsal diyalektik” kavramı da mekânın toplumsal ilişkilerle olan etkileşimini anlatır. Bu etkileşim sürekeldir ve toplumsal hayatta meydana gelen dönüşümler ve değişimler mekânı şekillendirirken, bir mekânın yapısı da toplumsal ilişkileri belirleyebilir. Topluluklar mekânlara, mekânlar ise topluluklara şekil verebilir (Soja, 1989).

Toplumsal belleğin inşa edilme sürecinde mekânın kullanımı çok önemlidir. Mekân, özellikle hatırlatma edimi üzerinden toplumsal belleğin sürekliliğini sağlar. Birey, hatıralarını o mekânın taşıdığı simgesel anlamlar üzerinden anlamlandırır. Toplumsal belleğin tanığı ise meydanlar, sokaklar, anıtlar, müzeler ve binalardır. Connerton, mekân ve bellek arasındaki ilişkiyi açıklamak için “Mekânın düzeni, hatırlanması gereken şeylerin düzenini muhafaza eder” (Connerton, 2012:15) ifadesini kullanır. Mekân bu sayede bellekte hatırlanması istenilen şeyler için iz bırakır ya da geçirdiği dönüşümlerle unutulması istenen şeylerin izlerini yok eder. ‘Hafıza mekânları’ olarak adlandırılan bu mekânlar sayesinde birey kendisini ortak bir kültürün ve geçmişin parçası hisseder. Mekân ne kadar çok anlam içerirse bellek de o oranda kalıcı olur. Öte yandan mekân var olmaya devam etmesi bireyin belleğinin canlı kalmasını da sağlar.

Sosyolog John Urry de “Belleğin mekânlara ihtiyacı vardır” vurgusuyla unutma ve hatırlama pratiklerinin mekâna bağlı olarak şekillendiğini ifade eder. Urry, burada mekânın içinde bulunan anın somut dayanağı olduğunu bu nedenle kolektif olarak paylaşılan deneyimlerin de buluşma mekânı olduğunu anlatır. Dolayısıyla özellikle hatırlama biçimleri, mekâna ihtiyaç duyar. Mekânda meydana gelen olaylar, olup biten her şey oradaki belleği de üretir (Urry, 2015:211).

Pierre Nora bellekle ilişkisini kurduğu mekânlar için ‘hafıza mekânları’ tanımını kullanır. Nora, hafıza mekânlarını “Anımsadığımız şeyler değil, fakat hafızanın mayalandığı yerlerdir, geleneğin bizzat kendisi değil onun laboratuvarıdır” (Nora, 2006:12) diyerek tanımlar. Bu tanımlamadan hareketle toplumsal belleğin, mekânlar aracılığıyla muhafaza edildiğini söylenebilir. Hafıza mekânları, belleğin kuşaklar arası aktarımını da sağlar. Nora, “Hafıza mekânları birçok boyuta sahip, önemli buluşma yerleridir. Bunlar tarihin tarihi olduğuna göre tarih yazımsal boyut olarak hep vardır; tarih bunlarla oluşur; tarih, mekânların araçları, üretilişi ve işlevini konu alır (Nora, 2006:10) diyerek hafıza mekânlarını tanımlamaya çalışır.

Nora’ya göre hafıza mekânları yalnızca fiziksel mekânlar değildir. Tarihe tanıklık eden, kültürel ve geleneksel ritüeller de taşıdıkları anlamlar ve belleği oluşturma nitelikleri nedeniyle birer hafıza mekânıdır.

““Anıt, müze gibi mekânlar fiziksel somut göstergeler olsa da anma törenleri, cenaze merasimleri, ayinlerde okunan metinler de birer bellek mekânlarıdır. Benzer şekilde, “arşiv deposu, okul kitabı, vasiyetname, eski muhâripler derneği gibi işlevsel yerler,” zamansal bir birliğin somut kesiti olarak saygı duruşu veya

hatıranın aktarımını niteleyen kuşak kavramı, ancak sembolik bir anlam kazandığı ölçüde ya da bir ritüele konu olduklarında da bellek mekânı haline gelir” (Nora, 2006: 25).”

Fransız sosyolog Henri Lefebvre’ye göre de mekân, içinde yaşanan toplumun, ortak değer yargılarının ve kolektif bir yansımasıdır. Lefebvre’ye göre mekân sosyal ilişkileri yapılandırır. Lefebvre “Toplumsal mekân toplumsal bir üründür” (2016: 60) der. Ona göre toplumsal ilişkiler mekânda var olur.

Öte yandan bellek mekânları, fiziksel mekânlar olduğundan dönüşüme açık mekânlardır. Mekân üzerinde yapılan müdahaleler aynı zamanda bellek üzerine yapılmış müdahalelerdir. Bu mekânlar aynı zamanda iktidarların denetimi altındadır. Bu nedenle toplumsal belleğin şekillenmesinde iktidarların etkisi büyüktür. İktidarlar birtakım müdahalelerle mekânın taşıdığı belleği dönüştürebilir. Mekânların geçirdiği fiziksel dönüşümlerin yanı sıra yönetenler tarafından mekânlara verilen isimler ya da mekânların değiştirilen isimleri de toplumsal bellek üzerinde yapılmak istenen müdahalelerin bir örneğidir. Lefebvre de “Egemenlik ‘mekân’ demektir” (2016:288) diyerek bu durumu açıklamaya çalışmıştır. Bellek üzerinde yapılan müdahalelerle kitleler kontrol altına alınabilir, yönetenler iktidarlarının devamlılığını sağlayabilir.

Kentsel Dönüşümün Mekâna ve Belleğe Etkisi Üzerine

1980’lerden itibaren hem literatürde hem de politik alanda hakim söylem haline gelen küreselleşme, mekânsal olana dair de birtakım düzenlemeler gerektirir. Küresel kent söylemi de söz konusu bu küreselleşme tartışmaları ışığında literatüre girmiştir. Kentin küreselleşmesi için kentte sermaye birikiminin yoğunlaşması ve kentin üretim alanı haline getirilmesi adına hayata geçirilen neoliberal kent politikaları bu bağlamda kendini kentsel dönüşüm projelerinde gösterir. Kentsel dönüşüm “kentsel yenilemenin amaçlarına son yıllarda eklenen kavramlardan biri olan kentsel dönüşüm kendiliğinden bir süreç değildir. Toplumsal, ekonomik, kültürel hatta siyasal amaçlarla kent parçalarının kullanım biçimine dışardan karışma sonucunda gerçekleşir (Keleş, 2008:447). Kentin küresel ekonomiye eklenmesini sağlayan kentsel dönüşüm bu şekilde neo-liberal kent politikalarının uygulanmasının bir aracıdır.

Türkiye’de kentsel dönüşüm çalışmaları, hükümet politikası olarak 1980’lerden itibaren küreselleşen dünyada bir yer edinme, sermayeyi çekme girişimlerine paralel olarak başlamıştır. Özellikle büyük kentlerde başlayan kentsel dönüşüm projeleri kentlerin belli noktalarında mekânsal anlamdaki değişikliklerle birlikte sosyo-ekonomik düzeyde de değişimlere yol açmıştır. Söz konusu bu mekânsal dönüşüm çoğunlukla göç alan gecekondulu alanlarında, rant potansiyeli yüksek bölgelerde yoğunlaşmıştır. Eski olanın yıkılarak izlerinin silinmesi ve yerine yeni ve ranta dayalı yapıların inşa edilmesi sistemine dayanan kentsel dönüşüm sürecinde öncelikli amaç neoliberal politikalar ışığında ekonomik canlılığı artırmaktır. Kente ekonomik bir değer olarak bakılması aynı zamanda mekânın da ticarileşmesine ve metalaşmasına da neden olmuştur.

Neoliberal kent politikalarının en görünür olan süreçlerinden biri de soylulaştırma (gentrification) olarak ifade edilmektedir. Soylulaştırma “Kent merkezinde yaşayan düşük gelirli grupların, kentsel dönüşüm sonrası orta ve üst gelirli gruplarla yer değiştirmesi olayıdır”. (Çeker ve Belge, 2015:78) Türkçeye ‘seçkinleştirme ya da burjuvallaştırma’ olarak da çevrilen soylulaştırma 1990’lardan başlayarak bugüne kadar devam eden kentlerin sermayenin çıkarları doğrultusunda şekillenmesi için kullanılmıştır (Smith, 2002). Soylulaştırma, literatürde kentlerin mekânsal, sosyo kültürel ve sınıfsal değişimini ifade etmek için kullanılır. İlk kez 1960’lı yıllarda sosyolog Ruth Glass tarafından kullanılan bu kavram, Londra’da bulunan işçi mahallelerindeki evleri sermaye sınıfından sayılabilecek kişilerin satın alması ve buradaki evlerin yerine daha lüks evlerin yapılması sonucu söz konusu bölgede meydana gelen sosyo kültürel değişimi anlatmak için kullanılmıştır (Uysal, 2006: 80). Kent yoksullarının yaşadığı rant getirisi olan mahallelere zenginlerin yerleştirilmesi ve mahallenin de kimliğinin bu doğrultuda dönüşmesi kentte birtakım sosyo kültürel değişimlere de yol açar. Bu değişimler de soylulaştırılan bölgenin nüfus özelliklerini ve toplumsal yapısını değiştirir. Söz konusu bu süreç soylu-

laştırmadan önce ve sonra bölgede yaşayanlar arasında toplumsal çatışmalara da yol açabilmektedir. Bu kapsamda yerinden edilen ve yerine gelenler arasındaki ekonomik, sosyolojik ve kültürel farklar, bu iki kesim arasındaki ilişkinin bir sınıf mücadelesi olarak da değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

İktidarların mekânsal dönüşümü, ekonomik ve politik saiklerle yaparken bunu gelişme ve modernleşme söylemleriyle meşrulaştırılmaktadır. İstanbul'un Kadıköy ilçesine bağlı Fikirtepe Mahallesi'nde yaşanan kentsel dönüşüm süreci de yukarıda bahsedilen ekonomik ve politik saiklerle gerçekleştirilmiştir. Fikirtepe 1950'lili yıllardan itibaren aldığı göçlerle İstanbul Anadolu Yakası'nın ilk gecekondu bölgelerinden biri olmuştur. 1980'de çıkarılan imar affıyla bölgedeki gecekondulaşmanın yasalaşmasıyla birlikte Fikirtepe giderek düzensiz bir kentleşme alanı haline gelmiştir. Hızla gecekondulaşan bölge 2005 yılında 'özel koruma bölgesi' ilan edilerek kentsel dönüşüm çalışmaları başlamıştır. 2005 yılında Fikirtepe Kentsel Dönüşüm Projesi adıyla başlatılan ve bugün hala devam eden proje bu süre zarfında birçok defa değişikliğe uğratılmıştır.

Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı yönetiminde sürdürülen projede verilen çok katlı imar hakkı birçok özel şirketi de projeye dahil ettirmiştir. Kentsel dönüşüm sürecinde alınan kararlar ve hayata geçirilen uygulamalar özel sektörün bölgedeki rantta olan iştahını kabartmıştır (Özdemir ve Aydın, 2016). Bölge inşaat şirketlerinin rant alanı haline gelmiştir. Öte yandan söz konusu dönüşüm bölgenin dokusuna uygun yapılmamış, dönüşüm bölgede yaşayanların yaşam biçimine uygun yapılmamıştır. Bu durum bölgeyi orta ve üst gelir gruplarının yaşam alanına çevirmiş, dar gelirli bölgeden ayrılmıştır (Akın ve Türkün, 2019). Tüm bu süreçlerin sonunda ise bölge seçkinleştirilmiş yani soylulaştırılmıştır.

Fikirtepe'de 2005 yılında 'Yeni Bir Fikirtepe' sloganıyla başlatılan kentsel dönüşüm sürecindeki yeni yapılaşma bölgeyi mekânsal olarak tamamen değiştirirken aynı zamanda 'Fikirtepeliler' mülksüzleştirilerek başka yerlere göç etmelerine neden olmuştur. Bölgenin dokusuna dair kaygılar gözetilmeden sürdürülen kentsel dönüşüm projesi nedeniyle mahallenin kendine has özellikleri kaybolmuştur. Mekânda meydana getirilen bu değişim ise mahalle kimliğinin yok olmasına neden olmuştur. Fikirtepe'nin çehresini değiştiren söz konusu bu kentsel dönüşüm süreci bu bağlamda mekân ve bellek ilişkisini de gündeme getirmiştir. Mahallede başlatılan yeniden inşa sürecinde mekânsal anlamda yapılan değişiklikler burada yaşayanların toplumsal belleği ile ilgili bir yıkıma da neden olmuştur. Burada yaşanan bellek yitimi mahalle ile mahallede yaşayanların ilişkisini de etkilemiştir. Mahallede kentsel dönüşüm çalışmaları ve devamında soylulaştırma süreci başlamadan önce yaşayanlar ile bölgenin yeni yerlileri sosyokültürel ve sosyoekonomik olarak birbirine benzememektedir. Bu durumda söz konusu bu süreçler başlamadan önce mahallede yaşayanların mahalleye kendilerini ait hissetmemelerine neden olmuştur. Mekândaki değişiklikler belleğin unutturma ya da hatırlatma işlevine etki etmektedir. Bu durum da mekân üzerinde yapılan değişikliklerin bireylerin bireysel ve toplumsal belleğe etkisini açıklar niteliktedir.

Bedenin Belleği ve Habitus

Bu çalışmanın dayandığı temel konulardan biri de beden ve bellek arasındaki ilişkidir. Çalışmanın temellendirildiği argüman beden de bir belleği olduğu üzerinedir. Bedenin belleğine ve bedenin bir bellek mekânı olduğuna yönelik tartışmalar literatürde 'habitus' kavramı ile de ilişkilendirilir.

Habitus, Fransız sosyolog Pierre-Felix Bourdieu sosyolojisinin temel kavramlarından biridir. Habitus kavramının en genel tanımı alışkanlıkların bedende cisimleşmesidir. Bourdieu'ya göre beden içinde yaşanan toplumun izlerini taşır. 'Yaşam tarzı' olarak da ifade edilebilecek habitus kavramına göre ortak bir toplumsal sınıfa ya da kültürel çevreye mensup kişiler benzer davranış kalıplarına ve yaşam tarzlarına sahip olur. Bu davranışlar da bedende somutlaşır. Beden bu sayede toplumsal belleğin de taşıyıcısı haline gelir.

Toplumsal olarak inşa edilen habitus bedene sermaye olarak işler ve yeryüzündeki her toplumsal sınıf kendine has bir habitus yaratır (Işık, 1998:16). Habitus ile yaratılan sosyal sermayenin görünür kılındığı

ve somutlaştığı yer ise o topluma mensup bireylerin bedenidir (Demez, 2009: 17). Buradan hareketle göre bedenın biçimi, kullanım tarzı, mimikleri, bedene yansıyan hareketler, bedenın yatkınlığı içinde bulunduğú çevrenin ve toplumun kodlarına göre değışiklik gösterir. Bu bağlamda “Habitus, bir konumun içkin ve bağıntısal özelliklerini bütünleşik bir hayat tarzında, yani insanlar, mekânlar ve pratiklerle ilgili bütünleşik bir tercih dizisini dile getiren can verici ve birleştirici kökendir. Tıpkı kendilerini üreten konumlar gibi, habituslar da farklılaşmış; ama aynı za-manda farklılaştırıcıdır. Farklı farklılaşma ilkelerini hayata geçirir ya da ortak farklılaşma ilkelerini farklı biçimde kullanırlar” (Bourdieu, 2006: 21).

Habitusla birlikte beden içinde bulunduğú çevreye göre tanımlanır. Bedeni geliştiren şey bireyin içinde yaşadığı ve yetiştiğı toplumsal sınıfın ve o sınıfın davranış kalıplarıyla ilgilidir. Habitusu dair her şey bedende karşılık bulur. Habitus kavramı sayesinde beden içinde yetiştiğı çevreye göre tanımlanır. Bourdieu’ya göre;

““Kültür doğaya dönüşür, yani bedene işler, sınıf vücut bulur, beğeni ise sınıfın mevcudiyetine katkıda bulunur: Böylece tüm bedene işleme biçimlerini yöneten bedene işlemiş sınıflandırma ilkesi olarak bedenın fizyolojik ve psikolojik olarak yuttuğı, sindirdiğı ve özümlediğı her şeyi seçer ve değışikliğe uğratar. Bu demek oluyor ki, beden, sınıf beğenisinin farklı şekillerde dışa vurulan en reddedilemez nesneleşmesidir. Aslında bedensel iyeliklerin sınıflar arası dağılımı, gıda tüketimi konusunda kendi toplumsal üretim koşullarının ötesinde sürdürülebilen tercihler ve tabii ki çalışma ve bunun beraberinde getirdiğı boş zaman içindeki beden kullanımları yoluyla belirlenir” (Bourdieu, 2015: 281).”

Bourdieu habitus kavramı üzerinden toplumsal sınıf vurgusu da yapar. Ona göre aynı toplumsal sınıfa mensup bireyler aynı davranış kalıpları sergilerler. Her sınıfın kendine özgü yatkınlıkları, yeme içme, giyinme gibi gündelik yaşam pratikleri olur. Habitusu oluşturan bu yaşam biçimi bedende görünür olur. Bourdieu, sınıf tercihlerinin en açık ve reddedilemez nesneleşmesini beden üzerinden gerçekleştirdiğini söyler (Bourdieu, 2017:281). Bireyin bedeni içinde yaşadığı toplumsal sınıfın kodlarına göre biçimlenir. Bu bağlamda bireyin habitusu aynı zamanda bireyin kimliği haline gelir. Çünkü o bireyler dünyayı çoğunlukla aynı yerden bakarak anlamlandırır. Bu da o toplumsal sınıfta kolektif bir bilinç yaratır.

Bourdieu’un felsefesine göre uzun süre boyunca ortak bir mekânda bulunan bireyler o mekâna ilişkin bir habitus oluşturur. O mekânı diğer mekânlardan ayıran şey ise içinde yaşayan bireylerin o mekâna dair oluşturdıkları habitusla gelişen kolektif bellektir.. Bedende cisimleşen habitus bu sayede bir bellek mekânı olur ve yaşam tarzını yansıttığı toplumun belleğini yansıtır. Toplumun davranış kalıpları bedene işler ve bu davranış eğilimleri genellikle tekrarlanabilir oldukları için unutulmaz. Beden bu yönüyle bir bellek mekânıdır. İçinde yaşanan toplumun belleği habitusla yani bedene yansıyan yatkınlıklarla birlikte bedende somutlaşır ve görünür hale gelir.

Araştırmanın Amacı

Kentsel dönüşüm soyut bir kavram ve somut bir pratik olarak Türkiye’nin gündeminde uzun yıllardır var olan bir olgudur. Esasında kentsel dönüşüm, bir amaç olarak düz anlamıyla oldukça olumlu bir sürece işaret etmektedir; kentsel dönüşüm, çökme ve bozulma olan kentsel mekânın ekonomik, toplumsal, fiziksel ve çevresel koşullarını kapsamlı ve bütünleşik yaklaşımlarla iyileştirmeye yönelik uygulanan strateji ve eylemlerin bütünüdür (Akkar, 2006: 29). Bununla birlikte Türkiye’de uygulama alanında kentsel dönüşümün beraberinde bazı tartışmaları getirdiğı de açıktır. Başta “ticari rant” sorunu olmak üzere devlet erkinin kentsel dönüşüm alanlarındaki habitatı parçalayarak sosyal kontrol mekânizmasını işler kılmaya çalışması kentsel dönüşümün tartışmaya en açık yönüdür.

Çalışmanın amacı, Fikirtepe’de yıllardır devam eden ve henüz tamamlanmamış olan kentsel dönüşüm süreci örneğı üzerinden mekân, bellek ve habitus kavramlarını bir arada ele alınarak söz konusu sürecin bireyler üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Literatürde, kentsel dönüşümle ilgili büyük oranda mekânın

fiziksel dönüşümüne veya sosyo-ekonomik sonuçlarına odaklanan çalışmalar bulunmakta, bununla birlikte dönüşümün toplumsal bellek ve günlük yaşam pratikleri üzerindeki kesişim noktasının ıskalandığı görülmektedir. Araştırma, mekânın bireylerin kimlik oluşumundaki rolünü ve kentsel dönüşümün bu ilişkiyi nasıl dönüştürdüğünü anlamaya yönelik bir çaba sunmaktadır. Çalışmanın alan yazınına katkı sunmayı amaçladığı esas nokta; yerel bir bağlam olarak Fikirtepe’den yola çıkarak, kentsel dönüşümün yalnızca bir mekânın fiziksel dönüşümü olmadığı, aynı zamanda bu dönüşümün bireylerin sosyal bağlarını, aidiyet duygularını ve yaşam biçimlerini yeniden şekillendiren bir süreç olduğunu hatırlatmasıdır. Bu hatırlatma, 2025 yılına gelindiğinde özellikle önemlidir zira bahsi geçen kentsel dönüşüm süreci hala devam etmekte, sorunları ve etkileriyle gazetelere ve akademik çalışmalara konu olmaya devam etmekte, dolayısıyla güncelliğini muhafaza etmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı özetle, Fikirtepe’de yaşanan kentsel dönüşüm sürecinin Fikirtepe ve Fikirtepe halkının habitatu üzerindeki genel etkilerini anlamaya çalışmaktır. Fikirtepe, 6306 sayılı kanun yürürlüğe girdikten sonra pilot bölge olarak ilk kentsel dönüşüm alanı olması dolayısıyla da (Ünver ve Suri, 2020: 12) özel bir öneme sahiptir. Burada yaşanan deneyimin çıktıları; gerek dönüşüm sürecini yöneten devlet ve bürokratik odaklar açısından, gerek dönüşümün uygulayıcısı konumundaki şirketler açısından ve gerekse bu süreçten etkilenen bölge halkı açısından ilk geniş çaplı etkileri içinde barındırmaktadır. Her ne kadar ilk bölge olarak Fikirtepe’nin seçilmesi için 1.derece deprem kuşağında olması, önemli bir lokasyona sahip olması, hisseli parsellerde af yasalarına göre hazırlanan ıslah imar planları uyarınca gelişen bölgelerin varlığı ve imara aykırı yapılanma sonucunda donatı ve altyapı yetersizliğinin bulunması gibi nedenler gösterilmiş olsa da (Ünver ve Suri, 2020: 13) İstanbul’da benzer durumda pek çok farklı alanın bulunduğu göz önüne alındığında, Fikirtepe özelinde bu deneyim ve sürecin beraberinde neleri getirdiği ile neleri götürdüğü anlaşılmaya muhtaçtır.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada, yöntem olarak derinlemesine veri elde etmeyi amaçlayan fenomenolojik araştırma deseni benimsenmiştir. Bilindiği üzere fenomenoloji, bireylerin belirli bir olgu veya deneyim hakkındaki algılarını ve anlamlandırma süreçlerini ortaya çıkarmaya odaklanan bir araştırma yöntemidir. Fenomenoloji; birkaç kişinin bir fenomen veya belli bir kavramla ilgili yaşanmış deneyimlerinin ortak anlamını ortaya çıkaran bir desendir ve bu desende amaç, belli bir olguyu (fenomeni) derinlemesine yaşayan kişilerin deneyimlerinin özünü anlamaktır (Creswell, 2018: 77’den akt. Yalçın, 2022:217). Çalışma kapsamında bu yaklaşım, Fikirtepe’deki kentsel dönüşüm sürecinin bireylerin yaşam biçimleri, mekânsal aidiyetleri ve toplumsal belleği üzerindeki etkilerini derinlemesine anlamak için uygun bir araç sunmaktadır. Çalışmanın temel amacı bireylerin dönüşüm sürecine ilişkin öznel algılarını ve bu süreçte yaşadıkları deneyimleri ortaya çıkarmak olduğundan, fenomenolojik desen, katılımcıların bireysel anlatımları üzerinden olgunun farklı boyutlarını keşfetme imkânı sağlamaktadır.

Çalışma kapsamında, bireyi merkeze alan bir bakışla kentsel dönüşüm öncesi Fikirtepe’nin içinde bulunduğu toplumsal yapı ile dönüşüm süreci ve dönüşüm sonrası meydana gelen değişimler izlenmeye çalışılmış, bu bağlamda da kentsel dönüşüm sürecinden önce uzun yıllar bölgede yaşayan farklı yaş, cinsiyet, eğitim durumu ve mesleklere sahip beş katılımcı örneklem grubu olarak seçilerek kendileriyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmede, nitel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırmada verilerin toplanmasına olanak tanıyan görüşme biçimlerini üç başlıkta toplamak mümkündür; yapılandırılmış, yarı yapılandırılmış ve yapılandırılmamış görüşme. Yapılandırılmış görüşmede önceden hazırlanmış standart sorular ve soruların sınırları içinde kalınması gerekiyken yapılandırılmamış görüşmede önceden hazırlık yapılmaksızın açık uçlu sorular vasıtasıyla veri elde edilmeye çalışılmaktadır (Güldü, t.b). Yarı yapılandırılmış görüşme ise diğer iki yöntemin karmasından oluşmakta,

önceden hazırlanmış sorularla katılımcılar belirli bir sınır dahilinde tutulmaya çalışılırken görüşmenin akışına göre yeni soru ve yanıtlarla görüşme içeriği zenginleştirilmektedir. Bu nedenle çalışmada yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmış ve kentsel dönüşüm süreci öncesinde Fikirtepe’de yaşayan kişilerin duygu ve düşünce dünyaları ile ruhsal ve fiziksel çevrelerinde yaşanan değişimler anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu değişimi anlama çabasının ise çalışmanın ilk bölümünde değinilen bellek, mekân ve habitus kavramlarıyla yakından ilişkili olduğu açıktır.

Çalışma kapsamında üçü erkek, ikisi kadın olmak üzere toplam beş kişiyle görüşülmüştür. Bu kapsamda katılımcılar, amaçlı örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Amaçlı örnekleme, belirli bir konuda derinlemesine bilgi sunabilecek bireylerin seçilmesine olanak tanımaktadır. Çalışma kapsamında seçilen 5 kişi, Fikirtepe’de kentsel dönüşüm sürecinden önce de uzun yıllar orada yaşamış, farklı yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi ve sosyo-ekonomik statüden bireylerden oluşmaktadır. Bu çeşitlilik, kentsel dönüşümün bireyler üzerindeki etkilerini farklı perspektiflerden anlamayı mümkün kılmayı amaçlamış, katılımcıların ilgili değişim ve dönüşüm sürecini kendi mevcut koşulları ve düşünce dünyaları itibarıyla nasıl ve hangi yönlerden farklı deneyimlendiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Örneklem grubunun sınırlı sayıda katılımcı ile tutulması, bireylerin yaşam deneyimlerini daha detaylı analiz etmeye ve bu deneyimlerin mekân, bellek ve habitus bağlamındaki anlamlarını tutarlı bir biçimde ve daha net bir şekilde ortaya koymaya olanak tanımıştır. Yaşları 25-45 arasında değişen katılımcıların görüşleri çalışmanın geri kalanında K1, K2, K3, K4 ve K5 şeklinde aktarılmıştır.

Çalışmada, amaca yönelik olarak şu üç temel boyut etrafında şekillendirilmiştir: Kentsel dönüşüm öncesi Fikirtepe’ye dair deneyimler, dönüşüm sürecine yönelik algılar ve dönüşüm sonrası yaşam biçiminde ve bireyin iç dünyasında meydana gelen deneyimler. Bu kapsamda konu edinilen temel araştırma sorusu, “Kentsel dönüşüm süreci, Fikirtepe’de yaşayan bireylerin mekân, bellek ve habitus bağlamındaki algılarını, aidiyet duygularını ve yaşam biçimlerini nasıl etkilemiştir?” sorusudur. Araştırma sorusunu güçlendirecek ve ek yanıtlarla besleyecek olan alt araştırma sorularını ise şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Kentsel dönüşüm öncesinde Fikirtepe’deki toplumsal yapının temel dinamikleri nelerdir ve bu yapı bireylerin günlük yaşam pratiklerine nasıl yansımıştır?
2. Kentsel dönüşüm süreci, bireylerin mekâna yönelik algılarında ve aidiyet duygularında hangi değişimlere yol açmıştır?
3. Fikirtepe’deki kentsel dönüşüm, toplumsal bellek üzerinde nasıl bir etki yaratmıştır?
4. Katılımcıların dönüşüm sonrası yaşam pratikleri ve sosyal ilişkileri, dönüşüm öncesine kıyasla nasıl bir farklılık göstermektedir?
5. Mekânın fiziksel ve sosyal dönüşümünün habitus kavramı üzerinden bireylerin davranışları ve kimlikleri üzerindeki etkisi nasıl açıklanabilir?

İlgili amaca yönelik yanıtların alınması ve değerlendirilmesi amacıyla görüşmede katılımcılara yöneltilen sorular ise şunlardır;

1. İletişim açısından Fikirtepe’de yaşamak aile, komşuluk ve mahalle kültürünü nasıl etkiledi? Siz kendinizi bu ilişkiler içerisinde nasıl hissediyordunuz?
2. Fikirtepe ve “Fikirtepelilik” deyince ne anlıyor, ne hissediyorsunuz?
3. Fikirtepe’de büyümek ve yaşamak size neler kattı, aidiyet duygunuzu nasıl etkiledi?
4. Kentsel dönüşüm sürecinde neler yaşadınız, bu süreç size neler hissettirdi?
5. Kentsel dönüşüm sürecinin sonunda kendinizi daha mutlu sayıyor musunuz? Sizce bu süreç orada yaşayan insanlara mutluluk getirdi mi?

Araştırmanın veri toplama sürecine İstanbul Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu’nun 02.09.2024 tarih ve 09 sayılı toplantısından onay alındıktan sonra başlanmıştır. Katılımcılardan araştırmaya katılmayı kabul ettiklerine dair onam formu imzası alınmıştır.

Bulgular

Fikirtepe; İstanbul Anadolu Yakası içerisinde, Kadıköy ilçesine bağlı, Eğitim ve Dumlupınar mahallelerini de kapsayan ve esasen Mandıra Caddesi ile Hızır Bey caddesi arasında kalan bölgenin adıdır. Konum itibarıyla oldukça merkezi bir bölgede bulunan Fikirtepe, bu yönüyle özellikle 1975 sonrası yoğun göç alarak İstanbul'un adı bilinen bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bu bilinirlikte Fikirtepe'nin kendine özgü yanı önemli bir rol oynamaktadır. Katılımcılar, Fikirtepe'nin kendi özgü yanını, çalışma kapsamında kendilerine yöneltilen ilk soru olan "İletişim açısından Fikirtepe'de yaşamak aile, komşuluk ve mahalle kültürünü nasıl etkiledi? Siz kendinizi bu ilişkiler içerisinde nasıl hissediyordunuz?" sorusuna verdikleri yanıtla ilişkili olarak şu şekilde özetlemişlerdir:

"Ailelerimiz bizi korkarak büyüttü. Onlar açısından sokaklar tehlikeliydi ama içinde olunca öyle gelmiyordu, bizim açımızdan sorun yoktu. Biz geniş bir aile gibiydik mahallede. İstedğimiz evin kapısını çalar yemeğini yerdik. Çocuklar ve gençler kalabalık gruplar oluşturur ama bir olay olduğunda tek bir kişi gibi hareket ederdik. Fikirtepe'de her şey vardı. Özellikle illegal işler; hırsızlık, uyuşturucu, çeteleşme... Eskiden gecekondularda olup bitenler şimdilerde büyük rezidanslarda oluyor. Aslında suç yine var. Sadece sokakta değil de evin içinde işleniyor" (K1)

"Biz kapısı olan ama kapısı hiç kapalı olmayan apartmanlarda, gecekondularda büyüdük, samimi ortamdı yani kendimi güvende hissediyordum Fikirtepe karanlık yönüyle de öne çıkan bir yerdi. Özellikle gençler için pek tekin bir yer değildi." (K2)

"Çocuklarımı oradaki komşularıyla büyüttüm hep. Hep dışarıda sokaklarda bir aradaydık. Onun dışında da birbirimizin evlerinde. Çok dostum oldu orada hiç yabancılik çekmedim memleketten büyük şehre gelen biri olarak. Fikirtepe dışardan tehlikeli gibi görünen bir mahalleydi ama ben kendimi hep güvende hissettim." (K3)

"Evden çıkınca sokak sokak tüm esnafı, mahalleliyi tanımak, çoğuyla selamlaşmak, büyük bir aidiyet hissi... Sanki metropolün içinde kendi halimizde bir kasabadaymışçasına geçti çocukluğumuz" (K4)

"Büyük bir mahalleyi sanki tek bir sokakmış gibi düşünün. Yani herkes herkesi ya tanır, ya onu tanıyanı tanır, bir şekilde ortak bir nokta bulunur. Koloni gibi aslında. Köylerde görülen durumları şehrin göbeğinde yaşadık biz. Belki başkalarına garip gelebilir ama bunun içinde dostluk var, komşuluk var, dayanışma var, paylaşma var. Fikirtepe insanlarda genellikle olumsuz çağrışımlar yapar. Bu büyük ölçüde doğrudur da. Fikirtepe'de suç ya da suçlu yoktu diyemem ama dosta güven düşmana korku veren cinsten bir korumacılık da vardı. Bütün mahalle buna dahil. Yani biri hırsızlık yapmışsa bile o bizim mahallenin hırsızıydı. Şimdi mahallenin bir kimliği yok. Herkes istediği gibi girip çıkıyor. İlegal işleri zenginler yapıyor." (K5)

Katılımcılar, Fikirtepe'nin dışarıdan tehlikeli bir yer olarak algılanmasına karşın, mahalle sakinleri arasında güçlü bir topluluk dinamiği olduğunu ifade etmişlerdir. Bu dinamiğin farklı ve daha geniş bir tanımlamasını katılımcılar, "Fikirtepe ve "Fikirtepelilik" deyince ne anlıyor, ne hissediyorsunuz?" sorusuna verdikleri yanıtlarla vermişlerdir:

"Artık orada oturmuyor olsak da biz Fikirtepeliyiz hala. Yani sorduklarında böyle cevap veriyoruz. Hani memleket nere derler ya bizde, ben aslen Orduluyum ama önce Fikirtepeliyim diyorum. Şimdi oturduğum yerde (Ümraniye) kimseyle gerekmedikçe görüşmüyorum. Hiçbir komşumu tanımıyorum. Fazla da aramıyorum açıkçası, Fikirtepe'de olduğu gibi olmayacak çünkü. Eskiden uyduğum kurallar vardı, mesela büyüklerimizin olduğu bir sokakta elde sigara gezmezdik. Şimdi umurumda değil, daha rahat davranıyorum. Farklı yerlere dağılmış olsak da hala Fikirtepe'den arkadaşlarla bir araya geliyoruz" (K1)

“Fikirtepelilik bizim için bir üst kimlik gibi aslında. Yani bizim orada sağ, sol, orali buralı yoktu pek. Herkes Fikirtepe’liydi. Fikirtepe’de olan arkadaşlık, birliktelik şimdi oturduğumuz yerde yok. Ailem buradaki komşuları da bilir ama ben pek kimseyi tanımıyorum. Alıştım da zaten bu duruma. O günler hatıra gibi artık” (K2)

“Fikirtepe’den ayrılınca kendimi boşluğa düşmüş gibi hissettim. Düşünün yıllar yılı bir düzeniniz var, o düzen bozuluyor. Sonra aynısını kurmak zor, gittiğiniz yere alışmak zor, belki çok yakın bir yere gidiyorsunuz mesafe olarak ama arada dağlar kadar fark var” (K3)

“Bizim üniversitede (Marmara Üniversitesi) siyasi açıdan sağ grupların çok etkin olmasının nedeni Fikirtepe’dir aslında. Ne zaman bir olay olsa oradan onlarca kişi gelirdi, adeta üniversite koruma altındaydı. Orada okuyan herkes de bunu bilirdi. Düşünün bir mahalle, koskoca üniversitenin siyasi yapısında belirgin rol oynuyor. İyidir kötüdür ayrı mesela ama bence eşine çok rastlanır bir durum değil bu. Hani böyle bir yerde yaşadıkten sonra diğer yerlerde insan bir garip hissediyor. Olumlu ve olumsuz yanlarıyla kendine has bir yeri orası çünkü.” (K4)

“Fikirtepe’nin sokaklarında büyümüş, oranın suyunu içmiş birisi için Fikirtepe’lilik çok önemlidir. Yani yüksek bir aidiyet ve sahiplenme var. Bu o zamanlar daha güçlüydü doğal olarak ama şimdi bile sürüyor. Mesela biriyle yeni tanışıyoruz diyelim, konuşmanın bir yerinde Fikirtepe geçtiği zaman hemen yakınlık olur, samimiyet olur. Zaten illa ortak tanıdık birileri de çıkar. Hemşeri olmak gibi yani. Herkes kendi yaşadığı yerin özel olduğunu düşünür ama Fikirtepe sahiden özel bir yerd. İçinde her şeyi barındıran bir yerd. İyisiyle kötüsüyle. Bu yüzden de insanı büyüttü, yol gösterirdi. Şimdi düşünün böyle bir yerden farklı bir yere gidiyorsunuz. O zaman o yeni yer o kadar boş, o kadar anlamsız geliyor ki insana...” (K5)

Katılımcılar, Fikirtepe’yi yalnızca bir yaşam alanı olarak değil, aynı zamanda bir kimlik ve aidiyet kaynağı olarak betimlemektedirler. Bununla ilintili olarak, çalışma kapsamında ele alınan temel kavramlardan biri olan bellek ve onun mekân ile ilişkisi, Fikirtepe özelinde de öne çıkan temel unsurlardan biridir. Bu kapsamda, ilgili ilişkinin dinamiklerinin daha iyi anlaşılabilmesi adına katılımcılara “Fikirtepe’de büyümek ve yaşamak size neler kattı, aidiyet duygunuzu nasıl etkiledi?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılar bu soruya şu şekilde yanıt vermişlerdir:

“Fikirtepe bana ne kattı diye soracak olursan, derim ki Fikirtepe bana her şeyi öğretti. Ben her şeyi gördüm, her şeyi yaşadım derim. Kimse beni kandıramaz, beni aldatamaz, bana oyun oynayamaz derim. Biz zaten bunların alasını görmüşüz kendi mahallemizde. Bir okul gibi, bir öğretmen gibi gösterdi bize bunu Fikirtepe.” (K1)

“Bizi ailemiz kadar en az Fikirtepe büyüttü. Küçük yaşlardan itibaren ya görürüz, ya duyarız. Belki daha geç öğrenmemiz gereken şeyleri biz küçük yaşlarda öğrendik. Ama iyi oldu. Erken olgunlaştırdı bu durum beni. Yani çok tecrübe kattı o hareketli yaşam bana. Hayatın olumsuz yanlarına hazırlıklı olmayı öğretti mesela.” (K2)

“Bizim mahallenin gençleri Fikirtepe’ye çok bağlıydı. Bu da bizim gibi daha orta yaşta olan insanları güvende hissettiriyordu. Yani eşya taşınacak mesela, ya da bir iş yapılması lazım, illa yardım edecek birilerini bulurduk. Delikanlılık, mertlik, dostluk, komşuluk... Bunları gördük biz hep orada. Mahalleden ayrılınca uzun süre kendimi boşlukta hissettim.” (K3)

“Aslında Fikirtepe bir yönüyle mücadelecı bir yerd. Yani hayat zordu, geçim sıkıntısı vardı, gelir durumu düşük insanlar yaşardı. Ama tam da bu sebepten dayanışma vardı. Paylaşma vardı. İnsanın kendini dışarda tutması pek mümkün değildi bu yüzden.” (K4)

“Fikirtepe’de yaşamış ya da özellikle büyümüş herkes mahallenin kurallarını, argo tabirle raconunu bilir, buna göre davranır. Mesela birisi bir konuda yardım mı gördü, o da etmek zorunda. Onun bir sorunu, bir zorluğu mu oldu, ya da ne bileyim kavga oldu mesela, diğerinin olduğu zaman da o koşmalı. Böyle kurallar

vardı yazısız. Bu yüzden herkes kendisine çekidüzen vermeye çalışırdı. Biraz çelişkili de bir yerdi tabii, mesela adam uyuşturucu kullanır sorun edilmez ama aynı adam mahalleden birine yanlış yapsın hemen dışlanırdı. Kendine ait kuralların, kendine ait değerlerin olduğu bir yerdi Fikirtepe. Zaten bu yüzden bizi biz yapan önemli şeylerden biridir.” (K5)

Katılımcı yanıtları kentsel dönüşüm süreci öncesinde Fikirtepe’nin toplumsal dayanışma ve yardımlaşma kültürünün güçlü bir şekilde hissedildiği, Fikirtepe’de mahalle sakinleri arasındaki karşılıklı destek ve komşuluk ilişkilerinin bireylerde güvenlik ve aidiyet duygusunu güçlendirdiği ve Fikirtepe’nin yalnızca bir mekân olarak değil, aynı zamanda bir "hayat okulu" olarak algılandığını göstermektedir. Bununla bağlantılı olarak, bu olguyu derinden etkileyen bir pratik olan kentsel dönüşümün katılımcılar üzerinde nasıl bir etkiye sahip olduğunu anlamak amacıyla katılımcılara, “Kentsel dönüşüm sürecinde neler yaşadınız, bu süreç size neler hissettirdi?” sorusu yöneltmiştir:

“Kentsel dönüşümü biz hiç istemedik aslında. Yani gençler istemedi bunu. Ama büyüklerimiz buna tamam dedikten sonra bize de laf düşmez dedik. Biz gerekirse direnir yine yıktırmazdık evlerimizi. Ama ataya, babaya olan saygıdan kabul etmek zorunda kaldık. Kirliliği de yapıldı bu süreçte. Evlerini bırakmak istemeyenler vardı parayla, hayalle ikna edildiler. Hatta bu iş bir piyasaya dönmüştü bir zaman sonra. Komisyoncular ortaya çıktı. Aldığı imza karşılığı para alanlar oldu. Biliyoruz bunların hepsini biz”. (K1)

“Kentsel dönüşüm paranın insanın maneviyatını nasıl değiştirdiğinin, nasıl yıktığının güzel bir örneğidir aslında. Çok da şaşırdım aslında o süreçte çünkü 30 senedir oturduğumuz evden ev sahibi 1 ay gibi bir sürede zorla çıkardı bizi. Başta ne yapacağımızı bilemedik, ne ayrılmak istedik aslında mahalleden ne de başka bir yere uyum sağlayabiliriz diye düşündük. Ama yapacak bir şey yoktu. Tabii başka yere gidince kira, giderler arttı.” (K2)

“Gençliğimde eşimle çalışıp kiracı olduğumuz evi satın almıştık. Sonra kentsel dönüşüm gelince evi teslim ettik mecbur daha iyisine döneceğiz umuduyla. Akrabaların evinde kaldık uzunca. Sonrasına daha iyisine de döndük dönmesine ama eşimden ziyade özellikle ben yapamadım. Tüm komşularım memlekete dönmüş ya da taşınmıştı. Yeni komşularımın hiçbirini tanı mıyordum bile. Zaten genellikle genç çalışanlardı. Öğrenciler çoktu, pek aile yoktu. Biraz denedim ama yapamadım. Oradaki daireyi kiraya verip biz başka yere taşındık. Yani ev daha iyi oldu mu oldu ama işin doğrusu eski tadı kalmadı oraların” (K3)

“Biz ailemle ben doğduğumdan beri aynı evde kiracı olarak yaşıyorduk. 18 yaşında da hep hedeflediğim gibi evimize çok yakın olan Marmara Üniversitesi’ni kazanıp yine aile evimden gidip gelmeye başladım. O dönem tanıdıklarımızdan duyuyorduk ‘Şunlar da kentsel dönüşüm için evden çıkarılmış, bunların da evi kentsel dönüşüme girmiş’ gibi sözleri. Ancak bize de bu kadar hızlı gelmesini hiç bekle miyorduk. Bizim bulunduğumuz sokaktaki evler de arka arkaya inşaata alınınca korkup ev bakmaya başlamıştık. Ancak babamlar İstanbul’un başka bir semtindeki kiralara karşılayacak durumda değildi. Onlar memlekete dönme kararı aldı ben de okulun yurduna yerleştim. Mezun olunca da artık kendi maaşım ile İstanbul’un farklı semtlerinde yaşamaya başladım. Fikirtepe’den kendi isteğimizle değil de bir nevi zorla çıkartılmak bize zorunlu göç ediyoruz gibi hissettirdi. Tüm komşu ve arkadaşlarımız bambaşka yerlere dağıldı, o eski bağlar da zayıfladı, çoğu koptu hatta. Bizim büyüdüğümüz semt artık oradaki fiyatları karşılayabilenlerin, bizden çok başka bir profilin semti. (K4)

“Kentsel dönüşüm benim ve bence yıllarını orada geçirmiş herkes için derin bir ah çekmek gibi aslında. Ben niyetin iyi olduğunu düşünmek istiyorum, yani evlerin yenilenmesi, risklerin giderilmesi... Buna bir itirazım yok ama bu iş o kadar uzun sürede, o kadar sistemsiz, o kadar düşüncesiz bir şekilde ilerledi ki sonunda ne Fikirtepe kaldı, ne biz kaldık. Yani bence orada bir kültür yok oldu aslında. Günahıyla sevabıyla, eğrisiyle doğrusuyla orada bir yaşam vardı, birliktelik vardı. Eskisinin yerine binalar dikildi ama sanki o binaların içinde ruh yok gibi geliyor bana, yapay geliyor.” (K5)

Katılımcılar, yanıtlarında kentsel dönüşüm süreciyle birlikte yalnızca fiziksel mekânın değil, aynı zamanda bir kültürün ve topluluk ruhunun da kaybolduğunu dile getirme hususunda ortak bir tutum geliştirmişlerdir. Kentsel dönüşüm öncesi beklentiler ile sürecin işleyişi ve dönüşüm sonrası gerçeklik arasındaki çelişkilerin de bu tutum üzerinde baskın bir rol oynadığını göstermektedir. Bu bağlamda, ilgili dönüşüm süreci henüz bütünüyle tamamlanmamış olsa da, tamamlandığı kadarının katılımcıların duygu ve düşünce dünyalarında nasıl bir yere konumlandığının anlaşılabilmesi adına katılımcılara, “Kentsel dönüşüm sürecinin sonunda kendinizi daha mutlu sayıyor musunuz? Sizce bu süreç orada yaşayan insanlara mutluluk getirdi mi?” sorusu yöneltilmiştir. Katılımcılar bu soruya şu şekilde yanıt vermişlerdir:

“Kesinlikle mutluluk getirmedi, kirada olanlara zaten getirmedi ama ev sahiplerine de getirmedi. Ne oturabildiler orada, ne satabildiler. Ha köşeyi dönenler oldu mu oldu ama sayıları az. Çoğu kişi mutsuz olmuştur bu dönüşümden.” (K1)

“Benim bazı konularda şikayetlerim vardı, bu yüzden aslında olumlu bakıyordum dönüşüm işine. Ama iyi yürümedi, beklediğim gibi de sonuçlanmadı. Belki daha sistemli bir iş olsaydı mutluluk getirdi derdim ama bu haliyle getirmedi.” (K2)

“Kentsel dönüşümde bizim evimiz yenilendi, baktığında değeri arttı. Ama kişisel olarak daha mutlu oldum diyemem, tüm düzenimiz değişti sonuçta. Şimdi orada bir mahalle yok, sorsan eski mahalleimde eski komşularımla olmak istiyorum derim. (K3)”

“Bence oralı olan insanlara mutluluk getirmedi. Tabi orada değerli arsalarla sahip olan ve evi için 3-4 daire verilen insanların hayatı değişmiş olabilir. Ancak yine de bir semtin ruhunu söküp almaktı bu, herkes ‘daha farklı, daha iyi yapılabilirdi’ diye konuştu o dönem. Zaten adı bile farklı artık biz Fikirtepeliyiz orası ise artık rezidans semti Yenitepe” (K4)

“Söylenen şeylerle yapılan şeyler farklı oldu. İşin sadece inşaat boyutuna odaklanıldı. Böyle olunca da aslında bir komşuluk kültürü, bir mahalle kültürü yok oldu. Arada büyük para kazananlar dışında kimseye mutluluk getirmedi kentsel dönüşüm bence. Sonrasında zaten farklı yerlerde de benzer sorunlar yaşandı. Para önemsendi çünkü hep, insan değil.” (K5)

Katılımcı ifadeleri, kentsel dönüşüm sürecinin bireyler üzerinde yarattığı etkilerin büyük ölçüde olumsuz olduğunu ve sürecin genel anlamda bir memnuniyetsizlik yarattığını göstermektedir. Katılımcı görüşleri, Fikirtepe’de oturan ve kentsel dönüşüm süreciyle buradan taşınmak zorunda kalan insanların sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda önemli kayıplara uğradıkları konusunda ortaklaşmaktadır.

Tartışma

Çalışma kapsamında elde edilen bulgular ışığında Fikirtepe’de kentsel dönüşüm sürecinin yalnızca mekânın fiziki dönüşümünü değil; bireylerin toplumsal ilişkilerinin, mekân ve bellekle kurdukları ilişkilerin, dolayısıyla kendileriyle kurdukları ilişkinin dönüşümünü beraberinde getirdiği net bir biçimde anlaşılmaktadır. Fikirtepe örneğinde olduğu gibi bu ve benzeri dönüşüm süreçleri sıklıkla toplumsal bağların zayıflaması, mahalle kültürünün kaybolması ve aidiyet duygusunun zedelenmesi gibi önemli sosyal ve kültürel sorunlara yol açabilmektedir. Katılımcıların ifadelerinden hareketle, dönüşüm sürecinde planlama eksiklikleri, adaletsizlik algısı ve sosyo-kültürel yapıların ihmal edilmesinin, bireylerde genel memnuniyetsizlik, hayal kırıklığı ve anlam kayması yarattığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, bu ve benzeri süreçlerin, bireylerin kültürel yaşamlarını yeniden şekillendiren çok boyutlu bir dönüşüm olduğunu hatırlamak gerekir.

İlk olarak, bir mekân olarak Fikirtepe’nin “karanlık bir yönünün” bulunduğunu; orada yaşamış, orada büyümüş kişilerin ortak anlatımlarından hareketle bölgede yasa dışı birtakım faaliyetlerin yaşandığını, bir noktada bu durumun olağan kabul edilmeye başlandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda, daha önce değinildiği üzere söz konusu değişimin itici unsurlarından biri olarak karşımıza “soylulaştırma” gayesi çıkar.

Kent merkezinde yaşayan düşük gelirli grupların, kentsel dönüşüm sonrası orta ve üst gelirli gruplarla yer değiştirmesi olarak soylulaştırma amacının, 2007 yılında “Kentsel Dönüşüm Alanı” olarak ilan edilen bölgenin seçilmesinde de önemli bir unsur olarak öne çıkar. Benzer bir saptama, 2016 yılında Kentsel Strateji tarafından yürütülen Fikirtepe: Projeyi Yeniden Düşünmek adlı çalışmada Sosyal Etki Değerlendirmesi bağlamında raporlanmıştır. Sosyal Etki Değerlendirmesi, etkileyen ve etkilenenler arasındaki etkileşim sürecinde ortaya çıkan yaşam ve mekân ilişkili etkilerin, olası olumsuz sonuçlarının minimize edilmesi için kapsamlı ve katılımcı bir yönetim sürecidir. Etkileşim sürecinin sosyal ve mekânsal değişime duyarlı hale getirilmesi için, SED raporları özellikle karar alıcıları yönlendirmeyi amaçlayan bir dokümandır (Göksu, F. 2013). Adı geçen çalışmada da güvensizleşme ve sahipsizleşme olguları katılımcılar tarafından benzer şekilde dile getirilmiştir. Kentsel dönüşüm sürecinde Fikirtepe’de mülk sahipleri ve kiracılar, sürecin çeşitli safhalarında evlerini boşaltıp Fikirtepe’de ya da çevre semtlerde farklı konutlara yerleşmiş, Fikirtepe’de “terk edilmiş konutlar” sorunu oluşmaya başlamış, Fikirtepeliler içinse Fikirtepe artık iyice “tehlikeli” ve “sahipsiz” bir mekân haline gelmiş, yıkık-dökük, “sahipsiz konutlar,” sığınmacılar, madde bağımlıları, evsizler, Güneydoğu ve Doğu Anadolu’dan gelen mevsimlik işçiler gibi başka gruplar tarafından da “sahiplenilmiş,” dolayısıyla sosyal dokuda gerilimli ilişkiler oluşmasına sebebiyet vermiştir (Kentsel Strateji, 2016).

Katılımcı deneyim ve gözlemlerinden hareketle, soylulaştırma amacının yalnızca mimari açıdan modernizasyon ile sınırlı kaldığı, suç ve suçla ilintili olguların yalnızca biçim değiştirerek varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir. Bununla birlikte, dönüşüm öncesi Fikirtepe’nin, olumsuz nitelikleri kendi iç kültüründe daha olumlu değerlerin potasında eriten bir yapıda olduğunu, bu durumun Robert Ezra Park’ın Chicago şehrinde bazı gruplar için yaptığı “ilkel topluluklar” benzetmesiyle de örtüştüğünü söylemek mümkündür. Park, bu ilkeliliği iletişim ve ilişkilerin niteliği açısından ele alarak küçük grupların var olma mücadelesinde ortaklaşa hareketi olarak tanımlar (Park, 1925: 36). Bu küçük gruplar kendi aralarında arkadaşlık, dostluk, komşuluk, ittifak, akrabalık, ticaret gibi farklı yollarla bağlantılar kurmakta ve birlikte diğer gruplarla, şehrin geri kalanıyla ve hayatın bizzat kendisiyle mücadele etmenin yöntemlerini geliştirmektedirler. Kentsel dönüşüm öncesi Fikirtepe’de böylesi bir doğal organizasyonun biçimlendiğini söylemek mümkündür. Hiç şüphesiz bu organizasyonun gelişiminde bölgenin merkezlerden ayrılan yönlerinin payı büyüktür. Çoğunluğu gecekondu ya da tek/çift katlı müstakil evlerden oluşan Fikirtepe’nin coğrafyası daha ziyade kırsal alanlarda görülen bu yaşama biçimini olanaklı kılmıştır. Öte yandan, Fikirtepe’li olmak, bireyin yaşamında aile, komşu ve mahalle gibi kavramların üstünde yer alarak bu kavramların algılanışını da dönüştürmüştür. Kentsel dönüşüm öncesi Fikirtepe, oraya dışarıdan bakan değil, orada yaşayan insanlar tarafından sıcak ve samimi bir “kurtarılmış alan” olarak görülmektedir.

Fikirtepe, barındırdığı farklılıklar ve güçlü temaslar itibarıyla yaşam deneyimini biçimlendirici bir mekân olma özelliğini taşıdığı anlaşılmaktadır. Sosyal ilişkilerden giyim kuşama, konuşulan dilden kolektif düşünce dünyasına değin bir dizi farklı ve yaşamsal unsur üzerinde mekân– bellek ilişkisinin doğrudan gözlemlenebildiği özel bir alan olarak öne çıkmaktadır. Denebilir ki Fikirtepe, kişisel bellek ile kolektif bellek kavramlarının kesişim noktasında durmaktadır. Gerek bireylerin kendi belleklerinde, kendi deneyimlerinde, kendi hayatlarında oldukça özel bir konumda bulunan Fikirtepe ve Fikirtepelilik, aynı zamanda kolektif bellek açısından da yoğun anlamlara sahiptir. Fikirtepe’de sokak kapısının önü de evin bir uzantısıdır; mahalleli bu şekilde mahalleyi görmekte, açık havada bulunmakta, insanları izlemektedir ve bu ev içi bir faaliyet olmanın yanında, aynı zamanda bir sosyalleşme aracıdır ve kapının önü hem evdekilerin hem de mahallelinin alanıdır (Duman, 2014: 108’den akt. Özkul ve Aydın, 2019: 86) Bu bağlamda Edward Soja’nın “sosyo mekânsal diyalektik” kavramını anımsamak önemlidir; Soja’ya göre topluluklar mekânlara, mekânlar ise topluluklara şekil verebilir. Fikirtepe ve Fikirtepelilik arasında böylesi bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Fakat dönüşüm sonrası yeniden şekillenme, Soja’nın belirttiği diyalektik sürecin olumlu bir örneğini sunmaktan çok, daha fazla çelişki, dengesizlik ve kopuşların yaşandığı bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sürecin başladığı yıllardan (2007) itibaren bölgenin yapısında zamanla değişime uğrayan olguları şu şekilde toplamak mümkündür; Nitelsiz konut dokuları, konfor koşullarının noksanlığı, bakımsızlık, sefilik, boş-terkedilmiş-kullanılmayan evler, yüksek oranda kiracılık, çöp dolu sokaklar, kontrolsüz ve çıkmaz sokakların varlığı, geleneksel bir mahalle dokusunun bulunmayışı (Kaba, Şahin ve Tekin: 2019). Denilebilir ki kentsel dönüşüm ile hedeflenen yapısal değişiklikler (yapı stoku bakımından) kişisel ve sosyal yapılarda da değişimi, ilişkilerin parçalanmasını, kimlik erozyonunu, aidiyet duygusunun yara almasını ve sosyo-kültürel dönüşümü beraberinde getirmiştir. Ayrıca sistemsiz ve plansız bir kentsel dönüşüm süreci Fikirtepelileri şehrin dışına veya ‘gecekondu’ mahallelerine yerleşmeye itmiş, bu durum Fikirtepeliler tarafından “bizi vatanımızdan, şehrimizden kovuyorlar” şeklinde algılanmıştır (Kentsel Strateji, 2016).

Bir başka önemli nokta ise, dönüşüm sürecinde ortaya çıkan ticari rant kaygısının bölgede deyim yerindeyse “bozguncu” insan tipini ortaya çıkarmış olmasının, mülk sahiplerinin yerlerini terk etmeleri için şirketlerle de iş birliği içerisinde bulunan kişiler bölgenin hakim değerlerinden “dayanışma” ruhunda gedikler açmasıdır. Köseoğlu ve Sönmez’in ifadeleriyle (2022: 1974) bir gayrimenkul projesini geliştirebilecek nitelikleri taşımayan ve Fikirtepeliler tarafından “çantacılar” olarak isimlendirilen manipülatörler de ranttan pay alabilmek için dönüşüm sürecine dahil olmuşlar, hak sahipleriyle imzaladıkları sözleşmelerden doğan hakları geliştiricilere satan bu manipülatörler; hak sahiplerini ikna edebilmek için imtiyazlı sözleşme oranları ve nakit para teklif ederek ya da kimi hak sahipleriyle gizli anlaşmalar imzalayarak süreci çözüm-süzlüğe sürüklemiştir. Bu noktadan hareketle Fikirtepe hakkında şu yorumu yapmak mümkündür; Fikirtepe, birbirinden çok farklı bireyleri, türlü türlü yaşam biçimlerini, alışkanlıklarını ve değerlerini aynı mekâna doldurmuş ve burada kurulan yaşam insan psikolojisi üzerinde etkili olarak kendine özgü bir kişilik tipi yaratmıştır (Özdemir, 2010: 55). Bu kişilik tipinin çerçevesinde grup normları belirgin bir rol oynamaktadır. Küçük ölçekli kişisel sapmalar olmakla birlikte çoğunlukla Fikirtepe’de yaşamak için buranın habitatına uyum sağlamanın, grup normlarına uygun yaşamanın büyük payı vardır.

Dışlanmanın ve dışlanma korkusunun grup içinde önemli bir sosyal denetim mekânizması olarak işlediği, bunun da doğal olarak bireyin habitus’u üzerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle 1980 sonrasına siyasal örgütlenmenin sosyal örgütlenmenin gerisinde kaldığı Fikirtepe, bireye belirli bir politik bilinçlenme getirmemekle birlikte hâkim ideolojileri besleme ve yeniden üretme alanı olarak ortaya çıkar. Buna paralel olarak mahalle baskısının da büyük oranda hissedildiği bölgede farklı grupların kendilerine mikro iktidar alanları sağladığı, bu iktidar alanlarına hâkim ayrı ayrı grupların oluştuğu, bu grupların zaman zaman kendi içlerinde anlaşmazlığa düştüğü fakat “dış dünya” ile ilgili yaşanan sorunlarda bir aradalığın sağlanabildiği bir yer olarak görülmektedir. Öte yandan kentsel dönüşüm sürecinin Fikirtepe’nin habitatı üzerinde yıkıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Fikirtepe’de kentsel dönüşüm, dönüşüme neden olan iyi niyetli amaçların yaşananlar ve yitirilenler karşısında giderek zayıfladığı bir sürece tekabül eder. Bu süreçte bellek ve mekân onulmaz yaralar almış, buna paralel olarak bireyin günlük yaşam pratikleri üzerinde şaşkınlıklarla, hayal kırıklıklarıyla bezenmiş bugünün insanında geçmişe özlem duyan, hep o günleri arayan, farklı yerlere uyumsuz, kaotik ve nostaljik kişiliği yaratmıştır. Bölgedeki eski fiziksel yapının ve kamusal alanların yok olması, mahalle sakinlerinin geçmişe dair hatıralarını somut bir bağlamdan koparmış ve bellekte bir tür kırılmaya neden olmuştur. Bu kırılma, mevcut olan ile hayal edilen arasındaki uyumsuzluğun bir yansıması olarak yeni türde bir çelişki yaratmıştır. Fikirtepe’deki kentsel dönüşüm sürecinde Fikirtepe’nin sosyal dokusu ve sosyal birlikteliği dağıtılmış, bu da egemen ideolojik kontrol mekânizmalarına ve Fikirtepe ölçeğinde kendini yeniden üretmesine olanak tanımıştır. Katılımcıların ortaklaşa biçimde dile getirdikleri bir başka olgu ise sürecin bütünüyle sistemsiz, plansız, insanı dışlayan ve rantı önceleyen bir biçimde sürdürülmüş olmasıdır.

Katılımcı görüşlerine binaen Fikirtepe’de kentsel dönüşüm öncesinde var olan dayanışmacı ilişki biçimlerinin kentsel dönüşüm sonrası yerini yalıtılmış birey ve yalnızlaşmış insana bıraktığı, yeni mekânın yaratımı ve bulunmasında yaşanan zorluklara bağlı olarak bir kayboluşun meydana geldiği, geleneksel iletişim ve

yakınlığın ortadan kalktığı, sosyal etkileşimin azaldığı bir yeni gerçekliğe bıraktığı yorumları yapılabilir. Özkul ve Aydın'ın ifadeleriyle (2019: 101) kentsel dönüşüm süreciyle mahalleler eski fonksiyonlarını kaybetmekte, kimliksizleşmekte, güvensizleşmekte, orada yaşayan insanlar birbirlerine yabancılaşmakta, insan ilişkileri sıradan hale gelmekte ve mahalle denilen kavram artık sadece bir mekândan öteye gidememektedir. Fikirtepe'de de kentsel dönüşüm, bölge sakinlerinin o yer ile kurduğu ilişkiyi sekteye uğratacak şekilde gerçekleşmiş, bir yersizleşme-yurtsuzlaşma süreci başlamıştır (Yüzüncüyıl, 2022: 457). Ayrıca yine dönüşümle birlikte bölge halkının psikolojik ve sosyolojik açıdan birliktelik duygusu ortadan kalkmış, hayat mücadelesinde bir destek niteliği taşıyan iletişimin iyileştirici gücü yitirilmiştir. Bu noktada, Alain De Botton'un "mutluluğun mimarisi" adlı eserinde de ifade ettiği üzer, mekânın bellek ve habitus üzerindeki etkisini kısa ve etkili ifadelerle anlattığı bölümü anımsamak gerekir: "...Burada yaşayanlar için yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda psikolojik bir sığınak, onların kimliklerinin koruyucusu oldu. Yıllar boyunca evin sakinleri ne zaman bir yolculuktan dönseler, çevrelerine şöyle bir bakınca kim olduklarını hatırladılar." (Botton, 2020: 12).

Sonuç

Mekân ve habitus arasındaki ilişki bizi toplumsal bellek kavramına götürür. Mekânın taşıdığı sembolik anlamlar belleğin de nesiller arasında aktarılmasını sağlar. Belli bir mekânda yaşayan bireylerin yaşam biçimini yansıtan habitus ise bedende cisimleşir ve yaşam tarzını oluşturduğu toplumun belleğini yaşatır. Mekân ve habitus bu bağlamda toplumsal belleğin belirleyicisidir. Dolayısıyla mekân üzerindeki her değişimin toplumsal bellek üzerinde unutma ya da hatırlatma edimi üzerinden etkisi olur.

Bellek, mekân ve habitus kavramları arasındaki ilişkiden yola çıkarak yapılan bu araştırmada dönüşen mekânın yaşam biçimine etkisi incelenmiştir. Bu kapsamda elde edilen veriler ışığında kentsel dönüşüm sürecinin ardından yaşadıkları mahalleyi terk etmek zorunda kalan katılımcılar; mekânın dönüşümünün mensubu oldukları toplumsal sınıfın habitusuna ve belleğine etkisine ilişkin görüşler bildirmiştir.

Katılımcıların kentsel dönüşüm sürecinden önce yaşadıkları mahallede kendilerini güvende hissettiklerini belirtmeleri ve mahalleyi büyük bir kentin içinde kendine özgü dinamikleri olan bir mekân olarak tanımlamaları mekânı bir yaşam alanı olarak gördükleri anlamına gelmektedir. Yaşadıkları mahalleyi aile ve komşuluk ilişkisi bağlamında değerlendiren katılımcıların birlikte yaşadıkları insanı aile gibi görmeleri, kendilerini mahallede güvende hissetmeleri, mahallede yabancılık çekmediklerini ve bütün mahallenin birbirini tanıdığını bildirmeleri mahalleye duydukları aidiyet hissini ifade etmektedir. Bu görüşlerden hareketle katılımcıların aynı mekânda yaşadıkları kişilerle ortak bir mahalle kültürü geliştirdikleri ve ortak bir yaşam alanı oluşturdukları söylenebilir. Katılımcıların mekânda yaşanan fiziksel dönüşümden sonra mahallenin kimliğinin kalmadığını bildirmeleri de mekândaki değişimin neden olduğu kimlik erozyonunu açıklar niteliktedir.

Katılımcıların yaşam tecrübesine dair öğrendikleri her şeyi Fikirtepelili olmak sayesinde öğrendiklerini belirtmeleri, mekân ve bellek arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Mahalleden ayrılınca kendilerini uzun süre 'boşlukta' hissettiklerini söylemeleri ise fiziksel değişimin bellek üzerinde yarattığı ve bunun sonucunda oluşan bellek yitimini açıklar. Katılımcıların, mekândaki fiziksel dönüşümün ardından mahallenin kültürünün yok olduğunu, yeni mekânın kendileri için eskinin taşıdığı anlamları taşımadığını bildirmeleri mekân ve bellek arasındaki etkileşimli ilişkiyi ortaya koymaktadır. Mekândaki her fiziksel dönüşüm belleği de etkiler ve bu dönüşüm 'bir şeylerin' izini yok eder.

Katılımcıların mahallenin kendine ait kuralları ve değerleri olduğunu belirtmeleri de habitus ve mekân arasındaki ilişkiyi açıklar. Buna göre denebilir ki aynı fiziki çevreyi paylaşan insanlar aynı toplumsal değerleri benimserler. Katılımcıların Fikirtepelili olmayı bir kimlik olarak görmeleri, habitusun kimlik haline geldiğini özetlemektedir.

Katılımcılar görüşlerini bildirirken mahallenin bir zamanlar kendileri için güvenli bir sığınak olduğunu bildirmeleri akıllara ‘mutluluk mimarisini’ getirmiştir. Mutluluk mimarisi, mekânların insan duyguları üzerindeki etkisiyle ilişkili bir kavramdır. Bu kavramdan hareketle, katılımcıların mekânın fiziksel dönüşümünün duyguları üzerindeki etkiyi ‘mutsuzluk’ olarak tanımlamışlardır. Mekânda dönüşüm başlamadan önce kendilerini mahallerinde güvende hissettiklerini bildiren katılımcılar, aynı zamanda mahalledeki dayanışma ve yardımlaşma kültüründen de bahsetmişlerdir. Dönüşümün ardından bunların yitirildiğini ifade eden katılımcılar, dönüşümün mekânın ruhunu çaldığını ve bunun kendilerine hissettirdiği duyguyu ‘mutsuzluk’ olarak betimlemişlerdir.

Sonuç olarak mekânda yaşanan fiziksel dönüşümler bireyin yaşam biçimi üzerinde etkilidir. Bireyin habitusuyla şekillenen bellek mekânın üzerinde yapılan değişikliklerle dönüşür ya da yitirilir. Fikirtepe Mahallesi’nde kentsel dönüşüm süreciyle başlayan mekân üzerindeki değişiklikler mahallede oluşturulan yaşam biçimini ve mekân üzerinden oluşturulan kolektif belleği yok etmiştir.

Hakem Değerlendirmesi
Yazar Katkıları

Dış bağımsız.

Çalışma Konsepti/Tasarım- D.K., Ö.K.; Veri Toplama- D.K., Ö.K.; Veri Analizi/Yorumlama- D.K., Ö.K.; Yazı Taslağı- D.K., Ö.K.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- D.K., Ö.K.; Son Onay ve Sorumluluk- D.K., Ö.K.

Çıkar Çatışması
Finansal Destek

Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review
Author Contributions

Externally peer-reviewed.

Conception/Design of Study- D.K., Ö.K.; Data Acquisition- D.K., Ö.K.; Data Analysis/Interpretation- D.K., Ö.K.; Drafting Manuscript- D.K., Ö.K.; Critical Revision of Manuscript- D.K., Ö.K.; Final Approval and Accountability- D.K., Ö.K.

Conflict of Interest
Grant Support

The authors have no conflict of interest to declare.

The authors declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri
Author Details

Dilan Kam (Doktora Öğrencisi)

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

0009-0008-2085-6048

dilann.kam@gmail.com

Özgür Kütükcü

¹ İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

0009-0001-3947-8971

Kaynakça | References

- Akın, B.B., Türkün, A. (2019). Dar Gelirli Konut Alanlarının Dönüşümünde Sosyal Karma Politikası: Fikirtepe Örneği. *Megaron*, 14.
- Assmann, J. (2015): Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik,
- Bilgin, N. (2011): Sosyal Düşüncede Kent Kimliği, İdeal Kent, Kent Araştırmaları Derneği, Sayı:3
- Bilgin, N. (2013): Canlı Bellek-Resmi Bellek. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bilgin, N. (2013): Tarih ve Kolektif bellek. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Bourdieu, P. (2006): Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine, Çev: Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Hil Yayınları
- Bourdieu, P. (2015): Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi. (Çev. Derya Fırat Şannan-Ayşe Günce Berkkurt). Ankara: Heretik Yayıncılık
- Çeker, A., Belge, R., (2015), İstanbul’da Kentsel Dönüşüm Kapsamında Gerçekleşen Bir Olgı: Soylulaştırma, *Türk Coğrafya Dergisi*, 65(2015), syf. 77-86,
- Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı Yayınları.

- Connerton, P. (2014): *Toplular Nasıl Anımsar?*, Çev. Alaeddin Şenel, Ayrıntı Yayınları.
- Demez, G. (2009): Sınıfsal ve Bireysel Kimlik Oluşumunda Beden Sorunu: Habitus, *Toplumbilim*, 17.sayı
- Halbwachs, M. (2016): *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi*, Çev. Büşra Uçar, Heretik Yayınları
- Halbwachs, M. (2017): *Kolektif Hafıza*, Çev. Banu Barış, Heretik Yayınları
- Harvey, D. (2016): *Sosyal Adalet ve Şehir*, Metis Yayınları
- Işık, S. (2012): Foucault'da İktidar, Özgürlük ve Direniş, *EKEV Akademi Dergisi*
- Keleş, R. (2008), *Kentleşme Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Kentsel Strateji (2016). Fikirtepe: Projeyi Yeniden Düşünmek, Sosyal Etki Değerlendirmesi Raporu, Erişim Adresi: <https://kentselstrateji.com/wp-content/uploads/Fikirtepe-sed.pdf>
- Köseoğlu, F. G. & Özdemir Sönmez, N (2022). Fikirtepe Kentsel Dönüşüm Projesi Kente Karşı İşlenmiş Bir Suç Mudur?. *İDEALKENT*, 13(37), 1963-1980
- Kuyucu, T. (2018). Türkiye'de Kentsel Dönüşümün Dönüşümü: Kurumsal Bir Açıklama Denemesi. *İDEALKENT*, 9(24), 364-386
- Lefebvre, H. (2016): *Mekânın Üretimi*, Çev. Işık Ergüden, Sel Yayıncılık, 2016.
- Nora, P. (2006): *Hafıza Mekânları*, Çev. Mehmet Emin Özcan, Dost Kitabevi Yayınları
- Özdemir, D., Aydın, A. G. (2016). Fikirtepe'de 'piyasanın görünmez eli'ne Kamu Sektörünün Görünür Müdahalesi. *Mimarlık Dergisi*, 389.
- Özkul, O ve Aydın, T (2019). Kent ve Mahalle Kültürü Arasındaki Fikirtepe, *Kent Akademisi*, Cilt 12 (36), 82-103.
- Pöstecki, N. (2012): Sinema Salonlarının Dönüşümünde Bellek ve Mekân İlişkisi, 2nd Communication and Media Studies in Progress of Social and Cultural Interaction Symposium, Bışkek, Kırgızistan
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting* (K. Blamey ve D. Pellauer, Çev.). University of Chicago Press.
- Ricoeur, P. (2012): *Hafıza, Tarih, Unutuş*, Çev. M. Emin Özcan, Metis Yayınları
- Schudson, M. (2007) "Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri", *Cogito. Bellek: Öncesiz, Sonrasız* (50), s. 179-199.
- Smith, N. (2002) : "New globalism, new urbanism: gentrification as global urban strategy", *Antipode*, Cilt 34, No:3, s. 427-450
- Soja, W., E., 1989. *Postmodern geographies: the reassertion of space in critical social theory*, Verso, London.
- Urry J. (2015): *Mekânları Tüketmek*, çev. Rahmi G. Öğdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Uysal, Ü., E. (2006), *Soylulaştırma Kuramlarının İstanbul'da Uygulanabilirliği: Cihangir Örneği*, Planlama, 2006 / 2, 20.11.2018 tarihinde Şehir Plancıları Odası
- Yalçın, H. (2022). Bir araştırma deseni olarak fenomenoloji. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 213-232.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

The Impact of Extended Reality (XR) on Today's Advertising and Consumers A Research on XR Advertising as A Disruptive Marketing Strategy and Its Effects on Consumers Through the Psychology of Advertising

Genişletilmiş Gerçekliğin (XR) Günümüz Reklamcılığına ve Tüketicilere Etkisi Reklam Psikolojisi Üzerinden Yıkıcı Bir Pazarlama Stratejisi Olan XR Reklamcılığı ve Tüketicilerdeki Etkileri Üzerine Bir Araştırma

Sahra Öztürk¹

¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İstanbul, Türkiye

Abstract

Extended reality (XR), which has become a game-changer in the global market, has started to transform and reshape today's advertising and, accordingly consumers. As a technological term encompassing augmented reality (AR), virtual reality (VR), and mixed reality (MR), XR offers marketers and advertisers new methods and techniques unlike other conventional methods. In this direction, XR advertising, which changes today's existing advertising techniques, is conceptualised as a "disruptive marketing strategy", which means abandoning the old rules by bringing something new to the market. Therefore, these emerging technologies and the new marketing strategies implemented with them lead to a disruptive transformation in the psychological effects of the advertising market on consumers.

In line with the systematic literature review, this study aims to examine XR ads as a disruptive marketing strategy, the psychology of advertising as a research field and the effects of XR ads on consumers through the psychology of advertising.

In the direction of the analysis conducted in this study, which provides a critical perspective on XR technologies and advertisements, it has been determined that the common feature of XR advertisements is based on experiential marketing, and it has been concluded that it causes different and more psychological impacts on consumers in line with the virtual stimuli, content and virtual environments created and designed compared with traditional advertising techniques. Furthermore, in line with the methodology of this study, it has been observed that advertising psychology and consumer psychology, two similar fields of research, are often confused with each other. Accordingly, this study has also attempted to fill a gap in the literature by revealing the distinction between these two fields for the first time.

Öz

Küresel pazarda oyunun kurallarını değiştiren bir unsur haline gelen genişletilmiş gerçeklik (XR), günümüz reklamcılığını ve dolayısıyla tüketicileri dönüştürmeye ve yeniden şekillendirmeye başlamıştır. Artırılmış gerçeklik (AR), sanal gerçeklik (VR) ve karma gerçekliği (MR) kapsayan teknolojik bir terim olarak XR, pazarlamacılar ve reklamcılara diğer geleneksel yöntemlerden farklı olarak yeni yöntem ve teknikler sunmaktadır. Bu doğrultuda günümüzün mevcut reklam tekniklerini değiştiren XR reklamcılığı, piyasaya yeni bir şey getirerek eski kuralları terk etmeyi ifade eden "yıkıcı bir pazarlama stratejisi" olarak kavramlaşmaktadır. Dolayısıyla gelişen bu teknolojiler ve beraberinde

Citation | Atıf: Öztürk, S. (2025). The impact of extended reality (XR) on today's advertising and consumers a research on XR advertising as a disruptive marketing strategy and its effects on consumers through the psychology of advertising. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 107–123. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1645104>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Öztürk, S.

 Corresponding author | Sorumlu Yazar: Sahra Öztürk elmassahra.ozturk@std.yeditepe.edu.tr

uygulanen yeni pazarlama stratejileri, reklam pazarının daha evvel tüketicilerde oluşturduğu psikolojik etkilerde de yıkıcı bir dönüşüme yol açmaktadır.

Değişen ve dönüştürülen reklam ve psikolojik etkilerini araştıran bu çalışma sistematik literatür taraması doğrultusunda; öncelikle yıkıcı bir pazarlama stratejisi olarak XR reklamlarını, bir araştırma alanı olarak reklam psikolojisini ve XR reklamlarının tüketiciler üzerindeki etkilerini reklam psikolojisi üzerinden incelemeyi amaçlamaktadır.

XR teknolojileri ve reklamlarına yönelik eleştirel bakış açısı sunan bu çalışmada yapılan analizler doğrultusunda, XR reklamlarının ortak özelliğinin deneyimsel pazarlamaya dayandırıldığı tespit edilmiş olup, yaratılan ve tasarlanan sanal uyarılar, içerikler ve sanal ortamlar doğrultusunda tüketiciyi geleneksel reklam tekniklerine göre daha fazla ve farklı şekillerde psikolojik olarak etkileyebileceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, bu çalışmanın metodolojisi doğrultusunda, yapılan araştırmada iki benzer araştırma alanı olan reklam psikolojisi ve tüketici psikolojisinin sıklıkla birbirine karıştırıldığı gözlemlenmiştir. Bu doğrultuda çalışma, bu iki alan arasındaki ayrımı da ilk kez ortaya koymaktadır.

Keywords

Extended reality (XR) · XR advertising · Disruptive marketing strategy · The psychology of advertising · The psychological effects of XR ads

Anahtar Kelimeler

Genişletilmiş gerçeklik · Genişletilmiş gerçeklik reklamı · Yıkıcı pazarlama stratejisi · Reklam psikolojisi · Genişletilmiş gerçeklik reklamlarının psikolojik etkileri

Introduction

In the competitive free economy market, advertisers develop creative advertising models and strategies to get one step ahead. Advertising, with its classical definition, refers to all efforts to promote a product or service to large masses of people by purchasing time and space from mass media with a clear understanding of who pays for it (Elden, 2005, p.62). On the other hand, advertising strategy, is “the formatting of a sales message prepared for use in mass media and containing a promise that conveys the benefits of the product or service being promoted” (Güz, 2014, p.20). In other words, advertising strategy refers to all the basic decisions related to the determination of the advertising message and advertising planning in line with the promotion message and advertising objectives (Bir, 1988, p.14). According to Hatiboğlu (1993, p.147), considering various factors to determine the best strategy and preparing advertisements accordingly are necessary conditions for the success of advertisers. When it is looked at today's advertising and its strategies, it is seen that they have been moved to a different dimension with new technologies. In this context, especially wearable and spatial technologies and the extended realities (XR) applied within these technologies have not only triggered the development and transformation of display advertising, but also transformed its impact on consumers.

As is known, the success rate of advertising is related to the extent to which it mobilises the target audience in line with the message conveyed through the advertisement. According to Karounwi (1998; as cited in Adelakun et al., 2015, p.83), the ultimate goal of the producers and marketers is “to sell product and make profit and one of the ways to achieve this, is through advertising”. In this sense, advertising is the art of demand creation (Babacan, 2012, pp.22-23). According to Ogilvy (1989, p.115), a good advertisement should focus consumers' attention on the product and mobilise them to try it. With this understanding, it is understood that the success of a good's advertisement can be measured not directly by how attractive or meaningful the advertisement is, but by how much demand it creates in the market, and accordingly how much mobilises the consumers. In line with the advertising strategy, activating some target audience's impulses is important for the advertisement to achieve its purpose and be successful. In this respect, today's advertising industry benefits from the psychophysiological techniques of neuro-marketing to influence consumers (Wang et al., 2008, p.199). According to the research, the psychophysiological techniques used in advertisements have a positive impact on branding. For instance, Young's (2002, pp.42-43) study on the impact of television advertisements of personal care products on 125 consumers revealed, that there are

two different information-processing models in the human brain, content and aesthetics, and that these two models are effective on brand creation and brand image. Hence, these studies in the literature are used and enhanced to create a strategy by the advertisement industry.

A review of the literature reveals that there are numerous interdisciplinary studies to clarify the impact of advertisements on both advertisers and consumers. Therefore, in line with the systematic literature review as a research method, this study primarily aims to examine XR technologies and XR advertisement as a disruptive marketing strategy with its effects on consumers in the context of the psychology of advertising, which is a sub-field of media psychology. Besides, in this study, while investigating XR ads and their psychological impacts on consumers, it has been observed that two similar research fields, the psychology of advertising and consumer psychology, which examine the effects of ads on consumers, lead to a confusion of concept. For this reason, this study also seeks to fill a gap in the literature by clarifying the distinction between the two fields. On the other hand, this study conducts semiotic analyse on XR advertisements and, offers a critical perspective on XR technologies and advertisements. In this direction, this study expects to make a contribution to the literature in terms of XR ads with its psychological effects on consumers and revealing the difference between the psychology of advertising and consumer psychology.

Extended Reality (XR)

The term “virtual reality” has entered our lives with the popularity of today's advanced technologies. Although virtual reality is a more familiar term, it is only one type of extended reality. Unlike virtual reality, the broader term extended reality describes any combination of real and virtual environments between human and computer input (Alnagrat et al., 2022, p.83). Extended reality (XR) is, an umbrella term that encapsulates augmented reality, virtual reality, mixed reality, and everything in between.

Augmented reality (AR), first introduced in 1990, has been created by placing artificially designed objects on top of real objects (Şahinaslan, 2020, pp.36-37). As a term, AR refers to the placement of information or virtual objects in the real world, allowing virtual objects to coexist in the same space as real objects. AR is a technology that allows the real-time integration of real and virtual objects in the field of view. In other words, virtual and real objects are combined as both interactive and 3D in AR technology. In this sense, AR allows users to see the real world with virtual objects superimposed on or merged with the real world (Azuma, 1997, p.356). When these artificial realities are combined with media content, AR has become one of the most prominent advertising formats worldwide. Because AR formats are easily experienced even with smartphones so access to AR ads is easier and more widespread.

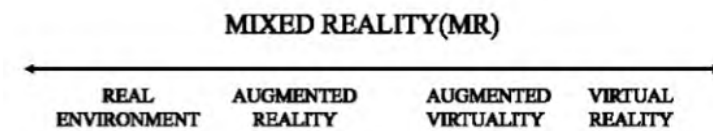
Another concept, virtual reality (VR), refers to a computer-generated augmented artificial environment that mimics the real environment through sensory elements such as visuals and sounds (Brito, 2011; as cited in Basev, 2023, p.207). In other words, VR means immersing the user in a completely synthetic environment without being in the real world. Hence, VR expresses “a computer-generated, fully artificial digital environment in which a user can perceive and interact with the environment through various peripheral devices” like virtual goggles and headsets (Alnagrat et al., 2022, p.83). The difference between AR and VR is that in the application, AR displays the virtual objects in front of the user's vision in the real environment, while VR allows users to immerse themselves in the virtual world and interact with the virtual objects (Chan, 2022, p. 12460). In this context, VR is more immersive than AR as it allows users to enter a completely new environment. In addition, VR platforms or environments are completely artificial, so users have less control over what happens compared to AR platforms or environments.

Furthermore, the last form of XR is mixed reality (MR), which is the mix of a real environment with virtual stimuli. **Figure 1** shows that, “MR is a hybrid technology where the real world merges with virtual

stimuli” (Gyawali, 2022, p.1.). MR is therefore a term that combines both AR and VR by combining computerised components with real objects in a cross-genus environment, also called a hybrid environment, achieved through the specialised hardware and tools of MR innovation. To summarise the three terms of XR, AR places the virtual in the users’ real environment, while VR places users in the virtual environment. MR brings both together.

Figure 1

Reality-virtuality continuum

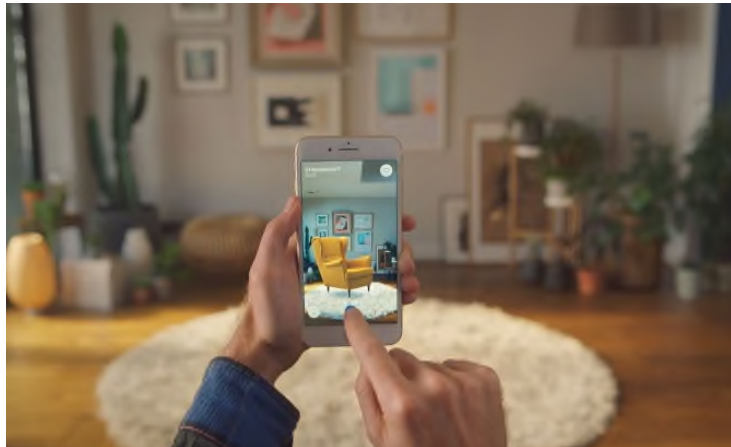

Source: Gyawali, 2022, p.2

When the realities contained in XR are analysed one by one: **Figure 2** indicates that AR, provides the users a visualisation of a product integrated into a real environment with its static digital information.

Figure 2

The example of augmented reality

Source: IKEA, 2017

As can be seen in **Figure 3**, VR allows the users to experience the product in a digitally generated interactive virtual environment.

Figure 3

The example of virtual reality

Source: Fsstudio, 2021

MR, on the other hand, allows the users to interact with the product having responsive virtual elements that are integrated into the real environment, as can be seen in Figure 4 below.

Figure 4

The example of mixed reality

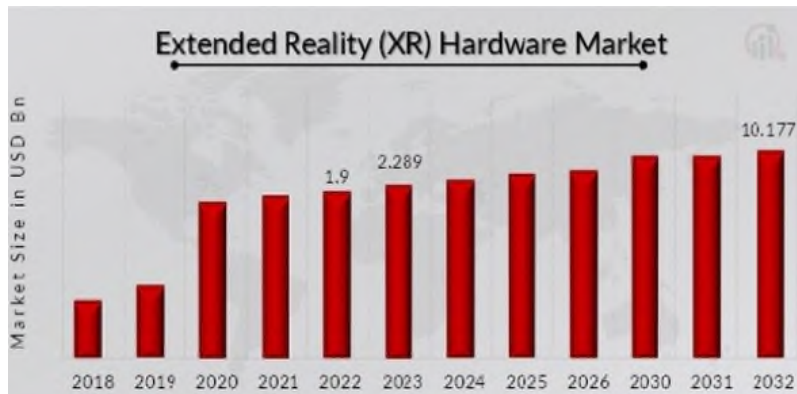

Source: Rwizen Technologies, 2023

The market for XR hardware, which consists of wearable and spatial technology devices and their accessories, is in high demand globally. For example, as can be seen in Figure 5, the XR hardware market, which is the component of wearable and spatial technological devices and accessories with XR capability, is valued at 1.9 billion dollars (USD) in 2022. The XR hardware market industry is projected to grow from USD 2.289 billion in 2023 to USD 10.177 billion by 2032, exhibiting a compound annual growth rate (CAGR) of 20.50% during the period between 2024 and 2032. In light of this data, it is understood that the growing interest in technologies such as MR, AR, and VR, and the increasing adoption in the e-commerce and retail sector have become the key drivers driving the growth of the market.

Figure 5

Extended reality hardware market

Source: Dhapte, 2024

The Psychology of Advertising

Since ancient times, people have used various advertising strategies to promote, publicise or sell something. The history of advertising broadcasting, which is divided into two main periods as the “pre-market” and “mass communication” period on the historical plane, has evolved in the light of technological developments, the evolution of humanity and the development of civilisation together. Communication tools that have changed and developed with the development of human civilisation have also affected advertising

in every period (Taşkıran, 2024, p.390). The roots of advertising in human civilisation and the history of communication go back thousands of years. According to Kotler and Armstrong (2012, p.436), advertising, which can be traced back to the earliest stages of human history, has a deep historical background.

The role of advertising is not only to create awareness and provide information but, also to shape the desires, preferences and attitudes of its audience, thus generating sales and meeting social needs (Cooper 1993, p.248). The universally accepted perception of advertising is that it is a demand-supporting device. Accordingly, advertisements are sales-generating not only for brands but also for product categories. According to Jones (1990, pp.45-46), "advertising makes two contributions to society: First, it influences the individual manufacturer's sales to some degree. The second contribution of advertising is its substantial subsidy to the media, a subsidy that is overwhelmingly, although not completely, benevolent in social effects". Therefore, advertising first impacts the overall level of economic activity. Second, advertisers invest in advertising in the media to boost their own sales while advertising expenditures also finance the media. Thus, the media's functions to entertain, inform etc. maintain because of advertising revenue.

According to Nairn and Fine (2008, p. 447), it is objectionable that advertisements condition individuals to change their attitudes, thus leading to the manipulation of behaviour, "persuading" individuals by influencing them and changing their subconscious perception, especially those who have not yet reached adolescence. The theoretical underpinnings of this objection stem from the field of developmental cognitive psychology, with the work of Jean Piaget in particular. Later, Deborah Roedder John's analyses of child consumer socialisation and children's relationship with commercial communication reinforced the debate against advertisements. In addition, the analytics on the link between ads and consumers have become the milestones of the psychology of advertising. Thus, theories of advertising have developed through cognitive psychology and social psychology. In this direction, the first researches have been made on the studies of consumer behaviour, consumer psychology, the psychology of consumption and children's consumer behaviour. All these studies have been analysed under the combination of not only psychology but also communication theories. On the other hand, according to the literature review, the psychology of advertising, which is a part of media psychology, does not only conduct research on consumers or consumption like other advertising researches mentioned above, but also tries to understand and examine the psychological and social elements in the communication of individuals with the world around them, provided that it is mostly through technological means (Harris & Sanborn, 2014, pp.137-139).

The Difference Between Consumer Psychology and The Psychology of Advertising

According to the dictionary of the American Psychological Association (APA), the main difference between the psychology of advertising and consumer psychology is stated below:

- The psychology of advertising is "the study of the psychological impact that advertisements in various media have on prospective buyers and of the factors contributing to their effectiveness, including different presentation techniques and physical and technological characteristic" (American Psychological Association, n.d.).
- On the other hand, consumer psychology is "the branch of psychology that studies the behaviour of individuals as consumers and the marketing and communication techniques used to influence consumer decisions" (American Psychological Association, n.d.).

The psychology of advertising studies on the psychological process resulted from the ads such as perception, illusions of apperception, mental imaginary, feeling and emotions, the habit of reading advertising, and progressive thinking (Scott, 1921, p.V). In this direction, the psychology of advertising aims to identify the effects of advertising at the individual level. It "investigates intrapersonal, interpersonal and

group-level psychological processes responsible for relationship between advertising stimuli and consumer responses" (Pitters, 2010).

In the literature review, it has been observed that some papers which are related both consumer psychology and the psychology of advertising, are used at the same approach in a wrong way. However, there is a pivotal difference between two similar fields. Consumer psychology aims to understand and evaluate consumer, its behaviour and the decision-making process. In this sense, consumer psychology, as a different field, plays an important role in promoting the influence of the ads and developing advertising creativity to influence the current consumer psychology (Zhai, 2023, p.1). In this respect, the most important point where consumer psychology differs from the psychology of advertising is that consumer psychology conducts studies that are useful for marketers and advertisers. For example, it deals with the psychological processes in the consumer before buying a product and the psychological processes after buying a product. Therefore, such studies are useful for professionals working in the field of marketing and advertising (e.g., research by Kitson, 1921; Twedt, 1965; Förster, 2004; Loken, 2006; Aslan, 2013; Karaman, 2021; Zhai, 2023). In addition, consumer psychology scrutinises not only the effects of advertising, but also all issues involving the psychological processes that influence consumer behaviour. Unlike consumer psychology, advertising psychology examines how and through which psychological processes advertisements affect people and the psychological effects caused by advertisements (e.g., research by Scott, 1921; Alwitt & Mitchell, 1985; Nairn & Fine, 2008; Fennis & Stroebe, 2010). And, it has not any role in stimulating the development of advertising creativity in the contrast of consumer psychology. On the other hand, according to studies analysed in the literature, it has been seen that the mutual concepts that are studied by these two multidisciplinary fields, is consumer behaviour and consumer attitudes.

In the light of the literature review of the studies on the psychology of advertising, it has been observed that there are deficiencies in analysing these studies in line with today's communication tools and socio-communication dimensions. Therefore, this study reveals that the psychology of advertising can be analysed from two perspectives: a psychological perspective and a socio-communicative perspective. The psychological perspective aims to determine the psychological process caused by advertisements, while the socio-communicative perspective aims to determine the characteristics and effects of advertisements both at the individual level and at the societal level.

Table 1

Research Context of the Psychology of Advertising

Psychological Perspective	Socio-Communicative Perspective
Perception	Persuasion
Memory	Verbal and Non-Verbal Communication
Emotions	Audio, Visual, and Written Contents
Habits	Social Interaction
Mental Imagery	Social Status
Attitudes	Marketing and Brand Communication
Cognitive and Behavioural Patterns	Mass Media and New Media

Note. Table 1, created for the first time in this study, reveals the research context of advertising psychology from two different perspectives.

Analysis of XR Advertising

In addition to the systematic literature review, this study has analysed images of XR ads seen by users to identify and detect the types of XR ads and, their effects on users in the context of the psychology of

advertising. The analysis was conducted as a descriptive qualitative research with purposive sampling in line with the method of semiotic analysis.

As both a theory and a methodology, semiotics is concerned with how meaning is constructed and how signs are represented. Saussure and Peirce, the pioneers of semiotics, conducted studies that laid the foundations of semiotics. Saussure emphasises the social function of semiotics, while Peirce emphasises its logical function (Guiraud, 1994, p. 18). According to Saussure (1976, p.162), meaning arises from difference and every concept has a distinctive quality. He considers signs on two planes: the signifier (the physical presence of the sign) and the signified (the mental presence of the sign). Saussure considers the signifier as sound, image and the signified as a concept. In this context, while the signifier is shaped according to the physical or sensory object, the signified is shaped according to the psychological object (Benedictis, 2012, p.6). Moreover, Saussure, without separating signifier and signified, points out that the two acquire meaning together in a relational or reciprocal way without separating signifier and signified (Berger, 2012, p.82). Accordingly, this study has analysed the images of XR ads in the context of signifier and signified.

The research questions of the analysis are as follows:

- How are the images simulated in ads created by XR technology?
- What do the images in the XR ads stimulate psychologically?

In line with the research questions and purpose, the purposive samples of the analysis have been limited to four types of XR ads based on their prevalence in the advertising industry: The first example is related to AR Advertising. The second example is about AR in Out-Of-Home advertising. The third one is VR Experiential Advertising. The last one is In-Game Advertising in VR. On the other hand, the use of MR Advertising is not yet widespread today so it has not been included to be analysed for this study.

AR Advertising, which is the first example in this study, refers to advertising powered by AR technology describing the technology of visual interaction between virtual content and a real environment. In the context of AR advertising, the QR codes direct consumers to the content. Thus, consumers can readily watch product videos with the QR reader program they install on their smartphones. In this way, consumers can watch advertising content anywhere and anytime (Koca & Demir, 2022, p.27). According to marketing and advertising professionals: "The consumers are attracted by creative, interesting, and high-quality AR advertising", "AR advertising provides a user experience that is way more authentic and engaging", "AR advertising helps companies generate more sales and have an edge over competing companies" (Zhang & Li, 2023, pp.125-126). In this direction, the advertising of the real estate company in [Figure 6](#), has been analysed as an example for AR advertising.

AR in Out-Of-Home, the second example in the study, refers to the Out-Of-Home (OOH) advertising with the combination of AR technology. It is known that OOH is an advertising type that can easily reach consumers while they are outside their homes. Digital displays, transit hubs, billboards, bus shelters, and murals are examples of OHH advertising. Today, the integration of AR in OHH advertising has started to create memorable brand experiences, boost brand recall, and increase customer engagement (Innomate, 2025). In this direction, as an example of this type of advertisement, the Burger King advertisement in [Figure 7](#), has been analysed in the study.

VR Experiential Advertising, which is the third example of the study, is the integration of virtual reality technology with experiential marketing. In other words, "VR experiential advertising"¹ refers to a type of advertising that has the applicability of experiential marketing to virtual environments (Liu & Chen, 2006;

¹In the literature, this concept is referred to as "virtual experiential marketing". However, advertising is a strategy used by marketing, so the term "virtual experiential advertising" is used here instead of "virtual experiential marketing".

as cited in Altun, 2021, pp.32-33). Virtual reality is designed to make users believe it is as real as possible. Therefore, the impact of a product's experience in a virtual environment is also memorable. With this understanding, as an example for the VR experiential advertising, the KIA advertisement has been analysed in Figure 8.

In-Game Advertising in VR refers to the combination of in-game advertising and virtual reality. It is known that in-game advertising refers to the advertisements appearing in the games. In other words, in-game advertising is a brand placement in computer and video games to ensure brand recall. (Nelson 2002, p.1). In this sense, while “in-game advertising” allows gamers to only recall the brand, “in-game advertising in VR” enables gamers to experience the brand as if it is real that is reinforcing brand recall much more. Accordingly, Coca-Cola has been analysed in Figure 9 as an example for the in-game advertising in VR.

Figure 6

AR advertising

Note. Figure 6 shows a real estate advertisement. Here, using the QR code created for the AR technology to work, people can check every detail of the property they want without going out. According to the brochure, a house with written features is the signifier. On the other hand, the signified powered by AR, is a fully decorated new home. Thus, the signified expresses that AR advertising here makes home buyers not only imagine the home over the brochure, but also make them walk around in the house as it really is.

Figure 7*AR in out-of-home advertising*

Note. In the AR advertising of Burger King (in Figure 7), it is seen an outdoor display advertising unit. The poster displayed in the unit, advertises the “Whopper burger” with the slogan of “IT’S NOT A SECRET IT’S REAL FIRE”. It is also seen underneath the image of the Whopper burger, a QR code with a small note saying “IF YOU DON’T BELIEVE US, SCAN AND FIND US”. Here, the poster directs the people to scan the code to understand the advertising message. When they scan the QR code through AR technology on their smartphones, they see smoke coming out of the display unit. Besides, the smoke indicates the direction of the nearest Burger King branch with a note saying “FOLLOW THE SMOKE TO FIND A BURGER KING”. In this AR advertising, the signifier is the visual of the Whopper burger in the display unit, on the other hand, the signified is the nearest Burger King branch. The signified tells us that this burger advertising is not only a display advertisement, but also a navigator to reach the nearest Burger King branch and get the real burger which is steaming hot.

Figure 8*VR experiential advertising*

Note. Figure 8 shows just a scene of the experiential marketing that is experienced only by VR headsets. In this sense, it is a part of the experiential marketing campaign. KIA designed an experiential stand at London Waterloo Station to showcase the new car model². The aim was to capture the attention of the daily visitors of the station. Using VR technology, KIA enabled visitors to experience driving the car and learn more about its new car model. In this direction, according to one scene of the visual test driving, the signifier is the car with the KIA logo on the road. On the other hand, the signified is the test driving experience like it is real.

²KIA's advertising campaign: <https://www.spaceandpeople.co.uk/kia-immersive-vr-marketing-waterloo>

Figure 9*In-game advertising in VR*

Note. In-game advertising is one of the most used types of advertising to capture the young target market in particular. Figure 9 indicates a scene of Shenmue, which is a widespread action video game. The producers of the game released a new version compatible with the VR technology. Thus, the content of the video game in VR became much more immersive than that in desktop video games. With this understanding, according to the scene where Coca-Cola advertises, the signifier is the game hero drinking a coke near the Coca-Cola machine. The signified is Coca-Cola is the preferred juice even in the most action times by the game hero, in other words by the players.

The Findings analysed in line with the research questions are as follows:

- The images in the AR technologies (as can be seen in Figure 6 and Figure 7) are simulated through QR codes.
- The images in the VR technologies (as can be seen in Figure 8 and Figure 9) are simulated through VR headsets.
- The images in the XR ads stimulate users to have virtual experiences in both virtual and real environments. These imagined virtual experiences make users psychologically feel that they are experiencing the experience as if it is real.

Criticism of XR Technologies and Advertisements

Exchange Value of Technology

The use of technology aims to make human beings live more comfortably and safely. However, because of the way the technological structure is organised, it tends to be totalitarian today. According to Brown (1998, p.110), technology that can reach the furthest reaches of society, has been created to create false needs, to create new markets and to further colonise society through these devices. In the light of C-M (commodity-money) exchange value of Marx (2011, p.135), the technological devices produced in a capitalist environment are controlled by a small minority who have the power to sell them to others. Technological devices that fulfil or facilitate human needs, are given the exchange value of commodities in the capitalist environment and thus the power to dominate other commodities. This power, in turn, gives the minority that owns the technological devices the power to determine life. Therefore, each new technological development reinforces the hegemony created in the capitalist environment.

In this context, XR technologies that are expected to make life easier, are the new products created in the capitalist environment to be sold to consumers. According to the market analyses today, The XR market size reached USD 157.44 billion in 2025, and is anticipated to reach USD 865.36 billion by 2030. It indicates that CAGR of 40.61% during the period between 2025 and 2030 (Mordor Intelligence, 2025). This report indicates that XR technologies have become one of the fastest growing markets, spanning the fields of health, gaming,

engineering, and individual marketing. Therefore, it is understood that the advertising industry as a slice of this market, reinforces the commodity-money exchange value of products through XR technologies.

Hegemony Created by Technology

Today, the consciousness industry easily implements the process of hegemony and supports the spread of the process by making it effective on the agenda. The practices of consent and acquiescence in everyday life practices are now practised spontaneously. In line with this spontaneous legitimate acceptance, a space is created where positions are maintained by acting as if there is a legitimate agreement between the ruler and the ruled. The structure is maintained with “doxa”, that is, unspoken, unthinking opinions that are accepted as normal. With the help of “doxa” word, which is the point of view of the rulers, they ensure consensus, common opinion, as if it exists by itself, by everyone (Bourdieu, 1995, pp.128-136). The most important element that ensures this hegemonic relationship between the ruler and the ruled in everyday life practices is, technology. Therefore, technology enables the transmission of this hegemonic language.

Considering instrumentalization theory, XR technologies become a tool for creating hegemony, while XR ads become a practice of this tool reproducing doxes that transmit not only economic but also cultural hegemonic language. When conducted with the analyses in the previous section, it is seen that each advertising with virtual stimulants and virtual environments creates, economic hegemony to sell the product produced by global enterprises. On the other hand, as seen in the example of in-game advertising in VR, XR ads consolidate the cultural hegemony.

Technological Determinism

According to Horkheimer (1998, p.123), the increase in freedom today has changed the nature of freedom. For example, a person who starts driving an automobile instead of riding a horse thinks that he has become more free. However, it is not us who drive a car, but the laws and rules we have to obey. XR technologies have brought about just such a change. Unfortunately, while using XR technology gives the user a sense of freedom with virtual stimuli and environments, it also increases the domination of the laws and rules that I have to obey. Technological developments have changed the nature of freedom and the advantages obtained through the use of technological devices which are characterised as an increase in freedom, have become various rules that must be followed within a set of rules shaped by the industry. This is based on technological determinism. Technological determinism is now pervasive in every field. Technology, which is expected to find a solution to every problem, can not provide a complete solution to everything. Moreover, it causes new problems to emerge (Çelik, 2018, p.63). In this direction, because of technological devices, people become passive or isolated from society. For example, especially today's technological devices make people passive or isolate them from society. Technology, which has become an important factor in alienation, affects people's inner world, shapes their mental thinking activities and poses a threat to their liberation.

In the direction of the psychological dimension, today it is fact that technological determinism boosts the digital depersonalisation and de-realisation. The psychological experiments that VR induces the symptoms depersonalisation and de-realisation, confirm this opinion (Peckmann et al., 2022, p.1). With this view, the next section handles the psychological effects of XR Ads.

Psychological Effects of XR Advertisings as a Disruptive Marketing Strategy

When the term “disruptive” is examined in the literature review, it is seen that there are many concepts related to the term, from disruptive technologies to disruptive marketing and disruptive strategy and product. The beginning of this terminology is the “disruptive technology” defined and later changed as “disruptive innovation” by Clayton Christensen. According to Christensen, disruptive innovation is “a process

by which a product or service takes root initially in simple applications at the bottom of a market and then relentlessly moves up market, eventually displacing established competitors” (Bower & Christensen, 1995; as cited in Hardman et al., 2013, p.2). Bower and Christensen (1995, p. 47) explain that disruptive technological innovations directly affect companies’ revenue and cost structures, so the established companies find disruptive technologies financially unattractive. Despite their hesitations, the global market competition directs the companies to technological transformation as seen in the examples of disruptive technologies, disruptive innovations, disruptive products, disruptive marketing, disruptive strategies and so on.

In conclusion, when all of the above-mentioned “disruptive” is considered in a single concept, it refers to a process in which some companies go bankrupt while others become global powers. In this respect, “disruptive marketing strategy” refers to challenging and reshaping the traditional marketing practices of the companies to stand out in the industry. Conceptually, “disruptive marketing strategy is a process of doing marketing in a very innovative way” to capture the attention of consumers (Parth, 2020, p.85). In line with this definition, it is seen that disruptive technological innovations play an effective role in disruptive marketing strategies. In this context, disruptive technological innovations reshape the current marketing strategies and create new ones.

What has been explained so far is the explanation of the concept of disruptive in terms of businesses. In contrast to marketing and business terminology, this study examined disruptive marketing strategy through the XR advertisements and revealed the psychological effects on consumers in line with the ad analyses above.

As XR advertisements become more mainstream, it is important to understand their potential impacts on consumers. Because XR advertisements, which are marketing strategies of the disruptive technological innovations, have started to transform the customers as well as the companies. The problem here is that these ads have the ability to provide consumers with highly realistic experiences. In this direction, both neurological and psychological parameters can easily affect the consumers and the child consumers in particular. Neurologically, broadcasting of the ads with XR technology can cause consumers to experience vertigo, nausea and cyber-sickness or simulator sickness (Jones, 1996; Mittelstaedt et al., 2019; as cited in Lavoie et al., 2021, p.70).

On the other hand, the psychological impacts identified in line with the analyses conducted in this study may, lead to the following:

- **Delusion Between Real and Virtual Perceptions**

XR ads can disconnect consumers from their own reality, so that they can easily lose their true perception of a brand or product and they can perceive the perfect virtual version as real instead of the real thing. Accordingly, by creating and presenting virtual stimuli and environments, XR ads as a disruptive marketing strategy manipulate consumers’ perceptions much more easily than traditional marketing and advertising strategies³.

- **Psychological Persuasion**

Persuasion, as it is known, is the sine qua non-of advertising. In this direction, the simulated contents of XR ads shown as real can easily persuade the consumers compared with the traditional advertising technics⁴.

³See Hillier and Sethi (2013) for the research on delusion in virtual reality.

⁴See Jayawardena et al. (2023) for the persuasion effects of AR and VR ads.

- **Negative Affective Experience**

Negative experiences resulted especially from VR experiential advertising and in-game advertising in VR. For example, a bad experience test driving in a virtual environment can cause negative emotional consequences on consumers in a real environment⁵. This may lead to the formation of phobias in individuals.

- **Cognitive and Behavioural Changings**

As can be seen in the analysis, each example offers users a virtual experience. In this direction, XR ads are a digital experiential marketing strategy as a disruptive marketing strategy. Accordingly, just as disruptive technological innovations change and transform companies, they also change and transform consumers psychologically, socially and economically. In the context of psychological elements, the stimulants such as motivations, emotions, perceptions, influence the cognitive processes. Moreover, stimulated cognitions trigger the behaviours⁶. With this understanding, in line with the psychology of advertising, the effect of the virtual consumer experience leads to cognitive and behavioural changes in consumers and directs them towards the purpose of the advertisement.

Conclusion

As can be seen, this study has scrutinised the concept of the psychology of advertising and XR ads, analysed XR ads and revealed their psychological impacts on consumers. In addition, unlike other studies in the literature review, this study has for the first time analysed the psychology of advertising from two perspectives, a psychological perspective and a socio-communicative perspective, in order to examine and reveal the psychological and social effects of advertisements. Moreover, despite the similarities between the psychology of advertising and consumer psychology, this study has for the first time demonstrated an important distinction between two fields: It has been observed in the literature review that even if in critical papers, consumer psychology studies mostly highlight how marketers and advertisers psychologically influence the cognitive and behavioural process of consumers, how they persuade the consumers with advertising creativity and different strategies. With this understanding, it has been seen that the studies related to consumer psychology are useful for advertisers and marketers. In contrast to consumer psychology, the psychology of advertising studies, in line with their purpose, do not promote how marketers and advertisers affect the consumers, but they focus on the psychological effects caused by advertisements on consumers at the individual level. In this regard, this study has clarified the distinction between two research fields, the psychology of advertising and consumer psychology.

The analyses of XR ad examples in the study have indicated that XR ads are based on the experiential marketing powered by virtual stimulants: In the first example of XR advertising ([Figure 6](#)) in the study, it is seen that AR advertising offers consumers a virtual tour of the house without going outside, provides tour guiding for consumers and allows them to see all the details of the fully decorated house. In a way, AR advertising offers a virtual experience in a real environment for consumers. The second example ([Figure 7](#)) in the study on AR in OOH advertising, not only offers the experience of a freshly cooked burger with virtual smoke stimuli, but also directs consumers to the nearest Burger King branch. In this sense, AR in OOH advertising offers virtual experiences in a real environment outside the home. The third example ([Figure 8](#)) in the study on VR experiential advertising, as the name implies, offers consumers a virtual test drive experience in a virtual environment through VR hardware. The last one ([Figure 9](#)) related to in-game advertising in VR allows, gamers to experience how they, as a game character, might feel after drinking a coke in a virtual environment. In this context, the VR advertisement examples in Figures 8 and 9 offer brand

⁵See Lavoie et al. (2021) for the study about the emotional consequences of VR gameplay.

⁶See Toates (2004) for cognition process and behavior changing.

experiences in non-real environments to consumers as if it is real. Besides, it has been understood in the study that the images in the AR ads (as can be seen in [Figure 6](#) and [Figure 7](#)) are simulated through QR codes while the images in the VR ads (as can be seen in [Figure 8](#) and [Figure 9](#)) are simulated through VR hardware like headsets. On the other hand, it has been observed that the mutual purpose of XR ads is to create virtual experiences in both viral and real environments for consumers.

According to the results of the analysis mentioned above, this study has identified their effects in the context of the psychology of advertising: First of all, all examples in the study may cause consumers to delusion between real and virtual. Second, advertisements can easily psychologically persuade consumers through this delusion created by XR technology. Third, the ads that are based on virtual experiences like test driving example in the study, may result in a negative affective experience. Finally, XR advertisements have a much greater cognitive and behavioural impact on consumers than traditional advertisements, so they achieve their goals more easily.

In addition to the analyses of XR advertisements, this study has also presented a critical approach to the XR technologies and XR advertisements from three dimensions; the exchange value of technology, hegemony over technology and technological determinism.

As a result, it has been understood in line with the purpose of this study that XR advertising as a disruptive strategy of experiential marketing, which is designed to be one step ahead of the market competition, can cause psychologically negative consequences on individuals. As we will frequently see this type of advertising, XR advertising in other words and the types of advertisements in which disruptive technological innovations are used more and more, the spread of the analyses examined through the psychology of advertising as done in this study, is considered important. Therefore, this study suggests that both communication and psychology academics should work together in order to identify other possible disruptive effects resulting from XR advertisings and to be able to take legal measures to protect not only adult but also child consumers in particular.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Sahra Öztürk (Dr.)
Yazar Bilgileri	¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İstanbul, Türkiye 0000-0001-5202-7270 elmassahra.ozturk@std.yeditepe.edu.tr

References | Kaynakça

- Adelakun, O.J., Oyedokun, A., & Daramola, A. (2015). Analysis of the effect of advertising on sales and profitability of company. *International Journal of Novel Research in Marketing Management and Economics*, 2(3): 81-90.
- Alnagrat, A., Ismail, R.C., Idrus, S.Z.S., & Alfaqi, R.M.A. (2022). A review of extended reality (xr) technologies in the future of human education: Current Trend and future opportunity. *Journal of Human Reproductive Sciences*, 1(2): 81-96. <https://doi.org/10.11113/humentech.v1n2.27>.
- Altun, D. (2021). *The effect of virtual reality experiential marketing on purchase intent: An experimental study*. Ankara: Gece Kitaplığı.

- Alwitt, L. F., & Mitchell, A.A. (Eds.). (1985). *Psychological processes and advertising effects: Theory, research and application*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- American Psychological Association.(n.d.).Advertising psychology.In *APA dictionary of psychology*. Retrieved April 14,2025,from <https://dictionary.apa.org/advertising-psychology>.
- American Psychological Association.(n.d.).Consumer psychology.In *APA dictionary of psychology*. Retrieved April 14,2025,from <https://dictionary.apa.org/consumer-psychology>.
- Aslan, V. (2013).Reklam iletilerinde tüketici davranışlarını belirleyen psikolojik etmenler: Üniversitelerin gazete reklamları uygulama örneği. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 3(3): 9-17.
- Azuma, R. T. (1997). A survey of augmented reality. *Teleoperators and Virtual Environments*, 6(4):355-385.
- Babacan, M. (2012). *Nedir bu reklam?*, 2nd Ed., İstanbul: Beta Yayınevi.
- Basev, S.E. (2023). Virtual Reality Technology and Changing ads: The lipton case. *TRT Akademi*, 8(17):200-2016.
- Berger, A.A. (2012). *Kültür eleştirisi: Kültürel kavramlara giriş*. (Ö. Emir, Trans.). İstanbul: Pinhan Yayınevi.
- Benedictis, R. D. (2012). *Wordly wise: The semiotics of discourse in dante's commedia*. New York: Peter Lang Publishing.
- Bir. A. A. (1988). *Dünyada ve Türkiye'de reklamcılık*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Bower, J. L., & Christensen, C.M. (1995). Disruptive technologies: Catching the wave. *Harvard Business Review*, (January-February):43-53.
- Bourdieu, P. (1995). *Pratik nedenler*. (H. Tufan, Trans.). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Brown, B. (1989). *Marks, Freud ve günlük hayatın eleştirisi*. (Y. Alagon, Trans.). İstanbul: Ayrıntı.
- Chan, V.S., Haron, H.N.H., Isham, M.I.B.M., & Mohamed, F.B. (2022). VR and AR virtual welding for psychomotor skills: A systematic review. *Multimedia Tools and Applications*, 81: 12459-12493.<https://doi.org/10.1007/s11042-022-12293-5>.
- Cooper, R. G. (1993). *Winning at new products: Accelerating the process from idea to launch*, 2nd Ed., MA: Perseus Books.
- Çelik, H. (2018). *Dil ve yeni medya*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Dhapté,A.(2024,July 9).Extended reality (XR) hardware market research report.Retrieved from <https://www.marketresearchfuture.com/reports/extended-reality-xr-hardware-market-19263>.
- Elden, M., Ulukök, Ö., & Yeygel, S. (2005). *Şimdi reklamlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fennis, B. M., & Stroebe, W. (2010).*The psychology of advertising*. London: Psychology Press.
- Förster, J. (2004). How body feedback influences consumers' evaluation of products? *Journal of Consumer Psychology*, 14: 415-425.
- Fsstudio. (2021, September 30). *How AR, VR, and 3d product visualization are transforming the e-commerce customer experience*. Website Post. file:///C:/Users/Gonca/Downloads/Retrieved%20from%20https://fsstudio.com/how-ar-vr-and-3d-product-visualization-are-transforming-the-e-commerce-customer-experience/
- Guiraud, P. (1994). *Göstergebilim*. (M. Yalçın, Trans.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Güz, H. (2014). Reklam stratejisi ve reklam stratejisini etkileyen unsurlar. *Selçuk İletişim*, 1(4):20-28.
- Gyawali,D.(2022).Mixed reality: Interface of the future. *Computer Science*, <https://doi.org/10.48550/arXiv.2309.00819>.
- Hardman, S., Wilckens, R.S., & Horst. D.V.D. (2013). Disruptive innovations: The case for hydrogen fuel cells and battery electric vehicles. *International Journal of Hydrogen Energy*, 38 (35), 1-14.
- Harris, R.J., & Sanborn, F.W. (2014). *A cognitive psychology of mass communication*, 6th Ed., New York: Routledge.
- Hatiboğlu, Z. (1993). *Temel pazarlama*. İstanbul: BETA.
- Hillier, B.,Sethi, F. (2013). Two case reports: 'delusions'arising in virtual reality. *Journal of Psychiatric Intensive Care*, 10(1):51-56.
- Jayawardena, N.,Thaichon, P., Quach, S., & Razzaq, A. (2023). The persuasion effects of virtual reality (VR) and augmented reality (AR) video advertisements: A conceptual review. *Journal of Business Research*, 160 (6): 1-17.
- IKEA. (2017, September 12). *IKEA place app launched to help people virtually place furniture at home*. Inter IKEA Newsroom. Retrieved from "<https://www.ikea.com/global/en/newsroom/innovation/ikea-launches-ikea-place-a-new-app-that-allows-people-to-virtually-place-furniture-in-their-home-170912/>
- Innomate. (2025, January 18). *Transforming OOH advertising with augmented reality*. Retrieved from <https://innomate.ar/transforming-oo-h-advertising-with-augmented-reality/>
- Jones, J.P. (1990). Advertising: Strong force or weak force? A dilemma for higher education. *Syracuse Scholar*, 10 (1):45-56.
- Karaman, D. (2021). Tüketici satın alma karar sürecinde etkili olan duygular ve nedenlerin kuşaklar kapsamında incelenmesi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45: 107-119.
- Kitson, H. D. (1921). *The mind of buyer: The psychology of selling*. New York: Macmillan.
- Koca, S., Demir, Z.A. (2022). Augmented reality and transforming advertising. *Contemporary Issues of Communication*, 1(1):23-30.

- Kotler, P., & Armstrong, G. (2012). *Principles of marketing*. Harlow: Pearson.
- Lavoie, R., Main, K.J., King, C., & King, D. (2021). Virtual experience, real consequences: the potential negative emotional consequences of virtual reality gameplay. *Virtual Reality*, 25: 69-81. <https://doi.org/10.1007/s10055-020-00440-y>.
- Loken, B. (2006). Consumer psychology: Categorization, inferences, affect, and persuasion. *Annual Review of Psychology*, 57 (1): 453-485.
- Marx, K. (2011). *Kapital I*. (M. Selik & N. Satlıgan, Trans.). İstanbul:Yordam.
- Mordor Intelligence. (2025, February 10). *Extended reality (XR) market size, share, growth forecast & industry trends (2025-2030)*. Extended Reality (XR) Market Size. Retrieved from <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/extended-reality-xr-market>.
- Nairn, A., & Fine, C. (2008). Who's messing with my mind? The implications of dual-process models for the ethics of advertising to children. *International Journal of Advertising*, 27 (3): 447-470. <https://doi.org/10.2501/S0265048708080062>.
- Nelson, M. R. (2002). Recall of brand placements in computer/video games. *Journal of Advertising Research*, 42 (2). <https://doi.org/10.2501/JAR-42-2-80-92>.
- Ogilvy, D. (1989). *Bir reklamcının itirafları*. (S. Yazgan, Trans.). İstanbul: AFA Yayınları.
- Parth, S.C. (2020). Disruptive marketing strategy. *Iconic Research and Engineering Journals*, 3 (10):85-88.
- Peckmann, C., Kannen, K., Pensel, M.C., Lux, S., Philipsen, A., & Braun, N. (2022). Virtual reality induces symptoms of depersonalization and derealization: A longitudinal randomised control trial. *Computers in Human Behavior*, 131 (107233). <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107233>.
- Pitters, J.(2010). *Advertising psychology* [PowerPoint slides]. Universität Salzburg. [https://pitters.at/ Publikationen/ Werbepsychologie.pdf](https://pitters.at/Publikationen/Werbepsychologie.pdf) .
- Rwizen Technologies. (2023, March 10). *The impact of virtual reality on in-store shopping revolutionizing the retail experience*. LinkedIn. Retrieved from <https://www.linkedin.com/pulse/impact-virtual-reality-in-store-shopping-revolutionizing>.
- Saussure, F. De. (1976). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot Publishing.
- Scott, W.D. (1921). *The psychology of advertising in the theory and practice*. Boston: Small, Maynard & Company.
- Şahinaslan, Ö. (2020). Yeni nesil teknolojiler. In G.Telli & S. Aydın (Eds.), *Dijital Dönüşüm* (pp.29-54). İstanbul: Maltepe University Publications.
- Taşkiran, İ.B. (2024). Reklamcılığın tarihsel gelişimi. *TRT Akademi*, 9 (21):388-405.
- Twedt, D. W. (1965).Consumer psychology. *Annual Review of Psychology*, 16 (1): 265-294.
- Toates, F. (2004).Cognition, motivation, emotion and action: A dynamic and vulnerable interdependence. *Applied Animal Behavior Science*, 86(3): 173-204.
- Wang, Y.J., & Minor, M. (2008). Validity, reliability and applicability of psychophysiological techniques in marketing research. *Psychology and Marketing*, 25(2):197-232.<https://doi.org/10.1002/mar>.
- Young, C. (2002). Brain waves, picture sorts, and branding moments. *Journal of Advertising Research*, 42(4):42-55.
- Zhai, Y. (2023). Research on the effect of consumer psychology on advertising creativity communication. *SHS Web Conferences*, 158 (02012). <https://doi.org/10.1051/shsconf/202315802012>.
- Zhang, T., & Li, D. (2023). Augmented reality in advertising: An exploratory study. *Journal of Applied Business and Economics*, 25(3): 123-129. <https://doi.org/10.33423/jabe.v25i3.6207>.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Hakikat Sonrası Çağda Sentetik Medya Olgusu: Gerçeklik Algısı ve Etik Sorunsalı

The Phenomenon of Synthetic Media in the Post-Truth Era: Perception of Reality and Ethical Dilemmas

Özlem As Koçbaş¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Öz

Zamanın hâkim ruhunu ifade eden “hakikat sonrası”, iletişim teknolojilerindeki değişimle hayatın hemen her alanına nüfuz etmiştir. Nesnel verilere ve rasyonelliğe dayalı modern hakikat anlayışının yerini kişisel hakikatler, duygular ve inançların aldığı, gerçek ile sahte birbirinin yerine geçtiği, görüntünün baskın hale geldiği günümüz gösteri toplumunda; medya, bu dönemi anlamak için hem bir ayna işlevi görmüş hem de tüm araçlarıyla bu sistemi beslemiştir.

Bu çalışma, hakikat kavramının tarihsel süreçteki epistemolojik dönüşümünü ele alarak, yeni medya çağında yapay zekâ teknolojisinin bir ürünü olan sentetik medya içeriklerini ve etik boyutunu incelemektedir. Hakikat kavramının Antik Çağ’dan günümüze değin geçirdiği değişim, postmodernizm ve hakikat sonrası dönemin düşünsel temelleri ile yeni medyanın hakikat algısına etkisi tartışılmaktadır. Çalışmada, yapay zekâ tabanlı sentetik medya içerikleri ve potansiyel risk unsurları incelenirken söz konusu yeni medya türü; etik, sorumluluk, dijital kimlik hakkı ve veri etiği gibi farklı perspektiflerden değerlendirilmekte ve hakikat sonrası çağla ilişkisi irdelenmektedir.

Yapay zekâ teknolojileriyle üretilen sentetik medya içerikleri, hakikat sonrası çağın karakteristik özelliklerini pekiştirerek; gerçek ve sahte arasındaki ayrımı belirsizleştirmekte, bireylerin görsel-işitsel deneyime olan güvenini sarsmakta ve dezenformasyon riskini ve toplumsal düzeyde bilgiye erişim ve güven sorununu derinleştirmektedir. Sentetik medya içeriklerinin yaygınlaşması, kişisel verilerin korunması, dijital kimlik hakları ve etik sorunları beraberinde getirmektedir. Bireylerin dijital kimliklerinin güvenliği ve verilerinin izinsiz kullanımına karşı alınacak önlemler, bu bağlamda önemli bir gereklilik arz etmektedir. Özellikle, dijital okuryazarlık seviyesini yükseltmeye yönelik medya okuryazarlığı programlarının geliştirilmesi, sentetik medyanın yol açtığı etik ve güvenlik risklerine karşı etkili bir strateji olarak görülmektedir.

Abstract

The expression “post-truth” which denotes the prevailing spirit of the times, has infiltrated nearly every aspect of life with the transformation in communication technologies. In today’s society of spectacle, where personal truths, emotions, and beliefs have replaced the modern understanding of truth based on objective data and rationality, and where reality and falsity have become interchangeable, with the dominance of images, the media has both served as a mirror for this period and nourished this system with all its tools.

This study addresses the epistemological transformation of the concept of truth throughout history and examines synthetic media content, a product of artificial intelligence technology, and its ethical dimension in the new media age. The changes in the concept of truth from Antiquity to the present, the intellectual foundations of postmodernism and the post-truth era, and the effect of new media on the perception of truth are discussed. In this study, while examining artificial intelligence-based synthetic media content and its potential risk factors, this new form of

Atıf | Citation: As Koçbaş, Ö. (2025). The phenomenon of synthetic media in the post-truth era: perception of reality and ethical dilemmas. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 124–145. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1623917>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. As Koçbaş, Ö.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Özlem As Koçbaş ozlemas@gmail.com

media is evaluated from various perspectives such as ethics, responsibility, digital identity rights, and data ethics, and its relationship with the post-truth era is explored.

Synthetic media content produced with artificial intelligence technology, by reinforcing the characteristic features of the post-truth era, blurs the distinction between reality and falsity, undermines individuals' trust in visual and auditory experiences, and deepens the risks of disinformation and the issues of access to and trust in information on a societal level.

The widespread use of synthetic media content brings with it the issues of personal data protection, digital identity rights, and ethical concerns. Measures to ensure the security of individuals' digital identities and prevent unauthorised use of their data are critical in this context. In particular, the development of media literacy programs aimed at increasing digital literacy is seen as an effective strategy against the ethical and security risks posed by synthetic media.

Anahtar Kelimeler Hakikat Sonrası • Sentetik Medya • Yapay Zekâ • Etik • Veri Etiği • Dijital Kimlik

Keywords Post-truth • Synthetic Media • Artificial Intelligence • Ethics • Data Ethics • Digital Identity

Yazar Notu Bu makale, Doç. Dr. Nilnur Tandoğmuş Kahraman danışmanlığında hazırlanan “Hakikat Sonrası Çağda Sentetik Medya Olgusu, Güncel Görünümleri ve Kullanıcıların Gerçeklik Algısı Üzerine Bir Araştırma” isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Author Note This article is derived from the master's thesis titled “The Phenomenon of Synthetic Media in the Post-Truth Era, Its Current Manifestations, and a Study on Users' Perception of Reality,” prepared under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Nilnur Tandoğmuş Kahraman.

Extended Summary

Throughout history, the concept of truth has been handled within the framework of different currents of thought and has generally been associated with the concept of reality. Orhan Hançerlioğlu (1997) defines reality as a concrete entity independent of consciousness and truth as the reflection of reality in consciousness. Although the idea that truth is subjective and plural has become widespread with postmodernism, Hançerlioğlu emphasises that truth is objective. Fuller (2018) and Keyes (2017) also define truth in terms of harmony with factual reality.

In Ancient Greece, sophists argued that truth was relative, while Plato argued that deviation from objective truth would lead to social crises. While truth was associated with God and sacred texts in the Middle Ages, reason and science came to the fore in the search for truth in the Age of Enlightenment. However, in the 20th century, with the influence of media and technology, truth has become open to manipulation. Hannah Arendt (2012) emphasised that the media distorts the truth through images. This situation has transformed truth from an epistemological problem into an ethical and political issue.

Postmodernism rejects the universality of truth and emphasises relativity and difference. The post-truth era defines a period in which objective facts lose their influence and emotions and personal convictions come to the fore. According to the Oxford Dictionary, in this age, individuals' decisions are based on emotional grounds. In the post-truth era, individuals turn to emotional bases rather than rational data. McIntyre (2019) states that cognitive biases increase and echo chambers reinforce individuals' beliefs. Visuality plays a decisive role in this process. Visual content has the capacity to direct individuals' perceptions by appealing to emotions. According to McLuhan, visual culture has overtaken written culture. The proliferation of visuals and videos on social media platforms has radically changed the way individuals perceive the truth. The rapid development of communication technologies and artificial intelligence causes ethical, epistemological and ontological debates, especially in the field of synthetic media. Within the framework of Say's (2018) concept of “technological singularity”, the potential of AI technologies to lead to “unpredictable and uncontrollable transformations in the world order” is at the centre of ethical concerns.

One of the most critical issues in the ethical dimension of synthetic media is the violation of personal rights. As De Ruiter (2021) emphasises, “since our image and voice are intimately linked to our identity, their protection against manipulation by hyper-realistic digital representations should be a fundamental moral right in the age of synthetic media.” In this context, Rini and Kohen (2022) draw attention to the problem of “objectification through the digital fusion of different women's body parts and the creation of flexible characters to which they cannot consent”. Within the framework of Baudrillard's (2011) theory of simulation and hyperreality, synthetic media content appears as “an infinite reproduction of reality produced by miniaturised cells, matrices, memories and command models”. Wilson's

words “We say that seeing is believing, but we are actually much better at believing than seeing” (Giosanu, 2019) reveal how the perception of reality is shaped in the age of synthetic media. From a data ethics perspective, as Kayihan et al. (2021) stated, “algorithm-based artificial intelligence applications, which discuss how secure users' personal data is due to the functioning of algorithms, can violate the privacy of this data while collecting and processing data.” This situation brings up the concept of “artificial intelligence-based personal data forgery” as defined by Atmaca (2019). As Hasan and Salah (2019) highlight, synthetic videos “have the potential to undermine reality, confuse viewers, and accurately mimic reality.” Professor Deborah Johnson’s observation that “We no longer trust what we see and hear” (BBC, 2021) captures the essence of the epistemological crisis created by synthetic media. When this crisis is considered together with Jameson’s “plundering of the past” and Walter Benjamin’s “loss of aura”, it shows that cultural and historical memory is also under threat. In terms of solutions, multidimensional approaches such as “legal regulation, institutional policies, increasing media literacy and detection technology” suggested by Westerlund (2019) have gained importance. As Lane (2020) emphasises, “large technology platforms such as Microsoft, Google and Amazon have a moral obligation to provide tools and cloud computing to create synthetic content quickly and at scale.”

In conclusion, synthetic media reinforces the characteristic features of the post-truth era, blurring individuals’ perception of reality and leading to a growing scepticism towards information access and trust in contemporary society. Misleading content disrupts viewers’ perception of reality and worsens the issue of misinformation. Furthermore, digital identity rights and data ethics have become even more critical in the context of synthetic media. Safeguarding individuals’ digital identities and implementing measures against the unauthorised use of their data emerge as fundamental necessities in this regard. In particular, the development of media literacy programs aimed at enhancing individuals’ digital literacy levels is considered a crucial strategy to mitigate the ethical and security risks posed by synthetic media.

Giriş

Hakikati-gerçeği yorumlayış, ona atfedilen değer ve konumlandırış tarih boyunca insanlığın başından geçen ekonomik, siyasi, sosyal olayların bir yansıması olarak devingen bir yapıda olmuştur. Antik Çağda filozofların, Orta Çağda din görevlilerin etkin ve yönlendirici bir rol üstlendiği ve idealizm ile maddecilik arasındaki mücadelenin kendini gösterdiği hakikat sorunsalı, Avrupa’dan başlayarak dünyanın büyük bir değişim gösterdiği, altüstlüklerin yaşandığı yeni düzenle birlikte bambaşka bir aşamaya geçmiştir. Bilimdeki gelişmelerin hayatın tüm alanlarında geliştirici ve ilerici bir rol üstlenmesiyle hakikate de aynı şekilde rasyonel olarak evrensel herkes için geçerli olabilecek şekilde ulaşılabileceği düşüncesi egemen olmuştur. Standartlaşmış bilgi ve üretim koşulları altında, “doğrusal ilerlemeye, mutlak hakikate ve toplumsal düzenin rasyonel biçimde planlanmasına” inancın güçlendiği bu dönem ‘pozitivist, teknoloji merkezli ve rasyonalist’ bir karakter taşıyordu (Harvey, 1997). Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarının yıkıcı sonuçları, faşizm, aşırı üretim, tüketim ve teknolojiye ileriye gidenlerle birlikte kitle iletişim araçlarının kültürü ve sosyal yaşantıyı dönüştürdüğü yeni dönemde hakikat ve aklın egemenliği de büyük bir sarsıntıya uğradı. Parçalanma, belirlenemezlik ve bütün evrensel söylemlere karşı derin bir güvensizliği içeren (Harvey, 1997) ve günümüz hakikat sonrasının atası olarak (McIntyre, 2019) kabul edilen postmodernizmde yaygın olarak göreceliğin benimsenmesiyle hakikat önemini ve değerini yitirmeye başlamıştır. Bir anlamda Platon ve Aristoteles’in hakikate ve arayışına atfettiği büyük öneme karşın sofistlerin “her şeyin ölçüsü insandır” diyerek karşı çıkmasına benzer bir biçimde postmodernistler de hakikatin tek, mutlak ve nesnel olamayacağını savunarak onu; çoklu, dil ekseninde değişken, sonsuz yoruma açık ve öznel olarak nitelendirmiştir. Sonuçta hakikat sonrası çağda rasyonel olgulara, nesnel gerçekliklere bile inancın güveninin sarsıldığı, duyguların, inançların, faydacılığın ön planda olduğu hakikatin de bu çerçevede önemsizleştiği aşamaya adım adım geçilmiştir.

Geleneksel medyanın merkezîyetçi yapısı ve izleyicinin ya da okuyucunun pasif konumunun, web 2.0 ile kökten değişmesi, toplumsal yapıda, gündelik yaşam pratiklerinde ve ekonomide kökten değişiklikleri ve gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Yeni medya ile mekân ve zamanın artık sanallaştığı, somut olarak

olamayacak şeyleri mümkün kıldığı bu sanal evren gerçek olan ve olmayan arasındaki farkın belirsizleşmesine, göz ardı edilmesine imkân vermiştir. Yeni teknolojilerle sürekli kendini yenileyen, değişen ve dönüşen kullanıcılara yeni araçlar sunan medya, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik gibi uygulamalarla sosyal ağların yapısal özellikleriyle bu süreci, bu düzeni pekiştirmektedir. Sosyal ağları yöneten Big Tech¹'ler kişiselleştirilmiş yapı ve algoritma sayesinde ortaya çıkan yankı odaları ve filtre balonları ile hakikat sonrasının bir toplumsal özellik olarak her alana nüfuz etmesine katkıda bulunmuştur. Virilio (2003) “Enformasyon Bombası” kitabında bu yeni dönemde artık bilimsel ve mutlak bir doğru arayışı olmadığını hakikatin yanılsamalarla dolu perspektifler üreten sanal bir dünyanın aşırılığı içinde yitip gittiği ifade etmiştir. Bireyin aktifleştirdiği, katılımcılığının arttığı ve “özne”leştiği yeni medya ekosisteminde gerçeklik algılayışı da başka bir evreye geçmiştir. Hayata dair neredeyse her etkinliğin online, sanal dünyada yapıldığı yapılabildiği bu yeni sentetik dünya, bireye kaçış, kendini ifade etme ve görünür olma imkânı da vermiştir. Çevrimiçi topluluklara üye olan internet kullanıcılarının %43’ü sanal topluluklardaki etkinliklerde gerçek hayattaki gibi güçlü bir duygu hissettiklerini belirterek sanal dünyanın gerçeğiyle yarışmaya hazır unsurlar içerdiğini düşünmektedir (Castronova, 2003).

Medya içeriklerinin yapay zekâ teknolojisi kullanılarak üretilmesi ve manipülasyonu olarak tanımlanan sentetik medya; yeni bir gerçekliğin yaratılmasını ve gerçekliğin dönüştürülmesini kapsamaktadır. 2017 yılında ilk örneği görülen sentetik medya eğitim, dijital pazarlama, iş dünyası ve sinema gibi alanlarda yeni potansiyelleri beraberinde getirmektedir. Pazarlama alanında markaların hiper hedeflenmiş ve kişiselleştirilmiş reklamlarla müşterilere ulaşmasını sağlarken video prodüksiyonları için fiziksel olarak bir araya gelme durumunu ortaya kaldırarak bütçe ve zaman açısından büyük avantajları beraberinde getirmektedir. Sinemada ise söz konusu teknoloji; dublajı geliştirme, hayatta olmayan oyuncuların filmlere dahil etme ve sahte içerikler oluşturma gerektirdiği uzmanlık, yüksek maliyet ve özel yazılım olmadan da bunu mümkün kılma potansiyelini barındırmaktadır. Fakat sentetik medyanın, aktrislerin yüzlerinin porno videolarına yerleştirilmesi ile gerçekleşen kişilik hakları ihlali sonucu meşruluğu tartışmalı hâle gelmiştir. Bu ilk uygulamalardan sonra dünyanın farklı ülkelerinde yaşanan benzer kişilik hak ihlalleri, siyasi krizler, sahtekârlık ve dolandırıcılık gibi vakalar bu yeni medya türünün kaygılarla risklerle anılmasına neden olmuştur. Bu çalışma kapsamında günümüzü kavrayabilmek için öncelikle hakikat kavramı ele alınarak, bu kavramın diyalektik süreçte geçirdiği değişim ve dönüşüm incelenmiştir. Postmodernizm ve hakikat sonrası çağın entelektüel temelini oluşturan yaklaşımlar değerlendirilmiş, bu çağın bilişsel boyutu ve ona kaynaklık eden yeni medyadaki hakikat kavramı tartışılmıştır. Çalışmada, günümüzün güncel ve tartışmalı teknolojisi yapay zekânın medya alanındaki yansıması olan sentetik medya kavramsal olarak açıklanmış; sentetik medyanın meşruiyeti ve etik boyutu, dijital kimlik hakkı ve veri etiği gibi farklı perspektifler çerçevesinde incelenmiştir.

Hakikat Sorunsalı ve Tarihsel Serüveni

“Hakikat” ve “gerçek” kavramları anlam açısından farklı ama ilişki içerisinde; kimi yerde de birbirini tamamlamakta, çoğu zaman birbiri yerine kullanılmakta; eş anlamlı olarak genel kabul görmektedir. Fakat Orhan Hançerlioğlu (1997) gerçek kavramını bilinçten bağımsız, somut ve nesnel açıdan var olan; hakikati ise gerçeğin bilinçteki yansıması olarak tarif eder ve hakikat ve hakikin ölçütünün, nesnel gerçeğe uygunluk olduğunu belirtir. Doğadaki gerçeğine uygun olmayan bir kuramın gerçek değeri yoktur, bir diğer deyişle bir kuramın gerçek olup olmadığını pratikle, gerçekle doğru olup olmadığını anlarız. Duyular düzeyinde gerçeklikten (reality) söz ederken akıl düzeyinde de hakikatten (truth) söz edebiliriz (ss. 215-216).

Postmodernizmle birlikte güçlü bir şekilde kendine yer bulan hakikatin tek olmadığı ve herkesin bir hakikati olduğu düşüncesinin karşıt olarak Hançerlioğlu (1997), her hakikatin “nesnel” olduğu gerçeğe uygun

¹ABD’de bilgi teknolojileri sektöründe beş büyük firma olan Google, Amazon, Apple, Meta ve Microsoft’a verilen isimdir.

düşmeyen öznel kanılarımızın, tasarımlarımızın, düşlerimizin, yapıntılarımızın ve yanılsamalarımızın hakikat olmadığını dile getirmektedir. Gerçek, eski bir kelime olan “troth” a geri dönüyor diyebiliriz yani ‘Troth’ sadakat demektir; yani hakikat kaynağa sadakat anlamına tekabül etmektedir (Fuller, 2018). Bir anlamda, gerçek ile hakikat arasında bir uyum, tutarlılık söz konusudur; zihindeki yansıma ile nesne ya da durum uyuşuyorsa, ikisi arasında bir uyumdan söz edilebiliyorsa doğruluktan söz edebiliriz. Ralph Keyes (2017) göre de hakikat sözcüğünün İngilizce karşılığı olarak kullanılan truth sözcüğü hem ‘güvenilir’ hem de ‘olgusal kesinlik’ demektir.

Antik Yunan’da bilgi konusunda dönemin şüpheçileri, göreceliğin savunucusu sofistler kesin ve mutlak bilginin imkansızlığını savunmuştur. Mutlak bir hakikatin olmadığını; bireyin algılarına, toplumsal, kültürel ve kişisel eğilimlerine göre değişebileceğini iddia etmişlerdir (Cevizci, 2009, s. 96). Sofistlerden Gorgias’a göre, hiçbir şey yoktur, olsa bile kavranılamaz, kavransa dahi başka insanlara anlatılamaz ve bildirilemez. En büyük sofist olarak görülen Protagoras’a göre ise “Bütün şeylerin ölçüsü insandır... Her bir şey bana nasıl görünürse benim için böyledir, sana nasıl görünürse yine senin için de öyle... Üşüyen için rüzgâr soğuk, üşümeyen için soğuk değildir.” (Kranz, 1994, ss. 197-201). Batıda önce Nietzsche ile başlayan aydınlanma eleştirisiyle devam eden postmodernizmle güçlenen ve günümüzde çağın egemen anlayışı olan mutlak bir hakikatin olamayacağı, kişiden kişiye göre değişebileceği, bilginin göreceliği düşüncesinin temelini sofistlere dayandırabiliriz ve yine postmodernizmdeki söylem vurgusu ile sofistlerin retoriğinin benzerliği dikkate değerdir. Sofistlerin bakış açısına şiddetle karşı çıkan Platon ise hakikatlerden uzaklaşmanın toplumda politik ve ahlaki krizleri beraberinde getireceğini belirtir (Bulut, 2015). Platon’un mükemmeliyetçi ve idealist olduğu yerde Aristoteles gerçekçi ve dolayısıyla pratik ve ampirik yaklaşımı benimsemişti (Cevizci, 2009, s.173). Aristoteles, “insana özgü” olanın hakikat arayışı olduğunu ve insanın duyularından özellikle de en çok bilgiyi sağlayan görme duyusundan aldığı haz nedeniyle doğuştan bu arayışa meyilli olduğunu savunmuştur. Orta çağ döneminde, gerçekliğe ilişkin araştırma, varlığın kaynağı olarak görülen Tanrıyı ve kutsal metinleri referans gösterme ve teolojik olarak metafiziğe yaslanma şeklindeydi. Orta çağın önemli filozoflarından kabul edilen Thomas Aquinas’a göre “Hakikat ancak Tanrısal idealler içinde ve Tanrı’nın kelimelerinden bize düşen bir ışığın aydınlığında bilinebilir” (Gilson, 2003).

Dünyanın siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel büyük bir dönüşüm geçirdiği Aydınlanma Çağında hakikat ve arayışı da merkeze yerleşmiştir. Aydınlanma düşünürleri, insan zihninin akıl yoluyla doğadaki tüm gerçekliği idrak edebileceğini ve insanın bu şekilde her şeyi bilebileceğini savunmaktadır. Nesnel gerçekler yerine inanç ve duygulara göre karar verildiği bir dönem olan günümüzdeki hakikat sonrası çağın aksine modernizm nesnel dünya görüşü arayışıyla, metafizik bir dünyayı kabul etmeyerek, modern bilimlerin inşa ettiği hakikati odak noktasına oturtmuştur. Bacon, Descartes, Newton, Galileo gibi düşünürlerin çalışmalarıyla bilimsel bilgi ön plana çıkmış ve bilgi bilime dönüşmüştür (Vatandaş vd., 2009, s.51). Felsefeden bilime geçiş hakikati arayışta araçsal bir değişikliktir. Hakikat artık felsefi fikirlerle ortaya konulamayan sadece bilim aracılığıyla elde edilebilecek bir olgudur ve dışsaldır.

1940’ların ikinci yarısından itibaren siyasi, ekonomik gelişmeler, teknolojiye ilerlemelerle birlikte medyanın da etkinliğinin hızla arttığı bu yeni dönemde hakikat ve aklın egemenliği de büyük bir sarsıntıya uğramıştır. Hannah Arendt (2012), yaşadığımız çağda herkesin yalan olduğunu bildiği şeyin, imaj sayesinde hakikatin yerini aldığını, imajın bu derece etkili olmasının nedeninin ise kitle iletişim araçlarının toplumun bütün kademelerine yayılması ve insanları etkileme kapasitesinin yüksek olmasına bağlamaktadır; yalan, imaj oluşturma ile örgütlü bir hal almıştır ve örgütlü yalan yok saymaya karar verdiği her şeyi ortadan kaldırmaktadır (2012, s.305). Bu bağlamda, hakikatin yalnızca epistemolojik bir mesele değil, aynı zamanda etik ve siyasal bir sorun olduğu ortaya koymuştur. Eagleton’a (2011) göre postmodernizm hakikat, akıl, kimlik ve nesnellik nosyonlarından, evrensel ilerleme fikrinden, bilimsel açıklamanın başvurabileceği nihai zeminlerden kuşku duyan bir düşünce tarzıdır. Dünyanın temelsiz, çeşitli, istikrarsız, belirlenmemiş nitelikte

ve yorumlardan ibaret olduğunu iddia etmesi hakikat, tarih ve normların nesnelliği, doğanın verili oluşu hakkındaki kuşkuculuğu beslemektedir. Postmodernistler, modernliğin artık özgürleştirici bir güç değil, bir boyun eğdirmeye, baskı ve ezme kaynağı olduğunu savunarak sahici bir özgürlük için temelsizliği, göreliliği, farklılığı, çoğulculuğu dillendirerek tek bir kod, tek bir dil, tek bir hakikat dayatan her şeyi eleştirirler (Rosenau, 2004, s.23).

Hakikat Sonrası Çağ Kavramına Genel Bir Bakış

Hakikat sonrası kavramı, günümüzde medya ve iletişim teknolojilerindeki değişimle hayatın her alanında etkisini göstermektedir. 2016'daki Brexit referandumu ve ABD başkanlık seçimleriyle gündeme gelen bu kavram, Oxford Sözlüğü'nde "Belirli bir konuda kamuoyu oluşturmada nesnel olguların duygular ve kişisel kanaatlerden daha az etkili olması durumu" şeklinde tanımlanmıştır.

Hakikat sonrası, bireylerin nesnel gerçeklere dayalı verilere rağmen, duygularını ve inançlarını ön planda tutarak gerçekleri reddetmesi durumudur. Bu kavram ilk olarak 1992'de Steve Tesich'in "Government of Lies" makalesinde ortaya atılmıştır. Tesich, ABD halkının büyük bir kesiminin Körfez Savaşında Bush hükümeti tarafından yapılan siyasi propagandaları sorgulamadan kabul ettiğini, gerçeklerle ilgilenmediğini belirtmiştir. Teish'e göre Amerikalılar "gerçek fobisi"ne yakalanmıştır ve şunu dilemektedir: "Bundan böyle hükümetimizin bizi gerçeğe karşı korumasını bekliyoruz" (Tutal, 2017). ABD halkı için ilk defa dile getirilen hakikatin önemsizleşmesi, gerçeklere sırtını dönme, duygu ve inançların, isteklere dayalı seçimler yapılması durumun bugün dünyadaki halkların önemli bir kısmını ifade eden bir durum için kullanıldığını görülmektedir. Keyes'e (2017) göre yalanların kirli ve beyaz şeklinde ayrıldığı bir dönemden, yalanın gerçekle ayırt edilemediği hakikat sonrası döneme geçiş yapılmıştır. Alpay'a (2017) göre bu dönemde gerçek ölmüştür yani hâlâ dışardadır fakat zihinlerdeki yansıması hakikat, duygusal kurmacalarla yer değiştirmiştir (2017, ss.31-36). Kavanagh ve Rich (2018) ise hakikat sonrası dönemi gerçeğin çürümesi olarak tanımlamaktadır. Bu çağın öne çıkan eğilimlerini şu şekilde aktarmaktadırlar: Analitik çıkarımlar, gerçekler ve veriler üzerinde gittikçe artan anlaşmazlık; görüş ve gerçek arasında gittikçe silikleşen sınırlar; bilgi yoğunluğunun artışı ve bu yoğunluğun sonucu olarak gerçeğe nazaran kişisel görüş ve deneyimlerin daha fazla önemsenmesi ve güvenilir bilgi kaynaklarına güvenin azalması (Kavanagh ve Rich, 2018; akt. Baytimur ve Çalışkan, 2019). Keyes, gerçeğin agresif bir biçimde örtülmeye çalışılmasıyla yapılmak istenenin, yalan söyleme eylemini yumuşatmak olduğunu, hakikat sonrası çağda gerçek ve yalanların dışında belirsiz ifadelerden oluşan üçüncü bir kategorinin de bulunduğunu; hakikati gizleyip yalanı önemsiz gösteren bu kategorinin "zenginleştirilmiş gerçek" olduğunu söylemektedir (Keyes, 2017).

Hakikat Sonrasına Kaynaklık Eden Bilişsel Gerçeklik

Hakikat sonrası çağda, rasyonel verilere olan inancın yerini duygusal temelli bir işleyiş almıştır. Bu dönüşüm, siyaset, ekonomi ve medya iş birliğiyle şekillenen bireylerin algılama ve yorumlama biçimlerini derinden etkilemektedir. Araştırmalar, duyguların karar verme süreçlerinde merkezî bir rol oynadığını ortaya koymaktadır (Damasio, 1999). McIntyre (2019), bu dönemde bilişsel önyargıların artış gösterdiğini ve bireylerin inanmak istedikleri hakikatlere ulaşma konusunda daha fazla araca sahip olduklarını belirtmektedir. Özellikle yeni medya araçları, yankı odası ve kişiselleştirilmiş haber akışları gibi mekanizmalar bu durumu pekiştirmektedir.

Bireyler, değerleriyle çelişen bilgiden uzaklaşırken, benzer düşüncelere sahip bireylerle bir araya gelme eğilimindedir. Enformasyon edinme ve bu bilgileri zihinde tutma süreçleri, bireyin içsel tutarlılığına göre şekillenmektedir (Alemdar ve Erdoğan, 2005). Tanıdık mesajların doğru kabul edilme olasılığı daha yüksektir (Berinsky, 2017; Vaccari ve Chadwick, 2020). "Geri tepme etkisi" olarak adlandırılan olgu, bireylerin yanlış düşüncelerine daha fazla sarılmalarına yol açmaktadır (McIntyre, 2019).

Bireylerin gerçeklikle ilgili algıları, sosyal yarar ve özdeşlik kurma çerçevesinde şekillenmektedir (Dorr, 1981; Hawkins, 1977; Potter, 1986; akt. Utma, 2020). Sosyal fayda beklentisi içindeki bireyler, karşılaştıkları bilgileri yaşamlarında kullanabileceklerini düşündükleri ölçüde gerçek olarak algılamaktadır. Özdeşlik kurma sürecinde ise iletiler, bireylerin beklentileri ve arzularıyla örtüştüğü ölçüde etkili olmaktadır. Medya, bu bilişsel özellikleri dikkate alarak içeriklerini kurgulamaktadır (Potter, 2005; akt. Utma, 2020). Bireylerin taraflı davranmasının nedenleri arasında ilk izlenimlerin değişmesinin zorluğu, bireyin kendi sahasını koruma güdüsü ve duygusal tepkiler yer almaktadır (Kakutani, 2018). Bu faktörler, bireylerin karşılaştıkları bilgiyi algılarken neden taraflı davrandıklarını açıklamaktadır.

Hakikat Bağlamında Görsel İletişimin Bilişsel Boyutu

Kitle iletişim araçlarında görselliğin fotoğrafla birlikte başlayıp televizyon ve sinemayla doruk noktasına ulaşması postmodernizm ve hakikat sonrası çağda bireylerin algılarının şekillenmesi üzerinde önemli rol oynamıştır. İletişim teknolojilerindeki büyük gelişmelerle birlikte hakikat sonrası çağda görseller, videonun üretimi, tüketimi ve etkileşimi diğer bütün içerik çeşitlerini geride bırakmaktadır. Bir videoyu izlemek bilişsel açıdan bir kitap ya da haber metnini de okumaktan çok daha kolay, daha hızlı, daha eğlenceli ya da daha az yorucu; bu nedenle de kullanıcılar nezdinde onu tercih edilir kılmaktadır. Görsel içerikler duygulara seslenme ya da bir düşünceyi ifade etme ya da bir fikri aşılama açısından da oldukça güçlüdür, diğer çeşitlere göre baskındır. “Gözümle görmeden inanmam” derken görme duyusuna olan güven vurgulanmakta, bütün manipülasyonlara rağmen video ya da fotoğraf, enformasyon, anlam ve duygu ileten en güçlü araç olma özelliğine sahiptir (Ege, 2017).

Teknoloji, görselleştirilmiş gerçeklik ile insanı kurgusal imajlar dünyasına yerleştirir. Televizyon, halihazırdaki gerçekliği görüntüye aksettğinde tek gerçeklik olarak kendisini tanıtmakta ve kendisine bakılmayı kaçınılmaz kılmaktadır (Bayrı, 2011). McLuhan medyada görselliğin ön plana çıkmasını matbaa teknolojisine kadar götürerek sözlü kültürden yazılı kültüre geçişle bu aşamanın gerçekleştiğini görsel duyunun duyma duyusunu kuvvetli bir şekilde bastırdığını belirtir. Bu çağın bireyi yazılı kültürden çok imgenin ön planda olduğu görsel kültürü tercih etmiştir (Atalay, 2018).

Medyanın bireyi iyi tanıması ve buna uygun görselliği ön planda olan içerik üretmesi bunu toplumun üzerine boca etmesi ve çağın bireyinin bilişsel özelliklerinden kaynaklı bunu talep etmesi hiç bitmeyen bir döngü yaratmıştır. Bant genişlikleri arttıkça ve dikkat süreleri kıaldıkça video, bilgi paylaşımı ve özümseme için tercih edilen format hâline gelmiştir. Araştırmalar, kullanıcıların bir web sitesinde video varsa yüzde 88 daha fazla zaman harcadıklarını göstermektedir (Marr, 2022). Sosyal medya kullanıcılarının paylaşım davranışları da önemlidir. Video ve fotoğrafların Twitter'da yayılması, yazılı haber veya çevrimiçi dilekçelerden daha olasıdır (Goel vd., 2015).

Yapılan araştırmalar bireylerin videoyu daha kolay algıladığını ve daha çok video izlemeyi tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Stenberg (2006) ise bireylerin görsel bilgileri zihinlerinde sözlü bilgilere göre daha doğrudan ve daha az çabayla işlediğini kaydetmektedir. Witten ve Knudsen (2005) ise algılananın “kesinliği” ya da “doğru” olarak kabul edilmesi nedeniyle görsel bilginin diğer duygusal veri türlerinden daha etkili bir şekilde kabul edildiğini söylemektedir.

Yeni medyanın multimedya yapısı ile birlikte kullanıcıların simgesel, görsel, duygusal algılarının tümüne etki etme durumu söz konusu olmakta bireylere çok yönlü ulaşmak mümkün olmaktadır. Uğurlu (2015), sosyal ağların görsel kültürle olan sıcak ilişkisinin görsel içeriklerin sunuma uygunluğu, hızlı bir şekilde yayılıma olanak sağlaması daha çok etkileşim alması, mesajlarda görselliğin hâkim olmasının dikkat çekicilik sağlaması gibi etkenlerin kullanıcıların daha çok görsel ya da videoya yönelttiğini dile getirmektedir.

Fotoğrafların ve videonun bu kadar ön planda olmasının en büyük etkenlerinden biri kuşkusuz akıllı telefonlar ve görsel müdahaleyi olanaklı kılan efektler, filtreler içeren uygulamalar, programlardır. Bilişim şirketleri, Big Tech'ler kullanıcıların eğilimlerini bilmelerinden kaynaklı bu alanlara yatırım yapmaktadırlar. Günümüz bireyi online dünyaya genellikle eğlence ya da sosyalleşme amacıyla yüklediği ya da yüklenen sayısız fotoğraf ve videoya kuşatılmıştır. Öz çekim kültürü, cep telefonun bir fotoğraf makinesine dönüştüren özelliklerin sürekli geliştirilmesi gibi ilerlemeler hem bir “bilgi taşıyıcı” (Rini, 2020) olarak kabul edilen videonun ve fotoğrafın bağlamından kopmasını hem de çerezlik, manipülasyona çok daha açık bir veri yığınıyla karşılaşılmasını sağlamaktadır. Tüm dünyada en popüler sosyal ağlardan olan Instagram ve Youtube ile birlikte TikTok'taki hızlı yükseliş video üretimi ve tüketimiyle yakından ilgilidir. Eğlence amaçlı kullanılan TikTok'ta paylaşılan görüntüler nedeniyle Rusya-Ukrayna savaşına “dünyanın ilk TikTok savaşı” şeklinde nitelendirilmiştir. Anlık bombalanan kentler, sığınaklardaki hayatlar paylaşılmakta, propaganda içeriklerine yer verilmekte ve bu görüntüler TikTok'ta milyonlarca kişi tarafından izlenmektedir (Yalçınalp, 2022). Görsel iletişimin bu gücü ve popülerliği, görüntü oluşturulması ve müdahalesi temelinde yükselen sentetik medya içeriklerinin etkinliğinin değerlendirilmesi ve geleceğine ilişkin ipucu da vermektedir.

Yeni Medyada Gerçeklik

Jean Baudrillard'ın hipergerçeklik teorisinde, medya en baskın çıkış noktalardan biridir. Kurgu ile gerçeğin sınırlarını ortadan kaldıran ve bugün yaşadığımız simülasyon çağının oluşmasında en fazla katkısı olan alan kuşkusuz medyadır. O'na göre kitleyi, kitle iletişim araçlarının dışında bir yerde aramak boşunadır (2010, s. 33). İletişim teknolojilerinin merkezî bir rol oynadığı, medyanın kendisini bilginin gerçek kaynağı olarak yansıttığı; çok fazla bilginin bulunduğu; çok daha fazla anlamın üretildiği ama buna karşın anlam talebinin olmadığı ve artık ‘anlam bunalımı’nın söz konusu dahi olmadığı bir evrende yaşamaktayız (2010, s. 31).

Medya, kullandığı teknoloji vasıtasıyla dünyayı estetize etmiş, her şeyi görünürlüğe ve gösterge sanayisine dönüştürmüştür (Dağ, 2011, s. 172). Baudrillard'a (2010) göre medya içeriklerine maruz kalan bireyler kurgulanmış bir gerçeğin içinde yaşamaktadır ve bu şekilde sessiz yığınlar hâline gelmiştir. Baudrillard, postmodern toplumu hipergerçeklik çağı olarak tanımlayarak, gerçeklik algısının, göstergeler ve simülasyonlar aracılığıyla dönüştüğünü savunur. Hakikat, artık bir referans noktasından yoksundur ve yerine, kendi başına işleyen bir gösterge sistemi geçmiştir.

Yeni medya çağında ise haberin üretimi, tüketimi ve paylaşımının hızla değişmesi birçok alanın dönüşmesine ve enformasyon bolluğu getirmiştir. Bu dönemde, bireylerin kişisel siyasi fikirleri, ekonomik çıkarları ve etkileşim amacıyla içerik üretmesi, paylaşması ile bağlamından koparılan bilgi hiç olmadığı kadar nesnelliğini ve değerini kaybetmiştir. Hakikati yazmak, paylaşmak, onun peşinde koşmak bir önem taşımamaktadır.

Geleneksel haberciliğin değişmesiyle artık gazeteler, televizyonlar varlığını sürdürebilmek için internet siteleri, sosyal medya hesapları, mobil uygulamalar gibi alanlarda da yer almakta ve yeni medya kanallarına entegre olmak zorunda kalmaktadır. Gazeteciliğin evrensel kuralı 5N 1K sosyal medya ile yıkıma uğramış ve haber değeri ilginç, olağan dışı ve eğlenceli gibi kriterlere bağlı kalmıştır. Artık, haber üreten bloggerlar, yurttaş gazeteciler, yeni medya kullanıcıları gibi internet dünyasına katılan diğer oyuncular da enformasyonun üretimi ve dağıtımında etkindir (Parlak, 2018).

Enformasyonun, kullanıcılar tarafından sosyal ağlara çok hızlı bir şekilde aktarılabilmesi, duyduklarını ilk paylaşma arzusu gibi nedenlerden dolayı, kanıtlanmamış sadece duyum destekli yanlış bilgiler medya platformlarında önüne geçilemez bir şekilde yayılmaktadır. Bu durum da içeriklerin gerçek olup olmadığı teyit edilmeden paylaşılması ve yayılması sorununu ortaya çıkarmaktadır (Binark ve Bayraktutan, 2013, s. 70). Sosyal ağların özelliği gereği enformasyonun hızlı ve kontrolsüz yaygınlaşması, bilgi karmaşasına yol

açmakta, bu da insanların gerçeklik algılarında sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır (Yazgan ve Kınal, 2009, s. 517).

Yeni medya araçlarında hızlı, teyit edilmeden üretilen, tüketilen ve kitlelere ulaştırılan yüzeysel bilgi nesnel gerçeklikten uzaklaşmakta, bağlamından koparılmaktadır. Sosyal ağlarda enformasyon yığını içinde hakikati bulabilmek giderek zorlaşmakta; zaten birey yankı odaları, filtre balonu gibi yapılarla bu bilgiyi artık değerlendirmekte, ona göre pozisyon almaktadır. Alpay'a (2017) göre modernizm ile gelişen ve ulusaldan uluslararası boyuta erişen ana akım medya, hakikate ulaşmak için entelektüellerin yönetimde olduğu bir düzene sahipti. Yalan, safsata ve çarpıtma bu dönemde de yapılmaktaydı fakat yayımlanan sahte haberler, desteklenmek için olgusal verilere dayandırılarak rasyonel bir meşruiyet zeminine oturtulmaya çalışılmaktaydı.

Keyes (2017) ise modern teknolojinin hakikat sonrasına uygun bir zemin hazırladığını savunarak medyanın bu özellikleriyle hakikat sonrası çağı mümkün kılan başlıca etkenlerden biri olduğunu belirtmiştir. Özellikle yeni medya aracılığıyla kamuoyunu gerçeklerden çok kanaatler ve duygular belirlemekte, yalan ve aldatma gündelik refleksler hâline gelmektedir. Siyasette ve toplumsal yaşamda yalan yaygın bir hâl almış dürüstlük ise değerini yitirmiştir.

Sanal ile gerçek arasındaki farkın gün geçtikçe azaldığı ve günlük yaşantıların yerini sanal yaşamlara bıraktığı günümüz yeni medya dünyasında, yeni iletişim ortamının karakteristik niteliklerini taşıyan sanal gerçeklik sistemleri kullanıcıyı pasif rolden aktif role taşımakta; gerçeklik algısına müdahale etmektedir. Yengin ve Bayrak (2018), kişiselleştirilmiş ve artık değerlendirme yapabilen, düşünebilen verilerle birlikte bireyin gelecekte düşünmesine gerek bile kalmayacağına dikkat çekmektedir. Bireylerin sanal ortam iletileri üzerinde denetimi ve etkileşimini artmakta ve dijital sistemler için yaratılan ara yüzler sayesinde deneyimlerin birer parçası olmaktadır. Simülasyon teknolojilerinin sağladığı bu sanal ya da artırılmış gerçekliği deneyimleyen bireylerin gerçeklik algılarında birtakım uyumsuzluklar olabileceğini söyleyebiliriz. Sanal gerçekliğin içinde yaşadığımız dünyanın kaçınılmaz politik ve kültürel gerçeklerinden biri olduğuna dikkat çeken Robins (2013), kültürümüze imajın hâkim olduğunu, ekran başında bireyin artık her şeyi deneyimlediğini fakat dışarı çıktığı andan itibaren bu teknolojik devrim nedeniyle sürekli izlendiğini, gözlem altında tutulduğunu belirtmektedir. Var olan dünyanın gerçekleriyle yüzleşmekten kaçan bireyler, gerçek hayatta asla ulaşamayacakları, hayallerindeki o sanal dünyanın gerçekliğine sığınır. Birey, somut nesnel evrenin onu mutsuz eden, olumsuz durumların olmadığı ideal bir ortama geçtiğini hayal ettiği etmektedir (Robins, 2013). Yapılan çalışmalarda sanal gerçekliğin kullanıcılara verdiği "başka bir yerde" olma hissinin terapi edici etkisi sayesinde hem fiziksel hem de psikolojik acıyı hafifletici işlevi olduğu da ortaya çıkmıştır (Erdem ve Karakoç, 2020).

Yapay Zekâ Ürünü Sentetik Medya ve Güncel Görünümleri

Yapay zekâ, bilgisayar tarafından gerçekleşen problem çözme operasyonlarında uygulanan bir kurallar dizisi temeline dayanan algoritmalarla işleyen sistemler olarak tanımlanabilir (Thiraviyam, 2018). Sentetik medya kavramını ise ses, fotoğraf ve görüntüyü kapsayan medya içeriklerinin yapay zekâ aracılığıyla üretilmesi ve manipülasyonu olarak tanımlayabiliriz. Sentetik medya, yapay zekânın makine öğrenimi, derin öğrenme, yapay sinir ağları gibi ileri teknolojilerinin çeşitli alanlarda kullanılarak, gerçekliğin dönüştürülmesi hatta gerçekte hiç var olmayan yeni içeriklerin yaratılmasıdır (Yurdigül ve Yıldırım, 2021). Bireyin yüz, ses, vücut ve uzuvlarının yapay zekâ temelli ses ve görüntü işleme teknolojileri ile yeniden modellenerek kişinin yer aldığı fakat orijinal olmayan sentetik içerikler son teknolojinin yansımalarıdır (Atmaca, 2019).

Sentetik medyanın karşılığı olarak genellikle deepfake terimi kullanılmasına karşın ismindeki 'fake'in olumsuz çağrışımından kaynaklı ekonomi alanını etkileyen sektörlerde sentetik medya kavramı tercih edilmektedir. Deep İngilizce derin anlamında fakat yapay zekânın "derin öğrenme" kavramından gelmektedir. Terimin ikinci kısmı, "gerçekliği düşük, aldatma niyetiyle oluşturulmuş ve gazetecilik formatında sunulan" bir tür olarak kabul edilen "sahte haber"den gelen fake'dir (Rodríguez ve Camila, 2021). Deepfake aslında bir görüntü manipülasyonu olarak kabul edilebilecek sentetik medya içeriklerinin üretimi için izlenen yapay zekâ tabanlı teknik gelişmelerden sadece birini oluşturmaktadır. Daha geniş ve potansiyeli daha yüksek bir kavram olan sentetik medya, bireylerin gerçekçi temsillerinin oluşturulmasının yanı sıra hiç var olmayan insan, hayvan veya nesnelerin ya da hiç yaşanmamış olayların oluşturulmasını sağlayan içerikleri de kapsamaktadır. Tasarlanmış ve programlanmış algoritmalar sayesinde işlem yapan makine öğrenimi ve derin öğrenme kavramları da yapay zekânın bir bileşenidir. İnsan tecrübelerini taklit ederek gerçeklikler inşa eden yapay zekâ geleneksel medyanın yarattığı gerçeğin benzerlerinden öte hiper gerçeklik oluşturmaktadır (Yurdigül ve Yıldırım, 2021).

Son yıllardaki hızlı ilerlemeyle, multimedya içeriği üreten ve işleyen teknikler artık çok ileri düzeyde gerçekçilik sağlayabilmektedir; somut medya içerikleri ile sentetik arasındaki sınır çok ince hâle gelmiş durumdadır. Verdoliva (2020) bir yandan yaratıcı sanat, reklamcılık, film prodüksiyonu, video oyunları gibi farklı alanlarda bir dizi heyecan verici uygulamanın kapısını araladığını öte yandan çok büyük güvenlik tehditleri oluşturduğunu söylemektedir. Web'de ücretsiz olarak sunulan yazılım paketleri, herhangi bir kişinin özel becerilere sahip olmadan çok gerçekçi sahte görüntüler ve videolar oluşturmaya olanak tanımaktadır. Marr'e (2022) göre, video içeriği oluşturmak, bir metin makalesine kıyasla daha zor ve maliyetlidir; izleyicilerin kalite beklentileri nedeniyle kamera, ses ekipmanları, oyuncular veya seslendirme sanatçıları ve senaryo yazarlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak yapay zekâ, "sentetik video" çağıyla birlikte, bu süreci daha az maliyet ve çabayla gerçekleştirme imkânı sunmaktadır. Mobil uygulamalar sayesinde, kullanıcılar yalnızca bir selfie ile sentetik video içeriği üretebilmektedir.

Yapay zekâ teknolojisinin sunduğu olanaklar sayesinde, günümüzde sosyal ağlarda çok çeşitli sentetik medya içerikleriyle karşılaşmak mümkündür. Sentetik medya içerik üreticileri üç gruba ayrılabilir: profesyonel ve hiper gerçeklik üretmek üzere kurulan şirketler, sosyal ağlardaki tecrübeli kullanıcılar ve amatör yeni medya kullanıcıları. Teknik açıdan yetkin içerik üreticileri, eğlence ve etkileşim odaklı sentetik videoları sosyal paylaşım ağlarında, özellikle YouTube ve TikTok'ta yayımlamaktadır. Sentetik insan modelleri kullanılarak videolar, belgeseller, filmler ve hiper gerçek röportajlar gerçekleştirilmektedir. Sinema sanatçılarının yüzlerinin başka karakterlere monte edilmesi veya siyasetçilerin yüzlerinin değiştirilmesi gibi uygulamalar yaygındır. Kişilerin kendi görüntüleriyle sinema filmlerinde baş kahraman olabilmesi veya vefat etmiş sanatçıların eserlerini kendi seslerinden oluşturması gibi örnekler de yaygınlaşmıştır. Tel-Aviv merkezli Hour One şirketi, gerçek insanların yapay zekâ tabanlı sentetik karakterlerini yaratarak bu kopyaları pazarlama ve eğitim videoları için satmaktadır. Şirket, insanların yüzlerinin sentetik kopyalarını alarak bir karakter havuzu oluşturmaktadır (Biswas, 2021). Uluslararası arenada birçok şirket, hayatta olmayan ünlü kişilerin haklarını satın alarak reklam filmleri çekmektedir. Örneğin, PepsiCo ressam Bob Ross'u, Smart Meters ise Albert Einstein'ı pazarlama çalışmalarında kullanmıştır (Kesen, 2021).

Sentetik Medya ile Gelen Riskler

Yapay zekâ tabanlı sentetik medya içerikleri, halkların gerçek dışı haberlerle paniğe sevk edilmesi, belirsizlik ortamı yaratılması, nefret suçu işlenmesi, seçimlerin manipülasyonu, kurumlara olan güveni aşındırılması, bireylerin dijital dünyada rencide edilmesi, kişilik haklarının ihlali ve siber savaş uygulamalarına kadar geniş bir alanı etkileyebilecek potansiyele sahip görünmektedir. Sentetik medyanın ilk örneklerinin yarattığı endişenin yersiz olmadığı sonradan ortaya çıkan sahtecilik, dolandırıcılık, bireyleri

itibarsızlaştırma veya şantaj girişimleri ile görülmüştür. Aslında bu teknolojiler, etrafımızdaki fiziksel dünyayı zenginleştirebilir, sanatı ve diğer insanlarla olan ilişkilerimizi güçlendirme potansiyeline sahip; fakat yeni medyanın hakimiyeti nasıl öngörülemez zararlar getirdiyse bu gelişmeler de olabilir (Waddel, 2019).

Ünlü sanatçıların ve politikacıların gündemde olmasından dolayı internette video ve fotoğrafların çokluğu onları potansiyel hedef yapmaktadır. DeepNude adlı bir yazılımın yakın tarihli bir sürümü bir kişiyi rıza dışı bir pornoya dahil edebilmesi yine daha az yetenekli kullanıcıların yüzlerini film yıldızlarının vücutlarıyla değiştirip kendilerini filmlere ve TV kliplerine yerleştirebilmesi gibi uygulamalar, mahremiyet ve kimlik ihlali karşısında büyük bir tehdit oluşturmakta ve insan yaşamının birçok yönünü etkileyebilmektedir (Nyguen, 2019). Sensity tarafından ortaya çıkarılan bir sahteciliğe göre Telegram'da 104 binden fazla kadının görseli kullanarak çıplaklık içeren görüntüler üreten bot ağı bulundu. Bu tarz botların son üç ayda yüzde 200 artış gösterdiği ve nedenin de bunların ücretsiz ve akıllı telefon üzerinden erişilebilir durumda olması gösteriliyor. Telegram botlarında 2019'da kapatılan DeepNude uygulamasının yöntemi olan makine öğrenme algoritmasının kullanıldığı tahmin ediliyor; DeepNude kapatılmasına karşın kaynak kodlarının çeşitli torrent ve açık kaynak kodu portallarında yer aldığı belirtiliyor (Bonifacic, 2020).

Sahte haber, fotoğrafların photoshopla değiştirilmesi, videolara müdahale edilmesi ile gerçekleştirilen görüntülerin manipülasyonu bu döneme özgü yeni bir durum değildir. Genel anlamda birey ve toplum için birçok açıdan büyük sorun yaratan bu içeriklerin üretilmesi eskiden teknik açıdan bir yetkinlik gerektirmekteydi. Fakat sosyal ağlar ve yapay zekâ tabanlı teknolojinin ortaya çıkmasıyla birlikte kimisi için tehlike gibi gözükken kimisi için de eğlence amaçlı olan bu teknoloji akıllı cep telefonlarına kadar yaygınlaşmış ve kolaylaşmıştır. Kullanıcının sadece gerekli fotoğrafları bulması yeterli olmakta; söz konusu teknoloji belli bir sıralamaya göre otomatik olarak gerekli işlemleri yapmaktadır. Gelecekte sentetik medya içerikleri muhtemelen intikam pornosu, zorbalık, mahkemelerde sahte video kanıtı, siyasi sabotaj, terör propagandası, şantaj, piyasa manipülasyonu ve sahte haberler için giderek daha fazla kullanılacaktır (Maras & Alexandrou, 2019). Westerlund (2019) sentetik medyanın yarattığı riskin analizi amacıyla 84 içeriği değerlendirmesi sonucu yaptığı çalışmanın önceki araştırmalardan elde edilen bulguları büyük ölçüde desteklediğini belirtmektedir (Aldwairi ve Alwhedi, 2018; Bates, 2018; Chawla, 2019; Hamborg vd., 2018; Lin, 2019; Wagner & Blewer, 2019). Yapılan söz konusu araştırmalara göre, sentetik medya içerikleri toplum, siyasi sistem ve işletmeler için büyük bir tehdit oluşturmakta; gerçekleri sahte haberlerden ayırmaya çalışan gazeteciler üzerinde de baskı oluşturmaktadır. Seçimlere müdahale eden propagandanın yayılması, ulusal güvenliği tehdit edebilmekte; vatandaşların bilgiye olan güveni zedelenebilmekte, siber güvenlik sorunları gündeme gelmektedir.

Sentetik medya, finansal suçların gelişmesi ve yaygınlaşması açısından sadece bireyler ve şirketler için değil, finans ve ekonomi sistemlerine yönelik olarak da büyük bir tehdit ve tehlike içermektedir. Özellikle sentetik ses konusunda son dönem kaydedilen gelişme önümüzdeki dönem için birçok manipülasyonun ve dolandırıcılığın kapısının aralanmasını sağlamaktadır. University College London 2020 raporuna göre, sahte ses ve video içeriği; yani sentetik medya içerikleri, yol açacağı zarar, siber saldırganlara sağlayabileceği kâr potansiyeli, kullanım ve üretim kolaylığı gibi kriterler açısından, yapay zekânın suç amaçlı 20 kullanım yöntemi arasında artık ilk sırada yer almaktadır (ucl, 2020).

Günümüzde bir bireyin farklı açılardan 16 adet özçekim görüntüsünü alıp yüz ifadelerini kontrol edebilir; yüzünü bir kukla gibi kullanıp istediğiniz metinlerden dahi metinden sese çevrimlerle videoya kaydedilmiş açıklamalar yaptırmanız mümkündür (Atmaca, 2019). Web'de görüntülerin hem orijinal hem de değiştirilmiş versiyonu bulmak genellikle mümkündür, bu da orijinallik konusundaki herhangi bir şüpheyi ortadan kaldırır. Bununla birlikte, video daha az bilinen bir kişiyi tasvir ediyorsa ve yalnızca manipüle edilmiş versiyonu herkese açıksa, dijital bütünlüğü doğrulamak çok daha zor hâle gelir (Verdolina, 2020). Bu yönüyle

de değerlendirildiğinde sosyal ağlarda yoğun bir şekilde görüntüsü bulunan bilinen insanların yanında sıradan bireyler de ortaya sürülen görüntünün aksini kanıtlamanın zorluğu nedeniyle ciddi tehdit altındadır. Hindistan'da eski bir bakan ağlar üzerinden sahte bir avatarla, yeni yaratılan bir yüz yani sentetik bir kişiyle sohbet etmesiyle görüntüleri şantajcılar tarafından kaydedilerek dolandırıcılık gerçekleşmiştir (Sputnik, 2022).

Sentetik medyanın önemli çıktılarından biri gerçek insan görüntülerinin eğitilmesi sonunda fiili olarak var olmayan bir hayli gerçekçi profil resmi oluşturulması ve bunların ücretli ve ücretsiz kullanıma sunulmasıdır. Bu görüntülerin yer aldığı sitelerden biri olan Nvidia şirketi tarafından oluşturulan This Person Does Not Exist (Bu Kişi Gerçekte Yok) adlı internet sitesinde kullanıcılara yapay zekâ tarafından oluşturulmuş gerçek bir insana ait olmayan "yüz" resimleri yer almaktadır. Kullanıcılar sitede sayfayı her yenilediklerinde yepyeni bir fotoğraf kendilerini karşılarken oluşturulan bir görsel kaydedilmeden sayfa kapatıldığında ya da yenilendiğinde hiç var olmamış gibi olmakta, o fotoğrafla karşılaşmamaktadır. Kişi fotoğraflarının yer aldığı bu siteden sonra yeni oluşturulan sitelerde² benzer tarzda kedi, sanat eseri ve kimya görselleri bulunmaktadır. Sosyal ağlarda dolandırıcılık, manipülasyon, trollük ya da arkadaşlık kurma amacıyla sahte profil oluşturmak için gerekli görselin sağlanmasına katkı sağlamaktadır.

Günümüzde, sentetik videoları tespit etmek için birçok çalışma yapılmakta fakat birçok insanın gerçekliği teyit etmek için zamanı yoktur ya da böyle bir ihtiyaç duymaktadır. Karşılaştığı tüm video içeriklerinin gerçekliğini kontrol etmek gazeteciler için de zaman kaybıdır (Temir, 2020, s. 1020).

Virilio'nun (2003) "Enformasyon Bombası" olarak adlandırdığı simülasyon çağında, medya aracılığıyla oluşturulan yapay gerçeklik, bireyler tarafından gerçeğinden daha gerçek olarak algılanabilmektedir (Baudrillard, 2011). Rini'ye göre (2020), herkesin sentetik medya içeriği olduğuna inanmasına gerek olmadığını, asıl meselenin kamuoyu tartışması olduğunu belirtmektedir. Yapay zekâ teknolojisinin gelişmesi, gerçek ve sentetik arasındaki çizgiyi belirsizleştirmekte ve rasyonel gerçekliğin önemini azaltmaktadır. Schick, bu içeriklerin yeni bir tür görsel dezenformasyon formu olarak ortaya çıktığını ve herkes tarafından üretilebileceğini vurgulamaktadır (Wakefield, 2022).

Sivil toplum örgütü Witness'in Program Direktörü Sam Gregory (2020), sıradan insanların ve gazetecilerin sentetik videoları tespit edecek teknolojiye sahip olmadığını belirtmektedir. Sentetik içeriklerin gerçek kanıtları sahte olarak reddetme potansiyeli, polis şiddetine maruz kalan vatandaşlar arasında endişe yaratmaktadır. Gregory, yolsuzluğu göstermek için kullanılan her şeyin sentetik video olarak nitelendirilebileceğini ve bunun güçlülerin eline başka bir silah verdiğini ifade etmektedir. ABD'de yapılan bir araştırma, katılımcıların izledikleri görüntünün gerçek olup olmadığına dair tutumlarının, politik eğilimlerine göre şekillendiğini göstermiştir. Örneğin, Barack Obama'nın Rusya eski Devlet Başkanı Dmitry Medvedev ile ilgili gerçek görüntülerine inanan Cumhuriyetçilerin oranı %58 iken, Demokratların oranı %22'dir. Benzer şekilde, Trump'ın Apple CEO'su Tim Cook'un adını yanlış söylediği videonun gerçek olduğunu düşünen Demokratların oranı %87, Cumhuriyetçilerin ise %51'dir (Özgür, 2021). Bu durum, içeriği değerlendirirken algımızın, teknoloji-den çok mevcut görüş ve inançlarımız tarafından şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Sentetik Medyanın Teknoloji Ekseninde Yarattığı İkilem

Son dönem özellikle yapay zekâ teknolojilerinin hızlı gelişmesiyle birlikte, gizlilik ve gözetim, davranışın manipülasyonu, sorumluluk, kişisel rıza, itibarın zedelenmesi, etik gibi kavramlar ve endişeler gündeme gelmiştir. Teknolojiler gerçek olmayana doğru göstermek için ilerledikçe sıradan bireyler için neyin doğru olduğunu anlamak zorlaştı; gelişen her yeni teknoloji ile etik değerler, toplumsal tahribat ve toplum

mühendisliği gibi kaygılar tartışılmaktadır; çünkü çağımız hakikat sonrası çağ, yalan haber ile dezenformasyonla özdeşdir (Temir, 2020).

Tarih boyunca ilk önce her bilimsel ve teknolojik gelişmeye tereddütle yaklaşan bireyler, her zaman olası tehlikelerini öncelikle göz önünde bulundurmıştır. Çoğu yeni teknoloji, tuhaf, korkutucu ve gerçek birçok etik kaygıyı da gündeme getirmiştir. Örneğin ilk telefonların yüz yüze iletişimi yok edeceğine dair inanç söz konusuydu (Thompson, 2016). Aslına bu kaygılara önemli ölçüde hak verilebilir. Çünkü genel olarak teknolojinin ilerlemesiyle birlikte toplumlarda sosyal, kültürel, ekonomik gelişmeler, değişiklikler, dönüşümler yaşanmaktadır.

Günümüzde de dijital iletişim teknolojisinin ve yapay zekanın hem robot hem de yazılım alanındaki baş döndürücü gelişmesi; bu ilerleme sonunda insanlığın varacağı noktaya dair belirsizlikler; insan hayatının her alanına müdahil olması ve bazı işleri insanlardan iyi yapması, gelecekte de bazı meslekleri yok edeceği fikri endişeleri beraberinde getirmektedir.

Yapay zekanın söz konusu ‘zekâ patlaması’nın “teknolojik tekillik” yani dünyanın düzeninde öngörülemez ve kontrol edilemeyecek düzeyde büyük dönüşümlere neden olacağı ileri sürülmektedir (Say, 2018).

Pataranutaporn, vd.’e (2021) göre bir kişiyi bilgisayar koduna ve veri kalıplarına dönüştürmek için teknolojiyi kullanma fikri indirgeyici ve insanlıktan çıkarıcı olarak görülebilir. Bu ahlaki ikilem belki de sorunu analiz eden kişinin yorumuna, faydasına ve kültürel bağlamına bağlıdır.

Yapay zekâ çalışmaları ve uygulamalarının kâr odaklı büyük şirketlerinin kontrolünde gerçekleşmesi nedeniyle ahlak, hukuk ve toplumsal norm ile değerlerde meydana gelebilecek değişiklikler ve risk unsuru nedeniyle ayrı bir endişe kaynağıdır. Dağ’a (2018) göre yapay zekâ sektörünün ekonomik açıdan büyük gelişimi bireylerden daha akıllı hâle gelmesiyle bazı meslekleri icra edebilmesinin ahlaki değişikliğe neden olacağı düşünülmektedir. Yapay zekânın sorumluluk alamaması ve bilinç sahibi olamaması nedeniyle konuya etik açıdan yaklaşılması ve bu yönünün gelişimi son derece önemlidir.

Özellikle günümüzde insan kopyalanması gibi gelişmeler hem etik hem de dini açıdan tartışma konusu olmuştur. Her ne kadar etiğin temel konusunu oluşturan ahlak kavramı göreceli ve değişken yapısıyla kesin bir tanımlamayla sınırlandırılmasa da günümüzde geçerli evrensel etik ilkelerinden söz etmek mümkündür (Şahin, 2021). Bu nedenledir ki bazı etik kaygılar, yeni teknolojilerin (nükleer enerji gibi) kontrolü amacıyla küresel çapta politik yaptırımlarla sonuçlanırken, diğerleri daha küçük yerel düzenlemeler ve yasalarla kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Pataranutaporn, vd., 2021).

Öztürk Dilek’e (2019) göre bireylerin kriz veya epistemolojik bir sorunla karşılaşmasına yönelik olarak çözüm önerisi sunan uygulamalı etik bakış açısıyla olaya yaklaşılabılır ve yapay zekânın geleceğine dair etik bir çerçevenin sağlanması için “Yapay zekâ sorumluluk sahibi olabilir mi, etik bir yapay zekâ mümkün mü, seçim yapma gücüne sahip olabilir mi?” gibi sorulara yanıt verilmesi gerekir.

Yapay zekânın etik ilkelerine sahip olmasının mümkün olamaması nedeniyle bu alandaki bilim adamlarının çalışma ilkelerini etik ilkelere göre yapmaları şarttır (Topakkaya ve Egibaş, 2019).

Çelebi ve İnal’a (2019) göre üstün niteliklere sahip olsa dahi sonuçta insan üretimi olan bu sistemlere; insanın sorumluluk anlamında merkezî konumunda olması ve bu çerçevede yapay zekânın gelişimine izin verilmesi gerektiğini dile getirmektedirler. İnsanın kendi ürettiği yapay zekâ sistemlerini kendi kontrolünde tutabilmesi ve insan ırkına zarar vermemesi adına, etiğin temeli olan iyi ve kötü kavramları çerçevesinde sorumluluk ve irade gibi birçok soyut ahlaki öğenin de yapay olarak sistemlere entegre edilmesinin mümkündür.

Etiğin insan için karmaşık, tanımlanması zor bir alan olduğunu belirten Şahin'e (2021) göre ise bir makinenin etik olarak programlanabilmesi ihtiyacı doğduğunda sorunun daha da büyüdüğüne dikkat çekmektedir. Makine öğrenmesi yoluyla çalışan yapay zekâ uygulamaları geçmişteki önyargıları pekiştirerek devam etmektedir. Fakat etik kararlar vermesi gereken yapay zekâ uygulamalarının hangi etik değere göre eğitilmesi gerektiği ayrı bir tartışma konusudur; Bentham'ın Yararcı Felsefesi'ne göre mi? Yoksa Kant'ın ödev ilkesi veya Aristo'nun Altın Denge Kuramı'na göre mi? (2021, ss. 106-107).

Yapay zekânın etik değerlerinin nasıl modelleneceği ile ilgili tartışmalarda etik olanın bir yapay zekâ için nasıl anlamlandırılacağı soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Yapay zekânın etik gerçekliğine ilişkin "makinenin yaptığı hatalarda sorumluluk makineye mi bir insana mı aittir?" sorusunun temel olarak kabul edilip sorulması gerekmektedir (Öztürk Dilek, 2019).

Sentetik İçeriklerde Etik, Sorumluluk ve Dijital Kimlik Hakkı

Günümüzde yapay zekâ tabanlı bir teknolojinin yansıması olan sentetik medya, her yeni teknolojide olduğu gibi etik kaygıları, korkuları gündeme getirmektedir.

Sentetik medya özellikle siyasi manipülasyon ve kadınlara pornografik içeriklerde yer verilmesi nedeniyle tartışma konusudur. Sentetik görüntü ve ses kayıtlarının halkın bir bölümünü etkileyebilecek sansasyonel haberler üretme potansiyeliyle birlikte medyaya olan güvenin zedelenmesi ve manipüle edilmiş görüntü ve ses kayıtlarına konu olan kişi ya da kişilerin kişilik haklarının ihlali anlamına da gelmektedir. İster eğlence ister yalan-yanıltıcı haber amaçlı gerçekleştirilmiş olsun sentetik medyanın kişilik haklarına aykırı görünüşü onu ahlaki anlamda da sorunlu hâle getirmektedir. Bu nedenle yasal bir zemine oturtularak gerekli tedbirlerin alınması zorunlu görünmekle birlikte yasal bir sorun teşkil etmediği durumlarda da etik ilkeler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir. (Şahin, 2021: 118-119)

Bu teknolojinin, hedefin rızası olmadan sahte porno videolar oluşturmak için kullanılması, acil bir endişe kaynağıdır (De Ruiter, 2021). İnsanların asla yapmadıkları şeyleri (özellikle de pornografide) yaptıkları ve söylemedikleri şeyleri söyledikleri bu videolar ciddi etik kaygılara yol açmaktadır (Rini, 2020). Rini ve Kohen (2022) farklı kadınların vücut parçalarının dijital olarak kaynaştırılarak tasvir edilmesi, rıza göstermeyeceği esnek karakterler yaratılması ile bir nesneleştirme söz konusu olduğunu ve bu uygulamayı sanal tahakküm biçiminde ele aldıklarına dikkat çekmektedirler.

Veri bilimci Albright, yapay zekânın daha önce hiç görülmemiş bir şekilde sosyal mühendislik aracı olarak kullanılmasındaki tehlikeye "bu bir propaganda aracı"dır diyerek dikkat çekmektedir (Anderson ve Hoervarth, 2017; akt. Binark, 2017) Bu nedenle yapay zekâ ürünü sentetik medya içerikleri, kitleleri manipüle etmek için propaganda aracı olarak kullanılması nedeniyle de etik açıdan sıkıntılıdır.

De Ruiter (2021), sentetik medyanın ahlaki açıdan sorunlu olup olmadığını belirlemede sentetik kişi ya da kişilerin temsil edilme biçimlerine itiraz edip etmeyeceği; sentetik içeriklerin izleyicileri aldatıp aldatmadığı ve sentetik görüntülerin oluşturulma amacı gibi etkenlerin önemli olduğuna işaret etmektedir. Sentetik videoları ahlaki olarak yanlış yapan en belirgin özelliğin kişilerin görüntülerini veya seslerini temsil eden dijital verilerin, onları tasvir edilmek istemeyecekleri şekillerde tasvir etmek için kullanılmaları olduğuna dikkat çeken De Ruiter, görüntümüzün ve sesimizin kimliğimizle yakından bağlantılı olması nedeniyle onların hiper gerçekçi dijital temsillerinin manipülasyonuna karşı korunması, sentetik medya çağında temel ahlaki bir hak olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Bu çerçeveden bakıldığında sentetik medya içeriklerinde bir insanın yüzünü alarak bir başkasının vücuduna yerleştirmek ya da ses klonlama ile söylemediği bir şeyi ona söylettirmek bilgisi dışında olduğunda kişilik hak ihlali gerçekleşmektedir. Sentetik bir yüz için geniş gerçek bir yüz görüntü setinin derin öğrenme algoritmasının eğitilmesiyle oluşturulur. Bu çerçevede birey izin vermedikçe, gerçek yüzleri

kullanarak bir modeli eğitmek etik değildir. Dolandırıcılık gibi amaçlarla kullanılabilecek bu sahte dijital kimliklerin oluşturulması ve geliştirilmesi etik değildir; kabul edilemez (Jaiman, 2020).

Sentetik medya içeriğinin hiciv veya eğlence amaçlı ifade özgürlüğü çerçevesinde oluşturulduğu bu konudaki bir diğer argümanı oluşturmaktadır. Sandra Wachter (2021) yapay zekâ teknolojisinin büyük gelişme kaydettiğini belirterek intikam pornosu gibi kötü ve tehlikeli şeylere karşı yasaların olması gerektiğini fakat hiciv ya da ifade özgürlüğü bağlamında üretilen sentetik videolara karşı da kategorik bir yasak getirilmemesi gerektiğini çünkü giderek artan şekilde ticari olarak kullanılmalarının geleceğe dair umut verdiğini vurgulamaktadır (BBC, 2021).

Mesky, (2021) tıpkı önceki Sony Betamax kaydedici, sanal gerçeklik veya Bitcoin gibi teknolojilerde olduğu gibi sentetik medyanın da başlangıçta bazı yasa dışı veya ahlaksız faaliyetlerde görüldüğünü belirterek bu teknolojinin kaderini tespit teknolojilerinin geliştirilmesine ve kötü niyetli içeriği ortaya çıkarmak için içerik dağıtım platformlarının etik taahhütlerine göstereceği özene bağlamaktadır. Sentetik medyanın sosyal, ekonomik ve politik sonuçlarını ele almak için bazı düzenleyici çerçevelere ihtiyaç duyulmakta; fakat teknik uzmanlık eksikliği ve yavaş siyasi süreçler, bu tür düzenlemelerin piyasa odaklı çözümler kadar verimli olamayacağını göstermektedir. Mesky, söz konusu teknolojinin işlem maliyetlerinin düşmesine yol açabileceğini, yaratıcılığı geliştirebileceğini ve içerik oluşturma biçimlerini kolaylaştırabileceğine dikkat çekmektedir.

Öte yandan insanlık tarihinin hem bilişsel hem ahlaki evrimi göz önünde bulundurulduğunda birçok değer sabit kalmadığı görülüyor. Günümüzün etik değerlerinin önümüzdeki yüzyılda hangi noktaya geleceği neyin ahlaklı neyin ahlak dışı kabul edilebileceğini cevaplamak mümkün değildir (Şahin, 2021:123). Bu teknoloji sayesinde Youtube videolarını kullanarak birçok insan oturduğu yerden kendi filmini çekebilecek, yeni senaryolar yazabilecek ve filmini piyasaya sunabilecektir. Bu da yeni telif davalarını ve etik tartışmaları beraberinde getirecektir (Kesen, 2021).

Sentetik medya içeriklerinde en çok tartışılan ve önümüzdeki dönemde etik açıdan daha büyük bir sorunsal oluşturacak konulardan biri de şu an hayatta olmayan kişilerin yeniden ‘canlandırılması’dır. Bireyin yalnızca fiziksel mülklerinin değil aynı zamanda dijital kimliğinin mülkiyet hakkı da günümüzde tartışılmaya başlanmıştır. Bireyin öldükten sonra dijital verilerinin yapay zekâ tarafından kullanılması sonucu bir karakter olarak “yaşayıp, yaşamamak” isteğine dair beyanda bulunması gerekebilir. Ölen bireylerin dijital kopyaları ile ilgili sorular, hem hayatta kalan aile ve arkadaşlar hem de ölen birey için bir tartışma konusudur (Pataranutaporn, vd., 2021). Yapılan bir araştırma ölen bir kişiye benzeyen yapay zekâ tarafından oluşturulan karakterler gibi dijital yaklaşımların, bir kullanıcıyı güçlendirebileceği, kayıplarıyla başa çıkmasına yardımcı olabileceği ve kederle başa çıkma fırsatı sağlayabileceğini göstermiştir (Massimi ve Baecker, 2011). Bugün zaten insanlara ölümden sonra ‘hayat’ verilmesini sağlayan sohbet botları inşa edilmekte ve ilgi görmektedir. Ölüm sonrası yapay zekâ tarafından oluşturulan karakterler yaratılmakta ve geride bir sentetik kopyasını bırakmak isteyen ya da şu anda ona sahip olmak isteyen kanser hastaları bu uygulamalara büyük ilgi göstermektedir (Massimi, vd., 2011; Pataranutaporn, vd., 2021). Yapay zekâ tabanlı teknoloji ile oluşturulan ve şu anda hayatta olmayan Barış Manço ve Kemal Sunal gibi sanatçılara reklam filmlerinde yer verilmesi ve bu yöndeki örneklerin önümüzdeki dönem artmasıyla bu tartışmalar da sürecektir. Bu durum da ailesinden izin alınmış olursa dahi hayatta olmadığı için bireyin iradesi dışında bir medya içeriğinde yer verilmesi etik midir, bireyin kişisel hakları nerede biter, nerede başlar sorunsalını gündeme gelecektir.

Sentetik medya teknolojisinin ahlaki olarak şüpheli olmasının nedeninin temel ahlaki normları ihlal eden eylemler için kullanılmaya açık olması olduğunu belirten Ruiter (2021) bu teknolojinin Kant’ın ahlak felsefesi kapsamındaki kategorik buyruğu ihlal ettiğini dile getirmektedir. Bu buyruk; insanların kendi iradelerine sahip olduğunu, buna saygı duymamız gerektiğini ve onları sadece kendi amaçlarımızı veya arzularımızı

tatmin etmek için araç olarak göremeyeceğimizi savunmaktadır. Bu nedenle kişinin rızası dışında bu teknolojide yer verilmesi bu ilkenin açıkça ihlali anlamına gelmektedir.

Pataranutaporn, vd., (2021) yapay zekâ tarafından oluşturulmuş bir karakter ya da bir içeriğin yanlış bilgi yayması, birinin özeline zarar vermesi ya da yanlış tasvir etmesi durumunda kimin suçlu olduğu sorusunu sorarak sorumluluk konusunda konuya daha geniş bir perspektiften bakılmasını önermektedir. “Yapay zekâ tarafından oluşturulan karakterle etkileşime giren kişi mi? Yapay zekayı oluşturan programcı mı? Yoksa tasvir edilen kişi mi?”

Yapay zekâ tarafından oluşturulan bir karakter, bir şekilde birinin mahremiyetini ihlal ediyorsa, onu karalıyor ya da yanlış bilgi yayıyorsa, kimin sorumlu tutulacağını belirlemek çok önemlidir. Yapay zekâ tarafından oluşturulan karakterler, genellikle çok gerçekçi (sanatsal olanın aksine), etiketsiz ve doğası gereği yanıltıcı olduğundan, karakterin programlı olarak oluşturulup oluşturulmadığını belirlemeyi zorlaştırdığından, oluşturulan medya için sorumluluk zorluğuna ekstra bir katman eklemektedir (Eshraghian, 2020).

Mevcut bazı kanunlar geçerli olmakla birlikte, diğer kanun ve yönetmeliklerin bu tür durumlarla başa çıkmak için belirsiz ve yetersiz olduğunu belirten Eshraghian (2020) yapay zekâ tarafından oluşturulan içerik üzerindeki kontrolün algoritmayı oluşturan programcı tarafından kesin olarak sınırlandırıldığı durumlarda, programcı-kullanıcıdan daha sık- içerikten sorumlu kabul edilebileceğini savunmaktadır. Pataranutaporn, vd. (2021) ise içerik oluşturmak büyük miktarda özgürlüğün verildiği durumlarda, kullanıcıların programcılardan daha sorumlu kabul edilebileceğini ifade etmektedir.

Yapay zekâ tarafından oluşturulan medyanın etiketlenmesinin, üretim sürecine kimlerin dahil olduğu, çıktıyı oluşturmak için ne ölçüde ve hangi kaynakların kullanıldığı konusunda izlenebilirlik sağlanmalıdır (Pataranutaporn, vd.,2021). Araştırmacılar, bu tür etiketlenmenin, bir şeyi açıkça yapay zekâ tarafından oluşturulmuş olarak işaretleyerek sorumluluk sorunlarının azaltılmasına büyük ölçüde yardımcı olabileceğini belirterek benzer argümanlar öne sürmektedirler (Baek, 2020). Johnson (2021) sentetik videoların, yayınlanmadan, sahte olduklarının belirtilmesi gerektiğini belirterek izleyicilerin ancak bu şekilde korunabileceğini söylemektedir (BBC, 2021).

İçeriklerin Veri Etiği Açısından Değerlendirilmesi

Yapay zekânın iletişimle kesişen noktasında yer alan veri etiği, verilerin toplanması ve analizi ile ortaya çıkan etik sorunlara dikkat çekmektedir (Şahin, 2021, s. 113). Sentetik medyada içerik oluştururken algoritmalar bir kişinin yüz ifadelerini, tavırlarını, sesini ve çekimlerini taklit etmeyi öğrenmek için büyük veri örnekleri kümelerini analiz eder; mevcut bir görüntü veya videoda yer alan bir kişinin, bir başka kişinin görüntüsü ile değiştirildiği yapay nöral ağları kullanır. Yapay zekâ algoritmalarının temel dayanağı veridir ve bilgisayarlar beceri edinmek için ustalaştıkça bu veriye daha çok ihtiyaç duyar (Ford, 2018; akt. Kapır, 2021). Bireyler tarafından oluşturulan dijital ayak izleri ve makine verileri yapay zekânın medyadaki işlemlerinin ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu nedenle sentetik medyaya ilişkin kaygı ve risk yaratan sorunların başında kişilerin verilerinin izinsiz kullanımı ve rızası dışında bir medya içeriğine konu edilmesi gelmektedir. Algoritmaların işleyişinden kaynaklı kullanıcıların kişisel verilerinin ne kadar güvende olduğunun tartışıldığı algoritmaya dayalı yapay zekâ uygulamaları, verileri toplarken ve işlerken bir taraftan da bu verilerin gizliliğini ihlal edebilmektedir. Algoritmaya dayalı pek çok uygulama, kullanıcıların dijital ortamdaki izlerini takip edebilmektedir (Kayıhan, v.d., 2021). Bu teknoloji kişinin bilgisi ve izni dışında bireysel hakları ihlal edilerek kötü amaçlı ve kişiyi rencide etme, zarar verme amacıyla yapılırsa “yapay zekâ temelli kişisel veri sahteciliği” olarak da nitelendirilebilir ayrıca bireyin yüz, ses ve vücudunun onun isteği dışında çok sayıda video görüntülerinde sentezlenmek amacıyla kullanılması da aslında sayısal ortam ve internet dünyasında da olsa insan haklarının bir ihlal olarak görülebilir (Atmaca, 2019).

Sentetik medya içerik yaratıcıları ve dağıtıcıları, sentetik medyayı etik olarak kullandıklarından ve uyguladıklarından emin olmalıdır çünkü sentetik içeriklerin hızlı ve geniş ölçekte oluşturmak için araçlar ve bulut bilişim sağlayan Microsoft, Google ve Amazon gibi büyük teknoloji platformlarının ahlaki bir yükümlülüğü bulunmaktadır (Lane, 2020). Bu sentetik içeriklerin yayıldığı alanlar olan Facebook, X, LinkedIn ve TikTok gibi platformlar, medya kuruluşları ve gazeteciler, yasa koyucular ve sivil toplum kuruluşları sentetik medya kullanımına karşı etik ve sosyal bir sorumluluk göstermelidir; özellikle platformlar doğru olanı yapmalı ve yanıltıcı, manipüle edilmiş medyanın tespit edilmesi ve yayılmasının önlenmesi konusunda birincil sorumluluğu taşımalıdır (Jaiman, 2020).

Westerlund (2019), sahte içeriklerle mücadele etmek için gerekli yasal düzenlemeyi, kurumsal politikaları, medya okuryazarlığının artırılmasını ve tespit teknolojisi gibi yöntemleri önermektedir. Devlet yetkililerinin, şirketlerin, eğitimcilerin, gazetecilerin ve vatandaşların yapay zekanın medya güvenine yönelik tehditlerine karşı farkındalığının artması gerektiğini belirten Westerlund, bu tür teknolojilerin ticari, politik veya anti-sosyal amaçlarla hileli kullanımını yasaklaması gerektiğine işaret etmektedir.

Hakikat Sonrası Çağ ve Sentetik Medya

Geleneksel medya, yeni medya ve bugün sentetik medya; gerçekliği yeniden inşa ederken bireylerin gerçeklikle ilişki kurma biçimini doğrudan etkilemektedir.

Günümüzde teknolojiye ileriye giden önemli bir yansıması olan; bireye hiper gerçeklik üretme imkânı vererek onu sistemin içine çeken sentetik medya, hakikat sonrası çağa katkı sunan günümüzün güncel olgularından biridir.

Yapay zekâ tarafından üretilmiş gerçeklik algısı Baudrillard'ın (2011) simülasyon ve hipergerçeklik kuramına göre değerlendirildiğinde sentetiktir. Baudrillard ifadesiyle günümüzde minyatürleştirilmiş hücreler, matrisler, bellekler ve komut modelleri tarafından üretilen gerçeğin sonsuz sayıda yeniden üretimi mümkündür. Bundan böyle rasyonel bir gerçeğe ihtiyacımız olmayacaktır zira “gerçek” ideal boy ölçüşebilecek bir durumda değildir.

Wilson'ın “Görmenin inanmak olduğunu söylüyoruz ama aslında inanmakta görmekten çok daha iyiyiz. Aslında her zaman inandığımızı görüyoruz ve bazen inanmadıklarımızı görüyoruz” sözleri sentetik medya fenomeniyle ilgili olarak önyargılı zihnimizin duyarlılığını açıkça vurgulamaktadır (Giosanu, 2019).

Doğası ve özü itibarıyla gerçek olmayan bu yeni medya türü; zaten var olan bulanık ortamın daha da flulaşmasını, gerçek ve sahte arasındaki ayrımın iyice silikleşmesine neden olmaktadır. Söz konusu yeni medya türü; yalan haberlerin ağlarda yayılma hızının daha yüksek olması; hakikat sonrası çağla özdeşleşen Trump ve ekibinin seçim sürecinde ürettiği yalanların ya da uç iddialarının doğru olup olmamasıyla ilgilenilmeyip kamuoyu gündemini meşgul etmesi örneğinde olduğu gibi günümüz ortamının daha da keskinleşmesine katkı sunacaktır. Zaten savunmasız bilgi ekosistemini tehdit ederek belki de güvenilir ve paylaşılan bir gerçeklik olasılığını baltalayacak olan son teknoloji ürünü sentetik içerikler; yalancıların her zaman üstünlük sahibi olacağı hakikat sonrası topluma dair bir göstergedir (Mediavsreality, 2019). Sentetik videolar, gerçeği baltalama, izleyicilerin kafasını karıştırma ve gerçeği doğru bir şekilde taklit etme potansiyeline sahiptir. Aynı zamanda sosyal ağlarda bu içeriklerin artması yanlış bilgi ve komplo teorileriyle ilgili sorunları şiddetlendirebilir (Hasan & Salah, 2019). İnsanların yanlış bilgilere duyarlılığına ilişkin çok sayıda psikolojik araştırma, açıkça etiketlenmiş yanlış bilgilere sürekli maruz kalmanın, bireyin inançları üzerinde hâlâ olumsuz etkileri olabileceğini göstermiştir (Fazio, 2015).

Bu tarz içerikler yanıltıcı olmanın yanında aynı zamanda insanın en çok güvendiği görme ve ses duyusuna karşı şüpheye düşürtecek, onu sorgulatacak kadar etkili ve gerçekçidir. Bu durum insanların artık gördükleri karşılaştıkları gerçeği bile kabul etmemesine her daim güvensiz ve tereddütlü olmasına katkı sunmaktadır.

2017'nin sonundan itibaren gündeme taşınan sentetik medya içerikleri bireylerin her türlü görüntü ve ses kaydının gerçekliğini sorgulamasına neden olmaktadır (Ajder, 2019; akt. Şahin, 2021). Virginia Üniversitesi'nde etik, sentetik medya alanında çalışan Profesör Deborah Johnson'a göre, "Artık gördüğümüze ve duyduğumuza güvenmiyoruz"; söz konusu içerikler kurumlara ve görsel tecrübeye olan güveni azaltan ve daha büyük bir problem olan 'yanlış bilgi üretimi' sorununun bir parçasıdır (BBC, 2021).

Yapay zekâ teknolojileriyle nostaljik öğelere müdahale edilmesi, Jameson'un ifadesiyle "geçmişin yağmalanması" gelecekte hayatta olmayan oyuncuların yeni filmlerde oynatılması gibi girişimler Walter Benjamin'in eserlerin teknik olanaklar yeniden çoğaltıldığında aurası'nı kaybettiği, kaybedeceği yönünde değerlendirmesini çağrıştırmaktadır.

Bu döneme hâkim olan anlam kayması, zaman ve mekân kavramlarının bulanıklaşmasını da beraberinde getirmiştir (Çelik, 2021). Baudrillard'a (2011) göre medyanın yarattığı, sürekli yeniden ürettiği sanal bir gerçekliğin içerisinde yaşamaya mahkumuz. "Gerçek" olanın yerine geçen "simülakr"lar dünyasında "gerçek" ve "sahte" arasındaki ayrım anlamını yitirmiştir. Hakikat sonrası çağda yarattığımız gülüp eğlendiğimiz, duygulandığımız bu sentetik yüzlerin, sentetik konuşmaların yani simülakr'ların sahte olmasının, gerçekle örtüşmesinin artık bir önemi yoktur. Bireyler, gerçeklikle bağı kalmamış çok sayıda sentetik içerik bombardımanı altında bir karnaval görünümündeki evrende yeni teknolojilerin sunduğu olanakla kendini var etmeye, görünür olmaya çalışmaktadır. Bu çağda bireylere ya da kullanıcılara atfedilen özne rolünün gerisinde aslında toplum üzerinde teknolojik, kültürel ve sosyal hegemonya imkânı elde eden medya araçlarının ya da "alanın sahibi" bulunmaktadır. Yaratılan bu hiper gerçeklik evrende birey sosyal ağlarda içerik yarattığını, özne olduğunu, etken olduğunu düşünüp sentetik medya ile gerçekliğe müdahale ettiği hissine sahipse de Çelik'in (2021) ifade ettiği gibi "Gerçek bir toprak üzerine bina edilmeyip sentetik bir zemine kurulan sibernetik mekânda, Tanrı kerametinin yerini insan üretiminin aldığı iddia edilmektedir." Ama akla, bilime göre hareket edilen bir dünyadan arınıp gelen insanlık bugün simülasyonun büyümesine kapılarak kendini bu akışa bırakarak yabancılaşmıştır.

Sonuç

Medyanın teknolojik gelişmelerle birlikte artan etkisi, toplumsal ve kültürel dönüşümdeki rolünü giderek daha önemli hale getirmiştir. Matbaa ile başlayan ve internetin yaygınlaşmasıyla ivme kazanan medya araçları, hakikat olgusuna yaklaşımda ve bireylerin gerçeklik algısının oluşumunda doğrudan etkili olmuştur. Hakikate yüklenen anlam, hakikat arayışı veya arayışsızlığı toplumdaki ekonomik ve siyasi gelişmelerin etkisiyle sürekli bir değişim göstermektedir. Bu süreçte medya, yalnızca iletişim işlevi görmekle kalmayıp, aynı zamanda bu dönüşümde belirleyici bir rol üstlenmektedir.

Postmodernizmle birlikte ilk nüveleri atılan hakikat sonrası çağın karakteristik özelliği olan nesnel gerçekliğe duyulan güvenin sarsılmasıyla, hakikatin önemini yitirmesinde medya kritik bir rol oynamıştır. Bilginin ve haberin gerçekliğinden, bağlamından koparılarak bir nesneye dönüştüğü; özün değil, imajın ve görseelliğin ön planda olduğu; duyguları harekete geçirmeye odaklanan içerik ve uygulamaların etkili ve belirleyici hale geldiği bir süreç yaşanmıştır. Özellikle web 2.0, sosyal platformlar, sanal gerçeklik, artırılmış gerçeklik gibi uygulamalarla yeni bir gerçeklik hiper gerçeklik kendine yer açmıştır. Hayata dair neredeyse her etkinliğin online, sanal dünyada yapıldığı yapılabildiği bu yeni sentetik dünya, bireye kaçış, kendini ifade etme ve görünür olma imkânı da vermiştir. Yeni medya ekosisteminde, bireyin aktifleşebilmesi, katılımcılığının artması ve "özne"leşmesiyle birlikte, gerçeklik algılayışı da farklı bir evreye taşınmıştır.

Günümüzde teknolojik ilerlemenin önemli bir yansıması olan ve bireye hipergerçeklik üretme imkânı sunarak onu sistemin içine çeken sentetik medya, hakikat sonrası çağa katkıda bulunan güncel olgulardan biridir. Geleneksel medya, yeni medya ve bugün sentetik medya; gerçekliği yeniden inşa ederken bireylerin

gerçeklikle ilişki kurma biçimini doğrudan etkilemektedir. Doğası itibarıyla gerçek olmayan bu yeni medya biçimi, gerçek ile sahte arasındaki ayrımın giderek belirsizleşmesine yol açmakta ve zaten savunmasız olan bilgi ekosistemini tehdit etmektedir. Ayrıca, gerçek içeriklerin çeşitli manipülasyonlarla üretildiği iddialarını pekiştirerek, gerçek ile sentetik arasındaki sınırları bulanıklaştırmakta ve rasyonel gerçekliğin değerini yitirmesine neden olmaktadır.

Sentetik medya teknolojilerinin, gerçek olmayanı gerçek gibi gösterme konusunda hızla ilerlemesi, bireylerin neyin doğru olup olmadığını anlamasını zorlaştırırken, aynı zamanda etik değerler ve toplum mühendisliği gibi kaygıları da gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, sentetik medya içerikleri; halkların gerçek dışı haberlerle paniğe sevk edilmesi, belirsizlik ortamı yaratılması, nefret suçlarının işlenmesi, seçimlerin manipüle edilmesi, kurumlara olan güvenin aşındırılması, bireylerin dijital dünyada rencide edilmesi, kişilik haklarının ihlali ve siber savaş uygulamaları gibi geniş bir etki alanına sahiptir.

Sentetik medyada, bireylerin yüzü veya sesinin izinsiz kullanılarak oluşturulan yapay içerikler, kişilik haklarının ihlali anlamına gelmektedir. Derin öğrenme algoritmalarıyla geniş yüz görüntü setleri kullanılarak üretilen sentetik yüzlerin birey izni olmaksızın kullanımı etik dışı bir uygulama olarak değerlendirilirken, sahte dijital kimlikler dolandırıcılık gibi amaçlarla üretildiğinde hem bireysel hem de toplumsal düzeyde ciddi riskler doğurmaktadır. Ayrıca, hayatta olmayan bireylerin dijital varlıklarının yapay zekâ tarafından yeniden canlandırılması, yalnızca fiziksel varoluşun değil, dijital kimliğin mülkiyet hakkı ve bireyin yaşamına dair iradesinin korunması bağlamında etik ve hukuki tartışmaları beraberinde getirmektedir. Yapay zekânın etik değerlerinin nasıl modellenmesi gerektiği konusundaki tartışmalar, etik olanın bir yapay zekâ için nasıl anlamlandırılacağı sorusunu da gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, yapay zekânın etik kararlar alabilmesi için hangi felsefi etik çerçevenin esas alınması gerektiği belirsizliğini korumaktadır. Dijital kimlik hakkının yasal bir zemine oturtularak gerekli tedbirlerin alınması zorunlu görünmekle birlikte yasal bir sorun teşkil etmediği durumlarda da etik ilkeler çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, sentetik medya, hakikat sonrası çağın karakteristik özelliklerini pekiştirerek, bireylerin gerçeklik algısını bulanıklaştırmakta ve bu durum, günümüz toplumunda bilgiye erişim ve güvenin sorgulanmasına yol açmaktadır. Yanıltıcı içerikler, izleyicilerin gerçeklik algısını sarsmakta ve yanlış bilgi üretimi sorununu daha da derinleştirmektedir. Ayrıca, dijital kimlik hakları ve veri etiği konuları, sentetik medya ile birlikte daha da önemli hale gelmektedir. Bireylerin dijital kimliklerinin korunması ve verilerinin izinsiz kullanımına karşı alınacak önlemler, bu bağlamda kritik bir gereklilik olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, sentetik medyanın yol açtığı etik ve güvenlik risklerine karşı bireylerin dijital okuryazarlık düzeyini artırmaya yönelik medya okuryazarlığı programlarının geliştirilmesi kritik bir strateji olarak değerlendirilmektedir.

Gelecekteki çalışmalar, bu bağlamda, sentetik medya içeriklerinin toplumsal bellek üzerindeki etkilerini inceleyebilir ve sentetik medya kullanıcılarının medya okuryazarlığı yetkinliklerini araştırarak çözüm odaklı yaklaşımlar geliştirebilir.

Teşekkür	Tez Danışmanım Doç. Dr. Nilnur Tandaçgüneş Kahraman'a teşekkür ederim.
Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgements	I would like to thank my thesis advisor Assoc. Prof. Dr. Nilnur Tandaçgüneş Kahraman.
Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça | References

- Alemdar, K., & Erdoğan, İ. (2005). *Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi*. Erk Yayınları.
- Alpay, Y. (2017). *Yalanın Siyaseti*. Destek Yayınları.
- Arendt, H. (2012). *Geçmişle Gelecek Arasında* (B. S. Şener, Çev.). İletişim Yayınları.
- Atalay, G. E. (2018). Dijital Çağda Marshall McLuhan'ı Yeniden Düşünmek: Bir Uzantı ve Ampütasyon Olarak Yeni Medya Teknolojileri. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 4(6), 27-48.
- Baek, S. (2020). *Free Speech In The Digital Age: Deepfakes And The Marketplace Of Ideas* [Yayımlanmamış lisans tezi]. University of Pennsylvania.
- Baudrillard, J. (2010). *Sessiz Yığınların Gölgesinde Toplumsalın Sonu* (O. Adanır, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Bayri, D. (2011). Gözün Egemenliği Tarihin Sonu Mu? *Özne Dergisi, Baudrillard Sayısı*, 14. Kitap.
- Baytimur, T., & Çalışkan, S. (2019). Post-Truth Çağında Gerçeklere Sadık Kalabilmek: Halkla İlişkiler İçin Bir Fırsat Olarak Medya ve Bilgi Okuryazarlığı. *Kurgu, Prof. Dr. Alâeddin Asna Anısına Yeni Zamanlar ve Halkla İlişkiler Sempozyumu Özel Sayısı*, 170-180.
- Binark, M., & Bayraktutan, G. (2013). *Ayin Karanlık Yüzü: Yeni Medya ve Etik*. Kalkedon Yayıncılık.
- Bulut, Ö. (2015). Heidegger ve Badiou'da Hakikat [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, F. (2021). Siberetik Mekânda "Hakikatimsi" Kavuşma: Sanal Kızıyla Buluşan Güney Koreli Anne Örneği. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 35, 126-140.
- Cevizci, A. (2009). *Felsefe Tarihi: Thales'ten Baudrillard'a*. Say Yayınları.
- Dağ, A. (2011). *Ölümçül Şiddet Baudrillard'ın Düşüncesi*. Külliyat Yayınları.
- Damasio, A. R. (1999). *Descartes'in Yanılgısı: Duygu, Akıl ve İnsan Beyni* (B. Atılamaz, Çev.). Varlık Yayınları.
- De Ruiter, A. (2021). The distinct wrong of deepfakes. *Philos. Technol.*, 34, 1311-1332. <https://doi.org/10.1007/s13347-021-00459-2>
- Eagleton, T. (2011). *Postmodernizm Yanılsamaları* (M. Küçük, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Ege, G. B. (2017). Kurgu Çağında Gerçekliğin Manipülasyonu, Popüler Kültür ve Photoshop. *Sosyoloji Dergisi*, 36, 117-129.
- Eshraghian, J. K. (2020). Human ownership of artificial creativity. *Nat. Mach. Intell.*, 2, 157-160. <https://doi.org/10.1038/s42256-020-0161-x>
- Fazio, L. K., Brashier, N. M., Payne, B. K., & Marsh, E. J. (2015). Knowledge does not protect against illusory truth. *J. Exp. Psychol. Gen.*, 144, 993-1002. <https://doi.org/10.1037/xge0000098>
- Fuller, S. (2018). *Post-Truth: Knowledge As A Power Game*. Anthem Press.
- Gilson, E. (2003). *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu* (Ş. Öçal, Çev.). Açılım Kitap.
- Goel, S., Anderson, A., Hofman, J., & Watts, D. J. (2015). The structural virality of online diffusion. *Management Science*, 62(1), 180-196. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2015.2158>
- Gregor, S. (2020). Deepfakele ve gelişmekte olan manipülasyon teknolojileri hakkında nasıl düşünmeli? In C. Silverman (Ed.), *Dezenformasyon ve medya manipülasyonu üzerine doğrulama el kitabı* (ss. 104-111). *European Journalism Center-Teyit.org*.
- Hançerlioğlu, O. (1997). *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*. Remzi Kitabevi.
- Harvey, D. (1997). *Postmodernliğin Durumları* (S. Savran, Çev.). Metis Yayınları.
- Hasan, H. R., & Salah, H. (2019). Combating deepfake videos using blockchain and smart contracts. *IEEE Access*, 7, 41596-41606. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2019.2905689>
- Jaiman, A. (2020). Debating the ethics of deepfakes. *Observer Research Foundation and Global Policy Journal*, 75-80.
- Kakutani, M. (2018). *Hakikatin Ölümü: Trump Çağında Yalancılık Sanatı* (C. Mizrahi, Çev.). Doğan Kitap.
- Kamer, V. (2009). *Yapay Zekâ ve Monoton Olmayan Mantık* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kapır, B. (2021). Yapay zekâ eksenli gelişen algoritmik toplum. In F. Zengin & B. Kapır (Ed.), *Yapay zeka ve medya* (ss. 59-102). Doruk Yayınları.
- Kayihan, B., Narin, B., Fırat, D., & Fırat, F. (2021). Algoritmalar, Yapay Zekâ ve Makine Öğrenimi Ekseninde Gazetecilik Etiği: Uluslararası Akademik Dergilere Yönelik Bir İnceleme. *TRT Akademi*, 6(12), 296-326.

- Keyes, R. (2017). *Hakikat Sonrası Çağ: Günümüz Dünyasında Yalancılık ve Aldatma* (D. Özçetin, Çev.). Delidolu Yayıncılık.
- Kietzmann, J., Lee, L. W., & McCarthy, I. P. (2020). Deepfakes: Trick or treat? *Business Horizons*, 63(2), 135-146. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2019.11.006>
- Koyuncu, A. (2013). Özne ve Hakikat Bağlamında Modern Ve Postmodern Epistemolojinin Eleştirisi: Vasat'ı Yakalama Üzerine Bir Deneme. *II. Türkiye Lisanüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı I*, 6-8.
- Kranz, W. (1994). *Antik Felsefe: Metinler ve Açıklamalar* (S. Baydur, Çev.). Sosyal Yayınları.
- Maras, M.-H., & Alexandrou, A. (2019). Determining authenticity of video evidence in the age of artificial intelligence and in the wake of deepfake videos. *The International Journal of Evidence & Proof*, 23(3), 255-262. <https://doi.org/10.1177/2F1365712718807226>
- Masood, M., Nawaz, M., Malik, M. K., Javed, A., & Irtaza, A. (2021). Deepfakes generation and detection: State-of-the-art, open challenges, countermeasures, and way forward. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2103.00484>
- Massimi, M., & Baecker, R. M. (2011). Dealing with death in design: Developing systems for the bereaved. In *Proc. SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (ss. 1001-1010). <https://doi.org/10.1145/1978942.1979092>
- McIntyre, L. (2019). *Hakikat Sonrası (Post-Truth)* (M. F. Biçici, Çev.). Can Sanat Yayınları.
- Mesksy, E., Liaudanskas, A., Kalpokiene, J., & Jurcys, P. (2020). Regulating deep fakes: Legal and ethical considerations. *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 15(1), 24-31. <https://doi.org/10.1093/jiplp/jpz167>
- Nguyen, T. T., Nguyen, Q. V., Nguyen, D., Nguyen, D. T., Huynh-The, T., Nahavandi, S., Nguyen, T. T., Pham, Q., & Nguyen, C. (2020). Deep learning for deepfakes creation and detection: A survey. *arXiv: Computer Vision and Pattern Recognition*. <https://doi.org/10.48550/arXiv.1909.11573>
- Öztürk Dilek, G. (2019). Yapay Zekanın Etik Gerçekliği. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 47-59.
- Öztürk, G. (2021). Dijital Reklamın Yapay Zekalı Yeni Hali: Akıllı Reklamcılık. In F. Zengin & B. Kapır (Ed.), *Yapay zekâ ve medya* (ss. 245-267). Doruk Yayınları.
- Parlak, İ., & Güler, Z. (2008). Görünen Gerçekten Görünmeyen Gerçeğe Doğru Kitle İletişim Araçları Ya Da Gerçekliğin "Öteki" Kurgusu. In M. Kayıkçı & R. Ö. Dönmez (Ed.), *Yeni imparatorluk çağı* (ss. 217-264). Say Yayınları.
- Parlak, M. O. (2018). Yeni Medya ve Haberciliğin Dönüşümü. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 59-82.
- Pataranutaporn, P., Danry, P., Leong, J., Punpongsano, P., Novy, D., Maes, P., & Sra, M. (2021). AI-generated characters for supporting personalized learning and well-being. *Nature Machine Intelligence*, 3, 1013-1022. <https://doi.org/10.1038/s42256-021-00417-9>
- Patel, M., Gupta, A., Tanwar, S., & Obaidat, M. (2020). Trans-DF: A transfer learning-based end-to-end deepfake detector. *IEEE 5th International Conference on Computing Communication and Automation (ICCCA)*, 30-31 Ekim. 10.1109/ICCCA49541.2020.9250803
- Pirim, H. (2006). Yapay Zekâ. *Journal of Yasar University*, 1(1), 81-93.
- Rini, R. (2020). Deepfakes and the epistemic backstop. *Philosophers' Imprint*, 20(24), 1-16. <https://philarchive.org/archive/RINDAT>
- Rini, R., & Cohen, L. (2021). Deepfake, deep harms. *Journal of Ethics and Social Philosophy*. <https://philarchive.org/archive/RINDDH>
- Robins, K. (2013). *İmaj: Görmenin Kültür ve Politikası* (N. Türkoğlu, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Rodriguez, C., & Camila, L. (2021). Political deepfakes: Cultural discourses of synthetic audio-visual manipulations. <http://dx.doi.org/10.34944/dspace/6565>
- Rosenau, P. M. (2004). *Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri* (T. Birkan, Çev.). Bilim Sanat Yayınları.
- Şahin, Z. B. (2021). Yapay Zekâ Uygulamalarının Yapay Zekâ Bağlamında Değerlendirilmesi. In F. Zengin & B. Kapır (Ed.), *Yapay zekâ ve medya* (ss. 103-128). Doruk Yayınları.
- Say, C. (2019). *50 Soruda Yapay Zekâ*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Stenberg, G. (2006). Conceptual and perceptual factors in the picture superiority effect. *European Journal of Cognitive Psychology*, 18(6), 813-847.
- Temir, E. (2020). Deepfake: New era in the age of disinformation & end of reliable journalism. *Selçuk İletişim Dergisi*, 13(2), 1009-1024.
- Tesich, S. (1992). A government of lies. *Nation*, 254(1), 12-14.
- Thiraviyam, T. (2018). Artificial intelligence marketing. *International Journal of Recent Research Aspects*, 4(Özel Sayı), 449-452.
- Total, N. (2017). Post-Gerçek: Şeytanla İmzalanan Yeni Sözleşme. *Varlık Dergisi*, 1316, 6-10.
- Uğurlu, Ö. (2015). Kadının Benlik Sunumunun Güncel Bir Aracı Olarak Sosyal Ağlar Bir Tasarım Unsuru: 'Kusursuzlaştırma'. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 231-248.
- Ünal, R., & Taylan, A. (2017). Sağlık İletişiminde Yalan Haber-Yanlış Enformasyon Sorunu ve Doğrulama Platformları. *Atatürk İletişim Dergisi*, (14).
- Uslusoy, B. (2021). Yapay Zekâ ve Tüketim Kültürünün Dönüşümü: Yapay Zekâ Özellikli Hizmetler Ve Tüketici Deneyimi. In F. Zengin & B. Kapır (Ed.), *Yapay zekâ ve medya* (ss. 269-300). Doruk Yayınları.

- Uzun, K., & Aydın, H. (2012). Kullanıcı Profillinin ve Bireylerarası İlişkilerin Gerçek Yaşamla Karşılaştırılması: Second Life Örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 26-290.
- Vaccari, C., & Chadwick, A. (2020). Deepfakes and disinformation: Exploring the impact of synthetic political video on deception, uncertainty, and trust in news. *Social Media + Society*, 1-13. <https://doi.org/10.1177%2F2056305120903408>
- Van Dijk, J. (2016). *Ağ Toplumu* (Ö. Sakin, Çev.). Kafka Kitap.
- Vatandaş, C., Eser, B. Y., & Erdoğan, M. (2019). Modern Bilim Örnekliliğinde Gerçekliğin Kuşatılması Sorunu. In O. Konuk & A. K. Bayram (Ed.), *Sosyal Bilim, Etik ve Yöntem* (ss. 217-264). Adres Yayınları.
- Verdoliva, L. (2020). Media forensics and deepfakes: An overview. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2001.06564>
- Virilio, P. (2003). *Enformasyon Bombası* (K. Şahin, Çev.). Metis Yayınları.
- Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: A review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11), 40-53. <http://doi.org/10.22215/timreview/1282>
- Yedekci Uzun, E. (2021). Yapay Zekâ Teknolojilerine Toplumsal Cinsiyet Perspektifinden Bakmak. In F. Zengin & B. Kapır (Ed.), *Yapay zekâ ve medya* (ss. 159-192). Doruk Yayınları.
- Yengin, S., & Bayrak, T. (2017). Sosyal Medyada Dijital Kamuoyu. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 7(2).
- Yengin, T., & Bayrak, T. (2018). Tüketicinin Oyunlaştırılmasıyla Artırılmış Gerçeklik. *Etkileşim*, (1), 56-77.
- Yurdigül, Y., & Yıldırım, A. (2021). Gerçeklik Algısına Bir Müdahale Aracı Olarak Sentetik Medya Teknolojileri. *İletişim ve Diplomasi*, (5), 105-121.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Research Article | Araştırma Makalesi

Open Access | Açık Erişim

A Feminist and Masculinist Perspective on Incel Culture

İncel Kültürüne Feminist ve Maskülist Perspektiften Bakış

Mustafa Eren Akpınar¹

¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İstanbul- Türkiye

Abstract

In recent years, incel culture (involuntary celibate) has become an important social issue, attracting widespread attention and debate on social media and traditional media channels. The intense impact of social media and the interaction between feminist and masculinist perspectives has led to polarised reactions, with both criticism and support from feminist and masculinist perspectives. Its increasing visibility and controversial nature make it necessary to explain it more clearly in social contexts and to examine it in depth at the academic level.

In this context, the study aims to examine the origins, social effects and areas where the culture of incel comes to the fore. Drawing on different theoretical frameworks, this study analyzes how this phenomenon is perceived, discussed, reproduced and shaped by different groups. The research starts with a literature review to provide a theoretical foundation on the main concepts such as incel culture, feminism and masculinism, followed by a discourse analysis method to examine and understand how social media users create and construct discourses on incel culture and how they approach this culture.

This study identifies trends in the public interest and supportive and critical responses to incel culture. It attempts to contextualise incel culture to understand how it influences and is influenced by broader social processes. The challenges and implications of this cultural phenomenon are addressed, deconstructed and explained, with various recommendations aimed at producing a conclusion.

Öz

İncel kültürü (istemli bekarlık), son yıllarda önemli bir toplumsal mesele haline gelmekte, sosyal medyada ve geleneksel medya kanallarında geniş çapta dikkat çekmekte ve tartışmalara yol açmaktadır. Sosyal medyanın da yarattığı yoğun etki, etkileşimle feminist ve maskülist perspektiflerden hem eleştiriler hem de destek olarak kutuplaşmış tepkilere neden olmaktadır. Artan görünürlüğü ve tartışmalı doğası, toplumsal bağlamlarda daha açık biçimde açıklanmasını ve akademik düzlemde derinlemesine incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Bu bağlamda da çalışma içerisinde, incel kültürünün kökenlerini, toplumsal etkilerini ve öne çıktığı alanlar incelenmeye çalışılmakta ve amaçlanmaktadır. Farklı kuramsal çerçevelerden hareketle, bu olgunun farklı gruplar tarafından nasıl algılandığı, tartışıldığı, yeniden üretildiği ve şekillendirildiği analiz edilmektedir. Araştırma, incel kültürü, feminizm ve maskülinizm gibi temel kavramlara dair teorik bir temel sunacak şekilde literatür taraması, ardından, sosyal medya kullanıcılarının incel kültürüyle ilgili söylemleri nasıl oluşturdukları, kurdukları ve bu kültüre nasıl yaklaştıklarını incelemek, anlamak amacıyla söylem analizi yöntemi kullanılmaktadır.

Çalışma kapsamında, toplumsal ildeki eğilimler ve incel kültüre yönelik destekleyici ve eleştirel tepkilerin doğası belirlenmektedir. İncel kültürünün geniş çaplı toplumsal süreçleri nasıl etkilediğini ve bu süreçlerden nasıl etkilendiğini anlamak için bağlamsallaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu kültürel olguyla ilgili zorlukları ve etkileri ele alarak bir sonuç üretilmesi amaçlanarak çeşitli öneriler ile yapılandırılmakta, açıklanmaktadır.

Keywords

Incel Culture • Feminism • Masculism • Gender • Involuntary Celibate

Anahtar Kelimeler

İncel Kültür • Feminizm • Maskülizm • Toplumsal Cinsiyet • İstemli Bekar

“ Citation | Atıf: Akpınar, M. E. (2025). A Feminist and masculinist perspective on incel culture. 4. *BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*–4. *BOYUT Journal of Media and Cultural Studies*, (26), 146-158. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1641045>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Akpınar, M. E.

✉ Corresponding author | Sorumlu Yazar: Mustafa Eren Akpınar m.erenakpinar@gmail.com

Introduction

The “incel culture” (involuntary celibates), which has gained an important place in the dynamics of the social structure in recent years and has found a wide area of discussion, especially through social media, has become an important subject of analysis in the analysis of contemporary sociocultural relations. This subculture around involuntary celibacy reflects the existence and discourses of a social group that challenges traditional understandings of gender roles and is often seen as part of these understandings. This group has received both widespread support and fierce criticism on social media platforms and has been at the centre of various academic and social debates on reassessing modern discourses on gender and sexual relations.

While the motivations underlying incel culture are shaped around the meanings that individuals attribute to their inability to engage in sexual or romantic relationships, the relationship between this situation and gender roles, sexuality and social expectations draws attention. In particular, opposing ideological approaches, such as feminism and masculinism, have deeply criticised this culture and considered the phenomenon of incel as a manifestation of gender struggles. While feminist circles have viewed incel culture as a dangerous movement to perpetuate male domination, masculinist circles have interpreted the group because of the oppression men face in modern society. These opposing discourses have caused the phenomenon of incel to spread rapidly through digital channels such as social media and to create a multidimensional discussion area.

In this context, the aim of this study is to examine the effects of incel culture on various dimensions of social structure within the framework of feminist and masculinist perspectives and to analyse in a multifaceted way how this subculture is represented, how it is shaped and what reactions it is subjected to through social media platforms. Within this context, the historical development of incel culture and its treatment considering existing theories on gender roles will be evaluated through a literature review. The ongoing debates between feminist and masculinist approaches will be examined through an interdisciplinary approach to deepen perspectives on incel culture. In the process of the literature review, concepts such as the construction of gender, patriarchy, toxic masculinity, hegemonic masculinity, and misogyny will also be discussed and how the phenomenon intersects with these concepts will be examined.

In the second phase of this study, discourses on incel culture on social media platforms will be analysed in detail using the discourse analysis method. Social media functions as both a means of dissemination and a space for expression of incel subculture. In this regard, the ways in which the incel community expresses itself, the discourses they produce on gender roles and the reactions of opposing social groups to this culture will be analysed. In the discourse analysis, comments, posts, interactions and the repercussions of these interactions on the platforms will be analysed in detail, and the attitudes of users in different social media channels towards this culture will be examined comparatively. This analysis will provide a general framework for the impact of social media on social movements, as well as important clues on how incel culture is constructed in the digital world and how the boundaries of this culture are determined.

In the last part of the study, the findings obtained will be evaluated and a comprehensive discussion will be conducted on the general effects of incel culture on social structure. The results of the discourse analysis within the framework of feminist and masculinist perspectives, its reflections on gender relations and the social dynamics that this culture may create in the future will be discussed. Inferences will be made on how incel culture should be handled, especially in terms of gender policies, media discourses and academic studies, and possible solutions or policy recommendations will be presented. In this framework, the study

is intended to provide not only an analysis of incel culture but also a comprehensive assessment of how gender roles have evolved in the modern world.

As a result, incel culture is considered an important social phenomenon that allows for the analysis of a wide range of issues such as gender reproduction, the impact of social media platforms on social movements, and the role of feminist-masculinist debates on sociocultural dynamics. This study aims to provide a clearer picture of the place and importance of culture in the ongoing debate on gender relations by exploring in depth the effects of this phenomenon on social structure.

Incel Culture and Historical Perspective

To understand incel culture, it is first necessary to examine the concepts of incel and culture in depth. These two concepts play a critical role in understanding how incel subculture is intertwined with social structures, identities and individual psychology. Within this perspective, it is first necessary to examine the concept of incel. incel can be defined as a subculture that claims to suffer from sexual deprivation due to their unattractive appearance (Papadamou et al., 2021, p. 4). Culture, on the other hand, can be expressed in general terms as the main values that are integrated with the basic condition in terms of origin and purpose and that match the civilisation and cooperation that emerged as a result of the adoption of human existence and the combination of many elements (Karslı, 2016, p. 42). In this respect, it is actually possible to explain incel culture as a holism that deals with it within the framework of common human declarations. The incel culture can also be seen as a subculture shaped by social structures and understandings of masculinity. However, for a clearer understanding of the subject and the concepts, it is necessary to evaluate the concepts of incel and culture in more depth.

To ground the concept of incel, it is important to first look at the concepts of Oneitis, Red Pill and Manosphere. When the concept of oneitis is examined, it is possible to see that it is a concept encountered in online communities or forums for dating purposes within the general framework and symbolises an overly interested and obsessive look that a man exhibits towards a woman who is not interested in him at the same level (Akalin, 2024, p. 7). This may lead individuals to avoid other relationships and deepen their feelings of loneliness. When the Red Pill, in other words the red pill doctrine or thought is examined, it can be thought that the expression Red Pill actually has a perspective that refers to the allegory of the red and blue pill in the Matrix movie. It is also easily understandable that the main theme that the individuals in these communities mean or want to announce is the reference to the red pill for unpleasant truths and the blue pill for uninformed happiness in the related movie.

In this regard, in addition to accepting the main point of the doctrine as those who have actually swallowed the red pill and become aware of the truth beyond the given reality, it is also believed that, contrary to widespread feminist beliefs, men can achieve their intrinsic purpose or inherent personal rights by obtaining social benefits by ignoring the social practices that have been determined by women (İşler Sevindi and Akalin, 2022, p. 350-351). From this point of view, even though the starting point of the Red Pill doctrine is based on the Matrix movie, it can be seen that it actually points to an integrated structure with the concept of Oneitis. The reason is that with online communities, men are able to become more organised and it is thought that they aim to realise a harmonious movement among themselves in order to get rid of the structures determined by women. In that sense, it can be said that men are trying to create an ideological framework to reposition themselves and to exist independently of gender roles.

In addition, it is observed that a leap has been created as a result of the emergence of online organisations that advocate for men's rights (Elgün, 2020, p. 874), which is also called the male universe formed by men through social media channels. This leap has changed some conceptual frameworks. One

of these changes is the manosphere, a compound concept that emerged because of the change in the word or concept of the atmosphere as the space created by men for themselves. With its widespread use, the manosphere finds the opportunity to position itself as a breathing space, a living space created by male domination. It creates a formation in which masculinist schools that focus on men's problems, men's rights, anti-feminist and positive privilege masculinist schools find a place for themselves (Demir and Öztürk, 2023, p. 63). It is also shaped as a space of resistance to feminist movements and aims to create a collective power. As an extension of this, incel culture finds a place for itself.

The Incels are loyal to a general type of perspective, consciously organising themselves with the manosphere, and at the same time, through no fault of their own, evaluating and claiming that the world is an unjust structure that leaves them unsexed and undesirable, and therefore experiencing anger and frustration (O'Donnell, 2021, p. 64). The incels (involuntary celibates) (O'Donnell, 2021, p. 64), who emphasise that life is unfair for them and that women prefer good-looking, handsome (Chad) men, underline that they are also marginalised in this complex cycle. This has allowed the perception that physically attractive and popular men, defined as "chads" within incel communities, have more social and romantic success than the so-called "incels".

From this perspective, it is necessary to consider that incel culture or incel ideology is an online subculture and that they are people who cannot find a romantic or sexual partner despite their desire (Lindsay, 2021, p. 26). It can be underlined that the themes of an unjust world, involuntary celibacy or involuntary virginity are prevalent in the underlying basis of all misogynist extremism performed by the incels (Temelli, 2022, p. 15). They are condemned to exist in an "unjust world" according to the incel communities. Nevertheless, it becomes possible to consider incel as one of the key nodes in a vast network of virtual men's rights discourse (Kelly, 2020) that radicalises young men and incorporates them into the contemporary alt-right subculture.

Given this perspective, it would not be wrong to see incel culture as an organised and planned structure that comes together under the roof of the manosphere created by groups of men who have remained virgins against their will within the basic framework and who are not "Chad" individuals according to common social beliefs through various social, social or digital channels. It is optimistic to think that these individuals feel excluded from society and that the violence-based arguments they create in society are an impulsive reaction to the anger and frustration of the situations they find themselves in, not only sexual dissatisfaction, but also the manifestation of a deeper anger and alienation about men's social position.

At this point, it is necessary to see incel culture as a complicated culture created by a male-dominated organisation that comes together for a common purpose and cooperates with other individuals like themselves. This is at the heart of the idea that incel culture can be seen as a "gender radicalism" and that this radicalism should emerge as a construction of male dominance to counter the "harassment" and "oppression" that men receive from women.

Incel Culture from The Feminist School

As detailed above, incel culture is evaluated from the perspectives of the male-female relationship, gender arguments, equality and preferability. Therefore, in order to elaborate on the concept, it is first necessary to look at what the feminist school is, how it came into being and what it wants. From a general perspective, feminism can be considered a radical view that argues that women are discriminated against because of their gender and that women's various denials and unforeseen social, economic and political needs are not met (Delmar, 2018, p. 8). It is also possible to talk about the importance of feminism for the empowerment of women and the realisation of an integrated solidarity with social and economic structures

(Prügl, 2014, p. 614). Yet, to get to know feminism more closely, it is necessary to briefly mention the waves of feminism.

In the theological sense, Lilith can be expressed as the first feminist in terms of taking a stance against patriarchy (Çakar, 2023, p. 72). According to historical records, however, the first person who aimed to refute misogynist literature was Christine de Pizan, an Italian-born humanist writer who spent most of her life in France in 1405 (Bennett, 1989, p. 251). Although, in today's sense, the emergence of the concept of feminism, which women justify for their struggle for freedom and rights, dates back to approximately the 18th century (Dikici, 2016, p. 523). It would be a logical method to consider feminism within the scope of four waves during the period from its emergence to the present day (Özdemir and Aydemir, 2019, p. 1706).

Hence, it can be said that the first wave of feminism movements was addressed and emerged with the Declaration of Rights and Sentiments issued at the Seneca Falls Congress in 1848. With this declaration, steps were taken towards human equality (such as the right to vote, education and property rights) and the ground was prepared to eliminate the discriminatory treatment of women (Khan Academy, 2016).

The second wave of feminist movements was signaled by the French writer and thinker Simone de Beauvoir's book *The Second Sex*, published in 1949. Although Simone de Beauvoir did not identify herself as a feminist when she wrote this book, she made a very comprehensive analysis of male domination. At the same time, she made a valuable observation in terms of feminism and made a statement that gender is not a biological trait and that it leads to the construction of a social pattern (Düzkan, 2021). Nonetheless, despite this first attempt, the period in which second wave feminism developed in general coincides mainly with the 1960s and 1970s, and feminism problematise men as the advantaged and superior gender and women as the excluded subordinate gender (Şanlı, 2019, p. 295).

The third wave of feminist movements is based on the problem of feminism being shaped on the basis of a particular class and ethnicity. Based on this problem, serious criticisms have been made against the white, middle class and western supportive structure of the feminist school in the past, and the neglect of other women's identities rooted in postmodern and postcolonial theories is politicised and emphasised (Cangöz et al., 2022, p. 48).

The most recent feminist wave is the fourth feminist wave, which creates a new field for itself with each development and tries to fill a gap. Along with the development of digital technologies, it has become a necessity to make some updates in feminist movements, and fourth wave feminist movements have emerged in order to create a structure that can be expressed as a call culture and to take a stance against sexist and misogynistic structures in social media and digital media channels (Munro, 2013). With the emergence of the fourth feminist wave in the 2008s, however, when social networks became more involved in our lives, many current issues such as transphobia, racism, imperialism, homophobia, colonisation, heterosexism, neo-liberalism, neo-liberalism and patriarchy, which were less common in other feminist waves because they are basically more current concepts or current debates (Kızıl, 2021, p. 11).

In this sense, it is not wrong to say that feminist waves have generally developed through existing sociological and social processes or issues. In the same way, it can be said that feminist waves within the feminist school have created a perspective that basically defends women's rights, and more recently, it has created a perspective that includes other concepts that are evaluated in various branches within the framework of gender. In this context, it would be realistic to think that he may exhibit an attitude against incel culture, and that involuntary celibates (incel) are at the opposite pole of the accusations they attribute to women or the actions they react to women in particular. Against this background, it can be predicted that the feminist school will react against the efforts of the incel culture to establish a domination over women with an oppressive view. Taking into consideration that the incel culture also has a certain logic within itself

and in fact focuses on the values of men's rights and the male role in society within the basic framework, it is thought that looking at the attitude of the masculinist school on this issue will make a great contribution to understanding the issue.

Incel Culture from the Masculinist School

In addition to the details mentioned above about incel culture and the feminist school, it is also essential to mention the position of incel culture in the feminist school. Therefore, first of all, it is necessary to explain what is meant by masculism. Masculism can be defined as an approach that mainly aims to protect men's rights and argues that it is not right for men to live in certain social moulds (Akpınar, 2022, p. 297).

From another perspective, it is argued that women's values in general and the feminist school in particular are a means of oppressing men and society and that this creates an identity crisis and attempts to replace patriarchy with matriarchal structures, and that men are in fact the victims in the current situation (Blais and Dupuis-Deri, 2012, p. 23).

In this regard, it should be emphasised that within the masculinist school, it is often argued that men also have a gender, that masculinity or masculinism can have considerable political consequences, that positive evaluations made only within the framework of the feminist school conflict with the principle of bipolarity, that this creates a lack of symmetry, and that this attitude can create a problematic framework within gender ideology (Duerst-Lahti, 2008, p. 168).

To further elaborate on the fact that a single masculinist definition is limiting, it is important to mention that knowledge production in many disciplines is usually designed by male-dominated circles, and therefore, from a masculinist perspective, there is a hierarchy that excludes women and other marginalised groups (Pile, 1994).

When viewed from this perspective, it makes sense to consider the masculinist school as an approach that aims to protect the masculine power that aims to preserve the reality of a male-dominated society, that strives for this purpose, that is criticised by other groups or that tries to be put under hegemonic pressure.

Reducing the whole process to such simplicity, however, would only offer a reductionist perspective, so it is of great importance to consider the concept in more detail. To better understand the masculinist approach, it is necessary to think about patriarchy. In general terms, patriarchy is considered a supra-systemic phenomenon and points to a structure or structuring (Demren, 2003, p. 33).

Furthermore, conceptual constructs such as manhood, masculinity, patriarchy, or masculinism need to be addressed differently than feminist constructs. One of the most important indicators of this is that there is still a male-dominated understanding of management within cultural or social perspectives, or that men are more likely to hold higher positions than women (Barutçu, 2013, 12). By no means, therefore, does this directly imply that men have always been able to stand strong in society. For example, it is necessary to talk about fixed assumptions, in other words, mould prejudices (Sakallı and Türkoğlu, 2019, p. 53) formed in minds about any group in society, and a perception of masculinity that is constantly trying to be bound to a certain control or set of rules.

Because of these restrictive approaches, men's freedoms are sometimes restricted, and their rights may be ignored. In order to protect their rights, men, who had to sacrifice their fundamental rights and freedoms as a result of being ignored, created the concept of masculism, which is an inclusive approach that prioritises more men in contrast to the feminist school. This concept is shaped on the basis of rejection and privilege. Therefore, it is considered the opposite of feminism. To this extent, men, who can be expressed as the main ingredient of incel culture, have adopted this approach to save themselves from being determined and have felt the need to create an organisation to protect their rights. Thus, through masculinism, men's rights can

be protected, incels can gain a space to express themselves and struggle for existence in society. Ultimately, because of this struggle, men, like feminists, will be able to accept themselves into the culture and gain the ability to cope with the problems they face. As such, masculinism and incel culture can create a collective situation that can feed on each other, lead to each other and remove obstacles. To observe the current situation in more depth, it is necessary to conduct a critical discourse analysis to examine how incels express themselves in social media and from what perspective the anti-incels communities can look at the issue.

Research Method: Critical Discourse Analysis (CDA)

Among the research methods, the Critical Discourse Analysis method based on Van Dijk, which is frequently used especially in social sciences and communication-based studies, was preferred. The main reason for this is that Critical Discourse Analysis (CDA) is a research method frequently used in social sciences and communication studies, especially in examining how social inequalities are reproduced through language. Teun A. Van Dijk's work in this field established the basic theoretical framework of CDA and gave the method a strong grounding in both academic and practical fields.

According to Van Dijk, discourse is not only a linguistic structure but also a reflection of social practices, power relations and ideological control mechanisms. In this context, critical discourse analyzes the linguistic features of texts while also examining their function in the social context (Van Dijk, 1993). How discourse affects individuals' mental models and how these models play a role in the reproduction of social structures are among the main problems of this method. Furthermore, Critical Discourse Analysis offers a structure that analyzes how language reflects ideology and reinforces social power imbalances (Fairclough, 1995).

In addition, Van Dijk argues that texts should be analysed not only for their internal structure but also for the social and historical contexts in which they are produced. Texts are seen as constructs that gain power in and shape the context (Van Dijk, 2001) and are presented not only as an explanatory method but also as a structure that aims to draw attention to and criticise social inequalities and oppressions (Wodak and Meyer, 2001). By choosing CDA as the method of study, it is therefore attempted to re-ground all these processes and to evaluate each discourse from a more critical perspective.

Sample and Limitations of the Research

In this study, within the scope of the research titled "A Feminist and Masculinist Perspective on Incel Culture", random sampling method was used, and X (Twitter) platform was selected as the sample. Nonetheless, the large number of comments on incel culture on social media made it necessary to limit the study in order to address it in a focusable and manageable manner. Therefore, for the analysis, 6 tweets published between 1 October 2024 and November 30, 2024, containing the word "incel" and receiving 1000 or more likes were included in the study.

This limitation aims both to narrow the scope of the research to create an analysable data set and to focus on discourses that create wider interaction among social media users. The date range preferred in the study was determined to allow for the analysis of current discourses. Although this limitation may have led to the exclusion of less popular comments about incel culture, this is considered as a factor affecting the generalizability of the study.

Research Results

Within the scope of the research findings, 6 tweets were evaluated with Van Dijk Critical Discourse Analysis.

Sample Tweet 1:

“These self-proclaimed incels who talk about suicide attacks are now suspected of terrorist attacks. Furthermore, if you cannot identify their IP

@AliYerlikay
@TC_icisler
@istanbul_EG
@RTERdogan

“Bu kendine incel diyenler intihar saldırısından falan bahsediyor artık terör saldırısı şüphelidir hepsini. Eğer siz de bunların IP sini tespit edemezseniz ...

@AliYerlikaya
@TC_icisleri
@istanbul_EGM
@RTERdogan”)

(Reference: <https://x.com/feyzaltun/status/1842625385433075855>)

Sample Tweet 1 shows that, according to Van Dijk’s Critical Discourse Analysis, the tweet directly associates the incel community with terrorism with the expressions "suicide attack" and "suspected terrorist attack" and calls on the authorities to take action in this regard. This discourse may create a social perception of threat and strong prejudice against incels. However, using a generalising language has led to a stance that may weaken a solution-oriented approach and increase polarisation.

Sample Tweet 2: “Anyone who has not been subjected to incel terror should not define incel. Thinness is not simply that girls don't look at me, be open to learning.”

“Incel terörüne maruz kalmayan incel tanımlı yapmasın. İncellik öyle basitçe kızlar bana bakmıyor ühühü acizliği değil, öğrenmeye açık olun.”)

(Reference: <https://x.com/cerentheacemi/status/1843276437438271547>)

Sample Tweet 2 directly associates the incel community with violence with the phrase "incel terrorism" and addresses the right to define this issue in a framework specific only to the victims. At the same time, it emphasises that it is wrong to see the concept of thinness as a simple “helplessness” or “inability to attract the attention of girls”. However, the condescending language used (“ühühü helplessness”) and the sarcastic tone seem more likely to increase polarisation rather than raise critical awareness. It is possible to use a more constructive and inclusive tone and express the call for openness to learning more effectively.

Sample Tweet 3: “Exactly, animal lovers are only those who live in luxury complexes... You cannot tear the love for animals out of this nation. The only group that has a problem with these poor people are freak incel men.”

“Aynen, hayvanseverler lüks sitelerde oturanlardan oluşuyor sadece aynen... Bu milletin içinden hayvan sevgisini koparamazsınız. Şu garibanlarla derdi olan tek grup, ucube incel erkekler.”)

(Reference: <https://x.com/sekfobidetected/status/1855228285430403145>)

Sample Tweet 3 ironically attributes animalism to an elite class, especially to high-income groups such as "those living in luxury complexes" and critically expresses it as a luxury interest far from the public. At the same time, the phrase “freak incel men” creates a perspective that belittles men who do not conform to societal norms and is used to denigrate men based on their physical appearance. Using a generalising language, excluding certain groups and creating a social hierarchy can be considered a problematic approach.

This discourse aims to criticise on the basis of class and gender, mixed with irony, and attempts to position certain identities negatively.

Sample Tweet 4: “There has been no end to the bullying of this woman for days. Fake speeches, threats, panelist. Really, this incel crew has no shame. They are horrible. They hate women with every breath.”

“Günlerdir su kadına yapılan zorbalığın haddi hesabı yok. Sahte konuşmalar, tehditler panelcilik. Gerçekten bu incel tayfanın hiç utanmaları yok. Korkunçlar. Her nefeslerinde kadınlardan nefret ediyorlar.”

(Reference: <https://x.com/irisilay/status/1854243387550871940>)

Sample Tweet 4 criticises the bullying of a specific woman and the audience of “incels” (a pejoratively specialised group of men) who target her. Phrases such as “fake speeches, threats, panelism” emphasise the psychological pressure and manipulation of this group against women, and phrases such as “they have no shame” and “they hate women” describe their behaviour as gender-based hatred and shamelessness. The sample tweet in question expresses a strong condemnation of the toxic and harmful behaviour of this group.

Sample Tweet 5: “Look, I received so many disgusting messages, I didn't care about any of them, I continued, but when I saw this, I sat and cried, I cried for days when this incident first happened, I'm sure seeing İkbāl like this affected every woman, I'm sure it entered their dreams, the cancerousness of these incel sons and daughters now makes me sick”

“Bakin o kadar igrenc mesajlar aldim hicbirisini onemsemedim devam ettim ama sunu gorunce oturup agladim bu olay ilk oldugunda da gunlerce aglamistim ikbali boyle gormek eminim her kadini etkilemis ruyalarina girmistir bu incel oevlatlarinin kansizligi artik midemi bulandiriyor”

(Reference: <https://x.com/shawtysema/status/1854176456479305839>)

Sample Tweet 5 criticises the hateful and violent behaviour of the “incel” group towards women. It emphasises the “disgusting messages” received and the deep emotional effects of the trauma experienced. The expression “incel oevlatları” defines this group as devoid of humanity and harmful. Overall, the tweet paints a condemnatory perspective on the psychological effects of gender-based violence on women and the trauma caused by such hate speech.

Sample Tweet 6: “male environment;

pervert

potential abuser

panelist

Sharia

misogynist

thinner

26 offense registered staff

thief

homophobic but secretly gay

gambling addict

animal abuser

cheating on his wife

Perpetrator of violence”

(“erkek ortamı;

sapık

potansiyel tacizci

panelci

şeriatçı

kadın düşmanı

incel

26 suç kayıtlı eleman

hırsız

homofobik ama gizli gay

kumar bağımlısı

hayvan istismarcısı

karısını aldatan

şiddet faili")

(Reference: <https://x.com/winkletty/status/1857569230553755732>)

Sample Tweet 6 shows that the phrase "male environment" associates groups of men with a series of negative characteristics (pervert, harasser, incel, perpetrator of violence, etc.). The listing method used reinforces negative stereotypes and frames groups of men as homogeneous and dangerous. While this discourse increases criticism, its generalising language can lead to polarisation and reinforce prejudices against men. A more balanced approach can make criticism more constructive.

When the tweets analysed within the scope of the sample are examined, it is seen that many tweets are full of content that includes various insulting, insulting and negative word choices, and some of these discourses are made to support people on different bases, while others are actually just commenting on the agenda.

Based on the analysed tweets or content, it can be observed that there is a prejudice against incel groups, incel groups are targeted due to some negative situations, and some incel individuals produce discourses that aim to legitimise sexual abuse by addressing issues that may be criminalised within their own communities.

In this respect, it is not correct to consider the entire incel group from a malevolent perspective, but as in any community, there may be situations in which some people within incel communities produce discourses that carry criminal elements and aim to carry them to the dimension of action. It can be observed that individuals with this highly problematic approach are harshly criticised by other segments of society, especially women, and when deemed necessary, criminal complaints are made to official institutions. At the same time, it is thought that it is not right for the negative behaviours of some people in a community to cause a negative perception for others in the same community, and if there are situations that constitute a crime or have a negative content, the people who create negativity in such processes should be targeted and the community should not be maligned.

Conclusion and Suggestions

Within the scope of the research, it has been tried to focus on the concept of incel, which has been on the agenda of the media and social media recently. Through this focus, it is aimed to examine various conceptual definitions as well as the support or criticism that the agenda in question receives from social media. During this review, it was observed that many segments of the society adopted different approaches,

and these were analysed within the framework of Critical Discourse Analysis based on Van Dijk's Critical Discourse Analysis and a conclusion was reached.

To conclude, the first part of the study aims to better understand the incel culture and the content of this subcultural structure. In this section, some basic definitions such as what incels are, what should be understood when it comes to incel culture are made, structures such as red pill, manosphere, oneitis, which are various sub-headings within incel culture, are examined, their contributions to incel culture or incel philosophy are analysed, and it is tried to express where the incel structure is located in the culture and how it is explained. In the meantime, it has been realised that the concept of incel does not exist within a single framework, that it needs to be handled from many perspectives, and that many other concepts need to be focused on and understood in order to be better understood.

In order to provide a more comprehensive structure for the research, in the second part of the study, it was tried to investigate the feminist school and where incel culture can be positioned within this school. As a result of this research, by talking about the situation of the feminist school in various periods, how the emergence of the concept of feminism occurred, the conceptualisation process and what kind of formation it pointed to in the pre-conceptualisation period, how other people or researchers evaluated feminism in previous periods, how it is related to the examined culture, what feminism basically wants. In this way, the concept of feminism was examined more closely, and the feminist struggle was mentioned. Paying attention to the main points where feminist struggle intersects with incel culture, the positive and negative relationship between the two views, understandings, approaches or philosophies is discussed. Thanks to this detailed treatment, it has been realised that the philosophy of scrutiny and feminist philosophy are very opposite concepts, that they do not have a common denominator within the general acceptance, and that they actually have a hostile attitude towards each other.

In the third part of the research or, in other words, the third part of the study, concepts such as masculism, patriarchy, the masculinist school, manhood and masculinities, which are similar to each other and have close meaning or high common denominators, are scrutinised. In the context of this perspective, the relationship between the masculinist school and the incel communities has been mentioned, and the main points pointed out by these concepts have been elaborated. Along with this elaboration, it has been emphasised where the man is positioned within the existing social structures, from which point of view he is evaluated, what kind of a relationship he has with the feminist school, what kind of an impact this relationship has on the parties, and what they really want. This made it possible to understand the purpose of the emergence of the masculinist school, the motivations of the individuals trying to gain a place in the masculinist school, and to observe that masculist also have a simple need for equality and balance. While conducting research within the scope of the study, however, it was observed that concepts such as masculist and the masculist school are generally not researched, and even if they are researched, they have a much smaller research area compared to concepts such as feminism and the feminist school. In addition, it has been determined that while masculist or masculinist approaches are grounded, these approaches are generally mentioned very briefly with concepts such as masculinity studies and patriarchy, and that there is a great academic study gap in terms of conceptualisation. Accordingly, it is thought that this study and a few other studies on masculist in the bibliography cover almost all of the literature and that such a limited area of study should be examined in more depth. Therefore, it is thought that this study will actually make a great contribution to the field and will have an impact on the formation of a very comprehensive basis.

In the last part of the research, using the Critical Discourse Analysis (CDA) method, 6 tweets with a thousand or more likes on X (Twitter) were selected by random sampling method and these selected contents were tried to be detailed with the relevant analysis. During this elaboration process, it was observed that

some tweets contained harsh criticism and even insult-based discourse, while others contained various insulting and condescending views. At the same time, in the evaluation of the negative, negative, criminal expressions produced by some individuals within the incel communities with the selected 6 tweets of X (Twitter) users selected within the sample, it is estimated that the discourses produced by a few individuals individually are treated as if they are the general opinion of the whole community and that a certain prejudice may be the basis of this behaviour. It is estimated that the fact that some incel individuals have engaged in or hinted that they would engage in criminal, activism-based initiatives such as hate, sexuality, murder, etc. is considered as a problematic perspective for the relevant social media users used in the sample, and this may create a prejudice against unrelated incel individuals in other incel communities. Underlining that the discourses of certain individuals within certain communities may cause others to form an opinion against the whole community and emphasising that the negative discourses produced by some individuals within a community do not cover all other individuals in that community and that crimes are usually committed individually will be useful in reducing social conflict.

Considering all these data realised in the study, it is thought that it should be stated that there are some suggestions and recommendations that need to be made to both daily and academic circles. In this sense, within the scope of all the information obtained in this study, it should be noted that concepts such as incel, feminist and masculinist have a closer relationship with each other than one might think. Yet, in everyday or academic settings, some concepts are approached with a more sceptical, more critical, or more biased perspective. Consequently, it is thought that all future studies should be handled in a more objective and unbiased manner. Indeed, especially when the necessary examinations are made within academic studies, it can be seen that feminist studies are followed much more closely both in Turkey and in the international arena, but the fact that masculinist studies are not even half or even a quarter of feminist studies paves the way for the academic community to think that they are conducting research in a very limited and vicious cycle. It has also been observed that most studies on incel have been biased and often critical of incel communities, often in the habit of seeing them as criminals, and it is not right for an academic study to be so harsh, unfair or rigid in its treatment of a single area. As such, it is thought that in the future, concepts such as feminism and masculinism should be examined comparatively, study groups should be handled with fewer presuppositions, and it should be realised that there should not be open hostility towards any group, community or minority, as this would create an approach that is not correct in terms of scientific ethics.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Author Details	Mustafa Eren Akpınar
Yazar Bilgileri	¹ Kuruma bağlı değil / Non-affiliated, İstanbul- Türkiye 0000-0002-3917-3203 m.erenakpinar@gmail.com

References | Kaynakça

Akalın, A. (2024). Red Pill hareketi ile Woke kültürü arasında bir köprü olarak 'Oneitis' kavramı. *Kültür ve İletişim*, 27(53), 7–23.

- Akpinar, M. E. (2022). Hate speech on social media: "Dunyaerkeklergunu" hashtag on Twitter. In M. A. Özmen (Ed.), *Handbook of research on digital citizenship and management during crises* (pp. 293–305). IGI Global.
- Barutçu, A. (2013). Türkiye'de erkeklik inşasının bedensel ve toplumsal aşamaları. (Master's thesis, Ankara Üniversitesi).
- Bennett, J. M. (1989). Feminism and history. *Gender & History*, 1(3), 251–272.
- Blais, M., & Dupuis-Déri, F. (2012). Masculinism and the antifeminist co-untermovement. *Social Movement Studies*, 11(1), 21–39.
- Cangöz, İ., Gönç Şavran, T., Suğur, S., & Yeşildal, H. (2022). Üçüncü dalga feminizm çerçevesinde İslâmcı kadın örgütlenmesi ve kadın haklarına yaklaşımları. *Kadın/Woman 2000*, 22(2), 47–71.
- Çakar, H. (2023). Yahudilikte ilk feminist arketip olarak Lilith. In *Dinler Tarihi Lisansüstü Sempozyumu – I* (pp. 71–92). Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yayınları.
- Delmar, R. (2018). What is feminism? In A. D. Smith & J. R. Jones (Eds.), *Theorizing feminism* (pp. 5–28). Routledge.
- Demir, Y., & Öztürk, M. (2023). Hegemonik erkeklik ve medya: Bibliyometrik bir analiz. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, (10), 49–67.
- Demren, Ç. (2003). Erkeklik, ataerkillik ve iktidar ilişkileri. In A. Yılmaz (Ed.), *Toplumsal cinsiyet, sağlık ve kadın* (pp. 33–44). Akademi Yayınları.
- Dikici, E. (2016). Feminizmin üç ana akımı: Liberal, Marxist ve radikal feminizm teorileri. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 36(1), 25–49.
- Duerst-Lahti, G. (2008). Gender ideology: Masculinism and feminalism. In G. Goertz & A. G. Mazur (Eds.), *Politics, gender, and concepts: Theory and methodology* (pp. 159–192). Cambridge University Press.
- Düzkan, A. (2021). Feminizm. *Feminist Bellek*. Retrieved November 12, 2024, from <https://feministbellek.org/feminizm/>
- Elgün, A. (2020). Erkek evreninde erkeklik biçimlerinin temsili: <http://www.erkekadam.org/> [www.erkekadam.org]; üzerine nitel bir analiz. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(2), 871–894.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- İşler Sevindi, M., & Akalın, A. (2022). Eleştirel teori ile Red Pill hareketi uyumlu mudur? *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 12(2), 350–362.
- Karslı, Ö. (2016). Ernst Cassirer'de Kültürün Anlamı. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 1 (2), 38–58.
- Kelly, C. R. (2020). *Apocalypse man: The death drive and the rhetoric of white masculine victimhood*. The Ohio State University Press.
- Khan Academy. (2016). Women's rights and the Seneca Falls Convention. *Khan Academy*. Retrieved November 12, 2024, from <https://www.khanacademy.org/humanities/us-history/the-early-republic/culture-and-reform/a/womens-rights-and-the-seneca-falls-convention>
- Kızıl, A. (2021). Dördüncü Dalga Feminist Yankı Alanları: Dijital Araç ve Uygulamalar (Master's thesis, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü).
- Lindsay, A. (2021). Incel violence as a reclamation of masculinity and defence of patriarchy on three distinct levels. *New Zealand Sociology*, 36(1), 25–49.
- Munro, E. (2013). Feminism: A fourth wave? *The Political Studies Association*. Retrieved November 12, 2024, from <https://www.psa.ac.uk/psa/news/feminism-fourth-wave>
- O'Donnell, K. M. (2021). Incel mass murderers: Masculinity, narrative, and identity. *Ohio Communication Journal*, 59(1), 64–76.
- Özdemir, H. & Aydemir, D. (2019). "Dördüncü Dalga Feminizm Üzerine", *International Social Sciences Studies Journal*, 5 (32): 1706–1711.
- Papadamou, K., Zannettou, S., Blackburn, J., De Cristofaro, E., Stringhini, G. and Sirivianos, M. (2021). "How over is it?" Understanding the incel community on YouTube. *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 5(CSCW2), 1–25.
- Pile, S. (1994). Masculinism, the use of dualistic epistemologies and third spaces. *Antipode*, 26(3), 255–277.
- Prügl, E. (2014). Neoliberalising Feminism. *New Political Economy*, 20 (4), 614–631.
- Sakallı, N., & Türkoğlu, B., (2019). "Erkek" Olmak Ya Da Olmamak: Sosyal Psikolojik Açıdan Erkeksilik/Erkeklik Çalışmaları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 22 (44), 52–76.
- Şanlı, A. S. (2019). Kültür Çalışmaları ve Feminizm Bağlamında Erkeklik Çalışmalarına Dair Bir Literatür Analizi. *İmgelem*, 3 (5), 287–304.
- Temelli, E. (2022). "Incel" Örneği Üzerinden Çevrim İçi Mizojinist Gruplar ve Şiddet Eylemleri. *International Journal of Social And Humanities Sciences*, 6 (1), 11–30.
- Van Dijk, T. A. (1993). Principles of Critical Discourse Analysis. *Discourse & Society*, 4 (2), 249–283.
- Van Dijk, T. A. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. In R. Wodak, & M. Meyer (Eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis* (pp. 95–120). Sage.
- Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.). (2001). *Methods of critical discourse analysis*. SAGE Publications.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi

4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Araştırma Makalesi | Research Article

 Açık Erişim | Open Access

Müzikal Bağlamda Aristoteles'in Retorik Üçlemesi Üzerine Bir Analiz

An Analysis of Aristotle's Rhetorical Trilogy in a Musical Context

Kerim Fatih Çelik¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İstanbul, Türkiye

Öz

Kökleri antik çağlara kadar uzanan retorik kavramı, iletişim, sanat, siyaset, felsefe, pazarlama ve reklam gibi birçok alanda öne çıkmakta ve ikna sürecine farklı unsurlarıyla birlikte etki edebilmektedir. Bu çalışmada Aristoteles'in *Ethos*, *Pathos* ve *Logos* üçlemesiyle temellendirdiği retorik bileşenleri; Ajda Pekkan'ın 2011 tarihli "Yakar Geçerim", 2021 tarihli "Bi' Tık", 1979 tarihli "Bambaşka Biri", 1996 tarihli "Eğlen Güzelim" ve 1983 tarihli "Düşünme Hiç" başlıklı şarkı sözleri çerçevesinde incelenmektedir. Bu çalışmada Ajda Pekkan'ın en çok dinlenen şarkılarının belirlenmesinde ve bu şarkıların seçimine dair bir argüman oluşturulmasında; *Spotify*'in 19 Mart 2025 tarihi itibarıyla görüntülenen ve resmi olarak yayınlanan sayısal verileri baz alınmıştır.

Bu kapsam içerisinde şarkı sözlerinde gösterilen retorik kanıtlar, Ajda Pekkan'ın şarkı sözlerinden yola çıkılarak içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Bunun devamında ise içerik analiziyle elde edilen retoriksel veriler, Aristoteles'in retorik çekicilikleri bağlamında ve retoriksel bir analiz perspektifinden değerlendirilmiştir. Bu analiz yöntemi kullanılarak iletişim araştırması yapılmasının gerekçesi; şarkı sözleri bağlamında retoriksel iknanın önemli bir yer tuttuğunu vurgulamak ve Aristoteles'in "*ethos*, *pathos*, *logos*" üçlemesinin müzik ve retorik ile birlikte düşünüldüğünde ne kadar geçerli olabildiğini ortaya koymaya çalışmaktır. Çalışma sonucunda da "süperstar" imajıyla müzik alanında başarılı bir kariyere sahip olan Ajda Pekkan'ın, Aristoteles'in üç ikna kanıtı arasında en fazla kullandığı ikna yönteminin *Pathos* (%36,25) en az kullanılanın ise *Ethos* – *Pathos* – *Logos* ile *Logos* (%3,75) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buradan hareketle Ajda Pekkan'ın *Spotify* dinleyici trafiğine göre belirlenen ilk beş şarkısında kilit rol oynayan retoriksel bileşenin; *Pathos* yani duygusal çekicilikler olduğu görülmüştür.

Abstract

The concept of rhetoric, whose roots date back to ancient times, stands out in many fields such as communication, art, politics, philosophy, marketing and advertising and can affect the persuasion process with its different elements. In this study, the components of rhetoric, which Aristotle based on the trilogy of *Ethos*, *Pathos* and *Logos*, are analysed within the framework of Ajda Pekkan's lyrics titled 'Yakar Geçerim' dated 2011, 'Bi' Tık' dated 2021, "Bambaşka Biri" dated 1979, "EğlenGüzelim" dated 1996 and "DüşünmeHiç" dated 1983 In this research, in determining Ajda Pekkan's most listened songs and creating an argument for the selection of these songs; Spotify's numerical data shown and officially published as of March 19, 2025 were taken as basis.

In this context, based on Ajda Pekkan's lyrics, the rhetorical evidences seen in the lyrics were analyzed by content analysis method. As a result of the study, it was concluded that Ajda Pekkan, who has a successful career in the field of music with her 'superstar' image, used *Pathos* (36.25%) the most among Aristotle's three persuasive proofs and *Ethos* - *Pathos* - *Logos* and *Logos* (3.75%) the least. From this point of view, in Ajda Pekkan's first five songs determined according to Spotify listener traffic; it is seen that the key rhetorical component is *Pathos*, that is, emotional appeals.

Atıf | Citation: Çelik, K. F. (2025). Müzikal bağlamda Aristoteles'in retorik üçlemesi üzerine bir analiz. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi-4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 159-176. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1640639>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Çelik, K. F.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Kerim Fatih Çelik kerimfatih.celik@ogr.iu.edu.tr

Anahtar Kelimeler Retorik • Ajda Pekkan • Aristoteles • Retorik Analizi • İkna**Keywords** Rhetoric • Ajda Pekkan • Aristotle • Rhetorical Analysis • Persuasion

Extended Summary

The starting point of the principles of persuasion, which are still the most widely accepted and used in the literature from past to present, is based on the teachings of Aristotle with the trilogy of Ethos, Pathos and Logos. These principles of persuasion, which can be seen in every field of communication, are also used in song lyrics. The concept of rhetoric, whose roots date back to ancient times, stands out in many fields such as communication, art, politics, philosophy, marketing and advertising and can affect the persuasion process with its different elements. According to Aristotle, rhetoric, which has validity in every form of communication based on persuasion, can also determine the success of the persuader on the audience listening, reading or watching. In this study, the components of rhetoric, which Aristotle based on the trilogy of Ethos, Pathos and Logos, are analysed within the framework of Ajda Pekkan's lyrics titled 'Yakar Geçerim' dated 2011, 'Bi' Tık' dated 2021, "Bambaşka Biri" dated 1979, "EğlenGüzelim" dated 1996 and "DüşünmeHiç" dated 1983. In this research, in determining Ajda Pekkan's most listened songs and creating an argument for the selection of these songs; Spotify's numerical data shown and officially published as of March 19, 2025 were taken as basis.

Within this scope, the rhetorical evidence shown in the lyrics were analysed by a content analysis method based on Ajda Pekkan's lyrics. In this sense, only within the scope of rhetorical analysis, first five lyrics were first analysed and then the rhetorical persuasion evidence seen in the songs were scrutinised. Subsequently, the rhetorical data obtained through content analysis were evaluated in the context of Aristotle's rhetorical appeals and from the perspective of a rhetorical analysis. The rationale for conducting communication research using this analysis method is to emphasise that rhetorical persuasion has an important place in the context of song lyrics and to try to reveal how valid Aristotle's 'ethos, pathos, logos' trilogy can be when considered together with music and rhetoric. As a result of the study, it was concluded that Ajda Pekkan, who has a successful career in the field of music with her 'superstar' image, used Pathos the most among Aristotle's three persuasive evidence (36.25%) and Ethos - Pathos - Logos and Logos (3.75%) the least. From this point of view, in Ajda Pekkan's first five songs determined according to Spotify listener traffic; it has been observed that the key rhetorical component is Pathos, that is, emotional appeals.

The aim of this study is to determine the extent to which persuasive appeals are used in Ajda Pekkan's lyrics. For this purpose, a qualitative research design rather than a quantitative one was preferred in order to discover, interpret and rhetorically analyze the emphases in persuasive styles. In determining the songs subject to the research, Spotify data, which reflects the listening frequency of the masses as a music, audiobook and podcast (serialized program content) listening platform, was taken as a basis.

In order to answer the research questions, Ajda Pekkan's five lyrics were rhetorically analyzed. From this point of view, Aristotle's conceptual approach was adopted in the evaluation and analysis of the indicators involved in the lyrics. In this direction, we focused on the use of Ethos, Pathos and Logos and how Pekkan used these rhetorical elements to persuade her fans. In the next stage, after coding the lyrics into categories, how the rhetorical appeal of the lyrics is constructed and how often each rhetorical component is used are examined within the musical framework.

In this framework, the study proved that Aristotle's three rhetorical proofs of persuasion and their components are used in Pekkan's lyrics. Accordingly, Pathos (36.25%) is the most used type of rhetorical evidence among the five lyrics, while Ethos - Pathos - Logos and Logos (3.75%) are the least used. The other types of rhetorical evidence are Ethos - Pathos (26,25%) Pathos - Logos (18,75%), Ethos (6,25%), and Ethos - Logos (5%).

Giriş

İletişimin her alanında kaynağın ikna edici bulunması ve alıcılar tarafından mesajının kabul görmesi günümüz akademik çalışmalarının kilit konularından biri olmuştur. Antik Yunan'dan günümüze ulaşan yazınlarda, özellikle ikna anlayışının temelleri atılmıştır (Bir & Suher, 2017:295). İkna açısından tarihsel bir

arka plan oluşturan retorik kavramı, özellikle güzel ve etkili konuşmaya dair incelikleri tanımlamıştır. Bu bağlamda Antik Yunanca'da "*rhethor*" sözcüğü güzel konuşma sanatı olarak tanımlanmıştır (Tosun Babür, 2018: 322-323).

Aristoteles tarafından kavramsallaştırılan retorik, insanları etkilemenin ve ikna etmenin unsurlarını belirtmektedir. Bu açıdan Ethos, Pathos ve Logos, iletişimde hedef kitleyi ikna etme yöntemi olarak kullanılan üç sanatsal kanıttır. İletişimde sözün ikna ediciliğiyle ilgili bu yöntemlerden Ethos, iknacının kişisel özelliklerini ve güvenilirliğini yansıtırken, Pathos iknacının hedef kitleyle arasındaki duygusal etkileşimi vurgular. Son olarak Logos ise argüman oluşturma için en etkili yollarından biridir ve iknacı bu yöntem ile akla hitap ederek kitleyle arasında ilişki kurar (Aristoteles, 2022). Buradan hareketle iletişim sahnesinde kaynağın ikna edici olabilmek adına hem göze hem kulağa hem de akla yönelik olarak kullandığı Ethos, Pathos ve Logos üçlemesi; birçok araştırmaya konu edilmiş ve incelenmiştir. Bu araştırma kapsamında Ajda Pekkan'ın Spotify'de en çok dinlenen şarkıları Aristoteles'in retoriksel üçlemesi bağlamında ele alınmıştır.

Araştırmaya konu olan şarkıların belirlenmesinde müzik, sesli kitap ve podcast (seri halinde yayınlanan program içerikleri) dinleme platformu olarak 2008 yılından bu yana abonelik hizmeti veren *Spotify* verileri baz alınmıştır (Spotify, 2025). Bunun nedeni *Spotify*'in farklı zevkler ve durumlar için önceden paketlenmiş listeler (şarkılar) yelpazesi anlamında en önemli satış noktalarından biri olmasıdır (Adenuga, 2022:7-9). Bir diğer sebebi ise söz konusu platformun, özellikle bireysel kullanıcıların küratörlüğünde sıralanan çok sayıda herkese açık çalma listesine erişim sağlamasıdır. Bu yönüyle çalışmada, Ajda Pekkan örneğinde oluşan çalma listeleri de tamamen kullanıcı yani hedef kitle tarafından ön plana çıkarılmıştır.

Bu araştırmanın amacı, Ajda Pekkan'ın şarkı sözlerinde hangi ikna çekiciliğinin ne ölçüde kullanıldığını tespit etmektir. Bu amaca istinaden ikna tarzlarındaki vurguların keşfedilmesi, anlamlandırılması ve retoriksel analizinin yapılabilmesi için nicelden ziyade nitel bir araştırma deseni tercih edilmiştir. Çalışmanın çıkış noktası, retorik kullanımı şarkılar ile kitleler üzerinde büyük etkiler yaratmasına rağmen şarkı sözleriyle ilgili Aristo'nun ikna tarzlarından *Ethos*, *Pathos* ve *Logos* üçgeni bağlamında çalışmalar literatürde oldukça sınırlıdır. Bu noktadan hareketle çalışma; Ajda Pekkan'ın şarkı sözlerinde kullanılan Aristoteles'in retorik unsurlarını ortaya çıkarmakta ve şarkı sözleri örneği üzerinden retoriksel iknayı değerlendirmeye sunmaktadır.

Bunun devamında literatür incelendiğinde şarkı sözlerinde retorik kullanımının ele alındığı sınırlı sayıda araştırmaya rastlanılmıştır. Bu doğrultuda Leonardo Pinheiro Mozdzenski'nin 2012 tarihli orijinal dili Portekizce ve "*Kadın Müzik Videolarında Ethos ve Pathos: Kimliklerin İnşası, Duyguların Sahnelenmesi*" (*O Ethos E O Pathos Em Videoclipes Femininos: Construindo Identidades, Encenando Emoções*) adlı çalışması incelendiğinde; şarkıcıların kendi imajlarını yaratmak için sahneledikleri metinsel türde düzenlenmiş dilsel işaretlerin ve çeşitli modların analiz edildiği görülmüştür. Bu bağlamda çalışma irdelendiğinde, analiz edilen *Born this way* (Lady Gaga, 2011), *Firework* (Katy Perry, 2010), *Run the world (girls)* (Beyoncé, 2011), *Rolling in the deep* (Adele, 2010) ve *Super bass* (Nicki Minaj, 2011) başlıklı müzik videolarında iknanın retoriksel unsurlarının, Ethos ve Pathos ikilisiyle inşa edildiği ortaya konulmuştur. Bu çalışma dışında Türkçe ve farklı dillerdeki yayın literatüründe, şarkı ve şarkı sözlerinin; özellikle Aristoteles'in retorik üçlemesi bağlamında ele alındığı herhangi bir çalışmaya ulaşılamamıştır.

Ayrıca retorik kavramı ve retoriksel analiz çerçevesinde, literatürde Ajda Pekkan'ın hem şarkı sözlerinin hem de Aristoteles'in retorik üçlemesinin ele alındığı bir çalışmanın da yer almadığı görülmektedir. Bu yönüyle bu araştırma, şarkı sözlerini retoriksel üçlemenin *Ethos*, *Pathos* ve *Logos* bileşenleri çerçevesinde irdelenen ilk araştırma olma özelliği de göstermektedir.

Retorik Kavramı

Retorik kavramı, herhangi bir konuyla ilgili olarak ikna ve inandırma yöntemleri bulma ve argüman oluşturma sanatı olarak nitelendirilir. Bu özelliği ile retorik, sadece belirli bir alana özgü değil, diyalektik gibi evrensel ve yararlı bir sanattır. Retoriğin işlevi sadece kanıtları göstermek değil, aynı zamanda her olguyla ilgili inandırma yollarını da ortaya çıkarmaktır (Aristoteles, 2023:6-7).

Sokrates'in nitelemesiyle bilgiçlik ve süsleme yoluyla dalkavukluk; Platon için “*sanatların kraliçesi*”, Aristoteles'e göre ise retorik, veri olan herhangi bir durumda elde bulunan ikna etme araçlarını kullanma yetisi şeklinde tanımlanmaktadır (Rüzgar & Akdemir, 2017: 259-263). İknaya dair kavramların kullanımı Yunan düşünür, Aristoteles tarafından akademik anlamda kuramsallaştırılarak yorumlanan ve sınıflandırılan bu çalışmaya “*Retorik*” adı verilmiştir.

Aristoteles'in bakışıyla ikna, “*artistik kanıtlar*” (artistic proofs) ve “*artistik olmayan kanıtlar*” (inartistic proofs) olmak üzere ikiye ayrılır. Buna göre artistik kanıtlar, büyük oranda iknacının kontrolünde ve ikna faaliyetini gerçekleştirenin yaratım ve yönetim yeteneğine bağlıdır. Bu bağlamda Aristoteles, retorik kavramını üç ikna edici unsur ile açıklamıştır. Bu unsurlar “*Ethos*”, “*Pathos*” ve “*Logos*”tur (Bir & Suher, 2017:295). Artistik olmayan kanıtlar (inartistic proofs) ise iknacının kontrolünde olmayan ve onun dışındaki durumlar için geçerlidir. Bunlara örnek olarak iknanın nerede meydana geldiği, konuşmacının fiziksel çekiciliği vb. gibi noktalar verilebilir (Yüksel vd., 2012:22-46).

Bu anlamda Aristoteles (2023:6), retoriğin güçlü bir ifade aracı olarak kullanılmasının önemine ve bunun devamında ise retorik kullanırken etik bir yaklaşım sergilenmesine dikkat çekmektedir. Aristoteles'in retorik kavramı, duyguların ve mantığın bir araya getirildiği bir unsur olarak tanımlanır. Retorik aynı zamanda duruma göre neyin ikna edici olduğunu görebilme yeteneğidir. Aristoteles, her durum için ikna edici olan noktayı görebilen kişiyi retorikçi olarak nitelendirir. Bu durum, retorikte başarının her zaman ikna edici olacağının garantisini vermemekle birlikte, tıpkı bir hekim gibi her hastayı tedavi edemese de hastasını iyileştirebilecek hiçbir şeyi ihmal etmediğinde becerisini tamamen ortaya koyacağı anlamına gelir. Aynı şekilde retorikçinin de herkesi ikna etmesi mümkün olmasa da kullanması gereken kanıtları hem uygular hem de ikna yöntemini her koşulda ve tam olarak kavrar (Yılmaz vd., 2022:12-25). Buna göre Aristoteles'in kaynağın ve mesajın ikna ediciliği artırmak için ortaya koyduğu üç ikna kanıtı ya da unsuru “*Ethos*”, “*Pathos*” ve “*Logos*” olarak sıralanmaktadır.

Retorik Açısından *Ethos*'un Önemi

İknadaki artistik kanıtların ilk unsuru olan *Ethos* kaynağın güvenilirliği anlamına gelir. İzleyiciler, ikna sırasında gördüklerinden bir şekilde etkilenir, iknacı hakkında belli bir karar ve yargıya ulaşırlar (Karadoğan Doruk, 2015:85). Alıcı kitlenin kararına yardımcı olan etkenleri şu şekilde sıralayabiliriz; konuşmacının fiziki, giyimi, konuşma tarzı ve beden dili jest, mimik ve duruş. Bazı durumlarda ise iknacının sergilediği dürüst tavır, deneyim, mizah gücü gibi özellikleri ya da bu konularda geçmişten gelen bir ünvanının olması iknayı kolaylaştırdığı söylenebilir. İknaya muhatap olan dinleyicilerin açıkça algılayabildikleri bu özellikleri Aristoteles, itibar olarak nitelemektedir. İtibar ise inanılır ve güvenilir olmak şeklinde tanımlanır (Yüksel vd., 2012:22).

Bunun içinse mesajı sunan kaynağının güvenilir olması gerekir. Yine bu bağlamda vurgulanması gereken uzmanlık, dürüstlük ve iyi niyet gibi bazı karakteristik özelliklerde son derece önemlidir. Bu özellikler de mesajın etkisi ve güvenilirliğinde önemli rol oynar (Bir & Suher, 2017:296-297). Bunun yanı sıra kaynağın güvenilir olmaması durumunda, mesajın düzenlemesi ve içeriği, ne kadar iyi oluşturulsa da ikna ediciliği çok düşük olacaktır. Bir örnek verilecek olursa Nobel Ödüllü bir yazarın yaptığı konuşma ile ilk kitabını çıkarmış yeni bir yazarın yaptığı konuşmanın ikna ediciliği arasında önemli bir fark bulunduğu görülür (Yılmaz vd.,

2022:143). Bununla ilgili olarak ses etkinliği, seçilen kelimeler,göz teması, jestler vb. özellikler sıralanabilir. Bunların tamamı Aristo tarafından “*karizma*” olarak adlandırılmaktadır. Örneğin bu bağlamda, bir iknacı sunuşunu kuvvetli bir lisan, özenle seçilmiş kelimeler, hazırlanmış jestler ve iyi bir tonlama ile sunduğunda; izleyenleri ikna etme açısından önemli kazanımlar elde edebilecektir.Dolayısıyla Aristoteles’e göre tüm bu artistik kanıtlar, insanın karizmasını yani *Ethos*’unu oluşturmaktadır (Yüksel vd., 2012:22).

Yine *Ethos* ile bağlantılı olarak “*karizma*” vasıfları; bilgi birikimi, iletişim gücü, eğitim, diksiyon, hafıza gücü ve saygınlık kavramlarını da kapsamaktadır. Öyle ki doğuştan gelen ve sonradan edinilen niteliklerin tümü için de karizma kavramı kullanılır. Bu anlamda kişilik durumlarının çevreye yansması da karizmayı belirler. Dahası bir yanılla bilişsel düzey diğer yanılla ise yüksek iletişim yeteneği gibi nitelikler de karizmayı şekillendirir (Karadoğan Doruk, 2015:86).

Bunun da ötesinde konuşmacının karizması kitlesel boyutta bir baştan çıkarmadır. Karizması güçlü kişiler, kalabalıkları kendine aşık etme ve yönlendirme yeteneğine sahiptir. Günümüzde bir ortama girdiğinde direkt dikkatleri üzerine çekeabilen bir kişinin karizmatik olduğu ifade edilmektedir. Bu yüzden karizmanın, açık bir şekilde işaret edilemeyen, gizemli ve izah edilemeyen bir yönü vardır. Bu bağlamda iknacının karizması yani *Ethos*’u, tamamen kişiye bağlı olduğundan, özel bir yetkinlik olarak düşünülmemektedir. Aksine bu özellik; bazen bir baştan çıkarma bazen bir tutku kimi zaman da iknacının kontrolü dışında olan bir kanıt gibi değerlendirilir. Hatta bu özellikler dolambaçlı, dolaylı ve hipnotize edici de olabilmektedir(Meyer, 2023: 26; Baudrillard, 2019:132-150; Greene, 2014: 177-179).

Ethos’a dair bir başka örnek ise Goffman’ın (2022:34-35) “*kişisel vitrin*” kavramı bağlamında verilebilir. Bu anlamda söz konusu kurama göre kaynağı; performans sergileyen “*oyuncu*”, iletişim ortamlarını; “*sahne*” ve ikna sürecini ise “*performans*” kavramlarıyla eşleştirmek mümkündür. Ayrıca “*kişisel vitrin*”in parçaları bağlamında şu unsurlar sayılabilir: cinsiyet, yaş ve irksal özellikler; boy ve dış görünüş; duruş şekli;konuşma kalıpları; yüz ifadeleri; vücut ifadeleri vb. Benzer bir ifadeyle yine Gasset’e (1999) göre beden; fizyonomisi, yüz ifadeleri, el-kol-gövde hareketleri açısından son derece verimli bir anlatım ya da anlatımsallık alanı olarak betimlenir.

Ethos ile ilgili bir başka yaklaşım ise oyun ve oyuncu kavramlarından örneklendirilebilir. Bu bağlamda dünyaca ünlü oyun yazarı William Shakespeare’in “*Beğendiğiniz Gibi*” adlı oyununda Jacques şöyle seslenir: “*Bütün dünya bir oyun sahnesidir. Kadın, erkek bütün insanlar da sadece oyuncular. Her birinin giriş ve çıkış zamanları vardır.*” Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere yaşamdaki insan ile sahnedeki insanın, kendilerini ifade etmelerinde geçerli olan doğrular aynıdır. Yaşamda da oyunda da oyuncunun görevi; duyguları, bedeni, sesi ve konuşmasıyla rolünü seyirciye yaşatmaktır (Gürzap, 2008: 30). Bu doğrultuda da Marcus Aurelius’un (2012:54) ifade ettiği gibi izlenimler bedene, dürtüler ruha ve yargılar ise zihne hitap eder.

Retorik Açısından *Pathos*’un Önemi

Retorik çekicilik açısından ikinci kanıt türü olan *Pathos*; duyguların etkisine atıfta bulunur. Konuşmacı, yazar, sanatçı veya iknacı duygulara ya da hislere hitap etmeyi tercih ettiğinde; mantıktan daha etkili olan duyguları çekici kılmaya çalışır. Bu anlamda da etkili bir duygusal çekicilik hedef kitlenin hem ruh durumuna hem de mesaj için seçilen konuya göre değişir (Browning, 2018: 455; Özodaşık, 2018:142).

Duyguların ikna açısından önemini“*duygusal zekâ*” kavramıyla savunan Goleman’a (1996: 30) göre insan doğasını, duyguların gücünden soyutlayarak açıklamak mümkün değildir. Bu bağlamda “*Homo Sapiens*”, yani “*Düşünen Tür*” adının; duyguların hayatımızdaki yeri hakkında bilimin bize sunduğu yeni görüş ve vizyona göre yanıltıcı bir noktada olduğunu belirten Goleman; kararlarımızı ve hareketlerimizi şekillendirirken duygularımızın çoğu zaman düşüncelerimize baskın çıktığına dikkat çekmektedir.

Aristoteles'e göre dinleyicinin ikna edilmesi ve konuşmacıyla aynı fikirleri paylaşmaya doğru bir eğilim göstermesinin yolu duygulardan geçmektedir. Bu doğrultuda iknacı bir yandan muhatabının duygularına dokunmaya çalışırken; diğer yandan da dinleyicileri kışkırtıcı sözcüklerin baştan çıkarıcı gücüyle ikna etmeye çalışmaktadır. Bu durum konuşmacı tarafından dinleyenin duygularını hedef alan ve iknanın duygusal dürtüler aracılığıyla gerçekleşmesini sağlayan bir dramatizasyon sürecidir (Charaudeau, 2007:242-245). Bu süreçte hedef kitleyi heyecanlandıran, şoke eden ve dinleyenlerin dikkatini çekmeye yönelik olan en güzel duygular, tutkular ve hikâyeler ile tepki uyandıran en kötü duygular yine *Pathos*'un araçlarıyla ifade edilir (Meyer, 2023:125).

Bunun yanı sıra ikna etmeye çalıştığınız kişinin tutkularına hitap eden ve onun kalbine yakın ve onu ilgilendiren konularla bağlantı kuran bir mesaj oluşturmak; alıcının memnun olmasını ve kaynaktan etkilenmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda dinleyicilerin hoşuna gidecek mesajlar yaratmak isteyen iknacının, erdemlerin yolunu izlemesi gerekmektedir (Descartes, 2023:96).

Aristoteles'e göre *Pathos*, hoş giden istek ve tutkularla bağlantılıdır. Günümüzdeyse bu duygular, psikolojik durumlar olarak ele alınmaktadır. Bununla bağlantılı olarak iknacının, dinleyicilerin duygularını iyi belirlemesi ve buna göre birtakım artistik kanıtlar oluşturması, iknanın başarısında önemli bir rol oynayacaktır. Bunun yanı sıra Aristoteles'in *Pathos* kavramı kapsamına giren "*fazilet*" içeriği ile günümüzdeki benzer kavramların aslında aynı olduğu görülebilir. Bu içeriğin örtüştüğü öğelere bakıldığında; kanunlara saygının *adalet*; bireyin konuşmasına yansıyan tavsiye ve kararların *sağduyu*; bencilliğin tersine ümit ve desteğin *cömertlik*; kendi doğrularının peşinden gitmenin cesaret; duygu ve tutkularını kontrol altına almanın *ölçülülük*; affedici olmanın *hoşgörü*; ılımlılık ve yüce gönüllülüğün nezaket; bilgi, görgü, erdem sahibi olabilme durumunun ise *bilgelik* olarak tanımlandığı vurgulanmaktadır (Yüksel vd., 2018:22):

Etkili bir duygusal çekicilikte söz konusu retoriksel unsurlar, dinleyicinin ruh durumuna, mesaj yaratmak amacı ile seçilen konuya göre değişiklik göstermektedir. *Pathos* özellikle ödüllendirici çekicilik, korkuyu harekete geçiren çekicilik, ihtiyaç, istek ve değerlerin çekiciliği olmak üzere farklı duygulara seslenmektedir. Ödül çekiciliği konuşmada kullanıldığında, dinleyici kişisel kazanımları veya kârı doğrultusunda davranabilir ya da hissedebilir. Örneğin, öğrencilere iş hayatında elde edecekleri diplomanın çok önemli olduğunu ve birçok kapıyı açacağını söyleyen bir konuşmacı, öğrencilerin iş bulma ihtiyaçlarına yönelik duygusal bir çekicilik yaratmaktadır. Korku çekiciliğinde ise ödül çekiciliğinin aksine kişiler, kendilerinin ya da çok sevdikleri kişilerin zarar görmesi ile ilgili bir tehdit algıladıkları zaman, ikna için seçilen konuya karşı son derece duyarlı davranırlar. Etkili bir iknacı bir mesajın etkinliğini arttırmak için korku unsurunu da kullanabilir. Örneğin, güvenlikle ilgili ürünlerin reklâmların da evde yangın tehlikesi belirtilerek korku çekiciliği öne çıkarılmıştır. Benzer mesajların sağlıklı ilgili konularda da sıkça kullanıldığı görülür. Bu yönüyle istekler, ihtiyaçlar, değerlerin çekiciliği ve korku çekiciliği doğrudan güvenlik ihtiyacı ile bağlantılıdır (Özodaşık, 2018:143).

Retorik Açısından Logos'un Önemi

İkna çekiciliği unsurlarının sonuncusu; iknacının dinleyicilere karşı kullandığı "*gerçek*" ya da "*gerçeğe benzer*" inandırma yollarından olan mantık ya da başka bir ifadeyle akıl yürütmedir. Bu bağlamda bir mesaj ya da ifade, bazen doğası gereği bazen de inandırıcı argümanlarla desteklendiği için ikna edici olur (Aristoteles, 2023:9-11). *Logos*, kullanılan retorik bir konuşma, argüman açısından mantığa hitap eden rasyonel ve somut bulgulara dayanmaktadır (Babür Tosun, 2018:326).

Akıl yürütme için resmi bir sistem geliştiren ilk isimlerden biri olan Aristoteles, herhangi bir argümanın geçerliliğinin içeriğinden ziyade yapısına göre belirlenebileceğini öne sürmüştür. Bu doğrultuda ikna etmek isteyen kişi, önce karşıındaki kişinin mantık ve muhakeme anlayışıyla bağlantı kurmalı, sonrasında ise

alıcı için etkileyici bir anlam ifade edebilecek şekilde hedef kitleye hitap etmeye çalışmalıdır(Baldock ve Hayward, 2018: 52).

Bunun devamında retoriksel konuşmayı yapan kişi, özellikle alıcı-dinleyicinin bilgi sürecini en mantıksal yolla değerlendirip, karara varma yeteneğine güvenmektedir. Dolayısıyla iknacılar, alıcı-dinleyicilerin bununasıl yapacağını önceden tahmin edebilmektir. Bu yüzden Aristoteles, söz konusu bilgileri ve çıkış noktasını kıyas(karşılaştırma) kavramı ile bütünleştirerek incelemiştir. Buradan hareketle karşılaştırma sürecinin belli birtakım evrelerden geçtiği görülmektedir. Bu bağlamda herhangi bir konudaki kıyas öncelikle büyük bir varsayımın ortaya atılmasıyla başlar.

Örnek: Kimyasal X maddesi insanlar için zararlıdır.

Bunun akabinde ise kıyas için daha hafif bir varsayım öne sürülür.

Örnek: Bu kimyasal maddenin yakınındaki bitkileri yiyen hayvanlar da bu maddeyi alırlar.

Tüm bu karşılaştırmalar sonucunda dinleyenler; “Bu hayvanlar insanlar için zararlıdır” sonucuna ulaşır. Bu sonuç ise belli bir mantık sürecinin işleyişini göstermektedir. Nitekim iknacılar, alıcı-dinleyicilerin bu mantık dizgesinden geçirdikleri belli önermelerle gerçekleştirdikleri kıyasla sonuca varmayı tercih ederler (Yüksel vd., 2018:23). Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Aristoteles, “Retorik” adlı çalışmasında kelimelerde, argümanlarda veya konuşma mantığında mevcut olan kanıtlara atıfta bulunmak için *Logos*’u kullanır. Bu bağlamda *Logos* terimi; ikna aracı olarak zekâyı veya rasyonelliği önermektedir. Bunun yanı sıra *Logos*, reklamcılıkta akıl yürütme yoluyla ikna edici olmaktadır. İkna açısından tıpkı bir metinde olduğu gibi *Logos*’un bir reklam mesajına uygulanması da mantıksal akıl yürütmeye yönelik bir çağrıdır. Nitekim çoğu reklamın mesajları da izleyicinin rasyonel yönüne hitap etmektedir. Örneğin, X marka bir krem bir kadının cildini dönüştürebilir ve bunun sonunda da onu güzelleştirebilirse, mantıksal olarak izleyicinin de reklamı yapılan kremden eşit derecede yararlanabileceği sonucu çıkar (Torto, 2020:272).

Bununla ilintili olarak *Logos*’un ikna unsuru olarak kullanıldığı reklamlarda, ürün ya da markayla ilgili somut veriler sunulmaktadır. Yine *Logos*’un kullanıldığı ikna sürecinde genellikle ürünün fiyatı ile ilgili bilgiler verilmekte ve bunun dışında ürün veya hizmetin teknik detayları da anlatılmaktadır. Bu yönüyle ise Aristoteles’in etkili argümanlaştırma yaklaşımı en çok *Logos*’ta kendini göstermektedir (Nas, 2013: 24). Kanıtların etkili olmasında, kaynağın veya alıcının kendisi ve iddia edilen konunun içeriği gibi çeşitli unsurlar da ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı kişiler için istatistiksel kanıtlar, geçerlilik açısından önemli bulunurken; bazılarının ikna edilmesinde ise şok edici görüntülere yer verilmesi gerekir. Öte yandan dinleyicilerin ikna edilmesi için konuşmacının tek bir kanıt kullanma zorunluluğu yoktur. Buradan hareketle iknacılar, hedef kitleyi yani alıcıları ikna edebilmek ve alıcılarda istendik tutum oluşturabilmek amacıyla bütün kanıt türlerinden yararlanabilir (Yılmaz vd., 2022:100-101).

Retorik Çekicilik Örneği Olarak Ajda Pekkan’ın “Süperstar” İmajına Bakış

Ajda Pekkan 12 Şubat 1946’da İstanbul’da doğdu. İlkokula Mustafa Kemal Paşa İlkokulu’nda başladı. Lise eğitimini Çamlıca Kız Lisesi’nde tamamlayan Pekkan’ın, daha o yıllarda amatör olarak şarkı söylemeye ilgisi başladı (Süsoy, 1988). İlham Gencer’in sahibi olduğu Şişli’deki “Çatı” adlı gece kulübünde 1962 yılında şarkıcılığa ilk adımını atan Pekkan, şarkıcılık alanında gösterdiği performanstan sonra İstanbul Radyosu’nun canlı yayınlanan müzik programına katılmasıyla birlikte tüm Türkiye’ye sesini duyurma imkânı buldu (Dilmener, 2007: 9-17). Bunun ardından önce 1963 yılında *Ses* dergisinin düzenlediği yarışmada film yıldızı oldu. Aynı yıl Öztürk Serengil ile başrolleri paylaştığı “*Adanalı Tayfur*” filminde rol aldı (Show TV, 2023).

Pekkan’ın şarkıcılık yolunda çıkardığı ilk 45’lik; 1967 tarihli “*İki Yabancı*” albümüdür. Albüme adını veren ve aynı zamanda uyarlama olan şarkının, sözleri Fecri Ebcioglu’na müziği ise C.Singleton ve B. Kaempfer’e

aittir (NTV, 2017). Müzikal hayatını konu alan ve NTV'de yayınlanan “Söz ve Müzik” adlı programa konuk olan Pekkan, o yıllardaki çıkışını şu şekilde aktarır:

“İlk pop müziği trendini, konseptini ve formatını ben getirdim. Benim başladığım dönemde gazino olayı ya da Caz müziği vardı. Yok olabilirdim de... Ama bir ilki başlattığıma inanıyorum o dönem... Cesur davranmam; işe yaradı galiba.”

Nino Varon’a göre de “Türkiye’nin ilk modern ve iddialı yüzü”olan Ajda Pekkan, 1960’ların ve 1970’lerin sonunda modernlik simgesi olmuştur. Pekkan’ın müzik kariyerinde önemli bir dönüm noktası olan Fikret Şeneş ile ortak çalışmaları 1970’li yıllarda başlar. Şeneş 1970’li yıllarda, birçok ünlü isme yazdığı şarkı sözleriyle tanınır. Şeneş ve Pekkan işbirliğinin başlangıcı da ilk kez 1970’te “Sensiz Yıllarda” şarkısıyla gerçekleşir. Yine bu işbirliği 1973 yılında “Kimler Geldi Kimler Geçti”,1977’de “Baksana Talihe”,1979’da “Bambaşka Biri”, 1983’te “Bir Günah Gibi”ve “Son Yolcu”şarkılarıyla devam eder. Ajda Pekkan’ın bir marka olarak anılmasını sağlayan “Süperstar”ünvanı1977’de yayımlanan “Süperstar” ve “Süperstar-2” albümleriyle olur.Dönemin medya patronlarından Erol Simavi: “O bir star değil; Süperstar’dır” sözleriyle Pekkan’ın günümüze kadar gelen “Süperstar” ünvanını ilk kullanan kişidir. Bunun devamında1976 yılında Enrico Macias ile Paris Olympia’da verdiği konserin ardından Pekkan, artık kendisiyle özdeşleşen “Süperstar” ünvanı ile adından sıkça söz ettirir.Pekkan, ayrıca “Şah Dönemi” olan1977 yılında, İran’ın başkenti Tahran’da verdiği konserle de yine bir ilke imza atmıştır (NTV, 2017; Show TV, 2023).

Müzik kariyerindeki yükselişin devamında Pekkan, Türkiye’yi 1980 yılında Hollanda’nın Lahey kentinde düzenlenen 25. Eurovision Şarkı Yarışması’nda temsil eder. Yarışmaya sözlerini Şanar Yurdatapan’ın yazdığı ve Atilla Özdemiroğlu tarafından bestelenen “Petrol” şarkısı ile katılan Pekkan, yarışmada 15’inci olurve şarkı Eurovision’da beklenen başarıyı getirmmez. Bu başarısızlığın ardından Pekkan, yeni albüm çalışmalarına odaklanır ve dönemin arabesk furyasından etkilenerek, 1982 yılında “Sen Mutlu Ol”ismini taşıyan albümünü çıkarır. Bu albüm sonrasında ise Pekkan tekrar Fikret Şeneş ile ortak bir çalışmaya imza atar ve 1983 tarihli “Süperstar-3” albümüyle kendi müzik tarzına geri döner. Bu albümün özelliği ise içerisinde “Son Yolcu” ve “Uykusuz Her Gece” gibi hitler taşımasıdır (Dilmener, 199-232).

Pekkan, 90’lı yılların başında da başarılarını sürdürür. Sözü ve bestesi Şehrazat tarafından yapılan “Yaz Yaz Yaz” şarkısı büyük ilgi görür ve “Ajda 1990” adlı bu albüm yüksek satış rakamlarına ulaşır. Pekkan’ın sonrasında gelen ve 2000’li yıllarda da devam eden albümlerinin yeni müzikal ortağı bu kez Şehrazat olur. Bu ortaklık ile 1991’de “Eline Gözüne Dizine Dursun”, 2005’te “Sen İste”, 2008’de “Aynen Öyle”, “Flu Gibi” 2023’te de “Aşklayalım” gibi hitler ortaya çıkarmıştır. Daha sonra Pekkan, bir Eda ve Metin Özülkü bestesi olan ve 1996 tarihli “Eğlen Güzelim” şarkısı ile kariyerinde yeni arayışlara yönelir. “Eğlen Güzelim” şarkısının gemide çekilen klibi; Özel TV’ler vemüzik kanallarının sıkça klibe yer vermesi nedeniyle 90’lar kuşağı tarafından kolayca kabullenilmiş ve klip hikayesiyle de oldukça dikkat çekmiştir. Öte yandan Pekkan’ın bu albümde kullandığı farklı vokal tekniği ise köşe yazılarına dahi eleştiri konusu olmuştur. Bunun yanı sıra Pekkan, 2006 yılına gelindiğinde, Sezen Aksu imzasını taşıyan “Vitrin” ve “Cool Kadın” şarkılarını da seslendirmiştir. Daha sonra Pekkan, sözü ve bestesi Tarkan’a ait olan “Yakar Geçerim”(2011)ile“Ben Yanmışım”(2012)isimli şarkılarını dinleyicilerin beğenisine peş peşe sunmuştur. Ayrıca Pekkan, katıldığı “Söz ve Müzik” adlı programda, müzikal çalışmalarında yaptığı yenilikleri ve değişimleri de şu şekilde aktarır (NTV,2017; Dilmener, 2007: 290-293):

“Ben hep yenilikçi, kadınların umudu bir sanatçı olarak var oldum. Sezen onların yüreğini, ağlatan, kanatan, tırmalayan, onların içindeki o üzüntüleri ortaya çıkaran insan oldu. Yani bunu takdir etmemek mümkün değil. Bizim bir tek erkekimiz var. Hakikaten bizimle aynı frekansta olan, mesela Tarkan var

bugün baktığınız zaman... Gerçekten o da çok hassas, anlayabiliyor... Her yaşa hitap edebiliyor. Size çıkabiliyor; yaş olarak küçüğe inebiliyor. Biz de öyleyiz zaten... O yüzden kazancımız o...Yani bir yerde kalmamak... Ben şuyum; ben, oldum artık dememek...(Pekkan, 2017)”

Araştırmanın Amacı, Önemi ve Kapsamı

Bu çalışmanın temel amacı, *Ajda Pekkan* şarkı sözlerinde Aristoteles'in retoriksel çekicilik unsurlarının (*Ethos*, *Pathos* ve *Logos*) kullanımını ve dağılımını incelemektir. Günümüzde retorğin ikna açısından gittikçe artan önemi ve Türkçe iletişim literatüründeki retoriksel analiz çalışmalarının daha çok siyasi ekseninde yoğunlaşmasına istinaden hazırlanan bu çalışma, retorği özellikle şarkı sözleri açısından ele almaktadır. Bu anlamda politikacıların, reklamcılarının yanı sıra sahne, müzik ve imaj bağlamında sanatçıların nasıl ve hangi retoriksel kanıtlarla ikna ettiği de önemlidir. Bu kapsamda şu sorulara yanıt aranmıştır:

AS 1: Ajda Pekkan'ın şarkı sözlerinde hangi retoriksel kanıtlar / çekicilikler kullanılmıştır?

AS 2: Ajda Pekkan, şarkılarında en fazla hangi retoriksel kanıtlarla ikna etmektedir?

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Mevcut çalışmanın evrenini, Ajda Pekkan'ın 19 Mart 2025 tarihi itibarıyla *Spotify* üzerinde en çok dinlenen şarkılarının sözleri oluşturmaktadır. Bu anlamda mekânsal evren yapısından dolayı “Yakar Geçerim”, “Bi’ Tık”, “Bambaşka Biri”, “Eğlen Güzelim” ve “Düşünme Hiç” şarkılarının sözleri örneklem olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda da çalışmada evrenin büyüklüğü ve hareketliliği sebebiyle “*Mekânsal Örnekleme*” yöntemi tercih edilmiştir. Bilhassa bu gibi evrenler söz konusu olduğunda, belirli bir alanda örneklem girenlerin hızlı ve sistematik olarak seçilmesi mekânsal örneklemi yansıtır (Şavran, 2018:158).

Sınırlılıklar

Çalışma kapsamında analiz edilen şarkı sözleri, sadece *Spotify* uygulaması üzerinden en çok dinlenen Ajda Pekkan şarkılarıyla sınırlıdır ve Pekkan'ın tüm şarkı sözleri için genellenemez. Burada analiz edilen retoriksel ikna unsurları her şarkı için yapılamayacak kadar çok yönlüdür. Buradan hareketle incelenen şarkı sözleri, özellikle yayın platformu, sıralama ve tarih açısından sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen sonuçların geçerliliği, seçilen örneklemin temsil etme kapasitesi ve kullanılan veri toplama tekniğinin ölçme kabiliyetiyle sınırlıdır.

Metodolojik Tasarım

Bu araştırmada nitel bir model kullanılmıştır. Ajda Pekkan'ın 19 Mart 2025 tarihi itibarıyla *Spotify* üzerinde en çok dinlenen “Yakar Geçerim”, “Bi’ Tık”, “Bambaşka Biri”, “Eğlen Güzelim” ve “Düşünme Hiç” adlı şarkı sözleri, Aristoteles'in retorik üçlemesinde yer alan “*Ethos* (Karizma / Güvenilirlik), *Pathos* (Duygular) ve *Logos* (Mantık)” kanıtları kapsamında analiz edilmiştir. Bunun devamında retoriksel çekicilik unsurları/kanıtları içerik analizi yöntemine göre tasarlanmıştır. İçerik analizi Aziz'e göre (1990: 119), yazılan ve söylenenin hazırlanan açıklayıcı yönergeye göre ne kadar sıklıkla bulunduğu saptanması olarak nitelendirilirken, Karasar'a (1995: 184) göre ise metin, kitap, belge vb. malzemenin belli özelliklerinin belirlenmesi ve belli beklentiler ışığında incelenmesi amacıyla yapılan bir tür tarama şeklinde tanımlanmaktadır.

İçerik analizinde taranan metin, imaj, bağlam ve kod arasındaki bağlantının kurulması çalışmanın anlaşılması açısından son derece önem taşır. Bu açıdan da içerik analizinin olmazsa olmazı araştırma sorusunun formüle edilmesidir (Rose, 2023: 124). Bu doğrultuda araştırmada elde edilen veriler, Aristoteles'in üç ikna kanıtı olan *Ethos* (kaynak niteliği), *Pathos* (duygusal çekicilikler) ve *Logos* (mantıksal kanıtlar) sınıflandırmasından yararlanılarak ortaya konulmuştur.

Araştırma sorularını yanıtlamak için Ajda Pekkan'ın belirlenen beş şarkı sözünün retorik analizi yapılmıştır. Buradan hareketle şarkı sözlerine katılan göstergelerin değerlendirilmesi ve çözümlenmesi noktasında ise Aristoteles'in kavramsal yaklaşımı benimsenmiştir. Bu doğrultuda da Ethos, Pathos ve Logos kullanımına ve Pekkan'ın bu retorik unsurları hayranlarını ikna etmek için nasıl kullandığına odaklanılmıştır. Bu analizi gerçekleştirmek adına şarkı sözleri kategorilere ayrılmıştır. Bu kategorilerin kodlamalarına ilişkin tanımlamalar ise şu şekildedir:

Ethos: Alıcı ya da hayranlar tarafından bakıldığında, kaynağın dış görünümünü, güvenilirliğini, karakterini, beden dilini, yakışıklılığını ya da güzelliğini, makyajını, sesini, karizmasını, jestlerini ve mimiklerini hatta tutkusunu gösteren niteliklerden biridir (Babür Tosun, 2018:325; Meyer, 2023:91; Karadoğan Doruk, 2015:85). Mesaja yönelik olarak ikna, temelde kaynağın uzmanlığı, yetkinliği, saygınlığı, iyi niyeti, ahlaki özellikleri ve ünlü bir kişi olmasıyla bağlantılıdır (Bir & Süher, 2017:295-307).

Pathos: Belirli kelimeler, kelime öbekleri ve ifade biçimleriyle takipçilerin duygularını harekete geçirmek amaçlanır. Bunu sağlamak için mesajın duygular boyutuyla biçimlendirilmesi ve izleyici / takipçi kitlenin duygusal olarak etkilenmesi bu kategoriye girer. Bu kategoride Aristo'nun erdemler olarak nitelediği değerler; adalet, sağduyu, cesaret, nezaket, hoşgörü, bilgelik, ölçülülük ve cömertlik şeklinde sıralanabilir (Karadoğan Doruk, 2015: 87; Everson, 2023:3).

Logos: Bir diğer tanımlama ise retorik çekicilik unsurlarından logostur. Logos kullanılan bir mesaj ya da şarkı sözünde özellikle bir argümanı desteklemek için insan mantığını kullanan şarkılardır. Akla seslenir ve mantıktan türetilir ve dinleyenlerde etki yaratacak şekilde uyarlanır (Wilkovski, 2015: 23).

Araştırma için kodlanan kategorilerden bir diğeri de birleşik kategorilerdir. Bu kategori Leonardo Pinheiro Mozdzinski'nin 2012 tarihli "*O Ethos E O Pathos Em Videoclipes Femininos: Construindo Identidades, Encenando Emoções*" adlı çalışmasından yararlanılarak oluşturulmuştur ve şu şekildedir:

Birleşik Kategoriler: Herhangi bir argümanı desteklemek için birden fazla retorik çekiciliğin bir arada kullanıldığı bir video klip görüntüsü ve şarkı sözü bu kategoride tanımlanır. Kategoriler *Ethos-Pathos*, *Ethos-Logos*, *Pathos-Logos* ve *Ethos-Pathos-Logos* şeklindedir.

Bundan sonraki aşamada şarkı sözleri, kategoriler halinde kodladıktan sonra; şarkı sözlerindeki retorik çekiciliğin nasıl inşa edildiği ve her retorik bileşenin ne sıklıkla kullanıldığı müzikal çerçevede mercek altına alınmıştır.

Bulgular ve Değerlendirmeler

Ajda Pekkan'ın seçilen beş şarkısı Aristoteles'in retoriksel kanıtları doğrultusunda ele alınmış ve 5 şarkı sözünde ortaya çıkan retorik kodlamaların tekrarlanma sıklığı ve kullanım oranları detaylarıyla incelenmiştir. Birkaç aşamadan geçen analiz sonucunda, şarkı sözlerinde aranan retoriksel üç kanıt ve birleşik kodlayıcılar dikkate alınarak kapsamlı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Buna göre şarkı sözlerindeki ifade, sözcük ve çağrışımların nasıl bir retoriksel anlam ifade ettiği belirlenmiştir. Bunun sonrasında da her veri *Ethos*, *Pathos* ve *Logos* ile birleşik retoriksel kombinasyonlarla (*Pathos-Logos* kodlaması gibi Bkz. Tablo 1.-2-3-4-5...) kodlanmıştır. Son olarak ise bu kodların dinleyiciyi nasıl ikna ettiği, hem retoriksel üçleme hem de bileşenleri açısından şarkı sözleri bağlamında değerlendirilmiştir.

Tablo 1

Şarkıların Spotify Dinlenme (Stream) Sıralaması

Sıralama	Şarkı Başlığı	Şarkının Çıkış Tarihi	Dinlenme (Stream)
1.	<i>Yakar Geçerim</i>	2011	54.953.748
2.	<i>Bi' Tık</i>	2021	42.090.553
3.	<i>Bambaşka Biri</i>	1979	41.622.190
4.	<i>Eğlen Güzelim</i>	1996	23.819.199
5.	<i>Düşünme Hiç</i>	1983	22.054.936

<https://open.spotify.com/intl-tr/artist/27XMnTLvCO7t3qGlQyTMkF> (Erişim Tarihi: 19.03.2025)

Tablo 1'de Spotify platformunda en çok dinlenen ilk beş Ajda Pekkan şarkısı sıralamasında; birinci sırasında “*Yakar Geçerim*”, ikinci sırada “*Bi' Tık*”, üçüncü sırada “*Bambaşka Biri*”, dördüncü sırada “*Eğlen Güzelim*” ve son olarak dördüncü sırada ise “*Düşünme Hiç*” adlı şarkılar görülmektedir. Tablonun en önemli özelliği güncel ve hedef kitle tarafından belirlenen bir özelliğe sahip olmasıdır. Dolayısıyla retorik bileşenlerin dinlenme trafiği üzerinden değerlendirildiğinde, sözleri *Tarkan*'a ait olan “*Yakar Geçerim*” adlı şarkının hedef kitlenin bir reaksiyonu olarak en başarılı retoriksel çekiciliğe sahip olduğu söylenilebilir. Bunun yanı sıra okunması gereken bir başka veri ise “**Görsel 1**”den hareketle 19 Mart 2025 itibarıyla “*Yakar Geçerim*” şarkısının günlük dinlenme sayısının 57, 337 olması ve retoriksel başarısını sürdürmesidir.

Görsel 1

Spotify 19 Mart 2025 Tarihli En Çok Dinlenen Ajda Pekkan Şarkıları Listesinin Görüntüsü

Ajda Pekkan - Spotify Top Songs | Current charts

Last updated: 2025/03/19

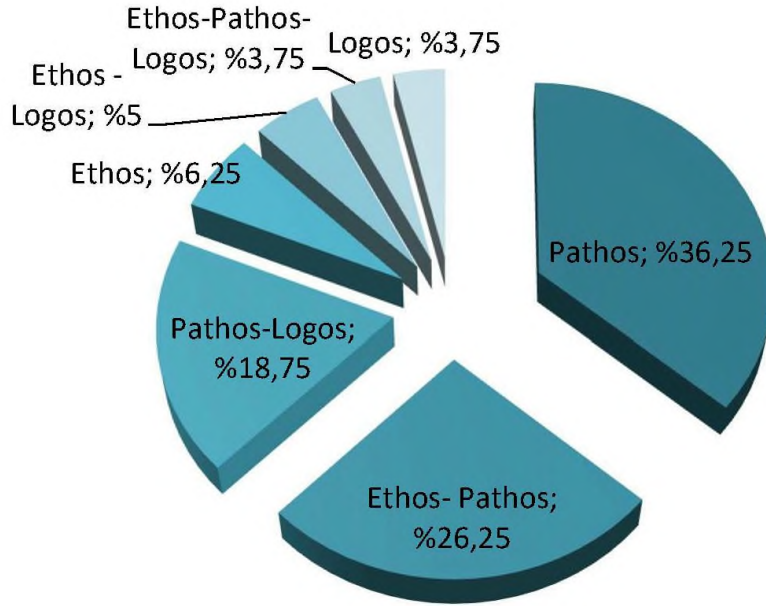
	Total	As lead	Solo	As feature (*)
Streams	583,529,296	571,980,881	550,447,729	11,548,415
Daily	400,132	391,143	371,743	8,989
Tracks	227	220	206	7

Song Title	Streams	Daily
1 <i>Yakar Geçerim</i>	54,602,674	57,337
2 <i>Bi' Tık - Sunrise Version</i>	41,961,639	25,576
3 <i>Bambaşka Biri</i>	41,457,442	27,984
4 <i>Eğlen Güzelim</i>	23,819,199	12,426
5 <i>Düşünme Hiç</i>	22,054,936	9,467

Source: https://kwork.net/spotify/artist/27XMnTLvCO7t3qGlQyTMkF_songs.html (Erişim Tarihi: 19.03.2025)

Şarkı Sözlerinin Retorik Analizi

Araştırma kapsamında incelenen beş şarkı sözünde kullanılan retoriksel kanıtlara dair elde edilen sonuçlar **Görsel 2** ile **Tablo 11** arasında gösterilmiştir. **Görsel 2**'den hareketle beş şarkı sözüne bakıldığında, toplamda en çok kullanılan retorik kanıt *Pathos* iken en az rastlanan retoriksel çekicilik *Ethos-Pathos-Logos* ve *Logos* olmuştur. Sonraki en çok kullanılan kanıt türleri ve birleşik kanıtlar ise sırasıyla şöyledir; *Ethos - Pathos*, *Pathos - Logos*, *Ethos* ve *Ethos - Logos*.

Görsel 2*Şarkı Sözlerinde Retorik Kullanımı***Tablo 2***“Yakar Geçerim” Şarkı Sözü Retorik Analizi*

Şarkı Sözü:	Retorik Çekicilikler / Kanıtlar
Yine yüzünden düşen bin parça	Ethos - Pathos
Dalıp dalıp uzaklara iç çekiyorsun	Pathos
Eğer bıçak kemiğe dayandıysa	Pathos -Logos
Niye bu amansız acıya göz yumuyorsun?	Logos - Pathos
Akıl kârı değil ızdırabın böylesi	Logos - Pathos
Bu aşk değil esaretin ta kendisi	Logos - Pathos
Ben senin yerinde olsam	Logos
Ufak ufak uzarım durmam	Ethos - Logos
Pılımı pırtımı, toplar giderim	Ethos - Logos
Bakmam gözyaşına bakmam	Logos - Pathos
Bî' dakika bile katlanmam	Ethos - Logos
O hâlden anlamıyormuş sanıyorsam	Ethos - Logos
Sen niye üzülüp kahroluyorsun?	Pathos - Ethos
Bu sonucun vebali onun boynuna	Logos - Pathos - Ethos
Bırak inceldiği yerden kopsun!	Ethos - Pathos

Tablo 3*“Yakar Geçerim” Şarkı Sözü Retorik Çekicilikleri*

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Pathos - Logos	5	%35,71
Ethos - Logos	3	%21,42
Ethos - Pathos	3	%21,42
Logos - Pathos - Ethos	1	%7,14

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Logos	1	%7,14
Pathos	1	%7,14

“Yakar Geçerim” şarkısının **Tablo 2** ve **Tablo 3**'te gösterilen analizi dikkate alındığında, şarkı sözünde en fazla *Pathos-Logos* kanıtı en az ise *Logos-Pathos-Ethos*, *Logos* ve *Pathos* çekiciliği göze çarpmaktadır. Diğer tespit edilen en fazla kanıt türleri ise *Ethos –Logos* ve *Ethos - Pathos* birleşik kodlamasıdır. Buradan hareketle bu şarkı sözünün öne çıkan retorik unsurunun *Pathos – Logos* yani duygu ve rasyonalite ikilisi olduğu söylenilebilir.

Tablo 4

“Bi’ Tık” Şarkı Sözü Retorik Analizi

Şarkı Sözü:	Retorik Çekicilikler / Kanıtlar
Karşıdan bakınca öyle mi gözükyor, görünüyorum	Ethos
Biraz soğuk, biraz uzak	Ethos - Pathos
Biraz alaycı, biraz tuzak	Ethos - Pathos
Sadece bi’ tık yaklaşsan yanıma, bi’ tık, bi’ tık, bi’ tık	Ethos - Pathos
Sen diye kalbimin atışına bi’ tık	Pathos
Bıraksan kendini akışıma bi’ tık	Pathos
Tadından yenmez aşkıma bi’ tık, bi’ tık	Pathos
Ne kaçırdığını bilsen öldürdün	Pathos
Ateşe yalın ayak yürürdün	Pathos
Gözün hiçbir şeyi görmezdi	Ethos - Logos
Rengime bürünürdün	Ethos - Pathos
Ah bi’ bilsen öldürdün	Pathos
Gerisini sormican, yaşamaksa yaşıcan	Logos
İlla ki bitecek	Logos
E alışacan	Pathos
Ölene dek unutmican ama ölene dek unutmican	Pathos
Sadece bi’ tık yaklaşsan yanıma, bi’ tık, bi’ tık, bi’ tık	Pathos
Bıraksan kendini akışıma bi’ tık, bi’ tık	Pathos
Sadece bi’ tık yaklaşsan yanıma, bi’ tık, bi’ tık, bi’ tık	Pathos
Közden kızgın sığışıma bi’ tık, bi’ tık, bi’ tık	Ethos - Pathos
Bıraksan kendini akışıma bi’ tık, bi’ tık	Pathos

Tablo 5

“Bi’ Tık” Şarkı Sözü Retorik Çekicilikleri

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Pathos	12	%57,14
Ethos - Pathos	5	%23,80
Logos	2	%9,52
Ethos - Logos	1	%4,76
Ethos	1	%4,76

Tablo 4 ve **Tablo 5**'da görüldüğü üzere “Bi’ Tık” şarkısının sözlerinde de en çok kullanılan retoriksel kanıt *Pathos*'tur. Bir sonraki en çok kullanılan kanıtlar *Ethos - Pathos* ve *Logos*'tur. Bu şarkı sözünde en az

kullanılan çekicilikler ise *Ethos - Logos* ve *Ethos*'tur. Bu şarkıda da duygusal çekiciliğin diğer unsurlara göre daha baskın olduğu görülmekle birlikte şarkının sözlerinde duygusal unsurlara bolca yer verildiği tespit edilmiştir.

Tablo 6

“Bambaşka Biri” Şarkı Sözü Retorik Analizi

Şarkı Sözü:	Retorik Çekicilikler / Kanıtlar
Sardı korkular gelecek yıllar	Pathos
Düşündüm sensiz nasıl yaşanacaklar	Logos – Pathos
Gözlerimde canlanınca yaptığın haksızlıklar	Ethos - Pathos
Güçlendim her şey bambaşka olacak	Pathos
Döndün bak geldin şimdi	Ethos
Bugünü aslında nasıl sabırla bekledimdi	Pathos
Seni yalvarırken görmek seni ağlatabilmek	Pathos - Ethos
Geçmiş sende geri almak bütün ümidimdi	Pathos - Ethos
Olmaz artık kapı açık	Pathos
Arkanı dön ve çık oh oh istenmiyorsun artık	Ethos - Pathos
Bir zamanlar sen de bana acımadın	Pathos - Ethos
Yalnız kaldım yıkılmadım ayakta yım	Pathos - Ethos
Oh yaşadım ay yaşıyorum	Pathos
Başım yukarda meydan okuyorum hayata ve sana	Ethos - Pathos
Gönlüm doluyor aşkla barıştım bak hayatla	Pathos - Logos
Başladım hey hey yaşamaya hey hey	Pathos
Şimdi gel de gör beni bambaşka biri	Ethos
Topladım dağılan kalbimin her köşesini	Ethos – Pathos
Ardından ağlayan o zavallı kız nerede şimdi	Ethos - Pathos
Gel gör beni	Ethos
Sevenlere vereceğim sevgimi her şeyimi	Logos - Pathos

Tablo 7

“Bambaşka Biri” Şarkı Sözü Retorik Çekicilikleri

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Pathos - Ethos	9	%42,85
Pathos	6	%28,57
Pathos - Logos	3	%14,28
Ethos	3	%14,28

Tablo 6 ve **Tablo 7**'de görüldüğü üzere *“Bambaşka Biri”* şarkısının sözlerinde de en çok kullanılan retoriksel kanıt *Pathos-Ethos*'tur. Bir sonraki en çok kullanılan kanıtın bu şarkı için Pathos; en az kullanılan çekiciliklerin ise *Pathos - Logos* ve *Ethos* olduğu görülür. Bu şarkıda kaynağın hedef kitlenin hem duygularına hem de kişisel değerlerine seslenerek, Pathos – *Ethos* ikilisiyle iknayı inşa ettiği söylenilebilir.

Tablo 8*“Eğlen Güzelim” Şarkı Sözü Retorik Analizi*

Şarkı Sözü:	Retorik Çekicilikler / Kanıtlar
Düşün düşün aşamıyorum engelleri	Pathos - Logos
Varamıyorum yanına çarelerin	Pathos - Logos
Yıkıl duvar göremiyorum enginleri	Pathos
Gidemiyorum bırakıp uzaklara	Pathos
Bir ağlarım bir gülerim	Pathos
Sanma senden vazgeçerim	Pathos
Alışamam inan yokluğuna	Pathos
Eğlen güzelim gününü gün et	Pathos - Ethos
Ben vazgeçmişken eğlen	Pathos
Karaları ben bağlarım	Pathos
Sende vakit çok erken	Pathos - Logos

Tablo 9*“Eğlen Güzelim” Şarkı Sözü Retorik Çekicilikleri*

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Pathos	7	%63,63
Pathos - Logos	3	%27,27
Pathos - Ethos	1	%9,09

Tablo 8 ve **Tablo 9**'da görüldüğü üzere “Eğlen Güzelim” şarkısının sözlerinde en çok kullanılan retoriksel kanıt *Pathos*'tur. Bir sonraki en çok kullanılan kanıtın bu şarkı için *Pathos - Logos* en az kullanılan çekiciliklerin ise *Pathos - Ethos* olduğu görülür. Bu şarkıda da “*Bi' Tık*” şarkısında olduğu gibi yoğun bir şekilde *Pathos* çekiciliğiyle iknanın inşa edildiği tespit edilmektedir.

Tablo 10*“Düşünme Hiç” Şarkı Sözü Retorik Analizi*

Şarkı Sözü:	Retorik Çekicilikler / Kanıtlar
Düşünme hiç neden diye yorulma	Pathos
O yıllar ki yaşanmayacak seninle bir kez daha	Pathos
Gittikçe kaybolan, bir aşk hatırlanan	Pathos
Bizden de güzeldi zaman	Ethos - Pathos
Acı nedir bilmeden, yağmurlu gün görmeden	Pathos - Ethos
Hep akıllı geçindik, kalp kırmayı öğrendik	Logos - Ethos - Pathos
Söyle ne oldu bize? Nefret girdi sevgiye	Pathos - Ethos - Logos
Kaldın bak sen kendine, ben de kendi kendime	Ethos
O günlerde bir başkaydın gözümde	Ethos - Pathos
Tek senle ben kalmıştık sanki yeryüzünde	Pathos - Logos
Uzak birbirinden, kutuplar gibiyken	Pathos - Logos
Neydi çeken bizi birden	Pathos -Logos

Tablo 11*“Düşünme Hiç” Şarkı Sözü Retorik Analizi*

Retoriksel Kanıt	Sayı	Yüzde
Pathos - Logos	4	%30,76
Pathos	3	%23,07
Ethos - Pathos	3	%23,07
Logos – Ethos - Pathos	2	%15,38
Ethos	1	%7,69

Tablo 10 ve **Tablo 11**'den hareketle “Düşünme Hiç” şarkısının sözlerinde en çok kullanılan retoriksel kanıt *Pathos-Logos*'tur. Bununla birlikte bu şarkıda retoriksel bileşenler arasında dengeli bir dağılım söz konusudur. Bir sonraki en çok kullanılan kanıtlar bu şarkı için *Pathos*, *Ethos – Pathos* ve *Logos – Ethos – Pathos*'tur. Diğer yandan tabloya göre bu şarkı sözünde en az kullanılan çekiciliğin *Ethos* olduğu görülür. Buradan hareketle tüm retoriksel çekiciklerin birbirine yakın olduğu bu şarkıda; retoriksel unsurların iknanın inşasında dengeli bir dağılım gösterdiği ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Bu araştırma, *Ajda Pekkan*'ın seçilen beş şarkı sözü üzerinden retorik sanatının nasıl inşa edildiği ve hangi retoriksel kanıtların kullanıldığı konusunda iletişim alanına farklı bir örnek analiz ve bakış açısı getirmeye çalışmıştır. Buna göre araştırma, her alanda olduğu gibi Pekkan'ın Spotify platformunda en çok dinlenen şarkı sözlerinde de, Aristoteles'in retoriksel ikna bileşenlerinin kullanılmakta olduğunu öne sürmüştür. Bu anlamda ise Pekkan'ın 2011 tarihli “*Yakar Geçerim*”, 2021 tarihli “*Bi' Tık*”, 1979 tarihli “*Bambaşka Biri*”, 1996 tarihli “*Eğlen Güzelim*” ve 1983 tarihli “*Düşünme Hiç*” başlıklı şarkı sözleri Aristoteles'in temellendirdiği retoriksel bileşenler olan *Ethos* (karizma), *Pathos* (duygusal çekicilik) ve *Logos* (mantık) kanıtları çerçevesinde incelenmiştir.

Bu çerçevede çalışma, Pekkan'ın şarkı sözlerinde Aristoteles'in retorik üç ikna kanıtının ve bileşenlerinin kullanıldığını kanıtlamıştır. Buna göre beş şarkı sözünden en fazla kullanılan retorik kanıt türü *Pathos* (%36,25) en az kullanılan ise *Ethos – Pathos – Logos ile Logos* (%3,75)'tur. Diğer retorik kanıt türleri ise şarkı sözlerinde *Ethos - Pathos* (%26,25) *Pathos – Logos* (%18,75), *Ethos* (%6,25), ve *Ethos - Logos* (%5) şeklinde dağılmıştır. Çalışmanın analiz kısmında *Ethos – Pathos* retorik kodlamasından yararlanan Mozdzenski'nin 2012 tarihli “*O Ethos E O Pathos Em Videoclipes Femininos: Construindo Identidades, Encenando Emoções*” başlıklı makalesi ile karşılaştırıldığında; yakınlaşan bazı bulgulara rastlanmıştır. Özellikle *Pathos*'un baskın bir retorik kanıt olması ve *Ethos – Pathos* bileşeninin, adı geçen çalışmada kadın müzik videoları ve şarkı sözlerinde en çok kullanılan retorik kanıt türlerinden *Ethos* ve *Pathos* olarak öne çıkması sonuçları birbirine yakınlaştırmıştır. Buradan da anlaşıldığı üzere her iki çalışmada da benzer retoriksel çalışma alanlarında ve farklı konularda yapılmasına rağmen sonuçlar da benzer retoriksel bulgulara rastlanmıştır. Dolayısıyla Pekkan'ın şarkı sözlerinde retoriksel çekicilik açısından “*Pathos*”un ve “*Ethos – Pathos*” un önemli bir rolü olduğu söylenilebilir.

Aristoteles'in retoriksel çekicilikleri bağlamında; “*Yakar Geçerim*”(2011) adlı şarkısının sözlerinde “*Pathos-Logos*”; “*Bi' Tık*” (2021) ve “*Eğlen Güzelim*” (1996) şarkılarında *Pathos* baskın unsur olarak öne çıkmıştır. Diğer yandan “*Ethos-Pathos*” bileşeni “*Bambaşka Biri*” (1979) şarkısında ağırlıklı olarak dikkat çekerken, “*Düşünme Hiç*” (1983) şarkısının sözlerindeyse retoriksel çekiciliklerin dengeli bir dağılım ve “*Pathos - Logos*” kombinasyonu şeklinde ortaya çıktığı görülmüştür.

Bu anlamda çalışmada öne sürülen temel argüman retoriksel çekicilik kanıtları/unsurlarının şarkı sözlerinde de farklı oran ve bileşenler ile etkili rol oynayabileceğini bir kez daha vurgulamıştır. Spotify platformu

verilerine göre en çok dinlenen şarkı sözleri baz alınarak gerçekleştirilen bu çalışmada, şarkı sözlerinde inşa edilen iknanın hangi retoriksel çekiciliklerle sağlandığı, bulgularla ve tablolar ile değerlendirilmiştir.

Ancak çalışmanın bir başka yönü ise başka bir yayın platformu üzerinden en çok dinlenen Ajda Pekkan şarkılarında yer alan retoriksel çekiciliklerin incelenmesi durumunda, farklı sonuçlar elde edilmesinin de mümkün olduğudur.

Sonuç olarak Ajda Pekkan'ın, şarkı sözlerinde, dinleyici kitleyi ikna etmek amacıyla retoriksel çekicilikleri önemli ölçüde kullandığı ve aynı zamanda "Süperstar" imajıyla ise retoriksel çekiciliğini desteklediği görülmüştür. Özellikle Pekkan'ın şarkıları ve müzikal kariyeri ile ilgili olarak ele alınacak retoriksel analiz örnekleri, literatür adına önemli bir çalışma konusu olarak görülebilir. Bu anlamda gelecekte Ajda Pekkan örneği üzerinden retorik incelemelere yönelecek araştırmacılara, veri kümesi açısından farklı bir platformu seçmeleri, daha geniş bir liste ve daha fazla şarkı sözü ile retoriksel analiz gerçekleştirmeleri önerilebilir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Kerim Fatih Çelik (Doktora Öğrencisi)
Author Details	¹ İstanbul Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, İstanbul, Türkiye 0000-0001-9162-9434 ✉ kerimfatih.celik@ogr.iu.edu.tr

Kaynakça | References

Kitap

- Airelius, M. (2012). Düşünceler. İstanbul: YKY Kitabevi.
- Aristoteles. (2022). Retorik. (Çev.:Çokona,A.).Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları:İstanbul.
- Aziz, Aysel (1990). Araştırma Yöntemleri-Teknikleri ve İletişim. Ankara: A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi.
- Bir, A.A. ve Süher, K.(2017). Reklam Teorileri: Reklamın İnsan Davranışına Etkisi.İstanbul:The Kitap Yayınları.
- Baldock, N. ve Hayward, B. (1999). Persuade. London: Panoma Press.
- Baudrillard, J. (2019). Baştan Çıkarma Üzerine. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Dilmener, N. (2007). Hür Doğdum Hür Yaşarım: Ajda Pekkan Kitabı. İstanbul:EverestYayınları.
- Gasset, O. (1999). İnsan ve Herkes. İstanbul:Metis.
- Goffman, E. (2014). Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu (Çev.: Cezar, B.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Goleman, D. (1996). Duygusal Zekâ. (Çev.: Yüksel,B.).İstanbul:Varlık Yayınları.
- Greene, R. (2014). Baştan Çıkarma Sanatı. (Çev.:Doruker,F.).İstanbul:Altın Kitaplar Yayınevi.
- Gürzap, C. (2008). Söz Söyleme ve Diksiyon. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Karadoğan Doruk, E. (2015). Temel Kavramlar ve Kuramlarıyla İknanın Sosyal Psikolojisi. İstanbul: Der Yayınları.
- Karasar, Niyazi (1995). Bilimsel Araştırma Yöntemi. Ankara: 3A Araştırma Eğitimi Danışmanlık Yayınları.
- Meyer, M. (2009). Retorik. (Çev.: Yerguz, İ.). Dost Kitabevi: Ankara.
- Özodaşık, M. (2018). Halkla İlişkiler ve İletişim. Eskişehir :Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Rose, G. (2023). Görsel Metodoloji.(Çev.: Akgülğil, G.). İstanbul:İnkılap Kitabevi.
- Tosun Babür, N. vd. (2018). Reklam Yönetimi. İstanbul:Beta Yayınları.

Şavran, G. Ç. vd., (2018). Sosyolojide Araştırma Yöntem ve Teknikleri. Eskişehir:A.Ü.Yayınları.

Yılmaz, R. A. vd., (2022). İkna Edici İletişim. Eskişehir:A.Ü.Yayınları.

Yüksel, E. vd. (2012). İkna Edici İletişim. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Oskay, Ü. (1992). Kitle Haberleşmesi Teorilerine Giriş. İstanbul:Der Yayınları.

Makale

Browning, E. (2018). Rhetorical Analysis. CU Write: Cameron Composition , 448-458 .<https://pressbooks.pub/vwcceng111/chapter/chapter-2-rhetorical-analysis/>

Everson, E. (2023). Politicians on Twitter: A Rhetorical Analysis. UW-La Crosse Journal of Undergraduate Research, Volume XXVI.

Mozdzinski L., P. (2012). O Ethos E O Pathos Em Videoclipes Femininos: Construindo Identidades, Encenando Emoções. Letras da Universidade Federal de Pernambuco, como requisito parcial à obtenção do grau de Doutor em. <https://repositorio.ufpe.br/handle/123456789/11671> (Erişim Tarihi: 13.11.2023)

Linguística. Charaudeau, P. (2007). Pathos E Discurso Político. In: Machado, I.L.; Menezes, W.; Mendes, E. (Orgs.). As Emoções Do Discurso. Vol. 1. Rio De Janeiro, Lucerna. P. 240-251.

Torto, T. R. (2020). Aristotelian Rhetorical Theory as a Framework for Analyzing Advertising Texts in the Print Media in Ghana. University of Cape Coast. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 10, No. 3, pp. 269-283.

Simons, H. W. (1976). Persuasion: Understanding, Practice, and Analysis (Addison-Wesley series in speech communication). Boston, Massachusetts: Addison-Wesley Pub. Co.

Rüzgar, N., Akdemir A. (2017). Retorik Söylemin İçerik Kalitesi Ve Etkileme Amacına Yönelik Algının Akademisyenler DüzeyindeAraştırılması. İşletme Araştırmaları Dergisi, (271) .

Öğülmüş, S. (1991). İçerik Çözümlemesi. Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES) , 24 (1) , 213-228 .

Rapp, C. (2023) "Aristotle's Rhetoric", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2023 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.), forthcoming URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/win2023/entries/aristotle-rhetoric/>>.

Wilkowski, Colleen. (2015) "Use of Rhetoric in 1960's Protest Music: A Case Study of Bob Dylan's Music", Honors Program Theses. Paper 17.

İnternet

Kworb.net.(2025). Ajda Pekkan Spotify Top Songs. https://kworb.net/spotify/artist/27XMnTLvCO7t3qGLOyTMkF_songs.html (Erişim Tarihi: 19.03.2025)

<https://www.youtube.com/watch?v=iwG5t9JwySM> (Erişim Tarihi: 14.11.2023)

Netdmüzik. (2023). "Ajda Pekkan". <https://www.youtube.com/@netdmuzik>(Erişim Tarihi: 01.01.2024).

NTV. (2017). "Söz Ve Müzik" Belgesel – Söyleşi Programı. https://www.youtube.com/watch?v=emKwH_f5XYE (Erişim Tarihi: 14.11.2023)

Show TV. (2023). <https://www.youtube.com/watch?v=tjOSoptvUes>(Erişim Tarihi: 13.11.2023)

Spotify. (2025). <https://open.spotify.com/intl-tr/artist/27XMnTLvCO7t3qGLOyTMkF> (Erişim Tarihi: 19.03.2025)

Süsoy, Y., TRT 1 (1988). "Lafı Lafı Açar" Belgesel – Söyleşi Programı.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Interview | Röportaj

Open Access | Açık Erişim

“Sounds, Styles, Customs”: A Conversation on the Ethnographic Journey of Subcultures

“Sesler, Tarzlar, Gelenekler”: Altkültürlerin Etnografik Yolculuğu Üzerine Bir Söyleşi

Interviewer: Hüseyin Serbes¹

¹ Gebze Technical University and Republic of Türkiye Ministry of National Education, Kocaeli, Türkiye

Hüseyin Serbes:

Stuart Hall argues that “no archive arises out of thin air” (2001, p. 89) and sees the archive as a creative entity in an unending state of becoming. For some time now, I have been researching in the London College of Communication’s special archive at Elephant and Castle, a collection that constantly encourages new work in a dialogical relationship. In the library and private archive, the first part that caught my eye and excited me in the ‘living archive’ as theorised by Hall was ‘subcultures’. How would you define subcultures?

Matthew Worley:

‘Subculture’ is a contested term. Indeed, an academic industry has developed around defining the word, taking issue with the early analyses presented by scholars associated with the University of Birmingham’s Centre for Contemporary Cultural Studies from 1964.¹ In their classic essay ‘Subcultures, Cultures and Class’, John Clarke, Stuart Hall, Tony Jefferson and Brian Roberts related the term to ‘youth culture’ and thus to ‘the cultural aspects of youth’. ‘Culture’ was defined as ‘the level at which social groups develop distinct patterns of life, and give expressive form to their social and material existence’. They further suggested that the culture of a particular social group or class reflects a peculiar or distinctive ‘way of life’, with ‘meanings, values and ideas embodied in institutions, in social relations, in systems of belief, in mores and customs, in the uses of objects and material life’.² This the CCCS applied to various ‘spectacular’ forms of youth culture (i.e. teds, mods, rockers, skinheads etc), which they defined as subcultures concentrated on specific ‘focal concerns’ (i.e. sartorial style, music, activities, locales etc). In relation to the wider socio-political culture,

Citation | Atıf: Serbes, H. (2025). “Sounds, Styles, Customs”: A conversation on the ethnographic journey of subcultures. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 177-188. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1601814>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Serbes, H.

 Corresponding author | Sorumlu Yazar: Hüseyin Serbes hserbes@gtu.edu.tr

¹For a good overview, see Bill Osgerby, ‘Subcultures, Popular Music and Social Change: Theories, Issues and Debates, in Subcultures Network (eds), *Subcultures, Popular Music and Social Change* (Newcastle: Cambridge Scholars, 2014), pp. 1–45.

²John Clarke, Stuart Hall, Tony Jefferson and Brian Roberts, ‘Subcultures, Cultures and Class’, in Stuart Hall and Tony Jefferson (eds), *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-war Britain* (London: Hutchinson & Co, 1976), p. 10.

youth (sub)cultures were typically seen through a Marxist or Gramscian lens, whereby they represented a way of adapting to or *resisting* hegemonic class relations and the prevailing cultural norms and customs of their parental generation. In such a way, youth—and, by extension, music-based—subcultures were given meaning, while also recognising their continued place within prevailing and evolving socio-economic structures. In effect, subcultures became what Phil Cohen described as a magical or illusory 'solution' to the shifting dynamics of class and generational relations over the post-war period.³

Such analysis proved influential, helping denote 'subculture' as a popular and widely-recognised term to distinguish various youth cultural forms.⁴ The CCCS refrained from ever developing a unified set of arguments or approach; they recognised the evolving nature of their analysis and the need for additional context and perspectives. Nevertheless, such a conception of subculture was soon criticised for an array of perceived misdemeanours, primarily being overly determined by class and concentrating on spectacular forms of male cultural activity.⁵ From the late 1960s, the emergence of a 'counterculture' located outside—and in direct challenge to—the mainstream suggested that the political contours of youth- or music-centric cultures could take on a more deliberate form. By the 1990s, as the socio-economic processes of deindustrialisation, consumerism and technological change continued to transform, cultural anthropologists and sociologists increasingly rejected the term 'subculture', preferring instead to explore 'post-subcultural' 'scenes' and 'neo-tribes' that constructed identities within the post-modern 'supermarket of style' first denoted by Ted Polhemus in 1978.⁶

For us, however, 'subculture' still resonates as a meaningful term. It remains—as Paul Hodkinson suggests in relation to goth—applicable to those committed to or ensconced within distinctive music- and style-based cultures that give expressive form to a person's or group's social and material existence.⁷ Perhaps the 'youth' dimension is not always now to the fore. And a mix of technological and socio-economic change has indeed further scrambled peoples' perceptions of themselves and their place in the world (a fact the CCCS were effectively grappling with). However, rather than reducing 'subculture' to a generic or archaic term, we use it as an evolving and amorphous idiom that reflects the evolving and amorphous sounds, styles, customs, language, institutions and demographics that formulate around music, fashion and performance.

Edward Avery-Natale:

The most obvious answer would be that a subculture is a smaller culture that manifests within the confines of a larger culture. As such, subcultures are both global and local. For example, if we consider punk, it is obviously a global subculture with some most vibrant punk scenes existing today in Indonesia. However, all subcultures will also actualise in their local context. This is obvious in the case of early punk, which emerged uniquely in London as opposed to New York City. So, first, subcultures are a local manifestation of sometimes global manifestations.

³Phil Cohen, 'Subcultural Conflict and Working-Class Community', *Working Papers in Cultural Studies*, No. 2 (1972).

⁴Dick Hebdige, *Subculture: The Meaning of Style* (London: Methuen, 1979).

⁵See, for example, Gary Clarke, 'Defending Ski-Jumpers: A Critique of Theories of Youth Subcultures', *CCCS Sub and Popular Culture Series*, 7 (1982); Angela McRobbie and Jenny Garber, 'Girls and Subcultures: A Exploration', in Clarke, Hall, Jefferson and Roberts (eds), *Resistance Through Rituals*, pp. 209–22; Angela McRobbie, 'Settling Accounts with Subcultures', in Tony Bennett, Graham Martin, Colin Mercer and Janet Woollacott (eds), *Culture, Ideology and Social Process: A Reader* (London: Open University Press), 111–24.

⁶Ted Polhemus and Lynn Procter, *Fashion & Anti-fashion: Exploring Adornment and Dress from an Anthropological Perspective* (London: Thames & Hudson, 1978); Steve Redhead (ed.), *Rave Off: Politics and Deviance in Contemporary Youth Culture* (Aldershot: Avebury, 1993); Sarah Thornton, *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital* (London: Polity, 1995); Andy Bennett, 'Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style and Musical Taste', *Sociology*, 33: 3 (1999), 599–617; David Muggleton, *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style* (Oxford: Berg, 2000); David Muggleton and Rupert Weinzierl (eds), *The Post-Subcultures Reader* (Oxford: Berg, 2003). For a critique, see David Hesmondhalgh, 'Recent Concepts in Youth Cultural Studies: Critical Reflections from the Sociology of Music', in Paul Hodkinson and Wolfgang Deike (eds), *Youth Cultures: Scenes, Subcultures and Theories* (London: Routledge, 2007), pp. 37–50.

⁷Paul Hodkinson, *Goth: Identity, Style and Subculture* (Oxford: Berg, 2002).

However, there have been ample criticisms of the term "subculture," claiming that it implies a stability to identity and a Marxist class-centric perspective that does not reflect the reality of postmodern cultures. However, in my opinion, this is not necessarily the case. While there certainly is some postmodern fluidity to subcultural identification, I think it is a mistake to assume that earlier subcultural assemblages were ever as "stable" as their mythologies might imply. Furthermore, I think it is also a mistake to assume that there is no real stability to [post]modern subcultures. Ethnography have made clear that, in at least some cultures, there remains an interest in some stability and authenticity (even if these are, in some way, illusory).

Russ Bestley:

I think the definition and wider connotations of the term "subculture" have changed over the last fifty years. Hall and the CCCS researchers used Marxist theory to position youth subcultures as a manifestation of political opposition, particularly in relation to mainstream, late capitalist, and consumer culture in the United Kingdom, the United States and Western Europe. I think the definition becomes a lot more slippery when we consider the further evolution of youth and music cultures since the 1970s. Youth and class were obvious markers of distinction that could be seized upon by researchers studying post-war style-based scenes, from rock'n'roll fans to the beats, hippies, the underground counterculture and punk. However, since that point, we have seen a range of developments that run counter to a simple age- or class-based binary: the emergence of youth cultures in wider global contexts, whereby some of the mainstream authorities and political cultures derive from the left, rather than the right; youth/style/music cultures that are consumer-driven and not explicitly 'oppositional' in nature; the maturing of some subcultural scenes into commercial styles; the ageing of participants well beyond 'youth'. I think a number of theorists have tried to introduce new terms to the debate, though I am personally still happy enough to use 'subculture', while at the same time acknowledging it as a more complex term that merits unpacking.

Hüseyin Serbes:

Pete Dale says (referring to Hebdige's Subculture⁸) that "one of the greatest strengths of the study is that it does not romanticise the object of study, as I have argued in some work on Punk" (Dale, 2000, p. 84). How does the tendency towards 'romanticisation' in the study of subcultures affect our object of study?

Edward Avery-Natale:

Whether or not ethnography and other studies of subculture romanticise the object of study is, I think, open to debate. Certainly, there are ample counterexamples, including my own work (though in no way limited to my own work, as I can come up with many, many works that do not romanticise subculture). So, first, I would question the premise of the question. However, with that being said, there certainly is some danger to romanticisation. Ironically, I would potentially accuse Hebdige's *Subculture* of this flaw. Hebdige sought to find a kind of working class, Marxist or post-Marxist action in punk and other subcultures that I am not convinced the subcultural members themselves would have recognised. This is a kind of romanticisation of the subcultures. The effect of this kind of romanticisation some what is really continuing. For example, there was, as I said above, more fluidity to these early subcultures than Hebdige's work implies. The romantic image of working-class subcultures produces a myth of stability that may have never been more than a myth. Furthermore, the very idea that these subcultures were working-class assemblages is itself mythological. In reality, the class dynamics of subculture have always been complex. So, in short, a romanticisation closes off our understanding of subculture (or anything else) too soon: it imagines what will be found and finds what is sought, rather than closing off the nature or reality later after having seen what is. This limits us and reduces what we might learn.

⁸Hebdige, D. (1979). *Subculture: The Meaning of Style*. Routledge.

Russ Bestley:

I assume it's difficult to avoid for many of us. Subcultures (as youth/music/style-based scenes where people identify with a larger group) are inherently emotional and tied up with a sense of personal identity and group affinity. It can be difficult to adopt a 'pure' sense of rational critique or objective analysis when the researcher feels the need to promote or defend their 'tribe'. I think Pete is referring to the way that scholars who are also longstanding fans or participants are sometimes swayed to emphasise the positive aspects of their lived experience. Equally, there is a huge amount of mainstream journalism and other publications (such as popular histories) that, again, leans towards the positive, and it can be difficult for academic researchers to avoid the impact of that work, because it forms a significant part of the wider corpus of related literature and received or accepted knowledge. While academic researchers should set out to challenge orthodoxies and question stereotypes, we do have to start somewhere to express our arguments and construct new readings. Audience or reader familiarity with 'romanticised' histories presents both an obstacle and an opportunity to researchers.

Matthew Worley:

It mythologises and herbicides it and can also turn subcultures into heritage rather than history. I think the study of subcultures should recognise their contested nature and the contradictions almost always inherent within them.

Hüseyin Serbes:

In the meantime, Hebdige mentions that 'Cultural Studies' has never had a comfortable place within the 'Academy'. Naomi Klein (2007) draws attention to the effects of the neoliberal transformations of the last few decades on cultural communication. Joost Smiers and Marieke van Schijndel (2009, p. 8) also argue that these cultural markets are increasingly diminishing our right to structure and organise in such a way that the diversity of forms of cultural expression can play a meaningful role in the awareness of a large number of people. How would you interpret producing in Cultural Studies today, especially considering neo-liberal academic impositions?

Russ Bestley:

I'm not sure I agree with that Hebdige statement, particularly in relation to contemporary academic research. 'Cultural studies' has expanded enormously over the past two or three decades, and I feel it goes well beyond sociology and ethnography to encompass, for instance, elements drawn from art and design history, film studies, media studies, fashion studies, popular culture, comics, literature, fan studies and many more. Neoliberalism has hugely impacted education, of course, but it has also opened up opportunities for new fields to emerge that centre on student (and academic researcher) areas of interest, including popular culture and subcultures. In fact, the intersection between neoliberalism, consumerism and what were formerly called subcultures offers a rich field for future research.

Edward Avery-Natale:

I come at this from The United States rather than Europe, so this might influence the question and the answer. Neoliberalism is certainly at its height here in the United States where the academy is being reimagined as strictly vocational, with its end goal being in service to the enrichment of a capitalist owner class as opposed to the universal good of people. This is no more and no less of a risk in cultural studies than in any other discipline.

However, cultural studies and other disciplines in the social sciences and humanities face some unique challenges. Specifically, the one-to-one skillset model that neoliberalism demands (meaning the way in

which the skill learned in the classroom should have an obvious and immediate application to a job in a corporation) is not a part of these disciplines.

With that being said, it is also the case that the skills that cultural studies and other related disciplines encourage do, in fact, have important applications. Learning how to think, how to critically engage with media and culture, and so on are pivotal to our modern world. Furthermore, as we've seen a resurgence of tendencies towards fascism, [ethno]nationalism, jingoism, and so on, the kinds of thinking and learning that are prevalent in cultural studies give us the skills to defend against these attacks. Neoliberal and neoconservative thinkers may not want such skillsets, but they are pivotal.

Matthew Worley:

I'm a historian, so not just if best placed to answer this. Cultural studies seem as important as ever to me. People like David Wilkinson are doing excellent work. I have not read the Klein book, so I am unsure as to her argument. I'm not sure if neoliberalism affects the work being done. However, it may impact the way it is disseminated and often perceived. I would hope that good cultural studies will offer a robust critique of neoliberalism.

Hüseyin Serbes:

Let me talk about the methodology in the youth subcultures. Haider (2020, p. 123) points out that "one of the key factors in this state of change is race and ethnicity, especially as migration, diasporic processes and the increasing speed of global communication affect contemporary urban environments" and states that the exploration of race and ethnicity as both a source and inspiration has paved the way for many important studies based on the everyday experiences of young people's creativity and identity formation. Returning to Hebdige (2020, p. 254), he states in an interview that he has written a "retrospective ethnography of the pubs in Fulham where he grew up". How do you assess the place of such ethnographic studies based on everyday experiences in youth subcultures? Does it excite you?

Edward Avery-Natale:

I must admit that I am not really sure what is being asked here. However, with that being said, I certainly value the significance of race and ethnicity in the study of subculture (and has always been an important piece of my own work). Early works on subculture too often privileged the place of white and male subculture members, while in reality there have always been people of colour, women, non-binary, and trans people participating, and often at the forefront, of cultural developments.

However, in developing such approaches, it is also essential that we avoid romanticising subculture (as mentioned above). There is the risk of presenting subcultures as a means of escaping the confines of society's white supremacy, patriarchy, transphobia, and so on. In reality, even though some subcultures, like punk, may criticise these ideologies of oppression, they do not escape them. While we can understand subculture, using the Deleuzian language, as assemblages engaged in territorialising lines of flight, we must remember that every territorialisation also territorialises. As such, we expect to see that even the most spectacular and radical of subcultures still have components of the dominant culture emerging, if sometimes uniquely, within the culture. Studies of subculture should pay attention to this.

Matthew Worley:

I think ethnography can be useful and insightful, mainly when done and/or presented in comparison with others. I tend to be less inclined to read accounts in which the author takes centre stage, often fearing that subjectivity is presented as if universal. But that may be my problem.

Russ Bestley:

Ethnography is not my field, and I think a balance needs to be struck between personal, 'lived experience' or the knowledge (or subcultural capital) that entails and academic research. Race and ethnicity are obviously important factors to consider in the study of youth subcultures, as are migration, globalisation and the cross-cultural pollination of ideas between cultures.

Hüseyin Serbes:

Each of us is, in Bourdieu's words, "encumbered by our own past, and this social past is particularly burdensome and obtrusive when one is engaged in social science" (2003, p. 291). Against the methodological orthodoxy in the academic world (provided by punk), I wonder about the relationship of the past with the experience of research actions, because, again, Bourdieu says that he "believes that the researcher can and must mobilise his experience, that is, this past, in all acts of research". I wonder if we can produce 'more liberating' work when we mobilise experience?

Edward Avery-Natale:

We have no choice but to engage in our own subjectivities. The myth of the objective observer seeing from the god's-eye view is best left in the past. Therefore, while we may be "encumbered by our own past," there is no way to totally disencumber ourselves of this weight. It is simply the reality of our human experience. Therefore, Bourdieu is quite right that we must mobilise this past (personal and social, if we can even separate those two). In fact, this past *will* be mobilised—it can never not be! Thus, we are better off acknowledging our pasts and engaging with them than presenting a myth of objectivity.

Can this be more liberating? I suppose it depends on for whom we mean to liberate. Surely, it is more liberating for the researcher! But what of our subjects? Recognising and acknowledging their pasts is necessary. If we do not do that, what are we doing? We should be careful though, as this does not guarantee a liberatory outcome. Should the researcher simply appropriate the stories of our subjects for our own academic benefit, then we have done little to liberate the marginalised.

No methodology will guarantee liberation. Liberation, and especially liberation for marginalised and oppressed subjects, must be always worked towards.

Russ Bestley:

As you mentioned, I think a balance needs to be struck between 'mobilising experience' and the avoidance of subjective definitions based entirely on that experience. Many of us do study subcultural themes that are close to our own experiences, and I do think it does add something of value (passion, commitment, excitement, the potential for collaboration). Orthodoxies need to be challenged to develop new methodologies, but at the same time I think they emerged initially from consensus and cannot be dismissed too lightly or without strong, academic rigour.

Matthew Worley:

Not sure I understand what the methodological orthodoxy is. I tend to keep my own 'experience' out of it and concentrate more on archival traces of experiences recorded at the time. Fanzines are especially good for this I find, being written close to and/or in the moment of discovery, action or feeling.

Hüseyin Serbes:

⁹Barry Phillips' book, which tells the story of the closure of a short-lived punk rock venue in 1979 and traces the later influence of one band's record in Yugoslavia, brings together the Tito era and punk culture. Phillips joined the punk band Demob, formed in late 1978 in Coney Hill, Gloucestershire, away from the uber-cool and punk rock hubs of London's Kings Road, at the suggestion of school friend Robert 'Miff' Smith a few months before recording 'No Room For You' in late 1980.

Well, about punk... I'm curious about your first meeting or contacts. Barry Phillips says in his book⁹ "as testosterone-fuelled teenagers from a coal-mining culture, we were no strangers to resorting to fists and boots" (Phillips, 2023, p. 2). I wonder if punk and protest behaviour played a role in your lifestyle?

Russ Bestley:

I grew up in Southeast England and first encountered punk through stories in the newspapers in 1976 and then some early records on the radio, early 1977. It hit me at the right time (I was fifteen) and had a huge impact on my life from then on. I don't think I'd ever make a claim to 'protest behaviour', since I tend to associate that with political organisations and activist groups, which I have always avoided, although punk taught me a natural scepticism towards authority and a critical outlook in relation to all aspects of my life.

Matthew Worley:

I found punk through Adam and the Ants on *Top of the Pops*, then reading about them and their connections to Jordan, SEX and the Sex Pistols. I've always been more interested in the ideas and creativity of punk than in the lifestyle, which often seemed very affected to me.

Edward Avery-Natale:

Yes, it certainly did. I actually discovered politics before I discovered DIY punk (though I was already familiar with bands like Green Day, The Offspring, and to some degree, Refused). I first became interested in radical politics and protest activity through the band Rage Against The Machine. When I got into punk, it was political punk bands such as Bad Religion, Propagandhi, Crass, Born Against, Black Flag, Dead Kennedys, and more that were most appealing to me and the punk scene that I became involved in (in West Philadelphia in Pennsylvania in the USA) was very "political" with many anarchist and socialist ideals espoused. This led to participation in protest activities, educating myself about politics, and so on. This also led to my eventual interest in sociology and philosophy. Today, I still participate in political and protest activities in various ways and, whenever possible, this is incorporated into my life in more personal ways (such as being a vegetarian).

Hüseyin Serbes:

Again, please allow me to proceed from Phillips' prologue. At the Fourth Punk Scholars Network Conference in Bolton, Greater Manchester, England, he established that "punk is not dead, it just got a Ph. D" (2023, p. 6). How would you look at the marriage of punk and academia? What led you to punk and academic productions?

Russ Bestley:

I was a punk fan and active participant for many years, going to gigs, buying records, reading fanzines and the music press, working in record shops, working as a crew for bands and playing in my own bands, where I wrote original material and designed flyers, record covers, etc. I had originally dropped out of college in 1980 and, after many years working in a variety of dead-end jobs, I returned to education as a mature student in the 1990s. 'Punk scholarship' wasn't a thing at that point, though I found that I could embrace opportunities to use my own experience and background as a route into new areas of enquiry. My undergraduate studies focused on graphic design, the politics of visual communication, the influence of earlier countercultural artists (Dada, Surrealism, the Situationist International) and punk. I then became a researcher at a university and focused on the intersection between agit-prop graphics and punk, completing a Ph.D. on UK punk graphics in the early 2000s.

I met a few like-minded people in other academic fields, which led to the launch of the journal *Punk & Post-Punk* in 2011 and then the Punk Scholars Network in 2012 (initiated by Mike Dines and Alastair Gordon). Since then, the journal and the PSN have developed and grown rapidly, including the launch of a book series,

Global Punk, in 2019. I have been at the centre of many of these developments, and my lifelong punk attitude towards DIY and having a go/getting on and doing it have underpinned all my work.

Edward Avery-Natale:

First, it is impossible to live a compromise-free life under capitalism and the state. Academia, like any other profession, requires compromises to systems of power that punks are commonly critical of. This is unfortunate, but true. With that being said, I find that academia is a good fit for my punk style. It allows me far more freedom in my schedule, for example. I have worked in "9 to 5" jobs and I never found that it suited me as well as academia does. Further, the DIY and anarchist versions of punk that appeal to me most encourage reading, learning, criticising, and so on, and these are all things that, at its best, academia also allows for. What other job would allow me to spend my days railing against racism and other inequalities while reading and writing about punk, racism, sexism, and so on?

Matthew Worley:

I think punk was/is full of ideas and so lends itself perfectly to academia. I wanted to look at punk academically because I was aware that it shaped my ways of seeing and thinking. It also offered me alternative insights and perspectives ... or, to nod to Malcolm McLaren, it provided me with a critique that I've retained from my youth.

Hüseyin Serbes:

How would you interpret the dialectical relationship between the modes of production in academic journals and the modes of production of punk?

Edward Avery-Natale:

I'm not sure about the notion of there being a dialectical relationship between the two at all. While those of us who are punks in academia surely think about these things, I don't think punk, on the whole, gives a shit about academic production methods and I don't think academic journals give a shit about punk production methods. As such, I'm not so sure there's a dialectic present at all. There certainly can be a contradictory relationship between the two. Punk, at its best, emphasises DIY production methods with the goal of escaping the power structures of capitalism and the state. Academic journals are, in contrast, a part of those same power structures and are surely not DIY.

Matthew Worley:

Not sure I would do really—I publish on punk as a historian and not as a 'punk' (even if the way of conceiving and understanding my work might be viewed through a punk lens). When I started writing about punk in a scholarly fashion, my objective was to get the subject taken seriously within the academy, which meant aiming at the heart of it.

Russ Bestley:

Well, obviously academic publishing exists within a highly structured commercial marketplace, with journals seeking institutional subscriptions and books targeting what is in practice quite a small number of academic libraries and institutions, largely in Europe and the US. Given the limited sales potential for 'academic' publications, retail prices tend to be set quite high to cover production costs. Bear in mind, too, that the production of academic texts is often more intensive and laborious than journalistic or 'trade' publications, involving multiple rounds of peer review, cross-checking, copy editing, proof reading and indexing etc as well as the more universal stages of typesetting and print. The (often overstated) 'DIY' ethics of punk might suggest a disconnect between the world of academic publishing and the purity and authenticity of the punk 'message', with most published material leaning more towards the popular and

trade market, where, coincidentally, margins are higher and sales greater, allowing producers to sell their books or magazines at lower prices.

I think some of us are engaged in attempts to bridge the two worlds, even where that ambition is compromised from the outset. I certainly bring my longstanding 'punk' attitude to all my work, both pro-bono and 'commercial', and I don't really make a distinction between 'work' that I'm paid to do (a full-time job as a senior researcher in a university) and other things I do or make with collaborators, charities, 'scenes' or just friends. I write stuff, I make things, I teach people... some of it I get paid for, a lot of it I don't... but I don't really see a hierarchy between the stuff I do voluntarily or out of interest/enthusiasm and the stuff I'm supposedly 'contracted' to do.

I arranged a deal with Intellect Books for the Global Punk book series where I could contribute my design, editing and typesetting skills for free, with a small team including my co-series editor Mike Dines, who was directly involved in the pre-production processes, including proofing and indexing. In exchange, most of the books are published in paperback format immediately, with lower retail prices for buyers and, we hope, a better crossover between 'academic' and 'trade' markets and readerships. We were lucky, though, in that Intellect is a small-scale independent publisher with a mission to take risks and seek out new and developing fields of research, less driven by the existing academic market. Our ethos, as 'punk scholars', seems to be fit quite well with their agenda, and I think the collaboration works well. I know from experience that it is much more difficult when working with some of the other 'big name' academic publishers, where the position of the author or editor feels a lot more compromised.

Hüseyin Serbes:

Anthony Smith (1980), when talking about a book review, uses the expression "distilling a small phial of knowledge from the huge mound of speculative and contradictory material which constitutes communication studies". For me, this distillation is done by micro-media. I am talking about fanzines: publications that are the opposite of professional, commercial and legalised magazines, and that can be produced by anyone who wishes, whether it is a personal publication or one created by a few friends. When we think in terms of communication sciences, where do fanzines stand in these studies? How do you assess the future of fanzines in the age of digital production?

Matthew Worley:

Fanzines seem to be doing very well in the age of digital production. The process of making fanzines—and the material trace they leave—still seems to be of some importance to people, allowing both collaboration/interaction in person and better control of distribution/dissemination. Personally, I think fanzines are best read in multiple issues than looking in single issues or small numbers. That way, a sense is gained of how representative—not to mention speculative or not—they might be.

Russ Bestley:

I think fanzines hold value and academic interest for two main reasons: the often-unfiltered voice of the author/editor/producer in documenting a contemporary scene and the principles of visual communication, from origination (making the artwork, layout) to reproduction (print, photocopy etc). I don't see fanzines or what you term 'micro-media' as something more pure, honest or credible than the mainstream media – they occupy a different space and project different agendas, while being less regulated than official channels, but subjective bias and personal opinions are not necessarily more 'honest' or truthful when the rules of traditional journalism aren't applied. However, I do worry that the 'fanzine aesthetic' has been fetishised and is often reproduced unthinkingly as a stylistic trope with little or no understanding of process, technology or material constraints that may have (and almost certainly did) influenced those original outcomes. Digital production should allow producers to move into new spaces for communication—producing a printed

'fanzine' with a kind of 'retro' visual aesthetic is a conscious choice and it needs to be contextualised and problematise as such.

Edward Avery-Natale:

As a sociologist, I'm not sure if I can speak to the communication sciences. I can say that sociologists are interested in zines as loci of personal production and that they are of particular interest in understanding the thoughts and concepts of those who are often marginalised from mainstream production (the zines and writings of young girls being an obvious example). However, it is likely that these are of less importance in the digital age when anyone at any time can produce information in the form of social media. In some ways, perhaps zines are a precursor to social media: unofficial, uncontrolled, often created by amateurs with their peers in mind, and so on.

Hüseyin Serbes:

Finally, I would like to draw attention to the relationship between aesthetics and politics in contemporary youth scenes. How would you interpret the concept of 'resistance', which is "used to describe a form of political culture expressed through the use of ostentatious objects and performances linked to anti-aesthetic canons against the bourgeois dominant taste" (Ferreira, 2016, p. 66), within youth subcultures? Can we consider this as 'the arts of existence' by thinking Foucaultian? Is the power of punk or other subcultures enough to transform individual beings, especially in the flowing processes of life?

Edward Avery-Natale:

First, I'd argue that resistance, obviously, need not only be aesthetic. However, to the degree that this is our focus, I think it is a complicated issue. Surely, aesthetics can be used as a form of resistance (punk is an obvious example of this, but hardly the only one). However, the emphasis on ostentatious symbols can be a mistake. For example, we see with anarcho-punk (beginning with Crass) a less ostentatious approach to punk fashion that is, nonetheless, directly linked to their resistance (for example, the use of similar clothing to breakdown the hierarchy of the band as opposed to its vocalist).

Further, I would argue that emphasising the bourgeois dominant taste is also a mistake. If we look at early punk in England, for example, there is as much opposition to the symbolic tastes of the working-class parent generation, which was surely not bourgeois, as there was opposition to other taste makers. Furthermore, the intersections of taste with not only class but also gender and race cannot be understated and are ignored in this definition.

I would say that the punk surely does have the power to transform individuals. However, I do not want to focus on this only in the context of fashion. The changing of the self is cognitive, ideological, habitual, and, yes, also aesthetic. But punk, at its best, does not only change the fashion of the person, but also changes the person on a deeper level. This is especially important today when we consider that punk fashion has been appropriated by capitalism repeatedly. It is questionable whether punk fashions are still the "threat" in places like the USA and England that they once were (however, if you look to Jakarta, Indonesia, you can tell a different story of that threat remaining).

Russ Bestley:

Going back to our earlier conversation about the CCCS and (perhaps outdated) definitions of 'subcultures', I'm sceptical about the notion of 'resistance' through style/music/fashion/'youth' scenes, as I think much of the political or oppositional language is rhetorical and performative, rather than meaningful or effective. This has become even more pronounced over the last thirty years, in my view, as commerce has become inseparable from the production of 'culture'. That was always largely the case, obviously, and all subcultures

and countercultures have been exploited, repackaged and resold, but the 'spectacle' does feel all-consuming in the modern era, in a more explicit way than before, I think.

In terms of 'punk', it's pretty safe and unthreatening to the status quo for groups of young (or not so young) people to dress up in flamboyant outfits, dye their hair and proclaim their opposition to 'the system', at least in most western, 'liberal' democracies. It's still more of an issue in deeply conservative and authoritarian cultures—one of my Ph.D. students is writing a critical history of the punk scene in Singapore, for instance, where notions of dissent and youth degeneracy are far less tolerated, and where the local punks had to adapt more subtle and nuanced visual and verbal languages to express themselves.

At the same time, I'd argue that there is now a pretty universal set of aesthetic conventions that have come to denote 'punk' around the world, largely drawn from a mid-1980s UK stereotype (studded jackets, colourful Mohican hairstyles, heavy boots, patches and badges), and that is so tired, so 'accepted' and so mainstream as to negate any sense of threat or 'resistance' those styles might, once, have engendered.

Matthew Worley:

I think you can resist in many ways or forms. I do not believe that subcultures need be or are inherently modes of resistance. However, they do provide a sense of agency and/or autonomy, which for me offers a more positive direction to take.

Contributor Details

Hüseyin Serbes is deeply involved in academic research and productions centred around youth subcultures and the radical, autonomous media experiences within these movements. His doctoral thesis is a genealogical analysis of punk fanzines in Türkiye, and his research focuses on radical and autonomous media experiences in youth (sub)cultures. Dr Hüseyin Serbes draws his inspiration from punk, Dada and Situationist ideas, auto-ethnographic theories and research in what Stuart Hall calls 'living archives'. In addition to working as an independent academic based in Istanbul, he teaches at schools affiliated with the Ministry of National Education of the Republic of Türkiye.

Russ Bestley is the lead editor of the academic journal *Punk & Post-Punk*, the series editor and art director of the Global Punk book series published by Intellect Books, and a founding member of the Punk Scholars Network. Dr. Russ Bestley is a Reader in Graphic Design and Subcultures at the London College of Communication. His areas of expertise include graphic design, popular culture, alternative music scenes and subcultures, comedy and humour. In 2013, he established the Graphic Subcultures research hub at the London College of Communication, before continuing to form the UAL Subcultures Interest Group in 2022.

Matthew Worley is a scholar whose main interests are twentieth-century British culture and politics. Prof. Worley's early research focused on the interwar years, with a particular interest in the British labour movement. He has also written on communism in Britain and Europe, and his research on Sir Oswald Mosley's New Party led him to study the far right of the British political spectrum. He co-founded the Subcultures Network in 2011, creating a network of academics, writers, artists, musicians, criminals, pub bores and poets interested in cataloguing and researching the history of British youth culture.

Edward Avery-Natale teaches introductory sociology courses as well as classes on race and racism. He has since published articles on topics such as racism, Black Lives Matter, identification formation, gender, religion, punk rock, Deleuzian approaches to sociology and identity, and more. Dr. Avery-Natale is looking forward to publishing several new books about punk after the success of his first book, *Ethics, Politics, and Anarcho-Punk Identifications: Punk and Anarchy in Philadelphia*.

References | Kaynakça

- Bourdieu, P. (2003). Participant Objectivation. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 9(2), 281–294. <http://www.jstor.org/stable/3134650>
- Dale, P. (2020). The Scholar and the Punk: Hebdige’s Master Narrative and the Deceptive Self-Knowledge of the Subaltern. In Osgerby, B., Webb, P., Robinson, L., Worley, M., Gildart, K., Gough-Yates, A., Lincoln, S., Street J. (Eds.), *Hebdige and Subculture in the Twenty-First Century Through the Subcultural Lens* (Chapter 5, pp. 71–92). Palgrave Macmillan.
- Ferreira, V. S. (2016). Aesthetics of Youth Scenes: From Arts of Resistance to Arts of Existence. *YOUNG*, 24(1), 66–81. <https://doi.org/10.1177/1103308815595520>
- Haider, M. (2020). The Racialization of the Muslim Body and Space in Hollywood. *Sociology of Race and Ethnicity*, 6(3), 382–395. <https://doi.org/10.1177/2332649219885982>
- Hebdige, D. (2020). Collective interview with Dick Hebdige after 35 years of subculture: the meaning of style. In Osgerby, B., Webb, P., Robinson, L., Worley, M., Gildart, K., Gough-Yates, A., Lincoln, S., Street J. (Eds.), *Hebdige and Subculture in the Twenty-First Century Through the Subcultural Lens*. Palgrave Macmillan.
- Hall, S. (2001). Constituting an archive. *Third Text*, 15(54), 89–92. <https://doi.org/10.1080/09528820108576903>
- Klein, N. (2007). *The Shock Doctrine: The rise of disaster capitalism*. Metropolitan Books/Henry Holt and Company.
- Phillips, B. (2023). *In Search of Tito’s Punks: On the Road in a Country That No Longer Exists*. Intellect.
- Smiers, J., van Schijndel, M. (2009). *Imagine There Is No Copyright and No Cultural Conglomerates Too*. Translation from Dutch: Rosalind Buck, ‘Print on Demand’.
- Smith, A. (1980). *Goodbye Gutenberg: Newspaper Revolution of the 1980’s*. Oxford.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Söyleşi | Interview

🔓 Açık Erişim | Open Access

Mekan, Kültür ve Bellek: Prof. Dr. Hatice Ayataç ile Bir Söyleşi

Space, Culture and Memory: An Interview with Prof. Dr. Hatice Ayataç

Interviewer: H. Esra Arcan¹

¹ İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, İletişim Sosyolojisi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

Bellek, kültür ve mekân ilişkisi özel bir etkileşim içinde çok boyutlu toplumsal etkiler yaratır. Bu nedenle toplum, kültür ve mekân ilişkisini bellek perspektifinden ele almak üzere konunun uzmanı İTÜ öğretim üyesi Prof. Dr. Hatice Ayataç ile sayımıza özel bir söyleşi gerçekleştirdik.

Kent Araştırmaları Enstitüsü'nde Mekân, Kültür, Bellek Program Direktörü olarak da alana katkıda bulunmuş olan Prof. Dr. Hatice Ayataç halen İTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümünde öğretim üyesidir. İstanbul, Tarihi Yarımada, Kamusal Alan, Kent Meydanları üzerine yaptığı çalışmalarla mekân, kültür, toplum ve bellek araştırmalarını sürdürmektedir.

1. Jan Assmann her bellek tekniğinin ilk aracı mekanlaştırmadır, diyerek bellek ve mekan arasındaki zorunlu ilişkiye vurgu yapar, Pierre Nora ise bu ilişkiyi 'Bellek Mekanları' adlı çalışmasında özel bir kavramlaştırma üzerinden aktarır. Bellek ve mekan ilişkisini ve bu bağlamda bellek mekanlarını nasıl tanımlarsınız.

Bellek ve mekân arasındaki ilişki, Jan Assmann'ın belirttiği üzere, kültürel bellek süreçlerinde mekânın hem fiziki hem de sembolik bir çerçeve sunmasından kaynaklanır. Mekân, hafızayı somutlaştırarak ona tutunacak bir zemin hazırlar; bu sayede geçmişin izleri, kolektif bellek aracılığıyla anlam kazanır. Pierre Nora'nın "Bellek Mekanları" kavramı, bu sürecin mekânı salt coğrafi bir unsur olmaktan çıkarıp hatırlama pratiklerinin aktif bir bileşenine dönüştürdüğünü ifade eder. Hafıza mekânları, toplumsal bellek inşasında işlevsel bir arşiv gibi hareket ederek, kültürel kimliğin aktarımını mümkün kılar. Dolayısıyla bellek, mekânın maddi ve sembolik unsurlarıyla etkileşime girerek korunur, yeniden üretilir ve sürekli olarak dönüştürülür. Pierre Nora ise "hafıza mekânları" kavramıyla, hafızanın somutlaştığı anıtlar, müzeler, arşivler gibi unsurları ifade eder. Bu mekânlar, toplumsal belleğin kristalleştiği ve kültürel kimliğin şekillendiği alanlardır. Dolayısıyla, bellek ve mekân ilişkisi, geçmişin fiziksel ve sembolik mekânlar üzerinden hatırlanması ve yeniden üretilmesi sürecidir.

Atıf | Citation: Arcan, H. E. (2025). Mekan, kültür ve Bellek: Prof. Dr. Hatice Ayataç ile bir söyleşi. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi-4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 189-192. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1675897>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Arcan, H. E.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: H. Esra Arcan arcan@istanbul.edu.tr

2. Henri Lefebvre ‘Her toplum bir mekan üretir, kendi mekanını üretir’ sözleriyle mekanın topluma, kültüre, kimliğe ait olduğunu hatırlatarak mekan, toplum, toplumsal kimlik, kültür arasındaki diyalektik ilişkiye dikkat çeker. Diğer bir değişle toplum mekanı, mekan toplumu belirler diyebilir miyiz? Bu açıdan bakıldığında toplum, kültür, kimlik mekan ilişkisini nasıl değerlendirirsiniz.

Henri Lefebvre’nin “Her toplum bir mekân üretir, kendi mekânını üretir” ifadesi, mekânın pasif bir ortam olmadığını; aksine toplumun, kültürün ve kimliğin aktif bir ürünü olduğunu vurgular. Lefebvre’ye göre mekân, toplumsal ilişkilerin sürekli olarak yeniden üretildiği ve şekillendiği bir arenadır. Bu açıdan bakıldığında, toplum yalnızca mekânı üretmekle kalmaz, aynı zamanda kendi ürettiği bu mekân tarafından da belirlenir. Toplumun değerleri, yaşam biçimi ve kültürel pratikleri mekânsal düzenlemelerde somutlaşır; mekân da toplumu belirleyerek toplumsal ilişkilerin yapısını şekillendirir. Dolayısıyla mekân ve toplum arasındaki ilişki karşılıklı bir etkileşim içindedir ve bu süreç sürekli yenilenen, dinamik bir karaktere sahiptir.

Bu diyalektik ilişki, kültürel kimliğin mekânsal ifade biçimlerinde daha açık görülür. Kimlik, toplumun tarihsel deneyimlerini, kültürel kodlarını ve değerlerini içerir ve bunları mekânsal düzenlemeler üzerinden yansıtır. Toplumsal kimlik, mekâna atfedilen anlamlar ve mekân kullanım biçimleri üzerinden inşa edilir ve pekiştirilir. Lefebvre’nin vurguladığı gibi, mekân üretimi, toplumsal kimliğin oluşumunda temel bir rol oynar; kimlik de üretilen mekân aracılığıyla sürdürülür ve aktarılır. Bu nedenle, mekân-toplum ilişkisini çözümlemek, kültürel ve toplumsal yapıların anlaşılmasında kritik öneme sahiptir.

3. Bellek de mekan da diğer özelliklerinin yanı sıra bir iktidar/mücadele alanıdır. Güçlü olan söylem toplumsal/kültürel/kolektif belleği inşa etmede başat rol oynar. Bu noktada belleğin mekan bağlamındaki dışsallaşmış hatırlama mekanizmaları açısından bakıldığında Türkiye’de egemen hafızalaştırma sürecinin nasıl işlediğine ilişkin yorumunuzu alabilir miyiz?

Türkiye’de bellek ile mekân ilişkisinin şekillenmesinde dışsallaşmış hatırlama mekanizmaları önemli bir rol oynar. Bu süreçte mekânlar, geçmişin belirli yönlerini görünür kılarak kolektif belleğin şekillenmesine aracılık eder. Örneğin müzeler, anıtlar, tarihi yapılar ya da kent meydanları gibi mekânlar, belirli hafıza biçimlerinin öne çıkmasını sağlar. Bu seçimler genellikle toplumun çoğunluğunun ortak değerleri, kültürel kimliği ve tarih algısıyla ilişkilidir. Böylece, belleğin mekân üzerinden dışsallaştırılması toplumsal ve kültürel kimliğin sürdürülmesine katkı sağlayan bir işleve sahiptir.

Diğer yandan, mekân aracılığıyla gerçekleşen hafızalaştırma süreçleri, zaman içinde farklılaşan toplumsal ihtiyaçlar ve algılar doğrultusunda değişebilir veya yeniden yorumlanabilir. Belleğin dinamik doğası nedeniyle, toplumsal talepler ve beklentiler doğrultusunda yeni mekânsal düzenlemeler ortaya çıkabilir. Böylece bellek-mekân ilişkisi durağan olmaktan çok, toplumun değişen koşullarıyla birlikte yeniden şekillenen ve sürekli olarak dönüşen bir özellik taşır. Bu nedenle, mekân üzerinden yürütülen hafızalaştırma süreçleri yalnızca geçmişin hatırlamaya değil, aynı zamanda toplumun geleceğe yönelik kültürel sürekliliğini sağlamaya da hizmet eder.

4. Mekanın bir iktidar alanı olması aynı zamanda sınıfsal bir öz de taşır. Dünyada olduğu gibi ülkemizde de büyük kentler başta olmak üzere mekanların, kentlerin hızlı bir değişim sürecinden geçtiğini, bu süreçte mekanların daha çok ekonomik kazanç kaynağı olarak ele alındığını görüyoruz. Çoğu kez muktedir sınıflar ve egemen ideoloji doğrultusunda kentlere yapılan müdahalelerde kendini gösteren değişim kentlilerin belleğinde, kent kültüründe, nasıl bir değişime yol açmaktadır. ?

Kentlerin hızlı ve yoğun dönüşümü, mekânın ekonomik bir değer olarak görülmesi ve sınıfsal yapıyla ilişkisinin güçlenmesiyle birlikte kent belleğinde önemli değişimlere yol açmaktadır. Mekânlar ekonomik öncelikler doğrultusunda şekillendikçe, kentlerde sosyal etkileşimin temel alanları olan mahalleler, meydanlar ve kamusal alanlar dönüşüme uğrar. Bu dönüşüm sonucunda, toplumsal hafızanın referans noktaları olan fiziksel çevreler ve gündelik yaşam pratikleri değişir veya tamamen ortadan kalkar. Bu durum, kentlilerin

ortak hafızasını zayıflatır; kolektif bellek ile kent kimliği arasındaki bağın kopmasına veya zayıflamasına neden olabilir. Özellikle tarihsel mahallelerin ya da geleneksel yaşam alanlarının fiziksel ve sosyal yapılarının ekonomik gerekçelerle yeniden düzenlenmesi, kent sakinlerinin aidiyet duygularında ve kent kültüründe kırılmalar yaratır.

Diğer taraftan, sınıfsal dinamiklerle birlikte gerçekleşen bu dönüşüm, farklı etnik grupların kent hafızasıyla kurduğu ilişkide de önemli farklılaşmalara yol açar. Kentlerin hızla değişen fiziksel yapısı, belirli etnik gruplara özgü mahallelerin veya kültürel mekânların zaman içinde kaybolmasına veya dönüşmesine neden olur. Bu durum, söz konusu grupların mekânlarla kurduğu tarihsel bağları zayıflatırken, kendi kolektif hafızalarını sürdürme ve aktarma süreçlerini de zorlaştırır. Bu süreçte, bazı gruplara ait kültürel kimlik ve hafıza öğeleri silikleşirken, egemen kültürel söylem ve kimliklerin kent mekânlarında görünürlüğü artabilir. Sonuç olarak, farklı etnik grupların kente dair hafızası ve kültürel ifadeleri, kentsel dönüşüm süreçlerinde mekân üzerinden yeniden şekillenir ve çoğu zaman tek tipleşmeye doğru bir eğilim gösterir.

5. *Yukardaki soruyla da ilişkili olarak, kent kültürü, kent hakkı gibi kavramlar ve kolektif bellek ilişkisini ülkemiz bağlamında değerlendirdiğinizde, geçmişte üretilen değerlerin bu güne ve bugün üretilenlerin geleceğe aktarılması konusunda güncel kentleşme pratikleri hakkındaki görüşlerinizi alabilir miyiz?*

Kent kültürü ve kent hakkı kavramları, kolektif bellekle birlikte düşünüldüğünde Türkiye'de güncel kentleşme pratikleri açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Kent hakkı, kent sakinlerinin yalnızca kentte yaşama değil, aynı zamanda kentin geçmişinden gelen kültürel değerlerini koruma, dönüştürme ve bunları geleceğe aktarma hakkını da içerir. Bu bağlamda, ülkemizdeki kentsel dönüşüm uygulamalarının çoğu zaman fiziksel dönüşümle sınırlı kaldığı, geçmişten gelen toplumsal ve kültürel değerlerin yeterince dikkate alınmadığı görülmektedir. Özellikle kent merkezlerinde yürütülen projelerin ölçeği ve hızı, yerleşik yaşam kültürünün mekânsal belleğini zayıflatmakta, bu durum kent sakinlerinin geçmişle bağlarının kopmasına ve aidiyet hissinin azalmasına neden olmaktadır.

Diğer taraftan, günümüz kentleşme pratiklerinde geçmişten gelen değerleri koruma ve geleceğe aktarma konusunda daha katılımcı ve sürdürülebilir modellerin geliştirilmesine yönelik çabalar da ortaya çıkmaktadır. Yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve üniversiteler arasındaki iş birlikleriyle gerçekleştirilen kentsel bellek projeleri, mekânsal dönüşümlerin kültürel süreklilikle birlikte yürütülebileceğini göstermektedir. Bu tarz yaklaşımlar sayesinde, kolektif bellek korunmakta ve yeni kent kültürü öğelerinin geçmişten gelen değerlere entegre edilmesi mümkün olabilmektedir. Sonuç olarak, Türkiye'deki kentleşme süreçlerinin geleceğe yönelik kültürel sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için, kolektif belleğin korunması ve geliştirilmesine yönelik daha kapsayıcı ve katılımcı bir kentleşme anlayışının benimsenmesi önem taşımaktadır.

Kentleşme süreçlerinde mekânın sürekliliği yalnızca fiziksel çevrenin korunmasıyla sınırlı kalmamalı, doğal ve sosyal yapının da korunmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Mekânın, toplumsal belleğin taşıyıcısı olarak sürekliliğini sağlamak için, fiziksel çevre yanında doğal peyzaj ve sosyal dokunun da korunması gerekir. Bu bağlamda, kentleşme uygulamalarında doğal peyzaj değerlerinin ve biyoçeşitliliğin korunması, aynı zamanda yerel üretim pratikleri, gelenekler ve sosyal ilişkilerin sürdürülmesi önem kazanır. Kentlerin doğal çevresi ve sosyal yaşam biçimleri ile birlikte korunması, kültürel peyzajların ve kolektif hafızanın sürekliliği açısından önemlidir. Çünkü toplumsal bellek yalnızca fiziksel mekânlarda değil, bu mekânların doğal ve sosyal ilişkileri kapsayan yapılarında da dışsallaşır. Bu doğrultuda günümüz kentleşme pratiklerinin, doğal çevreyi ve sosyal ilişkileri koruyarak belleği yaşatmaya odaklanan daha kapsayıcı ve sürdürülebilir yaklaşımlarla şekillendirilmesi, kültürel sürekliliğin sağlanması açısından önem taşımaktadır.

6. *Dijital dönüşümle birlikte bellek ve mekan ilişkisi, bellek kurumları ve bellek mekanları da dönüşüme uğradı mı? Mekansal biçimlenişler ve değerler açısından konuyu nasıl değerlendirirsiniz?*

Dijital dönüşüm, bellek-mekân ilişkisini ve buna bağlı olarak bellek kurumlarını ve bellek mekânlarını da önemli ölçüde değiştirmiştir. Belleğin dijitalleşmesi, geleneksel olarak fiziksel mekânlara bağlı hafıza süreçlerinin dijital platformlar aracılığıyla küresel erişilebilirlik kazanmasına ve mekânsal sınırlamaların aşılmasına olanak sağlamaktadır. Dijital ortamlar sayesinde bellek mekânlarının, sadece fiziksel varlıkları değil, bu mekânlarda saklı olan somut olmayan değerler de korunabilir ve aktarılabilir hale gelmektedir. Bu doğrultuda, dijital teknolojiler mekânların fiziksel sınırlarının ötesinde bellek deneyimini genişletmekte ve kolektif hafızanın oluşturulmasında, özellikle gelecek nesillere aktarımında etkin bir araç olarak ortaya çıkmaktadır.

Diğer taraftan dijitalleşme süreçlerinin bellek-mekân ilişkisinde yarattığı dönüşüm, yalnızca fiziksel çevrenin değil, sosyal ve doğal unsurların da dijital olarak korunmasını mümkün kılar. Dijital uygulamalar aracılığıyla üretilen interaktif platformlar, toplumsal hafızanın canlı kalmasını ve toplumun farklı kesimlerinin bellek süreçlerine aktif olarak katılmasını sağlar. Dijital araçlarla oluşturulan kültürel haritalama ve sanal canlandırmalar, hafıza-mekan değerlerinin ve bunları şekillendiren toplumsal yaşam biçimlerinin bütüncül bir biçimde korunmasına imkân tanır. Ancak bu dönüşümün sürdürülebilir olması için, dijital platformların sürekli güncellenmesi ve toplum tarafından aktif katılımı beslenmesi kritik önem taşır. Bu anlamda, dijitalleşmenin sunduğu imkânlardan yararlanırken, toplumsal katılım ve yerel aidiyet bağlarının güçlendirilmesine yönelik politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

Öte yandan dijitalleşme, mekânsal bellek oluşumunu hızlandırırken ve yaygınlaştırırken aynı zamanda bazı riskleri de beraberinde getirir. Dijital platformlar üzerinden üretilen belleğin geçiciliği ve değişkenliği, belleğin kalıcılığı ve sürekliliği açısından sorgulanması gereken bir durum yaratır. Bu bağlamda, dijital ortamların hızına ve kolay erişilebilirliğine rağmen fiziksel mekânların somut, sabit ve sürdürülebilir bir referans noktası olarak korunması ve yaşatılması önem kazanır. Dijitalleşmenin getirdiği avantajları ve dezavantajları bir arada değerlendirerek, fiziksel ve dijital hafıza mekânları arasında dengeli bir yaklaşım oluşturmak, gelecekte kültürel sürekliliği sağlamanın temel koşullarından biri olacaktır.

Bana bu davetiniz için teşekkür ederim. Konuyla ilgili detaylı çalışmamızı Doktora öğrencim Dr. Öğretim Üyesi Özlem Kevseroğlu'nun tezinde ve tezinden hazırlanan kitapta bulabilirsiniz. Kaynakları da buradan iletiyorum.

Yazar Bilgileri

Author Details

H. Esra Arcan (Doç. Dr.)

¹ İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, İletişim Sosyolojisi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

0000-0002-9599-070X

✉ arcan@istanbul.edu.tr

Kaynakça | References

- Kevseroğlu, Ö. (2023). Hafıza Peyzajları; Kayseri Derevenk, Gesi ve Koramaz Vadi Yerleşimleri Üzerine. Ankara: İdealkent Yayınları, ISBN: 978-605-72348-0-3.
- Kevseroğlu, Ö. (2022). Kültürel Peyzaj Alanlarının Kolektif Hafızadaki Sürekliliğini Değerlendiren Bir Yöntem Önerisi: Kayseri Derevenk, Gesi Ve Koramaz Vadi Yerleşimleri. İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul. (Tez Danışmanı Prof.Dr. Hatice Ayataç)

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Söyleşi | Interview

🔓 Açık Erişim | Open Access

Reporting House – Kosova Direnişinin Kolektif Bellek Olarak Medya Müzesi: Yapımcı Jeta Xharra¹ ile Bir Söyleşi

Reporting House – The Media Museum as the Collective Memory of the Kosovo Resistance: An Interview with Producer Jeta Xharra

Interviewer: Festim Rızanaj¹

¹ Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Priştine, Kosova

Anımsamanın sembolik biçimleriyle – bunlar ister anıtlar ve müzeler gibi maddi, ister anma ritüelleri gibi biçimsel olsun – bireysel ve kuşaklara ait anıların zaman bakımından sınırlı kapsamı sonsuz bir şekilde genişletilebilir. Ancak bu süreçte, bu anılar kuşaklara özgü yaşantı niteliğini yitirir ve gelecek kuşakların üyelerine açık olan daha genel bir kolektif hafıza biçimine dönüşür (Assmann, 2006: 224). Henrietta Lidchi'ye (1997), göre müzeler sadece nesnelerin sergilendiği nötr mekânlar değildir; aynı zamanda anlam inşa eden kurumlardır. Müzeler, kültürel nesneleri seçme, düzenleme ve yorumlama biçimleriyle toplumsal bilginin üretilmesine ve şekillendirilmesine katkıda bulunurlar.

Kosova Savaşı sürecinde medyanın, çatışmanın yönlendirilmesinde ve kamuoyunun şekillendirilmesinde temel aktörlerden biri olarak rol üstlendiği görülmektedir. Bu durum, bir yandan savaş öncesi dönemde giderek artan siyasal baskılar altında faaliyet gösteren Yugoslavya'daki devlet kontrollü medya yapısını, diğer yandan ise çatışmanın tarihsel ve sosyo-politik arka planına dair sınırlı bilgiye sahip olan Batı medyasını kapsamaktadır (Rızanaj, 2018).

Reporting House² medya müzesi, 2024 yılında açılmış olup, ziyaretçilerine 1990'lı yıllarda Kosova'da yaşanan çatışma sürecini kronolojik bir düzen içerisinde sunarak, bu tarihsel dönemin başlıca aşamalarını analitik bir yolculuk aracılığıyla keşfetme olanağı sağlamaktadır. Söz konusu anlatı, Slobodan Milošević'in

Atıf | Citation: Rızanaj, F. (2025). Reporting house – Kosova direnişinin kolektif bellek olarak medya müzesi: Yapımcı Jeta Xharra ile bir söyleşi. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi–4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 193-203. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1683382>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Rızanaj, F.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Festim Rızanaj festim.rizanaj@uni-pr.edu

¹Jeta Xharra (2 Mart 1978, Gjakova doğumlu), Kosovalı bir gazeteci, yazar ve yapımcıdır. 2005 yılından bu yana BIRN Kosova'nın genel yayın yönetmeni ve Kallxo platformunun kurucusudur. Aynı zamanda RTV Dukagjini kanalında yayınlanan "Kallxo Përnime" programının yapımcısı ve sunucusudur. Gazetecilik kariyerine 1998 yılında BBC ve Channel 4'te çevirmen ve yerel yapımcı olarak başlamış, Jashariler'in direnişine dair BBC'nin tek video kaydının ortak yapımcılığını üstlenmiştir. Daha sonra BBC için Arnavutluk ve Kuzey Makedonya'da çalışmıştır. Londra'da Savaş Çalışmaları (King's College) ve Film Senaryosu (London College of Printing) alanlarında iki yüksek lisans derecesi tamamlamıştır. Yazıları *The Independent*, *The Economist*, *Sunday Telegraph* ve *Jane's Intelligence Review* gibi uluslararası yayın organlarında yer almıştır.

²https://kallxo.com/reporting_house/

Kosova'nın özerk statüsünü kaldırmasının ardından başlayan Kosova Arnavutlarının barışçıl direnişi ve ardından Kosova Kurtuluş Ordusu'nun (UÇK) oluşumuyla başlamaktadır; bu süreç, 1998–1999 yıllarındaki silahlı çatışmalarla devam eder. Anlatının doruk noktası ise, NATO'nun Kosova'nın kurtuluşuna zemin hazırlayan 11 haftalık hava harekâtı ile 1999 yılının ikinci yarısında Arnavut olmayan sivil nüfusa yönelik gerçekleştirilen misilleme saldırılarıyla şekillenmektedir. Sergi, bu tarihsel sürecin gazetecilerce oluşturulan ilk taslağını ortaya koyarken, medyanın söz konusu olayların belgelenmesindeki belirleyici rolünü ve bu olaylara ilişkin sonradan gelişen sanatsal yorumları da kapsamlı biçimde yansıtmaktadır.

"Reporting House" müzesinde ziyaretçiler, sergi alanının kasıtlı olarak ve özgün bir şekilde uyarlanmış bir versiyonuyla karşılaşır; burada birçok unsur olduğu gibi bırakılmıştır. Bu tasarım tercihi, sergiye özel bir sembolizm kazandırmakta olup, hiçbir unsur "süslemeler" aracılığıyla örtbas edilmez ya da gizlenmez, aksine her şey "çıplak" bir şekilde, belgelenmiş gerçeklerle sunulmaktadır. Bu yaklaşımın temel amacı, ziyaretçiyi "gerçek hakkında gerçeği"yle yüzleştirmektir. Sergi, farklı temaların somut materyallerle desteklendiği, derin düşünme ve farkındalık yaratmayı amaçlayan sanatsal bir sunum olarak kurgulanmıştır.

Sergi, gazetecilerin tarihsel olaylara dair sundukları versiyonları sergileyerek, medyanın olayları belgelenmedeki merkezi rolünü vurgular ve bu anlatıyı dönemin sanatsal yorumlarıyla zenginleştirir. Katkı sağlayanlar arasında BBC'den Jeremy Bowen ve Ben Brown, Magnum ajansının fotoğrafçısı Thomas Dworzak, Kosovalı fotoğrafçılar Ilaz Bylykbashi ve Hazir Reka, New York Times'tan Andrew Testa, Frontline'ın kurucusu Vaughan Smith ve diğer birçok önemli isim bulunmaktadır.

Bu sergi, 1992–1999 yılları arasında BBC, Das Erste (Alman kamu televizyonu), NHK (Japon kamu televizyonu), RTE (İrlanda kamu televizyonu), EO 2 Vandaag (Hollanda kamu televizyonu), Tele 5 (İspanyol televizyonu) ve Frontline News Television tarafından Kosova'ya ilişkin yayınlanan yaklaşık 150 televizyon röportajını sunmaktadır. Söz konusu röportajlar, gazeteciler, fotoğrafçılar, kameramanlar, çevirmenler ve yerel yapımcılar tarafından yapılan çalışmaları tanıtmakta ve bu profesyonellerin katkılarını sergilemektedir.

Bu müzede, özellikle savaş dönemlerinde röportaj yapan fotoğrafçılar ve gazetecilerle düzenli olarak sohbetler gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, savaşın çeşitli aşamalarında yer alan protestolara tanıklık etmiş, savaş suçlarını yaşamış ve deneyimlemiş canlı tanıklarla da görüşmeler yapılmaktadır. Bu görüşmeler, ziyaretçilere savaşın bireysel ve toplumsal etkilerini daha derinlemesine anlama fırsatı sunmaktadır.

Kurumsal hafıza üzerine yapılan literatür çalışmalarında (Assmann, 2006), çatışma sonrası müzeleri genellikle "kolektif hafızanın kurumsallaşması" olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, bu müzeyi savaşın ve medyanın rolünün tarihsel olarak hatırlanmasını ve bu hafızanın kurumsal bir çerçeveye yerleştirilmesini amaçlayan bir çaba olarak mı değerlendiriyorsunuz?

Bu süreç, belirli bir kavramsal çerçevede başlamakla birlikte, zamanla biçim ve içerik açısından dönüşerek bambaşka bir niteliğe bürünmektedir. Benim kişisel deneyimim, geleneksel anlamda bir "savaş müzesi"nden ziyade, daha çok bir "direniş müzesi" niteliği taşıyan bir yapıya karşılık gelmekteydi. Bu durum, sıklıkla yalnızca "savaş" kavramı etrafında tanımlanan kolektif deneyimin kurumsallaştırılması yönündeki eğilimleri sorgulamak açısından dikkate değerdir. Zira böyle bir yaklaşım, yalnızca çatışmanın şiddet boyutuna odaklanmakla kalmayıp, aynı zamanda direnişin, dayanışmanın ve sivil hafızanın da kamusal anlatının bir parçası haline getirilmesini mümkün kılmaktadır.

Bu girişimi, özellikle 1990'lı yıllara ilişkin bilgilerin toplumsal bellekte büyük ölçüde eksik olması nedeniyle, tarihsel bir gereklilik olarak başlattım. Temel amacım, Kosova'daki genç kuşakların bu döneme dair bilgi edinmelerini sağlayacak bir öğrenme ve karşılaşma alanı oluşturmaktır. Zira, bu kuşakların önemli bir bölümü, söz konusu döneme ilişkin herhangi bir eğitim veya bilgilendirme sürecine dahil olmamış ve dolayısıyla hâlâ "1990'larda ne olduğunu bilmiyorum" ifadesini kullanabilecek durumda kalmıştır.

Benim mensubu olduğum kuruluş, çoğunluğu gazetecilerden oluşan 70 kişilik bir ekipten meydana gelen, araştırmacı gazetecilik temelinde faaliyet gösteren bir yapıdır ve ben bu yapının editörlüğünü yürütüyorum. Kurumsal düzeyde, Sırbistan’la olan tarihsel karşılaşmalarımızı doğrudan tecrübe ederek, Sırp dilini öğrenerek ve Kosova’nın kurumsal belleğine erişim sağlayarak yetiştik. Ancak günümüz gençliği, yalnızca geçmişteki etnik çatışmaları değil, aynı zamanda 1990’lar öncesinde mevcut olan ‘birlikte yaşama’ deneyimini de doğrudan yaşamamıştır.

Bu nedenle, kolektif hafızanın aktarımı bağlamında, geçmiş kuşakların sahip olduğu tarihsel ve kültürel bağların, bugünün genç nesli tarafından yeterince içselleştirilmediği ve bu eksikliğin bilgi üretimi ve kimlik inşası süreçlerine doğrudan etki ettiği görülmektedir.

Son hedefimiz, açtığımız Reporting House müzesi aracılığıyla kolektif hafızayı kurumsallaştırmaktı ve bu hâlâ geçerliliğini koruyan uzun vadeli bir amacımızdır. Ancak başlangıçta, savaş sonrası Kosova’da eğitim almış genç gazetecilerde gözlemlediğim bilgi eksikliğini gidermek temel motivasyondur.

Projenin en çarpıcı etkisi, Priştine’nin merkezinde, tarihin göz ardı edilemeyeceği bir mekân yaratması oldu. Katliamların yaşandığı uzak yerler yerine, protestoların yapıldığı bu alanda hafızanın temsil edilmesi gerektiğini düşünüyordum. Priştine belki doğal güzelliklerle öne çıkmaz, ancak tarihsel birikimiyle kolektif direnişin anlatısı için güçlü bir zemin sunar.

25 yıl sonra, Sırbistan’ın doğrudan etkisi olmadan, genç kuşaklara işçi grevleri, 1981 ve 1968 protestoları gibi önemli olayları aktaramamış olmamız kaygı vericidir. Bu tarihsel boşluk, hem eğitim sisteminde hem de ders kitaplarında bu olayların yeterince yer almamasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, proje yalnızca bir müze değil, aynı zamanda eksik bırakılmış bir tarihsel anlatının inşasına katkı niteliği taşımaktadır.

Lidchi’ye (1997) göre, her sergi, kültürel bir çeviri eylemidir ve her zaman seçer, dışlar ve yapılandırır. Bazı gazetecilik türlerinin nasıl temsil edileceği ve diğer bazı formlar ya da perspektiflerin dışarıda bırakılmasının nedeni nedir?

Döneme ilişkin görsel materyalleri derlemek amacıyla tüm kişisel çevremle iletişime geçerek arşivlerinde film kaydı olup olmadığını sordum. Ayrıca, savaş süresince yabancı medya kuruluşlarıyla çalışan yaklaşık 30 çevirmenle temasa geçtik; bunların %90’ı ellerindeki görüntüleri paylaşmayı kabul etti. Bu iş birliği sayesinde, 1998 yılı ve sonrasına ait yaklaşık 30 saatlik arşiv materyalinin dijitalleştirilme süreci başlatıldı.

Ne var ki, 1980’li yıllara dair görsel materyal bulmak oldukça güçlü. Elde edilebilen her tür içeriği dijital ortama aktarmaya başladık. Hatta bu amaçla İngiltere’den arşivler getirildi; zira söz konusu dönemde Kosovalı Arnavutların kendi video çekimlerini yapma imkânları son derece sınırlıydı. Tek Arnavut medyası olan RTSH, Kosova’daki muhabirlerin radyo aracılığıyla haber aktardığı bir platformdu. Görsel içeriklerin büyük kısmı ise yabancı medya kuruluşlarının arşivlerinde yer almaktaydı.

Bu süreçte, uluslararası kurumlarla uzun yıllara yayılan bir işbirliği geliştirmemiz gerekti. Bu kurumları, arşivlerine en yüksek düzeyde özen göstereceğimize ve projenin ciddiyetle yürütüleceğine ikna etmek oldukça zorlu bir süreçti. Öyle ki, arşiv bağışçılarından biri, dijitalleştirme işlemlerinin yapıldığı fiziksel mekânı bizzat ziyaret etme talebinde bulundu. Odanın hijyen koşullarını, toz ve nem düzeyini, ayrıca kasetlerin ve diğer materyallerin nasıl muhafaza edildiğini yerinde görmek istedi.

Bu talep, geçmişte bölgedeki bazı kurumlarla yaşanmış olumsuz deneyimlere dayanıyordu; çoğu zaman tarihsel öneme sahip materyallerin ihmal edildiği, uygun olmayan koşullarda saklandığı biliniyordu. Ancak biz, sürekli ve şeffaf iletişim, teknik yeterlilik ve uzun soluklu bir kararlılık sergileyerek bu endişeleri gidermeyi başardık. Böylece, bu değerli görsel hafızanın korunmasına yönelik dijital arşivleme ve belgeleme süreci güvenle başlatılabildi.

Susan Sontag (2003), medya imgelerinin şiddeti belgeleme gücüne sahip olduğunu belirtirken, aynı zamanda bu görüntülerin tekrar tekrar kamuoyuna sunulmasıyla birlikte şiddetin zamanla normalleşebileceği tehlikesine de işaret eder. Bu çerçevede şu soru gündeme gelir: Reporting House Müzesi, şiddeti belgelerken aynı zamanda etik duyarlılığı nasıl koruyor ve bu iki boyut arasında nasıl bir denge kurmayı başarıyor?

Öncelikli olarak, projemizin hedef kitesini net biçimde tanımladık: genç kuşak. Hedefimiz, geçmiş doğrudan deneyimlemiş ebeveyn kuşağına ya da hâlihazırda bu tarihsel sürece aşına bireylere değil; aksine, yaşananları doğrudan bilmeyen ve tarihsel bilgiye erişimi sınırlı olan genç bireylere ulaşmaktı. Bu grup içerisinde gazetecilik, hukuk ya da sosyal bilimler gibi alanlarda eğitim gören, bilgiye erişimi yüksek olması beklenen öğrenciler de yer almaktadır.

Yürüttüğümüz ön araştırmalar ve deneyimlerimiz sonucunda, bu kuşağın uzun metinlere ilgi göstermediğini ve geleneksel okuma alışkanlıklarının zayıf olduğunu gözlemledik. Bu nedenle, anlatım aracı olarak videoyu tercih ettik. Video, hem gençlerin görsel odaklı medya tüketim alışkanlıklarına uygun bir format sundu hem de anlatmak istediğimiz tarihsel içeriklerin daha etkili aktarımına imkân tanıdı.

Müze kurgusunu da bu doğrultuda şekillendirdik: klasik müzecilik anlayışından farklı olarak, bilgi aktarımına değil, görsel deneyim ve sosyal medya estetiğiyle uyumlu immersif (daldırıcı) bir anlatı biçimi benimsedik. Bu yaklaşım, genç ziyaretçilere hem tarihsel empati kurma hem de deneyimsel öğrenme imkânı sunmayı amaçladı.

Küratöryel sürecin başlangıcında uzun süren tartışmalar gerçekleştirdik; nihayetinde içerik seçiminin temel kriterinin video materyaller olması gerektiği konusunda mutabık kaldık. Bu kararın ardından, tamamlayıcı unsur olarak fotoğraflar önceliklendirildi. Söz konusu yaklaşım, anlatının yapısal çerçevesini büyük ölçüde uluslararası medyanın olaylara yönelik haberleştirme pratiği üzerinden şekillendirmemize neden oldu. Özellikle 1998 yılı itibarıyla, yabancı gazetecilerin Kosova'daki çatışmaları daha yoğun biçimde haberleştirmeye başladıkları dönem temel alındı.

Ancak bu yöntem, 1990'ların başındaki barışçıl direniş dönemini kapsam dışı bırakma riski taşıyordu; zira bu dönem, uluslararası medyada görünürlük kazanamamış, dolayısıyla haberleştirilmemişti. Medya üretiminde sıkça başvurulan “if it doesn't bleed, it doesn't lead” ilkesi nedeniyle, şiddet içermeyen bu süreçler haber değerinden yoksun bırakılmıştı. Bu tarihsel boşluğu gidermek amacıyla, uluslararası kameraların kayda alamadığı anları belgeleyen yaklaşık 20 yerel fotoğrafçıyla iş birliği kuruldu. Onların katkıları sayesinde, barışçıl direniş döneminin kolektif hafızada temsil edilmesi sağlandı.

Müzenin içerik seçimi iki temel ilkeye dayanmaktadır: birincisi, görsel medya unsurlarına (video ve fotoğraf) öncelik verilmesi; ikincisi ise, olayları belgelemiş gazetecilerin doğrudan tanıklıklarının esas alınmasıdır. Bilgi kaynaklarının sınırlı olduğu bu bağlamda, çekim gerçekleştiren gazeteciler ve fotoğrafçılar hem içerik sağlayıcı hem de olayların birincil tanıkları olarak değerlendirilmiştir. Müze içeriği, yaklaşık 50 profesyonelin katkılarıyla oluşturulmuştur; bu grubun yarısı uluslararası, yarısı ise yerel gazetecilerden oluşmaktadır. Özellikle 1988–1998 aralığına ait görsel materyallerin çoğunluğu yerli fotoğrafçılar tarafından üretilmiş olup, 1998–1999 dönemine ait belgeler ise ağırlıklı olarak uluslararası medya arşivlerinden temin edilmiştir.

Maurice Halbwachs (1992), kolektif belleğin sosyal bağlamlarda ve kurumlar aracılığıyla inşa edildiğini ve geçmişe dair anlamların bu şekilde üretildiğini vurgular. Bu çerçevede, Reporting House bu süreci nasıl desteklemektedir? Aynı zamanda, müzenin inşa ettiği anlatı içinde kolektif bellek ile resmî bellek arasındaki sınırlar nasıl çizilmektedir?

İzlediğim anlatı hattı, son çeyrek yüzyılda Kosova'da hâkim olan resmi söylemden bilinçli bir şekilde farklılaşmaktadır. Bu resmi söylem, büyük ölçüde savaşçı figürünün kahramanlaştırılması ve silahlı direnişin ön plana çıkarılması üzerine kurulmuştur. Oysa benim benimsediğim yaklaşım, sivil toplumun anlatısıdır –

kapsayıcı, çoğulcu ve yurttaş temelli bir çerçevede şekillenen bir bellek inşası. Bu anlatı, yalnızca cephede savaşanları değil, aynı zamanda savaşın dolaylı ama derin etkilerini yaşayan sivilleri de görünür kılmayı hedefler.

Bu bağlamda, Reporting House Müzesi, uzun yıllar boyunca kamusal alanda temsil edilmemiş olan bir bellek boşluğunu doldurma amacıyla kurulmuştur. Müzede, özellikle sivil direniş biçimlerine – örneğin evde eğitim sistemi, barışçıl protestolar, zorla yerinden edilmeler, tutukluluklar ve yaşam kayıpları – odaklanılarak, bu eylemlerin her birinin bugünkü Kosova'nın inşasında oynadığı rol vurgulanmaktadır.

Susan Sontag'ın Regarding the Pain of Others (2003) adlı eserinde, gazetecilerin ve fotoğrafçıların şiddet ve savaşın belgelendirilmesindeki rolü ele alınmaktadır. Sontag, haberleme eylemlerinin yalnızca gerçekliğin bir yansıması olmadığını, aynı zamanda acının aracılık edilmesi ve bu aracılığın, bir tarihi olayın nasıl algılandığını derinden etkileyen bir biçim olduğunu savunur. Bu bağlamda, gazeteciliğin, belirli bir halkın veya topluluğun kolektif belleğinin inşası ve korunmasındaki rolü nedir? Özellikle müze, medya eserlere dayandığında (video, fotoğraf ve haber arşivleri gibi), gazetecilik bu bellek üretimi sürecinde nasıl bir araç haline gelir?

Bu müzede, medya ve sanatın rolü, kolektif belleğin inşasında eşit derecede kritik bir öneme sahiptir. Müze konsepti yalnızca eserlerin seçimiyle ilgili olmakla kalmayıp, aynı zamanda tüm dünyadan gelen sanat eserlerinin nasıl dahil edileceğiyle de yakından ilişkilidir. Küratörle birlikte geliştirdiğimiz bu konseptin temelinde, dünya çapında bir yankı uyandıracak şekilde kullanılan video materyallerinin yer alması gerektiği fikri yatmaktadır. Bu yaklaşım, uluslararası bir izleyici kitlesine hitap etmeyi amaçlamaktadır.

Sosyal medya nesli için her şeyin bir deneyim olduğuna dair farkındalık, geleneksel ders anlatımını geride bırakmamıza yol açtı. Bu nedenle, video ve fotoğraf gibi görsel medya araçlarının ana anlatım formatları olarak seçilmesinin ardında, bu formatların günümüz izleyicisi için daha çekici ve anlaşılır olduğu anlayışı bulunmaktadır. Medyanın, olayları kaydetme işlevi yalnızca belgeselci bir rol üstlenmekle kalmaz, aynı zamanda sanat, kolektif belleğin işaretlenmesi ve kurulmasında belirleyici bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu, modern izleyici için daha çekici ve anlaşılır bir dil oluşturur.

Bu bağlamda, hikayelerin sözlü olarak aktarılmasından kaçınılarak, genç neslin anlayabileceği modern medya formatlarına, örneğin video ve fotoğraflara uyum sağlanması gerekliliği doğmuştur. Günümüz gençliği, genellikle uzun metinleri okumaya karşı sabırsızlık göstermekte ve hızla tüketebilecekleri görsel medyalara yönelmektedir. Bu nedenle, 1990'lı yıllara ait tarihsel olayları aktarırken, genç neslin bilgi tüketme biçimlerini en iyi şekilde yansıtan yöntemler kullanılmalı ve bu bağlamda, izleyicinin daha iyi anlayabileceği formatlar tercih edilmelidir.

Paul Ricoeur (2004), çatışma sonrası bağlamlarda bir grup tarafından "hafızanın tekelleştirilmesi" riskini tartışmaktadır. Reporting House, çok sesli bir hafıza sunmayı mı hedefliyor yoksa bilinçli olarak seçici bir yaklaşım mı benimsemektedir?

Bu projenin gerektirdiği büyük yatırım, önemli bir fark yaratmaktadır. 30 saatlik materyalin Arnavutça, Sırpça ve İngilizce dillerine çevrilmesi, yüksek maliyetli bir süreçti ve bu durum, insan kaynakları ile üretim süreçlerine de ciddi maliyetler eklemiştir. Bu maliyetler, müzenin gençler ve uluslararası ziyaretçiler için erişilebilir olmasını sağlamanın yanı sıra, Kosova'ya gelen Sırp ve Romanlar için de erişilebilirliği artırmaya yönelik bir stratejinin parçasıdır. Amacımız, bu grupların müzede kendilerini temsil edilmiş olarak görmeleridir. Bu girişim, BBC için gazeteci olarak edindiğim deneyimden ilham almıştır. Başlangıçta, 1999 Mart'a kadar çoğu kurbanın Arnavutlar olduğunu düşünsem de, zamanla Romanlar ve Sırlara karşı işlenen suçların da dahil edilmesi gerektiğini fark ettim. Bu, müzenin tam bir perspektif sunabilmesi için gerekiyordu, çünkü tüm deneyimlerin yansıtılması gerekiyordu.

Sergi, toplamda 150 televizyon röportajdan oluşan beş ekranda yer almakta olup, bunlardan 10'u savaş sonrası Sırp ve Roman kurbanlarıyla ilgilidir ve bu röportajlar sergide yer almaktadır. Aynı zamanda, bu grupların hakları hakkında haberler yapmış biri olarak, Sırp'ların Arnavutların haklarıyla ilgili röportajlarını da dikkatle takip ettim. En önemli katkılardan biri, Goran Tomasheviç'ten alınan 40 fotoğrafın toplanmasıdır. Goran Tomasheviç, materyallerini bize veren bir Sırp fotoğrafçıdır. Bu, Arnavutlar ve Sırp'lar arasında materyallerin toplanmasında bir işbirliği örneği teşkil etmektedir, çünkü Goran, NATO'nun Kosova'yı bombaladığı üç ay boyunca ülkede kalan tek yabancı fotoğrafçıydı; çünkü yabancı gazeteciler ülkesinden sınır dışı edilmişti. Goran, Sırbistan ile bir bağlantısının olmadığını ve devletle hiçbir bağının bulunmadığını belirttikçe, gazetecilik materyallerinin belgelendirilmesinin bir organizasyon aracılığıyla mümkün olabileceğini ifade etmiştir, ancak devlet kurumlarıyla bu süreçlerin yürütülemeyeceğini vurgulamıştır.

Eserler, kapsayıcı bir biçimde toplanmış olup, bunlar arasında Kosova'daki son mülteci kampını belgeleyen Sami Mehmet'in filmi de bulunmaktadır. Bu kamp ne Arnavutlara ne de Sırp'lara ait olup, yalnızca Romanlar için kurulmuştur ve 2005 yılına kadar, çok zor koşullarda varlığını sürdürmüştür. Prizrenli Roman film yapımcısı Sami Mehmet, bu kampı belgeleyerek önemli bir katkı sağlamıştır.

Tony Bennett (1995) müzeyi toplumsal öznenin oluşumunda önemli bir rol oynayan bir “pedagojik (eğitsel) araç” olarak tanımlar. Bu doğrultuda, Reporting House genç kuşaklar için eğitici bir rol mü üstlenmektedir?

Müzeyle yönelik olumlu geri bildirimler aldık. Birçok ziyaretçi, burada yaşadıkları deneyimleri ebeveynlerine daha iyi açıklayabildiklerini belirtiyor. Arnavut kültüründe, genellikle geçmişin paylaşılması ve gençleri tarihle yüklememe eğilimi vardır. Bu durum, kolektif hafızaya zarar verir, çünkü olayları gizlemek, çocukların geçmişi anlamalarını engeller. Müzenin amacı, çocuklara ebeveynlerinin deneyimlerini anlatmak ve sadece acıyı değil, direniş ve savaş gibi tüm deneyimi anlamalarına yardımcı olmaktır. Bu anlatının eksikliği, tarihsel farkındalığın oluşturulmasına engel teşkil eder.

Birçok kişi, geçmişi hatırlamak istemediği için sergiyi ziyaret etmeyi reddediyor. Ancak, amacın hatırlatma değil, çocuklara tarihsel bilgi sunmak olduğunu vurguluyorum. Sergi genellikle okul öğrencileri ve turistler tarafından ziyaret ediliyor, fakat 8000 ziyaretçiden sadece %10'u, bu olayları bizzat yaşamış olan sıradan vatandaşlardır. Savaşı ve direnişi yaşayanlar, travmalarını tekrar yaşamak istemezler, ancak bu kolektif tarihin kaydedilmesi önemlidir. Bu, ileride unutulması riskine karşılık, geçmişin belgelenmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Martha Minow (1998) kamu hafızasının, post-konflikt tedavisinde rolünü yazarken, geçmişi belgeleyen kurumların adaletin inşasında ne kadar önemli olduğunu vurgular. Reporting House, böyle bir sembolik adalet aracı olarak kabul edilebilir mi?

Geçiş dönemi adaleti, çalışmalarımızın temel bir unsuru olmuştur. Kuruluşumuz, bu alanda uzun süredir yoğun çalışmalar yürütmekte olup, Balkan Transitional Justice adlı çevrimiçi dergimizle medyada önemli bir yer edinmiştir; dergimiz, 20 yılı aşkın süredir bu konudaki haberleri yayımlamaktadır. BIRN (Balkan Investigative Reporting Network) olarak bölgesel bir lider konumundayız ve geçiş dönemi adaleti üzerine kapsamlı bir inceleme yapmaktayız. Beş yıl önce, müze kurulumunu da içeren faaliyet alanımızı genişleterek, geçiş dönemi adaletinin sağlanmasına yönelik çabalarımıza yeni bir boyut kazandırdık. Müze, bu çabaların bir yansıması olarak, adaletin sağlanmasına yönelik önemli bir platform oluşturmuştur.

“Dijital müze” çağında (Parry, 2007), müzeler, hatırlamayı yeni teknolojiler aracılığıyla tüketen nesillerle iletişim kurma konusunda zorluklarla karşı karşıya kalmaktadır. Reporting House, dijital dönüşüm planlarına veya interaktif anlatı projelerine sahip mi?

Dijital lisanslama konusunda bazı önemli kısıtlamalarla karşı karşıyayız, özellikle BBC'ye ait görsel ve işitsel materyaller, telif hakkı düzenlemeleri nedeniyle dijital platformlarda yayımlanamamaktadır. BBC, bu

içeriklerin yalnızca müze mekânında ve eğitim amaçlı kullanılmasına izin vermekte, ancak çevrimiçi dağıtım için herhangi bir yetkilendirme sağlamamaktadır. Benzer şekilde, bazı içerik sağlayıcıları da dijital platformlarda materyallerinin yer almasını istememekte ve bu katkıları yalnızca fiziksel sergi çerçevesinde sunmayı tercih etmektedir. Bu durumu aşmak amacıyla, kurum olarak öncelikli hedefimiz, mevcut materyalleri daha geniş kitlelere erişilebilir kılacak alternatif yollar geliştirmek ve bu süreç için gerekli dijital altyapı yatırımlarını gerçekleştirmektir.

Müze, Kosova'nın özgürlük mücadelesine ilişkin kolektif belleğin inşasında ve bu tarihsel sürecin kamusal alanda hatırlanmasında önemli bir kurumsal başarıyı temsil etmektedir. Şu an itibarıyla, 8000'i aşkın ziyaretçi ile Kosova'daki en fazla ziyaret edilen sergi olma özelliğini taşımaktadır ve diğer hiçbir sergi, üç aydan fazla süresince kalıcı bir mekân haline gelememiştir. Bu bağlamda, müzenin başarısını sürdürebilmeyi ve Kosova toplumunun ortak tarihsel deneyimine tanıklık eden kalıcı bir hafıza alanı olarak varlığını korumayı hedeflemekteyiz.

Yazar Bilgileri
Author Details

Festim Rızanaj (Dr.)

¹ Priştine Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Priştine, Kosova

 0000-0002-6640-4863

 festim.rizanaj@uni-pr.edu

Kaynakça | References

- Assmann, A. (2006). Memory, individual and collective. İçinde R. E. Goodin & Charles. Tilly (Ed.), *The Oxford handbook of contextual political analysis* (ss. 210-224). Oxford University Press.
- Bennett, Tony. (1995). *The birth of the museum: history, theory, politics*. Routledge.
- Halbwachs, M. (1992). On Collective memory. İçinde *The collective memory*. University of Chicago Press.
- Lidchi, H. (1997). The poetics and the politics of exhibiting other cultures | WorldCat.org. İçinde S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices* (ss. 151-222). Sage/Open University.
- Minow, M. (1998). Between Vengeance and Forgiveness: South Africa's Truth and Reconciliation Commission. *Negotiation Journal*, 14(4), 319-355. <https://doi.org/10.1111/J.1571-9979.1998.TB00170.X>
- Parry, R. (2007). Recoding the museum: Digital heritage and the technologies of change. İçinde *Recoding the Museum: Digital Heritage and the Technologies of Change*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203347485>
- Ricoeur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. University of Chicago Press.
- Rızanaj, F. (2018). The Kosovo War in Media: Between War Journalism and Foreign Policy of NATO Members. *PRIZREN SOCIAL SCIENCE JOURNAL*, 2(1), 72-95. <https://doi.org/http://prizrenjournal.com/index.php/PSSJ/article/view/20/14>
- Sontag, S. (2003). *Regarding The Pain of Others*. Pan Books Limited.

Ek | Appendix

Şekil 1

Jeta Xharra, Reporting House'un yapımcısı

Şekil 2

16 Mart 1998'de Kosova'daki kadınlar tarafından liderlik edilen ve Drenica için yapılan ekmek protestosu

Şekil 3

Land Rover, M395 MRW – Kosova Savaşı'ndan en ünlü araç, Britanyalı gazeteci Vaughan Smith tarafından kullanılmıştır.

Şekil 4

New York Times'ın Kosova Savaşı muhabiri Alan Chin ile yapılmış bir söyleşi

Şekil 5

Kosova Savaşı sırasında AGİT'in (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) eski büyükelçisi ve Reçak Katliamı'nın tanığı olan William Walker ile söyleşi — 45 Arnavut'un katledildiği bu olay, NATO müdahalesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Şekil 6

Kosova Savaşı'na dair yerli ve uluslararası gazetecilerin hazırladığı haberlerin gösterildiği ekranlar, üç dilde — Arnavutça, Sırpça ve İngilizce — çevirileriyle sunulmaktadır.

Şekil 7

“No body, no crime” (Ceset yoksa, suç da yok) ifadesi. Bu cümle, özellikle savaş suçlarının örtbas edilmesi ve kurbanların izlerinin yok edilmesi bağlamında kullanılmıştır.

Şekil 8

Kosova'daki savaş ve protestolarla ilgili gazeteci fotoğraflarını içeren aydınlatmalı kutular

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Çeviri | Translation

📖 Açık Erişim | Open Access

Raymond Williams'ın İletişimsel Materyalizmi

Raymond Williams' Communicative Materialism

Onat Can Polat (Çeviren) ¹

¹ Marmara Üniversitesi Mütercim Tercümanlık Lisans Programı, İstanbul, Türkiye

Öz

Raymond Williams, en önemli ve etkili kültür kuramcılarının biri olarak kabul edilir. Her ne kadar iletişim(ler) üzerine yazmış olsa da, günümüzde eserleri genellikle edebiyat ve kültür çalışmaları bağlamında ele alınmaktadır. Bu nedenle, bu makale Williams'ın iletişim anlayışını genel hatlarıyla sunmakta ve şu sorulara yanıt aramaktadır:

- Raymond Williams iletişimi nasıl kavriyordu?
- Onun iletişimsel materyalizmini günümüzde dijital iletişimi anlamak için nasıl kullanabiliriz?

Williams, materyalist bir iletişim anlayışı geliştirmiştir. Onun iletişim teorisinin unsurları, temel/üstyapı sorunu bağlamında iletişimi ve ideolojiyi araçsal iletişimin özgün bir biçimi olarak ele almamıza yardımcı olur. Ayrıca, dijital medyayı materyalist bir perspektiften anlamamızı sağlayacak kavramsal çerçeveyi sunar.

Bu makale, dijital medyanın analizine uygun Marksist bir iletişim teorisini temellendirmek için Williams'ın **iletişimsel materyalizm** yaklaşımına duyulan ihtiyacı vurgulamaktadır.

Abstract

Raymond Williams (1921–1988) is widely recognized as a cultural and literary theorist, yet his contributions to communication theory remain underexplored. This article examines the extent to which Williams can be considered a communication theorist and evaluates the relevance of his approach for understanding digital communication. In light of the often-theoretical limitations of digital media analysis, Williams' materialist perspective offers valuable insights for reinvigorating cultural studies' dialogue with Marxian theory. By revisiting his work—particularly the distinction he draws between communication as a technological system and as a human social process—this essay explores key themes such as the materiality of communication, the base/superstructure relation, and ideology. These elements form the foundation of Williams' communication thinking and provide critical tools for analyzing the dynamics of contemporary digital media.

Anahtar Kelimeler

Temel • iletişim teorisi • iletişimsel materyalizm • kültürel materyalizm • dijital medya • ideoloji • internet • Marksist teori • Raymond Williams • sosyal medya • üstyapı

Keywords

Base • communication theory • communicative materialism • cultural materialism • digital media • ideology • Internet • Marxist theory • Raymond Williams • social media • superstructure

Yazar Notu

Christian Fuchs, (2017). "Raymond Williams'ın İletişimsel Materyalizmi" European Journal of Cultural Studies, 20(6), 744–762. Bu eser, yazarından yazılı izin alınarak tercüme edilmiş ve yeniden yayımlanmıştır.

Author Note

Christian Fuchs, (2017). "Raymond Williams's Communicative Materialism." European Journal of Cultural Studies, 20(6), 744–762. This article has been translated and republished with the written permission of the author.

“ Atıf | Citation: Polat, O. C. (2025). Raymond Williams'ın İletişimsel materyalizmi. 4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi– 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies, (26), 204–221. <https://doi.org/10.26650/4boyut.20253.1698815>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Polat, O. C.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Onat Can Polat onatcanpolat@gmail.com

Giriş

Raymond Williams (1921-1988) günümüzde öncelikle bir kültür ve edebiyat kuramcısı, aynı zamanda bir romancı olarak hatırlanmaktadır. Ancak Williams, aynı zamanda bir iletişim teorisyeni olarak da değerlendirilebilir mi? Ve onun yaklaşımı dijital iletişimi anlamak için ne ölçüde kullanılabilir? Bu makale, bu sorulara yanıt aramaktadır.

Genel olarak dijital medya analizinin kuramsal temellerden yoksun olduğu söylenebilir. Williams'ın yaklaşımı, bu eksikliği gidermeye yardımcı olabilir ve kültürel çalışmaların Marx'ın teorisiyle ilişkisini yeniden kurmada önemli bir rol oynayabilir.

Jim McGuigan (2014: xv), Williams'ın projesinin yalnızca bir edebiyat akademisyeninin çalışmalarıyla sınırlı olmadığını ve onun aynı zamanda etkili bir sosyal teorisyen olduğunu vurgular. Williams (1976: 9) *İletişim* adlı sıklıkla göz ardı edilen eserinde, **"İletişim derken neyi kastediyoruz?"** sorusunu sorar. Daha sonra, **iletişimi bir bilgi aktarım sistemi ve aracı olarak mı, yoksa insanın sosyal sürecinin bir parçası olarak mı ele almamız gerektiği** üzerine bir ayrım yapar.

Williams'ın iletişim kavramına dair bu temel sorusunu göz önünde bulundurduğumuzda, onun çalışmalarında **iletişim teorisinin unsurlarını** aramanın faydalı olup olmayacağını değerlendirmek yerinde olacaktır.

Bu makale, Raymond Williams'ın çalışmalarında iletişimin maddeselliğini, temel/üstyapı sorununu ve ideoloji kavramını ele almaktadır. Bu unsurların, onun materyalist iletişim anlayışı için ne kadar önemli olduğunu ve her birinin dijital medyayı eleştirel bir şekilde anlamamıza nasıl yardımcı olduğunu göstermektedir.

Materyalist İletişim Teorisi

Kültür ve iletişim birbiriyle yakından ilişkilidir. Williams (2005: 243), kültürel materyalizm yaklaşımının "biçimlendirici sosyal güçler olarak dil ve iletişimin merkeziliğini" vurguladığını belirtir. Williams'ın kültürü, bütün bir yaşam biçimi olarak tanımladığı

bilinmektedir. Kültür, yaşanmış kültür, kayıtlı kültür ve geleneksel kültürü içerir (Williams, 1961 [2011]: 70). Her üçü de "toplum üyelerinin iletişim kurduğu karakteristik formları"

gerektirir (s. 62). Kültürün yaratılması "iletişim ve kurumların oluşturulmasını" gerektirir (s. 126). Williams'a (1981a: 13) göre kültür, "bir sosyal düzenin iletildiği, yeniden üretildiği, deneyimlendiği ve keşfedildiği" pratiklerden oluşan bir anlamlandırma sistemidir. Bu, kültürün olduğu her yerde iletişimin de olduğu anlamına gelir. İletişim kurduğumuzda kültürü oluştururuz.

İletişimin toplumla nasıl ilişkili olduğu, şu anda ne tür iletişim sistemlerine sahip olduğumuz, bunların bize toplumumuz hakkında ne söylediği ve gelecek için makul yönlendiriciler olarak neleri görebileceğimiz hakkında bir fikir sahibi olmak için bir iletişim teorisine ihtiyacımız vardır. Bunu da ancak teoriyle yapabiliriz (Williams, 1989b: 20).

Tamamen öznelci ya da nesnelci yaklaşımları reddeden Williams (1976), iletişim ve haberleşme arasında ayrım yapmaktadır. İletişim, "fikirlerin, bilgilerin ve tutumların kişiden kişiye aktarılması" anlamına gelirken, haberleşme "fikirlerin, bilgilerin ve tutumların

aktarıldığı ve alındığı kurumlar ve biçimler"dir (Williams, 1976: 9). İletişim bir insan sosyal süreci ve pratiği iken (Williams, 2014: 175), haberleşme sistemler, kurumlar ve biçimlerden oluşur. İletişim ve haberleşme arasında bir diyalektik ilişki vardır: İnsanlar iletişim yoluyla haberleşmeyi oluşturur, haberleşme ise insanların ortak üretimi ve iletişimi tarafından yaratılır ve yeniden üretilir.

Williams (1976: 130-137), *Communications* (İletişim) adlı kitabında, medyanın otoriter, paternal, ticari ve demokratik örgütsel biçimleri arasında ayrım yapar (bkz. Sparks, 1993). İlk üç iletişim sistemi, araçsal aklın siyasi, kültürel ve ticari ifadeleridir. Otoriter iletişim, medyanın devlet tarafından kontrolünü, manipülasyonunu ve sansürünü içerir. "İletişimin amacı azınlık gücüne dayalı bir toplumsal düzeni korumak, sürdürmek ya da ilerletmektir" (s. 131). Paternal (babacan) iletişim, "vicdanı olan, yani kendi iktidarını sürdürenin ötesinde değerleri ve amaçları olan" bir otoriter iletişimdir (s. 131). Bu tür iletişim sistemlerinde,

izleyicilere belirli ahlaki değerleri empoze etmeyi amaçlayan ideolojik kontrol söz konusudur. Babacan iletişim sistemlerinin yöneticileri, belirli ahlaki değerlerin yurttaşlar için iyi olduğunu ve yurttaşların dünyayı anlayamayacak kadar cahil olduğunu varsayar.

Ticari iletişimde ise ticari kontrol baskındır: "Söylemeye gücünüzün yetmesi ve kârlı bir şekilde söyleyebilmeniz koşuluyla her şey söylenebilir" (s. 133). Her üç biçim de araçsal bir karaktere sahiptir: Otoriter, paternal ve ticari iletişim, iletişimi araçsallaştırır ve onu kontrol ve tahakküm için bir araca dönüştürür.

Buna karşın, demokratik iletişim Williams için işbirliğine dayalı rasyonaliteye dayanır. Bu tür medya sistemleri, ifade özgürlüğünü ve bireylerin ne tür içerik tüketeceklerine dair seçim yapma hakkını güvence altına alır. Bu tür iletişimler 'katılım ve ortak tartışma araçlarıdır' (s. 134) Williams (1976, 1983b), kamu hizmeti medyasını, kültürel kooperatifleri ve yerel medyayı bir araya getiren bir "**kültürel demokrasi**" fikrini savunur (ayrıca bkz. s. 65-72). Bu tür bir demokrasi, "**yeni tür komünal, kooperatif ve kolektif kurumlar**" kurmayı amaçlar (Williams, 1983b: 123).

Williams'ın önerisinin temelinde şu ilke yatar:

İletişim ve kültürel üretim araçları kamu mülkiyetinde olmalı, ancak bunların yönetimi kendi kendini yöneten gruplara bırakılarak hem tarz hem de siyasi görüş çeşitliliği sağlanmalı ve her türlü bürokratik kontrole karşı güvence altına alınmalıdır. (Williams, 1979: 370)

Buna göre, kamu hizmeti fikri, kamu tekeli fikrinden ayrılmalı; ancak yine de, halkın gerçek anlamda yararına olan bir **kamu hizmeti** olarak kalmalıdır (Williams, 1976: 134).

Araçsal ve işbirlikçi medya birbirine karşıt güçlerdir. Pratikte, bir medya sisteminin araçsal mı yoksa işbirlikçi mi olduğu, **kolektif kontrole ne ölçüde dayandığı ve eleştiri ile öz- eleştiriye teşvik edip etmediği** üzerinden değerlendirilebilir. Williams'a göre, yalnızca **sınıf mücadelesinin kültürel biçimleri** kapitalist iletişim sistemlerinin sömürgeleştirilmesine karşı koyabilir. Demokratik iletişim, **sosyalist bir toplumda baskın iletişim biçimidir**; çünkü bu tür bir toplumda **"temel kültürel beceriler herkes tarafından erişilebilir hale getirilir ve iletişim kanalları olabildiğince genişletilip temizlenir"** (Williams, 1958 [1983]: 283).

Williams, Marx'ın kapsamlı bir okuyucusu ve yorumcusuydu. Özellikle **kapitalizme alternatif arayışlarına** büyük ilgi göstermiştir. Marx, Williams'ın eserleri boyunca **sürekli bir referans noktası** olmuştur. Sık sık kendisine 'Sen bir Marksistsin, değil mi?' (Williams, 1989b: 65-76) diye sorulmasına rağmen, Williams bu sorunun sıklıkla aşağılayıcı imalar içerdiğini reddetmiş ve beraberinde getirdiği ilgisizliği eleştirmiştir.

Ortodoks Marksistlerin belirli bir pozisyonu **"Marksizmle hiçbir ortak noktası olmayan"** bir görüş olarak ilan etme eğilimlerini ve her sosyalist teorisyenin, **Komünist Parti'ye üye olup olmamasına bakılmaksızın, bir şekilde "Komünist" olarak etiketlenmesini** eleştirmiştir (Williams, 1989b: 65). Williams, hem **Stalinist ortodoksluğa** hem de **anti- Marksist yaklaşımlara** mesafeli durmuş; ancak Marx'ın kendisini **"sosyalist geleneğin en büyük düşünürü"** olarak gördüğünü açıkça belirtmiştir (s. 66).

Williams, kendi Marksizm yaklaşımının, 'siyasi ve ekonomik formasyon, kültürel ve eğitimsel formasyon ve [...] her türlü mücadelede doğrudan kaynaklarımız olan duygu ve ilişki formasyonları arasındaki bağlantıları' vurgulayan bir yaklaşım olduğunu savunmuştur (s. 76). Kendisini **çağdaş Marksizmin, kapitalizmin ve tahakküm sistemlerinin bütüncül olarak sorgulanmasını merkeze alan bir akımına ait hissettiğini** belirt-

miştir. Ona göre, **bütünlüğün gerçek anlamlarını araştıran** ve yalnızca ekonomik ilişkileri değil, aynı zamanda **iletişim biçimlerini de içine alan bir Marksizm**, içinde yer almak istediği ve olmaktan gurur duyduğu bir hareketti (s. 76). Bu nedenle, Williams'ın iletişim kavramını Marx'ın teorisiyle ilişkilendirmesi şaşırtıcı değildir.

Williams (2005), toplumun **siyasi dönüşümünün iletişimi de kapsamı gerektiğini** ve sosyalizmin, Marx'ın ifadesiyle, **"üretim tarzının kendi içindeki iş bölümünün sona ermesiyle bireylerin 'bireyler olarak' bütünsel insanlar olarak konuşabilecekleri bir iletişim biçiminin üretimini gerektirdiğini"** savunmaktadır (s. 57).

Burada Williams, Marx'ın *Feuerbach Üzerine Tezler* ve *Alman İdeolojisi* (1845) metinlerine gönderme yapmaktadır. *Alman İdeolojisi*'nde Marx, insanın kendi faaliyet koşullarının **"Production der Verkehrsform selbst"** yani **"ilişki biçiminin kendisinin üretimi"** olduğunu belirtir (Marx ve Engels, 1845a: 72; s. 91).

Alman İdeolojisi'nde Marx **"Verkehrsform"** (ilişki biçimi) terimini kullanıyordu. Daha sonraki eserlerinde ise **"Produktionsverhältnisse"** (üretim ilişkileri) terimini tercih etti. *Kapital*'de (1867), "Verkehr" kavramını **"Kommunikations- und Transportmittel"** yani **"iletişim ve ulaşım araçları"** anlamında kullanmıştır (s. 405, s. 506). Daha sonra, **"Produktions- und Verkehrsverhältnisse"** ifadesini kullanarak üretim ilişkilerini ve ilişki biçimlerini birbirine bağlamıştır (Marx ve Engels, 1845b, s. 90-91).

Bu bağlamda, Marx **"ilişki biçimleri"** terimini kullanmıştır, ancak Williams'ın çevirdiği gibi **"iletişimin ta kendisi"** terimini doğrudan kullanmamıştır.

Williams, Marx'ın *Verkehrsverhältnisse* ve *Transportmittel* kavramlarını üretim ilişkileri ve üretici güçler düzeyinde nasıl konumlandığını ele alırken, iletişim ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağları da inceler. Marx için **"Transportmittel"** (ulaşım araçları), üretici güçlerin bir parçasıdır ve fiziksel nesnelerin taşınmasını ifade eder. Buna karşın **"Verkehr"** (ilişki biçimi), üç farklı anlam taşır: (a) taşıma, (b) toplumsal ilişkiler, (c) cinsel ilişki. Marx, iletişim araçlarını üretici güçler içinde değerlendirirken, *Verkehr* terimini daha çok **toplumsal ilişkiler** anlamında kullanır.

Bu çerçevede Williams, Marx'ın **sosyalizmi, insanların iletişim biçimini üretmesi ve kontrol etmesi olarak tanımladığını** söylediğinde, aslında iki temel gerçekliği dile getirir:

1. **Sosyalizm, iletişim araçlarındaki değişiklikleri de içeren üretici güçlerin dönüşümünü içerir.**
2. **Sosyalizm, üretim ilişkilerini—iletişim içinde ve iletişim yoluyla kurulan ve sürdürülen toplumsal ilişkileri—değiştirir.**

Williams'ın **alternatif bir toplum ve alternatif iletişim modelleri arayışı**, dijital medya çağında da kritik önemini korur. Günümüz dijital dünyasında, Williams'ın *Communication (İletişim)* kitabında **ticari iletişim** olarak adlandırdığı model baskın hale gelmiştir. Google (arama motorları), Facebook (sosyal ağlar), Microsoft (işletim sistemleri) ve Amazon (çevrimiçi alışveriş) gibi büyük teknoloji tekelleri, bu sistemin merkezinde yer almaktadır.

Bunun yanı sıra, Edward Snowden'ın ifşaatlarıyla ortaya çıkan çevrimiçi gözetim uygulamaları, Çin'in internet kontrol mekanizmaları ve Donald Trump gibi sağcı otoriter liderlerin sosyal medyayı manipülatif bir şekilde kullanması, **otoriter iletişimin** dijital dünyada da var olduğunu gözler önüne sermektedir (Fuchs, 2017b, 2017a).

Buna karşın, Williams'ın demokratik potansiyeli yüksek olarak tanımladığı **alternatif iletişim türleri** internet üzerinde de mevcuttur; ancak **görece marjinal konumdadırlar**. Wikipedia ve kar amacı gütmeyen, **radikal açık erişimli dergiler ve kitaplar**, bu tür alternatif modellerin en iyi bilinen örnekleridir.

Dijital emek sömürüsü, çevrimiçi tahakküm ve internet ideolojileri, toplumun ve internetin araçsallaştırılmasını ortaya koysa da, bu sistem hiçbir zaman mükemmel bir tahakküm kurmaz. Çünkü her zaman **toplumsal mücadelelere karşı savunmasızdır**. Ancak, bu tür mücadeleler kendiliğinden ortaya çıkan

otomatik tepkiler değildir; aksine, toplumsal hareketler ve kolektif çabalar tarafından oluşturulabilecek potansiyel olasılıklardır.

Raymond Williams'ın **alternatif iletişim biçimleri üzerine yaptığı vurgular**, bize şunu hatırlatır:

Egemen, araçsal internet kaçınılmaz bir son nokta değildir. **Müştereklere dayalı bir internet ve kamu hizmeti temelli bir dijital ekosistem mümkündür, ancak şu anda marjinaldir.**

Williams, politik eylemin önemini de kavramıştı. Örneğin, **"seçici ve değişken vergilendirme seviyeleri"** (Williams, 1976: 164) ve **çevrimiçi reklamların vergilendirilmesi** gibi politikaları desteklemiştir. Günümüzde, Google gibi büyük teknoloji firmaları, vergiden kaçınma stratejileriyle kârlarını maksimize edip tekellerini korumaktadır. Bu nedenle, çevrimiçi reklam vergisi, bu şirketleri vergi ödemeye zorlayacak bir politika aracı olarak değerlendirilebilir.

Büyük şirketlerin kârlarının vergilendirilmesi, **katılımcı medya projelerini finanse eden bir sistemin temeli olabilir**. Williams'ın önerdiği modele benzer şekilde, devlet **kurumsal vergileri toplayabilir** ve bu geliri, **kar amacı gütmeyen internet ve medya projelerine bağışlanmak üzere vatandaşlara dağıtılacak medya çekleri yoluyla yeniden tahsis edebilir**.

Ayrıca, **alternatif bir kamu hizmeti medya platformu, arşivlerini remiks ve yeniden kullanım için açan reklamsız bir YouTube** oluşturabilir ve işletebilir.

Williams (1977), özellikle *Marksizm ve Edebiyat* kitabında **kültürel materyalizm** yaklaşımını geliştirmiştir (Williams, 1977). Kültürel materyalizm, **"üretim vurgu yapar"** (Williams, 1981b: 12) ve **"tüm anlamlandırma biçimlerinin [...], üretimlerinin gerçek araçları ve koşulları içinde analiz edilmesi"** gerektiğini öne sürer (Williams, 1983a: 210).

Williams (1983b), iletişimin üretim güçleri ve ilişkilerine göre **ikincil olmadığını, toplumdaki insanlar arasındaki ilişkilerin, en iyi iletişim kurumlarına bakılarak anlaşılabilirliğini** savunur (s. 22). Ona göre, **"gerçekliğimizin ve toplumumuzun gerçekliğinin iletişim sistemleri aracılığıyla inşa edildiği ve yorumlandığı"** gerçeği, iletişimin maddi bir unsur olduğunu kanıtlar (s. 23).

Williams, **dilin maddi gerçeklik dışında yer alan bir yansıma olduğu yönündeki ortodoks Marksist varsayımı reddeder**. *Marksizm ve Edebiyat* kitabında, **dilin bir etkinlik olarak görülmesi gerektiğini** vurgular (s. 20).

Dil maddidir, çünkü fiziksel bedenimiz tarafından üretilir: Çalkalanan hava katmanları ve sesler üretir. (s. 29)

Dil aynı zamanda bir sosyal ilişkidir. (s. 30)

Dil, özel bir tür maddi pratiktir: İnsan toplumsallığıdır. (s. 165)

Williams'a göre, **sözlü sözcükler dolaysız insan kaynaklarını kullandıkları için maddi bir varlık taşıırken, yazılı sözcükler insan dışı kaynakları kullanarak maddi hale gelir** (s. 169). Bu nedenle, **dil ve iletişim, maddi gerçekliğin bir parçasıdır ve onun dışında yer almaz**.

Williams, burada Valentin Voloşinov'un *Marksizm ve Dil Felsefesi* (1986 [1929]) adlı eserinin materyalist dil teorisinin gelişimindeki önemini vurgular. Voloşinov, **yansıtma teorisine karşı çıkararak, dili etkinlik ve pratik bilinç olarak ele almıştır** (s. 35).

"Anlamlandırma, biçimsel göstergelerin kullanımı yoluyla anlamların toplumsal üretimidir. Bu, pratik bir maddi faaliyettir; kelimenin tam anlamıyla bir üretim aracıdır." (s. 38)

İletişimin, insanların **dünyaya dair anlamlar ürettiği süreç** olduğunu düşündüğümüzde,

tüm sosyal ilişkilerin doğası gereği iletişim içerdiğini de söyleyebiliriz.

İletişim, anlamların toplumsal üretimidir; kültür ise, bu üretimin içinde gerçekleştiği sistemdir.

Bu bağlamda, kültür yalnızca sembolik bir sistem değil, aynı zamanda **toplumsal anlamların ve anlam yaratma pratiklerinin bütünü** olarak şekillenir. Kültür, içinde bulunduğu sosyal sistemleri ve yapıları yeniden üretirken, aynı zamanda günlük iletişim pratiklerimizi de biçimlendirir.

Ekonomik, politik ve diğer sosyal sistemler de **kendilerine özgü anlamlandırma sistemlerine sahiptir**. Williams (1981a: 207) bunu şöyle ifade eder:

Tüm sosyal sistemler, zorunlu olarak daha geniş ve daha genel bir anlamlandırma sisteminin bir parçasıdır. Bu, kültürün 'kendi başına bir sistem' olduğu anlamına gelir (s. 208). Kültür, tüm sosyal sistemlere için olarak işler ve onlarla karşılıklı olarak birbirini oluşturur (s. 217).

Williams (2005: 50-63), 1978 tarihli *Üretim Aracı Olarak İletişim Araçları* adlı makalesinde, kültür ve iletişimin yalnızca fikirlerden ibaret olmadığını, aynı zamanda **iletişim araçlarına ihtiyaç duydukları için maddi bir gerçeklik taşıdıklarını** vurgular.

"En basit fiziksel dil biçimlerinden en gelişmiş iletişim teknolojilerine kadar iletişim araçlarının kendileri her zaman toplumsal ve maddi olarak üretilir ve yeniden üretilir.

Ancak bunlar yalnızca üretim biçimleri değil, aynı zamanda üretim araçlarıdır; çünkü

iletişim ve onun maddi araçları, tüm insani emek biçimlerine ve toplumsal örgütlenmeye içkindir. Dolayısıyla, hem üretici güçlerin hem de üretimin toplumsal ilişkilerinin vazgeçilmez unsurlarını oluştururlar." (s. 50)

Williams, iletişim araçlarını, **"tüm tarihsel toplumsal ve maddi sürecin içsel, ilişkili ve belirlenmiş parçaları"** olarak tanımlar (s. 52).

Ancak, Ortodoks Marksist yaklaşımlar iletişimi **üretim araçlarının dışında bırakır**. Bu yaklaşımlar, üretim araçlarını **"temel ve üstyapının mekanik formülasyonları"** ile ilişkilendirerek iletişimi yalnızca **üretici güçlerin bir yansıması** olarak görür.

Bu formülasyonlarda iletişim 'belirleyici üretimsel ve toplumsal-maddi ilişkiler kurulduktan sonra girilen ikinci derece veya ikinci aşama bir süreç' olarak görülüyor (s. 53).

Bu tür görüşlerin savunulamaz hale gelmesinin başlıca nedenlerinden biri, iletişimin günümüzde **önemli bir endüstri haline gelmesi** ve ekonomide merkezi bir rol oynamasıdır (s. 53).

İletişim araçlarının **kendi tarihleri vardır**. Bu tarih, genel üretim araçlarının tarihine bağlıdır, ancak ona indirgenemez (bkz. [Tablo 1](#)).

Tablo 1

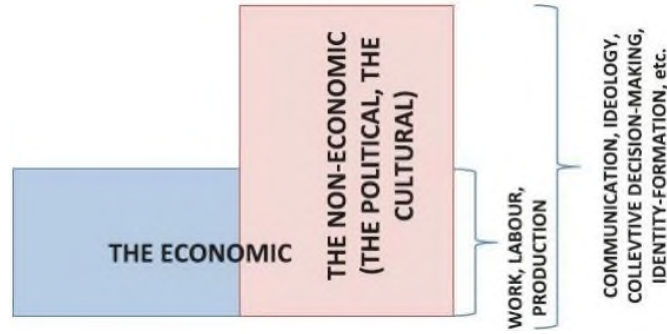
Williams'ın İletişim Araçları Tipolojisi (Williams'a dayanarak, 2005: 53-63; 1981a, bölüm 4)

Acil insani fiziksel kaynaklara dayalı iletişim	Sözlü iletişim,	Konuşulan dil, yazılı dil: şiir, şarkılar;
	Sözsüz iletişim	Beden dili: dans, duruşlar, jestler, yüz ifadeleri
Sosyal olarak insan emeği ile üretilen insan dışı malzemelere dayalı iletişim	Amplifikatör iletişim,	Megafon, televizyon, radyo, kablo ve uydu televizyonu;
	Kalıcı iletişim (depolama),	Mühürler, madeni paralar, madalyalar, resimler, heykeller, oymalar, gravürler, yazılı metinler, basılı metinler, ses kayıtları, film, video, kasetler, diskler;
	Alternatif iletişim	Demokratik ortak kullanım, öz yönetim, özerklik, kolektif kültürel üretim içeren alternatif konuşma, dinleme, görme, kaydetme: örn. topluluk radyo

Williams, iletişim araçlarının bir tipolojisini oluşturmuştur (bkz. [Tablo 1](#)).

Şekil 1

Toplumda ekonomik ve ekonomik olmayanın ilişkisi

Dijital medya bu tür iletişim araçlarının yakınsamasına neden olmaktadır: İnternet, Williams'ın tanımladığı çeşitli iletişim araçlarının birleştiği yakınsak bir bilgi, iletişim ve işbirliği teknolojisidir. Çevrimiçi ortamda yazılı metin (örneğin sohbet odaları) veya sözlü metin (örneğin Skype) şeklinde sözlü iletişim, sözlü olmayan iletişim (görüntüler, memler, dijital müzik, vb.), alımın güçlendirilmesi (örneğin BBC iPlayer ve dosya paylaşımı),

depolama (örneğin Dropbox ve iCloud) ve alternatif (kar amacı gütmeyen ve enstrümantal olmayan) iletişim (örneğin Wikipedia ve Democracy Now!) bulabiliriz. Williams, tarihsel olarak güçlendirici ve kalıcı iletişimin egemen sınıfın kontrolü altına girdiğini savunmaktadır. Kapitalizmde bu durum, sesi, görünürlüğü ve erişimi yeni yollarla seçici ve asimetrik bir güç alanı haline getiren yoğunlaşmış ve tekelleşmiş iletişim endüstrileriyle sonuçlanmıştır. Temel sorun, iletişim araçlarının kamulaştırılması ve metalaştırılmasıdır (Williams, 1989b: 26; Williams, 2005: 62).

Tartışma, Williams'ın iletişimi anlamak için materyalist bir yaklaşım benimsediğini ve Williams'ın eserlerinde yeniden inşa edilebilecek örtük bir iletişim teorisi olduğunu göstermektedir. Williams'ın iletişimin maddi karakterini ön plana çıkardığı göz önüne alındığında, onun yaklaşımını sadece kültürel materyalizm olarak değil, aynı zamanda

iletişimsel materyalizm olarak da nitelendirebiliriz. İletişimsel materyalizmden bahsetmek, temel ve üstyapı sorununu yeniden gözden geçirmek gerektiği anlamına gelir.

İletişimsel materyalizm ve temel/üstyapı problemi

Marksist teoride kültür, fikirler, iletişim, enformasyon, bilgi, ahlak ve ideolojiler genellikle **maddi, ekonomik bir temel** üzerine inşa edilen ve bu temelden sonra ortaya çıkantayımaddi bir üstyapıya ait olarak tanımlanır. **Temel/üstyapı sorunu**, ekonomik olan ile ekonomik olmayan unsurların birbiriyle nasıl ilişkili olduğunu sorgular. Marksist teorinin gücü, **siyaset ve kültür hakkında konuşurken ekonomiyi düşünmemiz gerektiğini ve bunun tam tersini de yapmamız gerektiğini** fark ettirme potansiyeline sahip olmasıdır.

Marksizm ve Edebiyat eserinde Williams (1977), Marksist teorideki temel/üstyapı sorununa yönelik yaklaşımları gözden geçirir. Üstyapı kavramının genellikle **kurumlar, bilinç biçimleri, siyasi ve kültürel pratiklerle** ilişkilendirildiğini belirtir (s. 77). **Kültürü, yalnızca temel maddi tarih tarafından belirlenen bağımlı ve ikincil bir üstyapı olarak görmeye karşı çıkar** (s. 19). Ona göre, kültürü toplumsal yaşamdan ayırmak **idealist bir yaklaşımdır. Bu tür bir ayırım, entelektüel ve kültürel üretimi "gayrimaddi" gibi gösterebilir**, ancak Williams bunun yanlış bir okuma olduğunu savunur (Williams, 1989c: 205).

Williams (1977), pek çok Marksist yaklaşımın **temel (üretim tarzı) ile üstyapıyı ya zamansal olarak ("önce maddi üretim, sonra bilinç, sonra siyaset ve kültür") ya da mekânsal olarak ("ekonomik temel üzerine inşa edilmiş farklı üstyapı katmanları")** şeklinde ayırdığını belirtir (s. 78). Ancak, bu tür yaklaşımlar **Marx'ın, düşünce ve faaliyet "alanlarının" ayrılmasına karşı olduğunu** gözden kaçırmaktadır (s. 78).

Tıpkı Williams'ın yaşadığı dönemde olduğu gibi, **bugün de toplumu eleştirel bir şekilde anlamak için siyasetin doğrudan maddi üretimini ve kültürel bir düzenin üretiminin maddi karakterini görmek gerekmektedir** (s. 93).

Kapitalist bir piyasayı ayakta tutan toplumsal ve siyasi düzen, tıpkı onu yaratan toplumsal ve siyasi mücadeleler gibi, zorunlu olarak maddi bir üretilerdir. Şatolardan, saraylardan ve kiliselerden hapishanelere, çalışma evlerine ve okullara; savaş silahlarından kontrollü bir basına kadar her egemen sınıf, değişken şekillerde de olsa **her zaman maddi bir sosyal ve politik düzen üretir**. Bunlar asla yalnızca "üstyapısal" faaliyetler değildir. Aksine, bir üretim tarzının varlığını sürdürebilmesi için **gerekli olan maddi üretimlerdir**. (s. 93) Marksist teoride **temel ve üstyapı ilişkisini** tanımlamak için kullanılan kavramlar arasında **belirleme, yansıtma, dolayım, tripleştirme (temsil ve örnekleme), eşbiçimlilik ve tekabülîyet** yer alır. Ancak Williams'a göre, **bu kavramlar kültür ve ekonomiyi birbirinden ayrı tutmakta ve yeterince materyalist bir yaklaşım sunmamaktadır** (s. 92, 97).

Dolayısıyla, Williams'ın eleştirisi, Marksist teorinin—örneğin Habermas'ın iletişim teorisinde olduğu gibi—sıklıkla **kültür ve ekonomi düalizmini varsaydığı** yönündedir (Fuchs, 2016a).

Williams sayesinde Marx'ı yeniden değerlendirebilir ve **materyalist ve gerçek anlamda diyalektik bir iletişim teorisi kurabiliriz**.

Marksizm ve Edebiyat'ta, Williams'ın 1977'de, 1973 tarihli *Taban ve Üstyapı* makalesine (Williams, 2005: 31-49) ve *Kültür ve Toplum*'a (Williams, 1958 [1983]) kıyasla, **taban/üstyapı sorununu nasıl ele aldığına dair pozisyonunu değiştirdiği** ortaya çıkmaktadır. Daha önceki iki çalışmada, **taban ve üstyapı arasındaki ayrımı tespit etmiş** ve iki alanın **etkileşime girdiği, birbirlerini koşullandığı, birbirleri üzerinde baskı kurduğu ve sınırlar koyduğu etkileşimli düalist bir arabuluculuk pozisyonu** benimsemiştir.

Ancak, *Marksizm ve Edebiyat*'ta, **aracılık kavramını ve belirlenimin güçlü ve zayıf biçimlerini düalist ve idealist olarak reddeder**. Bunun yerine, **kültürel materyalizmin, kültür ve iletişimin maddi olduğunu ve aynı zamanda ekonominin hem bir parçası hem de bir parçası olmadığını** savunduğunu ileri sürer.

Şekil 1, ekonomik olan ile ekonomik olmayan arasındaki ilişkiyi görselleştirmektedir. Ekonomik olmayan süreçler, **siyasi (kolektif karar alma süreçleri) ve kültürel (kolektif anlam yaratma süreçleri) süreçleri içerir**.

Parlamentoda yasa çıkarmak bir üretim biçimidir. Bu süreç sadece politikacıları değil; **danışmanları, araştırmacıları, parti sekreterlerini, yetkilileri, idarecileri, arşivcileri, halkla ilişkiler görevlilerini, güvenlik personelinin vb.** kapsayan insan emeğini de içerir.

Benzer şekilde, bir gazete **kültürel bir üründür**. Onun üretiminde **gazeteciler, editörler, tasarımcılar, reklam uzmanları, web editörleri, sosyal medya uzmanları, matbaacılar vb.** yer alır.

Hem **siyasi bir eser olarak hukuk hem de kültürel bir eser olarak gazete**, üretimin sadece ekonomik boyutuna sahip değildir; **tüm toplumu etkileyen üretimlerdir**. Üretilirler ve kullanılırlar; **hem ekonomik hem de ekonomik olmayan olgulardır**.

Williams'tan, **materyalist toplumsal üretim kavramının, ekonomik olan ile olmayana ayıran ve politik ile kültürel olanı "gayri maddi" olarak yorumlayan temel/üstyapı modelini yıktığını** öğrenebiliriz.

Şekil 1'de gösterilen modelde iletişimin rolü nedir?

İletişim, nesnelerin (eserler ve belirli sosyal yapılar) üretimi ve kullanımında farklı aktörleri bir araya getiren ve ilişkilendiren sembolik etkileşimin sosyal sürecidir. Kullanım değerlerinin (siyasi ve kültürel kullanım değerleri de dahil olmak üzere) ekonomik üretiminde insanlar üretim sürecini koordine etmek için iletişim kurarlar. Bu kullanım değerlerinin toplumda kullanımı ve uygulanmasında, toplumu anlamlandırmak için iletişim kurar ve iletişimsel üretim araçlarını kullanırlar; bu da diğer insanları ve kişinin onlarla olan ilişkisini anlamlandırmak anlamına gelir.

Bir örnek verelim: Bir restoranda hazırlanan bir yemek yendiğinde, yemek yeme süreci beslenmeye yönelik bedensel bir faaliyettir. Eğer yemek bir akşam yemeği olarak organize ediliyorsa, bu aynı zamanda örneğin arkadaşlarla iletişim yoluyla sosyalleşmek için bir fırsattır. Ayrıca hangi yemeği seçtiğimiz, nerede yemek yediğimiz ve dışarı çıktığımız, nasıl giyindiğimiz ve benzerleri de statümüz, habitusumuz, kültürel farklılığımız, itibarımız ve benzerleri hakkında bir şeyler ileten sembolik bir boyuta sahiptir. Gıda, doğa ve insanlar tarafından birlikte üretilen bir nesnedir. Kullanımı sadece insan bedenini değil, aynı zamanda sosyalliği, statüyü, itibarı ve gücü de üretir ve yeniden üretir. Dolayısıyla aynı anda ekonomik, biyolojik, sosyal, kültürel ve politiktir.

İletişim, örnekte gıdayı ve genel olarak diğer varlıkları bir nesne olarak insanlar arasındaki ilişkiye sokan faaliyettir. İletişimin toplumsal üretim olduğu düşünüldüğünde kültürde

anlamın ve bir sistem olarak kültürün süreç boyutu iletişimseldir, kültürel üretim herhangi bir sosyal sistemde iletişim yoluyla işler. İletişim ve kültür arasında bir diyalektik vardır.

Williams'a (1977) göre Gramsci'nin hegemonya kavramı **kültürel materyalizm için önemlidir**. Hegemonya, **yaşamın bütünü üzerindeki pratikler ve beklentiler bütünüdür: duyularımızı ve enerji atamalarımızı, kendimize ve dünyamıza ilişkin algılarımızı şekillendirmemizdir**.

"Bu, pratikler olarak deneyimlendiğinde karşılıklı olarak teyit edici bir şekilde ortaya çıkan—kurucu ve oluşturuşu—anlamlar ve değerlerden oluşan yaşanmış bir sistemdir." (s. 110)

Hegemonya, **"belirli sınıfların yaşanmış egemenliği ve tabiiyeti"** olarak **kültürdür** (s. 110). Sanat, fikirler, estetik ve ideoloji **"gerçek pratiklerdir, tüm maddi toplumsal sürecin unsurlarıdır"** (s. 94). Kültürel üretim **"toplumsal ve maddidir"** (s. 138; ayrıca bkz. Williams, 1989b, 1989c: 206):

"Kültürel çalışma ve faaliyet [...] bir üstyapı değildir: yalnızca herhangi bir kültürel hegemonyanın yaşandığı derinlik ve kapsamlılık nedeniyle değil, aynı zamanda kültürel gelenek ve pratiğin, oluşmuş bir sosyal ve ekonomik yapının üstyapısal ifadelerinden—yansımalar, dolayimler veya tipleştirmeler—çok daha fazlası olarak görüldüğü için. Aksine, bizzat oluşumun temel süreçleri arasında yer alırlar." (s. 111)

Fikirler **"bir hegemonyanın unsurlarıdır"**, **"yaşanmış deneyimin tüm alanıdır"** (s. 111).

Her ne kadar Williams hegemonyaya **"sürekli olarak direnildiğini"** (s. 112) iddia etse de, Gramsci'nin kavramı ağırlıklı olarak **tahakkümün gündelik hayatta yeniden üretilmesiyle ilgilidir**. Gramsci (1971), **"iki büyük üstyapısal 'düzey'"** olduğunu savunur (s. 12): **sivil toplum ve devlet**.

Sivil toplum, **"egemen grubun toplum genelinde uyguladığı"** hegemonya alanıdır ve bu, **"Nüfusun büyük kitleleri tarafından, egemen temel grup tarafından toplumsal hayata dayatılan genel yöne verilen 'kendiliğinden' rıza; bu rıza 'tarihsel olarak' egemen grubun üretim dünyasındaki konumu ve işlevi nedeniyle sahip olduğu prestijden (ve bunun sonucu olan güvenden) kaynaklanır."** (s. 12)

Gramsci için hegemonya, yalnızca Williams'ın (1977: 121-127) **egemen kültür** olarak adlandırdığı şeyi ve artık **kültür ve seçici gelenek** olarak adlandırdığı şeyin bir kısmını kapsar. Ancak, **Williams'ın ortaya çıkan kültür** olarak adlandırdığı şeyi kapsamaz.

Williams, **"büyük ölçüde alternatif veya muhalif"** olan **"yeni anlamlar ve değerler, yeni uygulamalar, yeni ilişkiler ve ilişki türlerini"** ifade etmek için bu kavramı kullanır (Williams, 1977, 123; ayrıca bkz. 2005: 37-42; 1981a: 204-205).

Williams'ın (1977) kullandığı bir diğer kavram **"duygu yapıları"dır**. Williams bu kavramla **"aktif yaşanan ve hissedilen anlam ve değerleri", "deneyim yapılarını", "bilincin ve ilişkilerin duygusal unsurlarını"** ve **"hissedilen düşünceyi ve düşünülen duyguyu"** ifade etmektedir (s. 132).

Kültür ve Toplum'da Williams (1958 [1983]) **duygu yapısı** terimini açıkça tanımlamadan birçok kez kullanmıştır. *The Long Revolution*'da ise duygu yapılarını **"işlerde ve ilişkilerde yaşanan anlamlar ve değerler"** olarak tanımlar (Williams, 1961 [2011]: 337).

Hegemonya ve duygu yapıları, Williams'ın **toplum ile birey ve ayrıca toplumsal yapılar ile bireysel eylemlilik arasındaki dolayimler için kullandığı terimlerdir**. Ancak, **tıpkı hegemonya gibi, bir yapı (duygu yapısı) da bireyleri ve toplumu birbirine bağlayan süreci tanımlayamaz**.

Belirli bir kategori, yani **iletişim kategorisi eksiktir**.

Biliş insan beyninde her zaman devam ederken, bunlar ancak **iletişim yoluyla mümkündür ve aynı zamanda iletişimin temelini oluşturur**.

Dünyayı hem bireysel hem de sosyal olarak deneyimleriz. Sosyal deneyim **bireysel deneyimi koşullandırır** ve bunun tersi de geçerlidir. **İletişim, bireyi ve toplumu organize eden bir süreçtir**.

Bireysel ve toplumsal deneyim arasındaki ilişkidir ve bireyi diğer bireylerle ve dolayısıyla gruplarla, örgütlerle, sosyal sistemlerle, kurumlarla, sosyal alanlarla ve toplumla ilişkilendirir. İletişim bireyi topluma bağlar.

Bilgi toplumu teorileri gayrimaddi olanın ideolojisini geliştirme eğilimindedir. Bu ideoloji, eskiden radikal bir kopuş olarak sunduğu yeniyi fetişleştirmektedir. Bu nedenle sanayi sonrası

toplum, ağ toplumu, bilgi temelli toplum ve enformasyon toplumu gibi kavramlar genellikle kapitalizmin sonu anlamına gelir. Bu kavramlarla birlikte, internetin yükselişiyle birlikte emeğin ve üretimin ağırlıksız ve gayrimaddi hale geldiği düzenli olarak varsayılmaktadır.

Maddi olmayan emek, bulut bilişim ve ağırlıksız ekonomi gibi kavramlar, maddi olmayan bir iletişim(ler) dünyasında yaşadığımızı ima etmektedir.

Raymond Williams'ın kültürel materyalizmi, internet ve dijital medyanın üretim koşullarına bakmamız gerektiğini hatırlatıyor. 2015 yılında internet, dünyadaki küresel elektrik üretiminin yüzde 8'ini tüketmiştir (De Decker, 2015). Yeşil enerji formlarının dünya çapındaki enerji üretiminde yalnızca küçük bir paya sahip olduğu düşünüldüğünde, internetin işletilmesi çevresel açıdan sürdürülebilir değildir. Tahminlere göre, yılda yaklaşık 50 milyon ton e-atık üretilmektedir ve tahminler 4 yıl içinde yüzde 33 oranında bir artış olacağı yönündedir (Vidal, 2013; ayrıca bkz. Maxwell ve Miller, 2012). Bu e-atık miktarı dünyada kişi başına yaklaşık 7 kg'dır. Toplam e-atığın yüzde 45'i kayıt dışı ve yasadışı olarak işlenmektedir (Rucevska vd., 2015: 4, 7). Büyük miktarlarda e-atık Gana, Nijerya, Fildişi Sahili, Kongo Cumhuriyeti, Çin, Hong Kong, Pakistan, Hindistan, Bangladeş ve Vietnam gibi gelişmekte olan ülkelere ulaşmakta, burada toprağı kirletmekte ve teknolojileri söken e-atık işçilerini zehirlemektedir.

İletişimsel materyalizm, iletişim(ler)in toplumsal üretiminin eleştirel bir şekilde sorgulanması anlamına gelir. Dijital medya, uluslararası dijital işbölümüne (IDDL; Fuchs, 2014, 2015)

dayalı olarak üretilmekte ve kullanılmaktadır. İçinde, örneğin, öldürülme tehdidi altında maden çıkaran köle işçiler ve Çin'deki Foxconn'da ağır koşullar altında çalışan düşük ücretli bileşen montajcıları buluyoruz. Ayrıca Google ve diğer teknoloji şirketlerinde boş zaman yoksulluğu çeken yüksek ücretli ve yüksek stresli yazılım mühendisleri de var. Dahası,

IDDL'de, dijital işçiler olarak Facebook, YouTube, Weibo ve Twitter gibi hedefli reklama dayalı platformları kullanırken değer üreten düşük ücretli Hintli programcılar ve kullanıcılar buluyoruz. Ayrıca dijital medya endüstrilerinde çalışan güvencesiz serbest çalışanlar, çevrimiçi kitle çalışanları ve benzerleri de var.

IDDL hem kol emeğini hem de zihinsel emeği içermektedir. Williams (1983a), işçi sınıfının mavi yakalı ücretliler olarak tanımlanmasının ya da beyaz yakalı ücretlileri de içeren daha geniş tanımların, "bu tür terimlerle [ücret kazanma] 'ekonomik olarak aktif' olmayan çok çeşitli insan gruplarını" dışladığını savun-

maktadır (s. 159). Feminist Marksizm, bu bağlamda, ev işçilerinin kapitalizmin yeniden üretimindeki önemini vurgulamaktadır. Günümüzde, ücretsiz ya da güvencesiz olarak çalışan 'ev kadınlştırılmış' işçilerden oluşan bir gölge ekonomi ortaya çıkmıştır. Hedefli reklama dayalı sosyal medya platformlarının kullanımı, gölge emeğin (Lambert, 2015) ve dijital emeğin (Fuchs, 2014, 2015, 2017b) sayısız örneğinden yalnızca biridir.

Donald Trump'ın 45. ABD Başkanı olma başarısı, Raymond Williams'ın bahsettiği iletişimin maddeselliğini ortaya koymaktadır. Trump, iletişim, siyaset, ekonomi ve ideolojinin iç içe geçmişliğini göstermektedir. Trump basitçe ekonomik, siyasi ya da ideolojik bir olgu olarak açıklanamaz. Onun ekonomisi, siyaseti ve ideolojisi, destekçilerine özdeşleşme için psikolojik fırsatlar sunan, öfke ve kaygının bir ifadesi olan kamusal bir gösteri olarak sahnelenmekte ve iletilmektedir. (Fuchs, 2017a). Trump, Raymond Williams'ın iddia ettiği gibi, iletişimin gerçekten de çağdaş toplumun temel ve maddi bir yönü olduğunu göstermektedir. Trump aynı zamanda iletişimsel bir fenomen, kapitalist, otoriter, ideolojik, neoliberal ve milliyetçi bir

iletişim fenomenidir. Kendisi "tek kişilik bir megamarka" (Klein, 2017: 10), siyasi bir gösteriye dönüşmüş ekonomik ve eğlence gösterisidir.

Eleştirel bir iletişim teorisi için ideoloji önemli bir kategoridir. Bir sonraki bölüm Williams'ın çalışmalarındaki ideoloji kavramına dikkat çekmektedir.

İdeoloji

Williams (2005: 245, 242), genel ideoloji teorilerine, sınıflı toplumda yaşanan deneyimleri göz ardı ettikleri için şüpheyle yaklaşmaktadır. Yapısalcılığı ve yapısalcı dil ile ideoloji teorilerini, 'insanların toplumdaki pratik karşılaşmalarını' küçümsedikleri gerekçesiyle eleştirir (Williams, 1989a: 157) ve Althusser'in ideoloji ile ideolojik devlet aygıtları kavramlarını teorik bir gerileme ve soyutlamalar olarak görür (s. 174).

Ancak Williams, *Marksizm ve Edebiyat*'ın dördüncü bölümünü ideoloji kavramına ayırmıştır (Williams, 1977: 55-71). Marksist teoride üç farklı ideoloji anlayışı olduğunu öne sürer:

- (a) anlamlar ve fikirler;
- (b) belirli bir sınıf veya grubun inanç sistemi;
- (c) yanlış, yanıltıcı inançlar ve yanlış bilinç sistemi (s. 55).

Marx ve Engels'in bu terime polemikçi bir anlam yüklediğini ve 'bilincin her zaman bir parçası olduğu maddi toplumsal süreci' ihmal eden ya da göz ardı eden düşünceler için

kullandıklarını belirtir (s. 58). Asıl tehlike, ideolojiyi maddi gerçeklikten bağımsız bir unsur veya onun yalnızca bir yansıması olarak düşünmektir (s. 59). Marx, fikirlerin kendilerinin de maddi ürünler olduğunu vurgulamıştır (s. 60). Düşünme ve hayal etme süreçleri her zaman "seslerde, enstrümanların çıkardığı seslerde, kaleme alınmış veya basılmış yazılarda, tuval ya da alçı üzerine dizilmiş pigmentlerde, işlenmiş mermer veya taşa" fiziksel yollarla ilişkilendirilen toplumsal süreçler olacaktır (s. 62). Emek ve toplumsal ilişkiler, zorunlu olarak hayal gücü ve dili içerir (s. 61-62).

Yanlış bilinç olarak ideoloji kavramı, Lukács'ın *Tarih ve Sınıf Bilinci*'nde olduğu gibi 'hakikati proletarya fikriyle özdeşleştirme' çabası taşır (Williams, 1977: 68). Williams bu konuya derinlemesine girmese de Lukács'ın yaklaşımını ikna edici bulmadığını belirtir (s. 68). Eğer ideoloji yalnızca soyut, dışsal olarak dayatılmış bir kavramlar bütünü olsaydı, eğer sosyal, politik ve kültürel fikirlerimiz, varsayımlarımız ve alışkanlıklarımız sadece belirli bir manipülasyonun sonucu olsaydı—yani kolayca ortadan kaldırılabilir veya değiştirilebilir unsurlar olsaydı—o zaman toplumu değiştirmek mevcut durumundan çok daha kolay olurdu (Williams, 2005: 37).

İdeoloji, egemen kültürün öğrenildiği ve benimsendiği eğitim kurumlarında, ailede vb. şekillerde deneyimlenir. Ancak her zaman, ortaya çıkan yeni bir kültürü oluşturan alternatif ve muhalif biçimler tarafından sorgulanma potansiyeli taşır (Williams, 2005: 39-42).

Williams (1977), Marksizm'de ideoloji teriminin farklı kullanımlarına dikkat çeker, ancak kendi tanımını vermez. Marksist ideoloji anlayışı, “belirli bir sınıfa özgü inançlar sistemi” ile “gerçek ya da bilimsel bilgiyle karşılaştırılabilecek hayali inançlar sistemi—yanlış fikirler ya da yanlış bilinç” arasında gidip gelmektedir (s. 66). Williams (2005), Marksist ideoloji kavramlarının iki zıt kutbunu temsil eden yaklaşımları eleştirir. Bir yandan, ‘halkın nasıl düşündüğünü’ (s. 241) otomatik olarak iyi, ilerici ve otantik olarak kabul eden sol popülizmi sorgular. Öte yandan, ‘halkı küçümseyen’ (s. 241) ve ‘halkın sadece ihanete uğramış ya da manipüle edilmiş’ olduğunu iddia eden yaklaşımları eleştirir. Çünkü bu bakış açısı, ‘halkın günlük yaşamında deneyimlediği değişimleri’ görmezden gelmektedir (s. 242).

Bununla birlikte, Williams manipülasyon ve ideolojiyi yanlış bilinç olarak ele alan yaklaşımları bütünüyle reddetmemektedir. Şimdi ideoloji kavramını farklı bağlamlarda nasıl ele aldığına dair birkaç örneğe bakalım.

Williams, *Sun*, *Mail* ve *Express* gazetelerini, medya gücü tarafından desteklenen ‘manipülatif yöntemler’ (Williams, 2003b: 217) olarak tanımlar. Aslında, Lukács ve Frankfurt Okulu’nun pozisyonlarına kabul ettiğinden daha yakın olduğu bazı örnekler de bulunmaktadır.

Örneğin, Williams (1983c: 239-256), Robert Tressell’in 1914 tarihli romanı *The Ragged-Trousered Philanthropists* üzerine bir konferans vermiştir. Bu roman, işçi Frank Owen’ın işçi arkadaşlarını sosyalizm konusunda ikna etmeye çalışırken yaşadığı zorlukları konu alır.

İşçiler, efendilerinin ideolojisine inanmış durumdadır. Williams’a göre, Owen, “asıl düşmanın [...] içinde bulundukları koşulların günlük kanıtlarını deneyimleyip yine de bundan memnun olan; hoşnutsuzluklarını başkalarına yönelten insanlar” olduğunu düşünmektedir (s. 252).

Bu işçiler, ‘sınıfın içinde ama bilincin dışında’ (s. 252) bulunmaktadır. Onlar sadece “propagandaya ve cehaleti sürdürmekte çıkarı olan diğerlerinin kendilerini haklı çıkarmalarına karşı savunmasız değillerdir, aynı zamanda kendi içlerinde inşa edilmiş bir cehalete; sağduyuları haline gelmiş bir cehalete de” açıktırlar (s. 256). Ancak Tressell’in romanının gücü, aktardığı tutumda yatmaktadır:

“Siz bir mahkûmsunuz ve bu hapisneden ancak bunun bir hapisane olduğunu kabul ederseniz çıkabilirsiniz. Ve eğer siz buna hapisane demezseniz, ben diyeceğim ve ne olursa olsun hapisane demeye devam edeceğim” (s. 256).

Williams’ın içselleştirilmiş sosyalizm karşıtlığını ‘iliklerine kadar’, ‘yerinden edilme’, ‘işçi sınıfı bilincinin dışında’, ‘propaganda’, ‘cehalet’ ve ‘hapisane’ kavramlarıyla açıklaması, *The Ragged-Trousered Philanthropists*’teki işçilerin ideolojik olarak yanlış bir bilince sahip olduğu fikrine sandığından daha yakın olabilir.

Williams ayrıca reklamcılığı olumsuz bir ideoloji olarak görmektedir. Çalışmalarında sunduğu birçok örnek hâlâ güncelliğini korumaktadır. Williams (2005), *Advertising: The Magic System (Reklamcılık: Sihirli Sistem)* adlı makalesinde reklamcılığı ‘modern sosyal iletişimin önemli bir biçimi’ (s. 185) ve ‘kurumsallaşmış bir ticari bilgi ve ikna sistemi’ (s. 170) olarak tanımlar.

Reklamcılık büyümlü bir sistemdir; “daha basit toplumlarda var olan büyümlü sistemlere işlevsel olarak çok benzeyen, ancak son derece gelişmiş bir bilimsel teknolojiyle garip bir şekilde bir arada var olan, son derece organize ve profesyonel bir büyümlü teşvik ve tatmin sistemidir” (s. 185). Kapitalizm ile sosyalizm arasındaki temel fark, ‘insanın tüketici olarak mı yoksa

kullanıcı olarak mı görüleceği' meselesinde yatmaktadır. Reklamcılık, 'bu seçimin işlevsel olarak gizlenmesidir' (s. 186) ve 'genel tatminin gerçek kaynaklarını' perdelemektedir (s. 189). Şirketlerin kararlarını 'sizin seçiminiz' (s. 193) gibi gösteren bir 'telkin ve büyü dünyasıdır' (Williams, 1983b: 71).

Reklamcılık 'tüm iletişim sistemine nüfuz eder, [...] yöntemleri halkla ilişkiler ve siyasete geniş ölçüde yayılmıştır' (Williams, 1976: 163-164). Aynı zamanda 'ticari ikna olarak kültürel üretimin büyük bir alanıdır' (Williams, 1981b: 13). Reklamcılık 'hem tüketim malları hem de "bir yaşam biçimi" satmaktadır' (Williams, 2003a: 36). Bu süreç, 'gerçek ama sınırlı ve marjinal seçenekler sunulan bir tüketim kitlesini örgütlenme ve yönlendirme biçimi olarak işler' (Williams, 1968: 44).

Williams (2003a: bölüm 4), ampirik bir analizde, reklama dayalı televizyon kanallarının ticari içeriği kamu hizmeti programlarına tercih etme eğiliminde olduğunu ve bu tür kanallarda haberlerin reklamların tarzını, biçimini ve dilini alma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

Williams'a göre reklamcılık, 'ikna etmeye', 'inandırmaya', 'belirsizleştirmeye' ve sihir gibi görünerek fan-teziler yaratmaya çalışır. Williams (1989b), reklam diline ideoloji eleştirisi yöneltir, ancak *Advertising: The Magic System*'de reklamcılığı meta ve tüketim ideolojisi olarak açıkça ele almaz. Fakat başka bir makalesinde, reklamcılığın 'iletişimin sahte ideolojisinin' bir parçası olduğunu söyler (s. 29).

Williams, başka yerlerde Lukács ve Frankfurt Okulu gibi ideoloji eleştirmenlerini eleştirse de onların kelime dağarcığını kullanmaktadır. İdeolojinin otomatik olarak işlediğini ve her zaman kabul edilip yeniden üretildiğini varsayamayacağımız konusunda kesinlikle haklıdır. Ancak ideolojiye otomatik olarak karşı çıkıldığını da varsayamayız.

İdeolojinin etkili olduğu yerlerde, sadece iletilmekle kalmaz, aynı zamanda yaşanır ve deneyimlenir; böylece tüketiciler ve vatandaşlar tarafından içselleştirilir. İdeolojilerin işleyip işlemediğini anlamak için geriye dönüp bakmak gerekir. Reklamcılık bağlamında, ticari ideoloji tüketicilerin bilinçli ya da bilinçsiz olarak belirli reklamlara olumlu duygular ve çağrışımlarla yanıt verdiği ve belirli koşullarda reklamı yapılan ürünleri satın alma olasılıklarının arttığı durumlarda işler.

Bu nedenle, reklamcılık üzerine eleştirel çalışmalar yalnızca ideolojik içeriğe değil, aynı zamanda tüketicilerin ve reklamcılarının bu içeriklerle ilişkilendirdiği anlamlara ve arzulara da odaklanmalıdır. Akademisyenler, Williams'ın markalaşma ve reklamcılığın sembolik ve yaşam tarzı yönlerinin önemini önceden gördüğünü kabul etmektedir (Wharton, 2013).

Williams (2005), kapitalizmin duygu, anlam ve değer yapısının 'ölüm, yalnızlık, hayal kırıklığı, kimlik ve saygı ihtiyacı gibi sorunlara' (s. 190) yanıt veremediği göz önünde bulundurulduğunda, büyü sistemlerin anlamlar yarattığını ve sahte (ersatz) bir kültür olarak işlediğini savunmaktadır. Diğer yaklaşımlar büyü sistemler yerine ideoloji terimini kullanmıştır; bu bağlamda Williams'ın yaklaşımı Frankfurt Okulu'nun düşünce çizgisiyle büyük ölçüde örtüşmektedir.

Williams, ana akım iletişim çalışmalarını ideolojik, araçsal, idari ve eleştirel olmayan yaklaşımlar olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Lasswell'in klasik "Kim, kime, neyi, nasıl, hangi etkiyle söyler?" formülüne odaklanmak, "hangi amaçla?" sorusunu dışarıda bırakır ve niyeti hesaba katmaz (Williams, 2005: 181).

Ana akım iletişim teorisine yönelik bu genel eleştiri, Williams'ın teknolojik determinizm eleştirisinin de temelini oluşturmuştur. Williams (2003a) *Televizyon* adlı eserinde, McLuhan ve diğerlerinin teknolojik determinizmini bir ideoloji olarak eleştirir—"teknolojinin bir neden olarak ideolojik temsili" (s. 131) ve 'yeni yaşam biçimleri yaratan kendi kendine hareket eden bir güç' (s. 6) söylemlerine karşı çıkar. Williams, bu görüşe, niyetler ve toplumsal düzen ile teknoloji diyalektiğini karşı karşıya koyarak yanıt verir (s. 132-138).

Williams (1983b: 128-152), yalnızca teknolojik iyimserliği değil, aynı zamanda teknolojik kötümserliği de eleştirir; çünkü her iki yaklaşım da yerleşik kurumları değişime karşı savunan bir teknolojik determinizm biçimi olarak işlev görmektedir.

Williams (1983b), 1980'lerin başında Thatcherizm ve neoliberalizmi ideolojiler olarak eleştirirken, 'Plan X' olarak adlandırdığı 'yeni bir stratejik avantaj politikası'nın (s. 244), 'neoliberal hegemonya' (McGuigan, 2015: 27) ve 'neoliberal duygu yapısı' (McGuigan, 2016: 23) için bir kod olduğunu savunur. Plan X'in belirleyici faktörü, sermayeyi ve siyasi elitin avantajını korumaktır; toplum üzerindeki daha geniş etkileri göz ardı eder ve bu nedenle 'iradeli ve kasıtlı bir bilinmeyen'dir (Williams, 1983b: 245).

Williams ideolojiyi kesin bir şekilde tanımlamasa da, tabloid haberler, anti-sosyalizm, reklamcılık, teknolojik determinizm ve Thatcherizm üzerine yaptığı analizlerden belirli bir ideoloji tanımı çıkarabiliriz. İdeoloji, araçsal iletişimin özel bir biçimidir. Yönetici sınıfın stratejik avantaj elde etmek ve manipülasyon, yerinden etme, cehalet, teşvik, mistifikasyon, belirsizleştirme, fantezilerin ve arzuların örgütlenmesi yoluyla diğerlerini egemen çıkarlara ikna etmek için kullandığı bir iletişim stratejisidir.

Williams, geriye dönüp bakıldığında hangi ideolojilerin başarılı olduğunu anlayabileceğimizi, çünkü bu ideolojilerin bireyler tarafından aktif olarak yaşandığını ve gündelik hayatta deneyimler, duygular, arzular ve öznelliklerle ilişkili olduğunu vurgulamaktadır.

Günümüz internet dünyasında, internet ideolojileri ve internet hakkında üretilen ideolojilerle karşılaşırız. **İnternet ideolojileri**, çevrimiçi iletişimin araçsal kontrolünü fetişleştiren bir kamusal iletişim biçimidir. Bu tür ideolojiler, araçsal iletişim üzerine kurulu olup, araçsal aklın internete uygulanmasını haklı çıkaran ve savunan bir tür meta-iletişim biçimidir.

Örneğin, **İnternete dair neoliberal ideolojiler**, çevrimiçi dünyayı daha iyi bir dünya yaratacak bir yatırım alanı olarak sunmaktadır. Ancak bu ideolojiler, eşitsizlik, dijital emek, sınıf ve sömürü gibi konuları dışarıda bırakmaktadır. Google, kendi on temel ilkesinde, 'web'de demokrasinin işlediğini' iddia etmektedir, çünkü 'Google araması, link gönderen milyonlarca bireye dayandığı için işliyor' şeklinde bir söylem üretmektedir.

Bu söylemde, **demokrasi**, kullanıcıların çevrimiçi içerik üretimi yapması ve katılımcı çevrimiçi kültür yaratmasıyla eşdeğer tutulmaktadır. Ancak Google'ın arama algoritmasının gizliliği, arama pazarındaki tekel gücü, kullanıcıların ve çalışanların Google'ın araçları üzerindeki kontrol eksikliği gibi konular tartışmaya açılmamaktadır. **Devlet bağlamında internet ideolojileri**, devlet gözetimini, sansürü ve internetin kontrolünü haklı çıkarmakta ve mahremiyet ile ifade özgürlüğü meselelerini göz ardı etmektedir.

İnternetteki ideolojiler, faşizm, ırkçılık, aşırı sağcılık, milliyetçilik, sınıfçılık, cinsiyetçilik, anti-Semitizm ve benzeri görüşlerin çevrimiçi ifadeleriyle şekillenmektedir. Günümüzde pek çok toplumda yükselen sağcı ideoloji, çevrimiçi ortamda ve sosyal medyada da güçlü bir şekilde varlığını sürdürmektedir.

İnternette üretilen ideoloji, **kullanıcılar tarafından üretilen görsel-işitsel içeriklerle (memler, videolar, resimler, animasyonlar, müzik vb.) ve magazinleştirme yöntemleriyle (basitleştirme, az kelimeyle anlatım, duygusallaştırma, skandallaştırma, kutuplaştırma, sıradanlaştırma, manipülasyon, uydurma vb.) yayılmaktadır**. Kullanıcı tarafından üretilen ideoloji, artık yalnızca profesyonel ideologlarla sınırlı değildir; aksine, sıradan kullanıcılar tarafından günlük çevrimiçi yaşamda üretilmekte ve yeniden üretilmektedir (Fuchs, 2016b, 2016c).

Sonuç

Raymond Williams'ın çalışmaları, **materyalist bir iletişim teorisinin temel unsurlarını içermektedir**. Williams'ın yaklaşımı, diğer sosyal teorilerle birlikte ele alındığında, **eleştirel bir iletişim teorisinin** temeli olarak kullanılabilir (Fuchs, 2016a). **İletişimsel materyalizm**, iletişimi ve iletişim süreçlerinin toplumdaki

rolünü; iletişimin farklı türlerini, iletişim(ler)in kapitalizmdeki işlevlerini, ideoloji olarak iletişimi ve alternatif, demokratik iletişim biçimlerini teorileştirmemize olanak tanır.

Stuart Hall, son röportajlarından birinde, çağdaş kültürel çalışmaların genellikle **"Marksist eleştirel düşünce geleneğini genişletmediğini ve bunun büyük bir zayıflık olduğunu"** söylemiştir (Jhally, 2016: 338). Williams ise kültürel çalışmaların ilk dönemlerindeki temel dinamiklerin korunması gerektiğini savunmaktadır (s. 338). Williams'ın **materyalist kültür anlayışı**, medya ve kültürel çalışmaların Marksist teoriyle yeniden ilişkilmesini sağlayabilecek bir yol sunmaktadır.

Williams, Marx'ın çalışmalarına büyük ilgi göstermiş ve iletişimin üretimi ile yeniden üretimini, **toplumsal düzenin temel unsurlarından biri olarak ele alan bir Marksist toplum ve kültür teorisinin hümanist versiyonunu geliştirmiştir**. Williams'a göre, Marx için materyalizm, **insanların toplumsal olanı ve dolayısıyla toplumu üretmesi ve yeniden üretmesi anlamına gelir**.

"İnsanlar, geçim araçlarını üreterek dolaylı olarak maddi yaşamlarını da üretmiş olurlar" (Marx, 1988: 37).

Williams, iletişimin de **insanların geçimini sağlayan araçlardan biri olduğunu** savunur. Üretim tarzı yalnızca bireylerin fiziksel varlığını yeniden üretmekle sınırlı değildir; aynı zamanda, belirli bir faaliyet biçimi, belirli bir yaşam tarzı ve bu bireylerin dünyayı algılama biçimi olarak da düşünülmelidir (Marx, 1988: 37). Williams, **iletişimin, toplumun üretim biçimi ve toplumsal yaşamın örgütlenme modu olduğunu** vurgular.

Stuart Hall da iletişim kavramını Marx'ın teorisine dayandırmıştır. **1973'te yazdığı ünlü "Kodlama/Kod Çözme" makalesi** sırasında, Marx'ın *Grundrisse'ye Giriş* metni üzerine yoğun bir çalışma yürütmekteydi. Hall, bu çalışmasında Marx'ın üretim, dolaşım ve tüketim diyalektiğinin önemini vurgulamıştır.

"Marx'ın terimlerini ödünç alırsak, dolaşım ve alımlama gerçekten de televizyondaki üretim sürecinin 'anlarıdır'" (Hall, 1973: 119).

Hall'un ünlü **kodlama/kod çözme modeli**, iletişim süreçlerini analiz etmek için geliştirilmiş ve daha sonra **kültürel devre modeli** (Johnson, 1986 [1987]; Du Gay vd., 1997) gibi teorik yaklaşımları etkilemiştir. Hall, Marx'ın üretim modeline dayanan **daha yapısalcı bir iletişim modeli** sunarken, Williams ise **Marx'ın "Alman İdeolojisi"ne dayanarak iletişimi insanın toplumsal eylemliliği ve toplumun üretim süreci olarak görmüştür**.

Hall (1980), Williams'ı **kültürel çalışmaların 'kültürelci' geleneğini temsil eden bir düşünür olarak görmektedir**. Daha açık bir ifadeyle, Williams'ın iletişim anlayışı **Marksizmin hümanist, kültürel-materyalist ve iletişimsel-materyalist bir versiyonunu** geliştirmeye odaklanmıştır. Hall (2016, s. 25-53), Williams'ın çalışmalarına ilişkin en kapsamlı analizlerinden birinde, **"insanoğlunun maddi faaliyeti" olarak insan pratiğinin, Williams'ın yaklaşımının özünü oluşturduğunu** savunur (s. 39).

Williams'ın hümanist pozisyonu, **dil ve iletişimi pratikler olarak ele alırken**, yapısalcılık bu unsurları **söylemsel yapılar** olarak değerlendirir (s. 72). Günümüzde, **dijital kapitalizm çağında**, Williams'ın yazıları **kültürel çalışmaların Marksist temelleriyle yeniden ilgilenmeyi gerekli kılmaktadır**. Stuart Hall'un çalışmaları, Marx'ın yazıları ve Marksist teoriye dayanan geniş perspektifler, dijital emek, medya ve iletişim süreçlerini analiz etmek için yeniden değerlendirilmelidir.

İletişimsel materyalizm, iletişimi yalnızca bir aktarım süreci olarak değil, aynı zamanda **anlamaların, kültürün, toplumsal ilişkilerin, toplumsal yapının ve sistemlerin üretildiği ve yeniden üretildiği bir toplumsal üretim süreci** olarak tanımlar. Bu bağlamda, **iletişim, toplumsal ilişkilerin kurulma sürecidir ve üretim araçları olarak iletişim teknolojilerini gerektirir**.

Kültürel ve iletişimsel materyalizm, **dijital emek, internet, dijital müşterekler** gibi olguların **diyalektik ve materyalist bir perspektifle ele alınmasını** mümkün kılar. Williams (1958 [1983], s. 319-338), **işçi sınıfı kültürünü belirli bir biçim ya da içerik türü olarak değil, ortak ve kolektif bir kültür fikri olarak ele almaktadır**.

"İnsan sermayesi her bakımdan ortak olarak kabul edilmelidir ve ona erişim özgürlüğü, insanın doğasından kaynaklanan bir haktır; ancak bu erişim ya kolektif olarak sağlanır ya da hiç sağlanmaz" (Williams, 1958 [1983]: 326).

Williams, yalnızca **ortaklaşa sahip olunan ve kullanılan kaynakların tüm toplum için gerçek bir fayda sağlayabileceğini** savunmaktadır. Bu bakış açısı, dijital kapitalizme karşı duruşu ve dijital müşterekler için alternatif yollar geliştirme çabasını desteklemektedir. "Paylaşım toplumu, gerçekten paylaşarak işe başlamalıdır; aksi takdirde tüm paylaşım söylemleri ya yanlış ya da en iyi ihtimalle marjinal olacaktır" (Williams, 1983b: 101).

Ancak günümüzde, Uber, Airbnb, kitle kaynak kullanımı ve kitle fonlaması gibi modeller, üretim araçlarını kolektif olarak paylaşmak yerine, ideolojik olarak "paylaşım" kavramını çarpıtan ticari mekanizmalar olarak işlev görmektedir.

Bu tür platformlar, üretim araçlarının ürettiği değeri tüm vatandaşlar ve kullanıcılar arasında adil bir şekilde paylaşmak yerine, şirketlerin ve sermaye sahiplerinin çıkarlarını güçlendiren sistemler yaratmaktadır. Bu nedenle, gerçek bir "paylaşım toplumu" yaratmak için kapitalist olmayan alternatif modeller geliştirilmelidir.

Finansman

Yazar(lar), bu makalenin araştırması, yazımı ve/veya yayını için herhangi bir mali destek almamıştır.

Not

- Williams, "ileti" ve "iletişim" kavramlarını neden birbirinden ayırdığını açıkça açıklamaz. Ancak, toplumun **yapılar ve eylemlilik arasındaki diyalektiğe dayandığını** belirtir. **Toplumun artan karmaşıklıkla birlikte, mekânsal ve zamansal mesafeler boyunca iletişimi mümkün kılan iletişim sistemleri (iletişim araçları) ortaya çıkmıştır.** Bu bağlamda, **ileti (haberleşme) ile iletişim arasında diyalektik bir ilişki vardır.**

Biyografik not

Christian Fuchs Westminster Üniversitesi'nde profesördür ve Westminster İleri Araştırmalar Enstitüsü (WIAS) ile İletişim ve Medya Araştırma Enstitüsü'nün (CAMRI) direktörüdür. Eleştirel ve Marksist teori; dijital medya ve toplum; medya, kültür ve toplum konularında çok sayıda yayını bulunmaktadır. Fuchs, açık erişimli tripleC dergisinin eş-editörüdür: Communication, Capitalism & Critique (<http://www.triplec.at>), <http://fuchs.uti.at>, @fuchschristian

Yazar Bilgileri
Author Details

Onat Can Polat (Mütercim Tercüman)

¹ Marmara Üniversitesi Mütercim Tercümanlık Lisans Programı, İstanbul, Türkiye

0009-0007-2562-6922

onatcanpolat@gmail.com

Kaynakça | References

De Decker K (2015) Why we need a speed limit for the Internet. Low-tech Magazine, 19 October.

Fuchs C (2014) Digital Labour and Karl Marx. New York: Routledge.

Fuchs C (2015) Culture and Economy in the Age of Social Media. New York: Routledge.

Fuchs C (2016a) Critical Theory of Communication: New Readings of Lukács, Adorno, Marcuse, Honneth and Habermas in the Age of the Internet. London: University of Westminster Press.

- Fuchs C (2016b) Racism, nationalism and right-wing extremism online: The Austrian presidential election 2016 on Facebook. *Momentum Quarterly – Zeitschrift für sozialen Fortschritt* 5(3): 172–196.
- Fuchs C (2016c) Red scare 2.0: User-generated ideology in the age of Jeremy Corbyn and social media. *Journal of Language and Politics* 15(4): 369–398.
- Fuchs C (2017a) Donald Trump: A critical theory-perspective on authoritarian capitalism. *Triplec: Communication, Capitalism & Critique* 15(1): 1–72.
- Fuchs C (2017b) *Social Media: A Critical Introduction* (2nd edn). London: Sage.
- Gramsci A (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Hall S (1973a) A 'reading' of Marx's 1857 Introduction to the Grundrisse. Birmingham: Centre for Contemporary Cultural Studies.
- Hall S (1973b) Encoding/decoding. In: Stuart Hall, Doothy Hobson, Andrew Lowe, et al. (eds) *Culture, Media, Language*. London: Routledge, pp.117–127.
- Hall S (1980) Cultural studies: Two paradigms. *Media, Culture & Society* 2(1): 57–72.
- Hall S (2016) *Cultural Studies 1983*. Durham, NC: Duke University Press.
- Jhally S (2016) Stuart Hall: The last interview. *Cultural Studies* 30(2): 332–345.
- Johnson R (1986 [1987]) What is cultural studies anyway? *Social Text* 16: 38–80.
- Klein N (2017) *No Is Not Enough: Defeating the New Shock Politics*. London: Allen Lane.
- Lambert C (2015) *Shadow Work: The Unpaid, Unseen Jobs That Fill your Day*. Berkeley, CA: Counterpoint.
- McGuigan J (2014) Introduction. In: Jim McGuigan (ed.) *Raymond Williams on Culture & Society: Essential Writings*. London: Sage, pp.xv–xxvi.
- McGuigan J (2015) A short counter-revolution. In: McGuigan J (ed.) *Raymond Williams: A Short Counter Revolution: Towards 2000, Revisited*. London: Sage, pp.19–46.
- McGuigan J (2016) *Neoliberal Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Du Gay, P, Hall, S, Janes, L et al. (1997) *Doing Cultural Studies: The Story of the Sony Walkman* London: Sage.
- Marx K (1857) Introduction. In: Marx K (ed.) *The Grundrisse*. London: Penguin Books, pp.81–114.
- Marx K (1867a) *Capital*, vol. 1. London: Penguin Books.
- Marx K (1867b) *Das Kapital Band 1*. Berlin: Dietz.
- Marx K (1988) *The German Ideology*. Amherst, NY: Prometheus.
- Marx K and Engels F (1845a) *Die Deutsche Ideologie (MEW Band 3)*. Berlin: Dietz.
- Marx K and Engels F (1845b) *The German Ideology*. New York: Prometheus.
- Maxwell R and Miller T (2012) *Greening the Media*. Oxford: Oxford University Press.
- Rucevska I., Nellesmann C., Isarin N., et al. (2015) *Waste Crime – Waste Risks: Gaps in Meeting the Global Waste Challenge. A UNEP Rapid Response Assessment*. Arendal: United Nations Environment Programme and GRID.
- Sparks C (1993) Raymond Williams and the theory of democratic communication. In: Slavko Splichal and Janet Wasko (eds) *Communication and Democracy*. Norwood, NJ: Ablex, pp.69–86.
- Tressell, R (2012) [1914]. *The Ragged Trousered Philanthropists*. Ware: Wordsworth
- Vidal J (2013) Toxic 'e-waste' dumped in poor nations, says United Nations. *The Guardian*, 14 December.
- Vološinov VN (1986 [1929]) *Marxism and the Philosophy of Language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Wharton C (2013) *Advertising as Culture*. Bristol: Intellect.
- Williams R (1958 [1983]) *Culture and Society: 1780-1950*. New York: Columbia University Press.
- Williams R (1961 [2011]) *The Long Revolution*. Cardigan: Parthian. Williams R (ed.) (1968) *May Day Manifesto 1968*. Harmondsworth: Penguin. Williams R (1976) *Communications*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Williams R (1977) *Marxism and Literature*. Oxford: Oxford University Press. Williams R (1979) *Politics and Letters: Interviews with New Left Review*. London: Verso Books.
- Williams R (1981a) *Culture*. Glasgow: Fontana-Collins.
- Williams R (1981b) Introduction. In: Williams R (ed.) *Contact: Human Communication and Its History*. London: Thames and Hudson, pp.7–20.
- Williams R (1983a) *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (Rev. edn). New York: Oxford University Press.
- Williams R (1983b) *Towards 2000*. London: Chatto & Windus. Williams R (1983c) *Writing in Society*. London: Verso Books.
- Williams R (1989a) *Politics of Modernism*. London: Verso Books.

Williams R (1989b) *Resources of Hope*. London: Verso Books.

Williams R (1989c) *What I Came to Say*. London: Hutchinson Radius. Williams R (2003a [1974]) *Television*. London: Routledge.

Williams R (2003b) *Who Speaks for Wales? Nation, Culture, Identity* (ed Daniel Williams). Cardiff: University of Wales Press.

Williams R (2005 [1980]) *Culture and Materialism*. London: Verso Books.

Williams R (2014) *On Culture & Society* (ed Jim McGuigan). London: Sage.

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Kitap İncelemesi | Book Review

📖 Açık Erişim | Open Access

Teorik Temeller ve Örnek İncelemeler ile Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik

Theoretical Insights and Case Studies on Cultural Memory: Writing, Remembrance, and
Political Identity in Early High Cultures

Seyra Kestel¹

¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi/Reklamcılık Bölümü, Avcılar, İstanbul, Türkiye

Assmann, Jan. *Kültürel Bellek* (Çev. Ayşe Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022, 368s. ISBN: 9789755392899

Anahtar Kelimeler Kültürel Bellek • Kültür • Politik Kimlik

Keywords Cultural Memory • Culture • Political Identity

Ab initio / Başlangıçtan

Günümüzde yeni medya teknolojilerindeki ilerleme ile yapay belleğin mümkün olması, iletişim ve kültür alanında bir anlamda devrimi temsil etmektedir. Bu devrim, “bellek” ve “hatırlama” gibi kavramların son yıllarda önemini arttırırken; Türkiye’de oldukça ilgi gören bir başvuru kaynağının da hem hafıza çalışmaları hem de tarihsel bilinç açısından önemini daha da hatırlatmaktadır: Jan Assmann’ın “Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik” adlı eseri, hafıza ile kimlik arasındaki karşılıklı ilişkiyi disiplinlerarası bir perspektifle ele almaktadır. Münih, Heidelberg, Paris ve Göttingen’de Mısıroloji, Klasik Arkeoloji ve Eski Yunanca eğitimi alan Jan Assmann’ın yazdığı bu kitabın ilk basımı 2001; dördüncü ve son basımı ise 2022 yılında gerçekleşmiştir. Orijinal adı “Das kulturelle Gedächtnis” olan kitabı Almandan çeviren ise Ayşe Tekin’dir.

Toplumların tarih algısını nasıl inşa ettiklerini anlamak isteyenler için önemli bir kaynak oluşturan çalışmanın, Türklerin ilgisini neden çektiği sorusunun cevabını ise Türkçe basıma önsözünde yazar okuyucuya bırakmaktadır. Ancak, aynı bölümde Türkiye hakkında yazdıkları dikkat çekici olmakla beraber, cevabını okuyucuya bıraktığı soru için bir fikir verme eğilimi olarak değerlendirilebilir (Assmann, 2022: 15): *Türkiye, uluslaşma sürecine 20. Yüzyılda girdi ve bu yolda Batı’yı örnek aldı. Burada da yazı ulusal kimliğin oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş ile İslam dünyasının politik bağlamının dışına çıkış kesinleşti ve ulusal kimliğin oluşması ile etnik azınlıklara karşı tavır da değişti.*

Atıf | Citation: Kestel, S. (2025). Theoretical insights and case studies on cultural memory: writing, remembrance, and political identity in early high cultures [Review of “Kültürel Bellek” by Jan Assmann]. 4. *BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*–4. *BOYUT Journal of Media and Cultural Studies*, (26), 222–227. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1672990>

 This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

 2025. Kestel, S.

 Sorumlu Yazar | Corresponding author: Seyra Kestel skestel@gelisim.edu.tr

Bu kimlik içinde etnik azınlıklara karşı tavır da değişti. Bu kimlik içinde etnik azınlıklar “varlıklarına geçici olarak göz yumulan halklar” olmaktan çıkıp tehdit oluşturan yabancı unsurlar niteliği kazandılar. Assmann’ın Türkiye hakkındaki bu yaklaşımı, 19. yüzyılda ortaya çıkan modern ulusal devletler açısından da önem taşıyan “ulus” kavramının etnik ve kültürel varlıklar açısından ele alınması bakımından tartışmalı olarak değerlendirilebilir. Ancak, tarihi ufku binlerce yıl öncesi ile genişletmek, özellikle de çatışmacı siyasal kültürü anlamak için problemleri daha geniş bir perspektifle ele almayı kolaylaştıracağından, araştırmanın Türkiye’de gördüğü ilginin sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Assmann, araştırmasında bireysel belleğin ötesinde toplumsal ve kültürel boyutta hafızanın nasıl bir işlevi olduğunu ve bu işlevsel sürecin toplumların kimlik edinme süreci ile nasıl yakından bir ilişki olduğunu açıklamaktadır. Bu bağlamda, eserin hafıza çalışmaları ile tarihsel bilinç arasındaki ilişkiyi nedenselleştirmesi açısından temel ve özgün bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir. Assmann’ın temel argümanlarından biri olan; belleğin sadece bireysel deneyimlerin birikimi değil; toplumlar tarafından bilinçli bir şekilde inşa edilen mekanizma olmasında çok önemli iki kavram karşımıza çıkmaktadır: Hafıza kavramı ve Kültürel Bellek. Bireysel bellek, yaşanmış deneyimlerle oluşurken; kültürel bellek ise yazılı metinler, ritüeller, semboller ve anıtlar aracılığı ile nesilden nesile aktarılan kolektif bir özellik taşımaktadır (Assmann, 2022: 45). Bu nedenle, çalışmanın teorik temellerini oluşturan hatırlama kültürü; bireysel ve toplumsal bellek, hatırlama figürleri, tarihe karşı bellek kavramları ile önem kazanmıştır.

Kültürel Bellek Kavramının Teorik Temeli: Hatırlama Kültürü

Hatırlama, özellikle geçmişle bağlantı açısından büyük önem taşır. Dolayısıyla, Assmann’ın üç konu arasındaki (hatırlama-kimlik ve kültürel süreklilik) bağlantıyı incelediği bu çalışmada hatırlama özellikle geçmişle bağlantısı açısından ilk adım olarak konumlanmaktadır. Halbwachs’ın 1920’li yıllarda “bireysel belleğin ötesine geçen ve kolektif gruplar tarafından şekillendirilen bir olgu” olarak ilk kez literatürde tanımlanan toplumsal bellek kavramı (Halbwachs, 1992: 38); Assmann’ın çalışmasında, geçmişin sosyal yapısını hatırlama işlevi ile ele alırken karşımıza çıkmaktadır. Kitapta, kavramı ilk kez ele alan araştırmacı ile diğer araştırmacılar arasında karşılaştırma yapması; hatırlama kültürüne dair çok yönlü bir literatür taraması sunmaktadır. Örneğin Halbwachs’ın toplumsal bellek yaklaşımının tam zıttı olarak Jung’un yaklaşımlarına işaret etmektedir. Ancak burada yazarın belki de eklemeyeği nokta; Jung’un toplumsal bellek kavramı yerine ağırlıklı olarak kullandığı “kolektif bilinçdışı” kavramıdır. Jung’a göre (1968), kolektif bilinçdışı (tıpkı Halbwachs’ın toplumsal bellek tanımında olduğu gibi) bireysel deneyimlerin ötesindedir. İnsanlığın ortak geçmişinden gelen arketipler ve simgelerle şekillenir. Bu yapı, kültürlerarası ortak mitler, rüyalar ve semboller aracılığı ile şekillenerek bireylerin bellek süreçlerini etkileyen kolektif bir miras sunar (Jung, 1968: 57).

Yazarın hatırlama kavramına dair önemli bir diğer yaklaşımı düşünceyi soyut olarak ifade ederken; hatırlamayı somut olarak kavramsallaştırmasıdır. Bu bağlamda hatırlama figürleri üç ayrı figürü ele almaktadır (Assmann, 2022: 46-50): Zaman ve mekana bağlılık; Gruba bağlılık; Tarihin yeniden kurulması. Hatıraların yaşanan ortak bir zamana; örneğin bayramlara dayanması zamana bağlılığı ifade ederken; aile için evin, kırsal kesimde yaşayan için köyün, kentsoylular için kentlerin hatırlamada mekânsal bir bağ ifade etmektedir. Assman’a göre kendini ortak anıları olan bir toplum olarak kuran sosyal grup, geçmişini özellikle iki noktada korumaktadır. Bunlar kendine özgülük ve sürekliliktir. Tarihin yeniden kurulması ise Assmann’ın önemli bir iddiasıyla karşımıza çıkmaktadır. Hiçbir belleğin geçmişi olduğu gibi korumasının mümkün olmadığı, aksine ondan geriye ancak “grubun her dönemde kendi bağlamına özgün olarak yeniden kurabildiği biçiminin” kalacağıdır.

Toplumsal Hatırlamanın Belkemiği: İletişimsel ve Kültürel Bellek Kavramları

Assmann'ın iletişim ve kültürel çalışmalara kazandırdığı belki de en önemli kavramlardan ikisi olan *iletişimsel bellek* ve *kültürel bellek* kavramları; çalışmanın dayanak noktalarından biridir ve ana argümanların gelişiminde belirleyici bir etki sunmaktadır. Bunun en temel sebebi olarak, kolektif belleği iletişimsel bellek ve kültürel bellek olarak iki temel kategoriye ayırması ya da bireylerin/toplumların geçmişle kurdukları ilişkileri açıklamak açısından kritik bir öneme sahip olması olarak gösterilebilir. Yazarın bu ayrımı yaparken *iki hatırlama biçimi* olarak net bir şekilde iki kavramı farklılaştırması kavramların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

İletişimsel bellek, sözlü aktarım yoluyla bireyler arasında paylaşılan ve yaklaşık olarak 80-100 yıl gibi bir zaman dilimini kapsayan hafızadır. Bu bellek tipi, bireylerin doğrudan tanık olduğu ya da birinci-ikinci nesil aktarıcılar aracılığıyla öğrendikleri deneyimleri içerir (Assmann, 2022: 37). Assmann'ın bu tanımında, iletişimsel belleğin zamanla silinmeye ya da değişime uğrayacağı sebebi ile kolektif hafızanın daha derin yapılarında dönüşüme uğrayacağı düşünülebilir.

Kültürel bellek ise, uzun vadeli bir kolektif hafıza biçimidir ve yazılı metinler, anıtlar, ritüeller, din gibi kurumsallaşmış aktarım mekanizmalarını kapsayarak nesiller boyu daha kolay yaşatılır. Dolayısıyla, geçmişin hatırlanmasını sistematik hale getirmesi açısından önem taşımaktadır. Assman'a göre (2022: 45), kültürel bellek bireylerin hafızasından bağımsızdır ve geçmişini şekillendiren sembolik formlar aracılığı ile aktarılır. Bu bağlamda, Assmann'ın kültürel bellek kavramı; kolektif kimliği güçlendirmesi ve tarihsel sürekliliği sağlaması açısından önemlidir.

Assmann'ın iletişimsel bellek ve kültürel bellek kavramlarında yaptığı bu belirgin ayrım; kolektif hafıza açısından büyük önem taşımasının yanı sıra tarihsel bilinç, kimlik inşası ve toplumsal hafıza süreçlerinin anlaşılması açısından okuyucuya yol gösterebilir.

Kültürel Belleğin Varyantları Olarak “Sıcak” ve “Soğuk” Toplumlardan Hafızaya

Assmann'ın sıcak ve soğuk hafıza terimlerini ele almadan önce Levi-Strauss tarafından kavramsallaştırılan sıcak ve soğuk toplumlar kavramını hatırlamak yerinde olacaktır. Çünkü, Assmann'ın bu iki ayrı hafıza tanımlarının dayanak noktası olarak görülebilir. Levi-Strauss, toplumsal yapılar ve mitler üzerine yaptığı çalışmalarında toplumları sıcak ve soğuk olarak ayırmıştır. Sıcak toplumlar, tarihi sürekli olarak yeniden üreten, değişimi ve dönüşümü toplumsal yapılarının merkezine koyan toplumlardır. Soğuk toplumlar ise tarihi durağan bir unsur olarak ele alan ve değişime karşı direnç gösteren toplumlardır (Levi-Strauss, 1994).

Sıcak hatırlama ise, geçmişin güncel politik ve toplumsal bağlam içinde canlı tutulduğu, hatırlamanın kolektif kimliği inşa etmede aktif olarak kullanıldığı bir süreçtir (Assmann, 2022: 76). Assman'a göre, bu tarz hatırlamalar genellikle travmatik vakalarla, devrimlerle ya da köklü değişimlerle alakalıdır ve hafızanın ideolojik olarak mobilize edildiği çeşitli durumları kapsamaktadır. Yani, toplumlar geçmişteki olayları bugünün siyasi ve toplumsal ortamında yeniden anlamlandırır ve sıcak hatırlama süreci ile geçmişini devamlı yeniden üretir.

Soğuk hatırlama ise geçmişin daha durağan, daha ritüel ve kurumsallaşmış olarak hatırlandığı bir süreci ifade etmektedir. Bu bellek türü, özellikle de toplumsal sürekliliği sağlamada ritüeller, mitler ve kültürel kodlar aracılığı ile aktarılır. Burada Assmann'ın dikkat çektiği bir diğer ayrıntı; yazılı kültüre geçiş ile sağlanmasıdır. Özellikle yazılı kültürün gelişmesiyle beraber, toplumlar belleklerini kalıcı hale getirmek için anıtsal yapılar, kutsal metinler ve ritüellere başvurmuştur.

Assmann'ın bu tanımlarının iki açıdan önemli olduğu söylenebilir. Birincisi, bu kavramların kolektif belleğin yapısına ve işleyişine dair temel farklılıkları belirgin bir şekilde vurgulamasıdır. İkincisi ise, yazarın

Türkçe basıma önsözde cevabını okuyucuya bıraktığı soruyu tekrar akıllara getirmesidir: Bu kitap Türkiye’de neden bu kadar ilgi görmüştür? Türkiye gibi geçmişiyle hesaplaşma ya da geçmişi anlamlandırma konusunda zorluklar yaşayan toplumlar açısından bu ayrıştırılmış kavramların önem taşıdığı düşünülebilir. Bu noktada, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet Rejimi’ne geçiş sürecindeki tarih aktarımı sıcak hatırlama olarak ele alınabileceği gibi; anlatıların ritüelleşmesi onun soğuk hatırlama olarak örneklendirilmesine sebep gösterilebilir. Bu dönüşüm, Assmann’ın kuramı bağlamında yer alan kolektif hatırlamanın dinamik yapısına işaret etmektedir. Ayrıca, Türkiye’nin geçmişle kurduğu ilişki, farklı dönemlerde farklı hatırlama opsiyonları ile şekillenmiş; halen de bir dönüşüm sürecindedir.

Yazılı Kültür

Yazar, bu bölümde yazılı kültürün kolektif belleğin inşasındaki rolünü “ritüel bağdaşıklıkta metinsel bağdaşıklığa geçiş” ve “kanon” kavramları ile açıklamaktadır (Assmann, 2022: 112). Bu bağlamda, sözlü kültürlerde toplumsal hafıza, ritüel ve performans aracılığı ile nesilden nesile aktarılır. Bu aşamada, topluluğun ortak deneyimleriyle bellek canlı tutulmaktadır. Ayrıca kolektif kimlik de ritüel bağdaşıklık sayesinde korunur. Yazının icadı ile beraber toplumsal hafıza metinlere dayanarak şekillenmiştir. Böylece bilgi aktarımı ritüellere ve bireysel hafızaya bağımlı olmaktan kurtulmuş; yazılı metin aracılığı ile kalıcı olarak sistematikleşmiştir. İşte bu ilerleme/dönüşüm Assmann tarafından “ritüel bağdaşıklıkta metinsel bağdaşıklığa geçiş” olarak adlandırılır (Assmann, 2022: 118). Kitabın bu bölümü, yazılı kültürün, hafızayı standartlaştırarak yorumlama süreçlerini belirli bir çerçeveye oturtması açısından okuyucuya önemli bir veri sağlamaktadır.

Tüm bu süreç kapsamında Assmann, yazılı kültürlerin kolektif belleği şekillendirme sürecinde “kanon” kavramının öneminden bahsetmektedir. Belirli metinlerin otorite kazanarak kültürel hafızanın temel taşları haline gelmesine “kanon” denir (Assmann, 2022: 154). Dini metinler, hukuki belgeler ya da edebi eserler, kanonik bir statü elde ettiğinde sadece bilginin korunmasını değil; belli bir dünya görüşünün ve kimlik anlayışının yerleşmesini de sağlamaktadır. Böylece toplumsal hafıza istikrar kazanabilir. Ancak belirli yorumların baskın hale gelmesiyle alternatif hafıza biçimlerinin dışlanmasına da sebep olur. Assmann’ın bu kavramsallaştırmalarına göre; hafıza ile sağlanan istikrar, kanonik yapıların olumlu; hegemonya ise olumsuz yönünü ifade etmektedir. Ayrıca, kanonik metinlerin otoritesi, yazılı kültürün kolektif belleği nasıl biçimlendirdiğini ve toplumsal kimlikleri nasıl şekillendirdiğini anlama açısından kritiktir.

Yazılı Kültürün etki ettiği ve kolektif kültüre önemli bir katkı sağlayan diğer kavramlar *kültürel kimlik* ve *politik imgelem*dir. Assmann (2022: 139), kültürel kimlik kavramını bilinç ve farkındalık perspektifinde ele almaktadır. Böylece, toplumsal aidiyetin inşasında, kolektif belleğin önemini de ortaya koymaktadır. Assmann’a göre kimlik, bireylerin kendilerini belli bir topluluk içinde konumlandırmasını sağlayan ve dinamik bir özellik taşıyan süreçtir. Bu süreç, geçmişin nasıl hatırlandığı/yorumlandığı ile ilgilidir. Kültürel bellek, kimliği inşa eden bir çerçeve sunmaktadır. Kişilerin bu belleğe yönelik bilinç düzeyleri/farkındalıkları aidiyet hissinin pekişmesine ya da sorgulanmasına yol açar. Politik imgelem ise, geçmişin ideolojik olarak şekillendirilmesini sağlayarak hem bireylerin hem de toplumun kimlik algısını yönetebilir (Assmann, 2022: 140). Kitabın bu bölümünde hatırlama kadar unutmanın da önemli olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü politik imgelemi oluşturan bu süreç, sadece hatırlamaya değil; aynı zamanda unutmaya da dayanır. Hangi olayın kolektif bilinçte yer bulacağını ya da hangi anlatıların zamanla silineceğini belirleyen iki olgu vardır: İktidar ilişkileri ve toplumsal dinamikler. Assmann’ın bu bölümdeki yaklaşımları, kültürel kimliği tarihsel bir olgu ile açıklamayacak kadar karmaşık kılmaktadır. Kimlik; bilinç ve farkındalık ekseninde sürekli olarak inşa edilir ve tüm bu süreç değişkendir.

Farklı Uygarlıklarda Kültürel Belleğin İşleyişi: Örnek İncelemeleri

Eserin ikinci bölümü olan *Örnek İncelemeleri*, kültürel belleğin işleyişini farklı uygarlıklar üzerinden ele almaktadır. Böylece geçmişin nasıl hatırlandığı ve kolektif kimliğin nasıl inşa edildiği hakkındaki kavramlarını örnekler üzerinden somutlaştırmaktadır. Bu örnekleri seçme sebebini daha iyi anlamak için Assmann'ın kitabın ikinci bölümünün öndeyiş bölümündeki aktarımı oldukça dikkat çekicidir (Assmann, 2022: 173): *Eski dünyanın kültürleri arasında ikisi, kendilerine bugüne kadar etkili olabilecek dayanıklı ve parlak bir görüntü kazandırmayı başardı: Yunanistan ve İsrail. Hem Hristiyan Batı dünyası hem de İslam bu ikisinin düşüncelerine dayanmaktadır. Batıda kültürel belleğin çekirdeğini, edebiyat ve felsefede Yunan klasikleri ile onlarla bağlantı içindeki eski ve yeni İncil oluştururken, İslam dünyası daha çok eski Yunan'ın bilim eserlerinden etkilendi. Kuran ise Tevrat'ın tahtına oturdu. Buna rağmen, iki kültür dünyasının, hem Batı kültürünün hem de İslam kültürünün, Yunan ve İsrail-Musevi kültürü ile özel bağlantıları olduğunu söyleyebiliriz.*

Assmann, kitabın ikinci ana bölümünde eski Mısır, İsrail ve eski Yunan toplumlarını inceleyip, her birinin kültürel bellek oluşturma süreçlerini farklı yöntem ve araçlar üzerinden nasıl şekillendirdiğini karşılaştırmalı olarak gerçekleştirmektedir. Assmann, Mısır'da kültürel belleğin tapınak yazıtları ve ritüeller aracılığı ile nasıl şekillendiğini, İsrail'de ise kutsal metinler aracılığı ile kolektif hafızanın nasıl inşa edildiğini aktarır. Yunan kültüründe belleğin; edebi eserler ve tarih yazımı yoluyla çok daha seküler bir çerçeve oluşturduğunu örnekler üzerinden aktarmaktadır. Bu karşılaştırmalı örnek incelemeleri, Assmann'ın birinci bölümde ele aldığı kültürel bellek ve kimlik arasındaki ilişkiye dair argümanları desteklemektedir. Her toplum geçmişini, belirli anlatılar, ritüeller ve metinler aracılığıyla yeniden inşa eder ve kolektif kimliği şekillendirir.

Assmann, araştırmasında disiplinlerarası bir yöntem ile arkeoloji, antropoloji, tarih, kültür ve iletişim çalışmaları kesiminde oldukça geniş bir veri sunmaktadır. Araştırmanın temel amacı ise *toplumların nasıl hatırladıkları ve hatırlarken kendilerini nasıl algıladıkları sorularına cevap bulmaktır* (Assman, 2022: 25). Yazarın çalışma alanının geçmiş çağları kapsamı sebebiyle araştırmanın geçmiş çağlarla sınırlandırıldığı ifade edilebilir. Özellikle Eski Mısır, Antik Yunan ve Orta Çağ Avrupa'sına dair örnekler üzerinden kültürel bellek kavramını açıklamaktadır. Ayrıca, yazarın ağırlıklı olarak görüşlerinin Batı medeniyetleri üzerinde yoğunlaşması, araştırmanın bir diğer sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Eski Mısır ise, bu kapsamda arkaik dönemde batı medeniyetlerini etkilemesi açısından önem taşımaktadır.

İki ana bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünü kavramlar; ikinci bölümünü ise örnekler ile kavramların açıklanması oluşturmaktadır. Bu örnekler Mezopotamya, Hitit Uygarlığı, İsrail, Yunanistan ve Antik Mısır'a dair tarihi veriler, metin analizleri ve kültürel sembollerin incelenmesi yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kitabın hem coğrafya hem de yöntem bakımından kapsamlı olması, zaman sınırlılığına rağmen farklı dönemlere ışık tuttuğuna dair inancı aşılacaktır. Postmodern çağı anlamlandırma sürecinde yol gösterici olabilecek nitelikte olduğu söylenebilir. Ayrıca, günümüzde dijital medya, arşivleme teknikleri ve dijital hafızaya dair her türlü mekanizmanın kültürel belleğe dair etkilerinin giderek artması, "eski" ile "yeni" arasında karşılaştırma yapmak konusunda araştırmacıları yüreklendirebilir. Yazının icadı sonrası önemli olarak konumlanan kolektif bellek çalışmaları, bilgi çağı sonrası da önemini artırarak korumaktadır. Bu bağlamda, Jan Assmann'ın eseri her iki devrim ile başlayan dönemler arasındaki benzerlik ve farklılıkları ele alırken, yazının icadı sonrası döneme dair kapsamlı veri kaynağı olarak değerlendirilebilir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri **Seyra Kestel**

Author Details ¹ İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi/Reklamcılık Bölümü, Avcılar, İstanbul, Türkiye

0000-0001-6105-8810

✉ skestel@gelisim.edu.tr

Kaynakça | References

- Assmann, J. (2022). Kültürel Bellek (Çev. Ayşe Tekin). Ayrıntı Yayınları
- Halbwachs, M. (1992). *On collective memory* (L. A. Coser, Ed. & Trans.). University of Chicago Press
- Jung, C. G. (1968). *The archetypes and the collective unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton University Press. (Orijinal çalışma 1959)
- Lévi-Strauss, C. (1994). *Yaban Düşünce* (Çev. Tahsin Yücel). Yapı Kredi Yayınları

4. BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi 4. BOYUT Journal of Media and Cultural Studies

Kitap İncelemesi | Book Review

🔓 Açık Erişim | Open Access

Türk Toplumunun Toplumsal Bellek Sürecindeki Tarihsel Birikimi: “Geçmişin İzleri, Bugünün Anlamlandırılması” Dağlardan Denize Ulaşmak

Historical Accumulation of Turkish Society in the Process of Social Memory: “Traces of the Past, Making Sense of the Present” Reaching from Mountains to Sea

Mehmet Yaşar Arca ¹

¹ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Tanrıyar, Emin. (2024) *Kemal H. Karpat Kitabı “Dağı Delen Irmak”* İstanbul: Timaş Yayınları, 6.baskı. 558 s. ISBN: 978-605-114-239-5

Anahtar Kelimeler toplumsal bellek • Kemal Karpat • Dağı Delen Irmak

Keywords folk memory • Kemal Karpat • mountain-piercing river

Emin Tanrıyar’ın 2024 (2012) yılında kaleme aldığı, “Kemal H. Karpat Kitabı, Dağı Delen Irmak” bir söyleşi kitabı olmasına rağmen Karpat’ın hatıralarıyla şekillenen sözlü bir tarih kitabıdır aslında. Türklüğe, Türk kimliğine, Balkanlar, Avrupa ve Amerika coğrafyasına ait önemli bilgileri geçmiş ve günümüzle birleştirme- siyle tarihi bir belge niteliği taşımaktadır. Türkiye’de ve dünya çapında yaptığı önemli çalışmalarla tarih bilimine katkı sağlayan Karpat’ın sözlü tarihe verdiği önem bu yapıtta anlattıklarıyla da ön plana çıkmaktadır. Karpat, bireyin kişiliğini ve benliğini oluşturan unsurların temelinde aile bireyleri ve sosyal çevre olduğunu söyler ve bu nedenle aile bireylerini ve sosyal çevresini anlatarak sözlerine başlamaktadır.

“Biz nereye gitsek, yabancı muamelesi gördük. Romanya’da bizi “Türk” diye aşağıladılar, buraya geldik. “Romanyalısın sen, hakiki Türk değilsin, olamazsın” dediler. Sadece okulda değil, günlük hayatta da bu tür aşağılamalara ve benzeri birçok şeye maruz kaldık. “Siz dışarıdan gelmişler, hakiki Türk değilsiniz. Sizin kanınıza gavur kanı karışmış, hakiki Türk olamazsınız” gibi lafları çokça işittim.”

Kitap, “Sarı Saltuk’un Gölgesinde Asude Bir Çocukluk”, “Anavatan’da Muhacir Olmak”, “Amerika-Türkiye Karar Yılları”, “Madison-İstanbul-Ankara Üçgeni” olmak üzere dört ana bölümden oluşmuştur. Bununla birlikte kitabın yeni baskısı için yapılan ek söyleşiler de kitabın son bölümüne eklenmiştir.

Atıf | Citation: Arca, M. Y. (2025). Türk toplumunun toplumsal bellek sürecindeki tarihsel birikimi: “Geçmişin izleri, bugünün anlamlandırılması” dağlardan denize ulaşmak. 4. *BOYUT Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*–4. *BOYUT Journal of Media and Cultural Studies*, (26), 228-240. <https://doi.org/10.26650/4boyut.2025.1680767>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

© 2025. Arca, M. Y.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Mehmet Yaşar Arca myasararca@nevsehir.edu.tr

Sarı Saltuk’un Gölgesinde Asude Bir Çocukluk

Karpat, söyleşinin ilk bölümünde yaşadığı çocuk hatıralarını ve bu hatıraların kendisi üzerinde bıraktığı etkilerden söz ederken, konuya doğup büyüdüğü Dobruca¹ Bölgesinden ve aile üyelerinden bahsederek giriş yapmıştır. Karpat, Dobruca’yı Tuna Nehri ile Karadeniz Bölgesi arasında yer alan ve Bulgaristan’ın Varna şehrine kadar uzanan bir yarımada benzetmiştir. Ona göre Dobruca’yı özel kılan Avrupa kıtasının kesişiminde bulunması ve Balkanlarda yer almasıdır. Türk tarihi açısından bakıldığında Dobruca yüzyıllar boyunca her dönem önemli bir bölge olmuştur. Osmanlı Devleti kurulmadan önce bile Anadolu Selçukluların ve Sarı Saltuk himayesinde Dobruca’ya yerleşen Türklerin izlerini görmek mümkündür. Dobruca bölgesinde yer alan Babadağ adlı şehir, Sarı Saltuklular tarafından kurulmuş ve Karpat, bu şehre 10 kilometre mesafede bulunan Armutlu köyünde doğmuştur. Çocukluk dönemi, Armutlu ve Babadağ arasında geçmiş ve Sarı Saltuk’un izlerini taşıyan bu bölgedeki diğer insanlar gibi Sarı Saltuk’un öğretilerinden etkilenmiştir. (Karpat, 2024, s.13-22)

Karpat, Babadağ’ın tarihi ve önemini şu sözlerle anlatmıştır:

“Sarı Saltuk’tan bahseden en eski kaynak 1315 tarihli bir Arap kaynağıdır, bu yerden Kıpçakiye. bahseder... Miladi tarihle 1315. Yani Sarı Saltuk öldükten kısa bir süre sonra Araplar burayı Saltuk Babayı kayda geçirmişler.... İşte Babadağ, bizim tarihimizde, kültür hayatımızda siyasi tarihimizde böyle özel bir yeri olan kasabacıktır ve buradan birçok Osmanlı Sultanı geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed de buradan geçmiş. Fatih’in oğlu Cem Sultan, Dobruca’da bir kış geçirmiştir... Cem Sultan kendisi de zaten şair olduğu için bundan çok etkilenmiş ... Saltukname diye bir menkıbe ortaya koymuştur.”

Karpat, özellikle bu bölümde kitaplardan asla ulaşılamayacak tarih bilgisinin çoğunluğunu Hatça halasının hatıralarından öğrendiğini ifade etmiş ve halk tarihinin öğrenilmesinde sözlü tarihin önemine vurgu yapmıştır. Ona göre tarih iki şekilde anlaşılabilir; ilki, okulda öğrenilen tarihtir, bu tarih amaçlı yani biçimlendirilmiş bir tarihtir. İkinci tarih ise halkın yaşantılarına ve onların anlatılarına dayalı bir tarihtir. Bu da halk tarihidir. Karpat, Türklerin; resmi tarih, Avrupalılar tarafından yazılan tarih ve halk tarafından yazılan tarih olmak üzere üç tür tarih olduğunu belirtir ve ilk ikisinin şüpheli olduğunu ve gerçek tarihin kendi ifadesiyle “halk arasında yaşayan tarih” olduğunu vurgulamıştır (Karpat, 2024, s.23).

“Ben ancak şimdi anlıyorum onu. Senelerden sonra uzun zaman hafızamın bir köşesine saplanmış kalmış, önem vermediğim hatıralardan. Bu arada Hatça Halamın anlattıklarından aklımda kalanlar yavaş yavaş canlanarak bana gerçek tarihin aslında Hatça Halamın anlattıkları olduğunu gösterdi.” (Karpat, 2024, s.24)

¹Batısında ve kuzeyinde Tuna ve bunun kollarından Lom ve Pravadi, doğusunda Karadeniz, güneyinde Deliorman yer alır; coğrafi yapı ve iklim bakımından Romanya ve Bulgaristan’dan farklıdır. Kuzeyde bulunan ve fazla yüksek olmayan dağ silsilesi Maçin’den Tulça (Tulcea) şehrinin güneyine kadar uzanır; Dobruca’nın ortalarında alçalır, doğudan batıya doğru uzanan Ovidin, Mecidiye, Boğazköy hattında bayır şeklini alır; güneyde tekrar yükselmeye başlar. Dobruca’nın güneybatısı eskiden sık ormanlarla kaplı olduğu için bu bölge öteden beri Deliorman diye adlandırılmıştır. Romanya’nın Teleorman vilâyetinin adı da buradan gelir. Dobruca’da bulunan başlıca göller Razelm, Semeika, Sinoe, Babadağ, Sütgöl ve Taşavul’dur. Köstence’nin güneyindeki Tekir gölünün suyu birçok deri hastalığı ve romatizmal hastalıklar için faydalıdır. En kuzeyde, belli saatlerde sularının aldığı renkten dolayı Morgöl adıyla anılan bir göl daha bulunmaktadır. Hayvancılığın da yapıldığı Dobruca’nın süt ürünleri meşhurdur. Hemen tamamen su ile çevrilmiş tabii bir yarımada özelliği taşımasına rağmen Dobruca’da kara iklimi hüküm sürer. Ancak bölgenin güneyinde kış oldukça yumuşak geçer. Bölgede küçük fakat yazları kurumayan nehirler de vardır. Bunların oluşturduğu sazlıklarda çeşitli kuş ve hayvanlar barınır. Romanya’da 1944 yılında iktidarı ele geçiren komünist idare, Dobruca’nın verimli topraklarından daha fazla ürün almak için bölgeyi sulama tesisleriyle doldurmuş, fakat Tuna’dan ölçsüz su çekilmesi toprağı yıpratmış, bu da zamanla iklimin olumsuz yönde değişmesine sebep olmuştur. Dobruca’nın siyasî tarihini stratejik mevkiî tayin etmiştir. Rusya ve Ukrayna steplerinden İstanbul’a ve Ege’ye giden en kısa yolun Dobruca’dan geçmesi, bu bölgenin en eski tarihlerden beri çeşitli kavimlerin geçit yeri olmasına sebep olmuştur. Bu kavimlerin her biri Dobruca’da çeşitli izler bırakmıştır. Osmanlılar da Dobruca’nın bu stratejik mevkiinden faydalanmışlar, Lehistan ve Rusya’ya yönelik seferlerde, Kırım Hanlığı ile bağlantılarda hep bu bölgeyi kullanmışlardır.”

Karpat’a göre tarih aslında halkın içinde yaşamaktadır ve halkın tam kendisidir. Hatça halasından, babası Haşim Ağa’dan, diğer aile bireylerinden ve sosyal çevresinden öğrendikleridir. *“Bilge Kadınların Arasında Bir Çocuk”* başlığı altında yer alan bölümde, aile bireylerini tek tek tasvirler içinde anlatır bizlere, özellikle annesi ve ablalarından uzun uzun bahsetmiştir. Karpat, ailesinden birçok şey öğrendiğini ve bunların belleğinde önemli izler bıraktığını belirtmiştir. Ablalarının yetenekli olduğunu fakat o dönem Müslüman halk arasında “kızların okula gönderilemeyeceği” inancının yaygın olmasından dolayı okuyamadıklarını ama buna rağmen kendilerini bir şekilde geliştirdiklerini söylemiştir. Babası Haşim Ağa’dan da oldukça etkilenmiştir. Babası iyi bir medrese eğitimi almış ve imamlık mesleğini de yerine getirmesine rağmen babasından “şarap satan imam” olarak bahsetmiştir. Karpat’a göre babasının inandığı İslam “Dünyevi İslamcılıktır.” Karpat bu konuyu biraz daha genişleterek, Dünyevi İslam’ın hayattan kopmamak olduğunu, babasının ticaret gibi hem dünyevi işlerle ilgilendiğini hem de din ile yakından alakalı olduğunu ifade etmiş ve bu durumu Yunus Emre’nin şu dizeleriyle örneklemiştir (Karpat, 2024, s:26):

“Yunus Emre’nin şol cennetin ırmakları, akar Allah deyu deyu” gibi dizeleri hoşuma gidip de babama sorduğumda babam şunları söylemişti: “İki çeşit cennet ve cehennem vardır. Birincisi kitapların yazdığı cennet ve cehennem ki onları Allah yaratmıştır. İkincisi ise insanların yer üzerinde yaşarken yarattıkları cennet ve cehennemlerdir. Müslümanın vazifesi bu dünyada cennetler yaratmaktır.” (Karpat, 2024, s.28).

Babasının, bu dünyevi İslam felsefesinden etkilendiğini her fırsatta belirten Karpat, bu bakış açısıyla babasının 30 dönümlük çorak bir araziye üzüm bağlarına dönüştürdüğünü, ağaçların ortasına su değirmeni kurduğunu ve tabiri caizse babasının orayı cennete çevirdiğini belirtmiştir. Buradaki üzüm bağlarından elde edilen üzümlerin yarısının tatlı şıra haline getirilip içildiğini, kalan üzümlerin ise babasının bir imam olmasına rağmen şarap yapılarak fiçiler içinde satıldığını hatta babasının kilisenin papazı, sinagogun hahamı gibi insanlarla yakın dostluklar kurduğunu söylemiştir. Bakıldığı zaman Yahudi, Rum, Ermeni, Rus, Rumen, Bulgar ve Türk toplumu gibi etnik kökenleri ve dinsel olarak çeşitli sosyo-kültürel yapıları bir arada barındıran bir bölgede yaşamalarına rağmen çatışmadan, anlaşmazlıktan ve kutuplaşmadan uzak; birliğin, beraberliğin, barış ve huzurlu bir ortamın varlığının korunduğunu dile getirmiş ve bunu da Osmanlı-Türk toplumunun çok kültürlü yapısı ve Dünyevi İslam anlayışıyla açıklamıştır (Karpat, 2024, s.28).

Karpat, çok kültürlü bir yapıya sahip olan Dobruca’nın tarihinden bahsederek, bu bölgenin 1878’de Rumen idaresine geçtiğini ve bölgede Rumenlerin etkisinin arttığını diğer bir ifadeyle bölgenin Rumenleştiğini belirtmiştir. Rumenleşmenin devlet idaresi yönetiminde başladığını; eğitimde, ekonomide ve idarede devam ettiğini ve okullarda derslerin ana dilinin Rumence olarak değiştirildiğini ifade etmiştir. Bu süreçte Müslümanların kendi dinlerini yaşaması için şehir merkezi Tulça’da müftülük kurulmuştur. Ayrıca Müslümanların hukuki işleri de kadılık makamı tarafından yürütülmüştür. Müslümanlara özerklik sağlanmasına rağmen yıllar geçtikçe insanlar tarihi kökenlerini unutmaya başlamış, Türklük ve Müslümanlığı şekil olarak sürdürmüştür (Karpat, 2024, s.34).

Karpat’ın anlatılarına göre bölgenin değişimini asıl etkileyen süreç “göç” olmuştur. Rumenleşme sürecinde, zorunlu askerlik kanunu getirilmesi nedeniyle askere alınarak kendi milletleri olan Türklere karşı savaşmak istememeleri, kıtlık vb. gibi sebeplerle Dobruca’da bölgelerinde yaşayan Türk halkının büyük bir kısmı Türkiye’ye göçmüştür. Türklere kalan topraklara Rumen nüfusu yerleştirilmiş ve önceden Türk olan köylerin isimleri Rumence isimlerle değiştirilmeye başlanmıştır. Böylece bölgenin kendine özgü karakteri, kimliği, kültürü değerleri kaybolmuştur. Rumenlerin, 1920’li yıllarda Türk okulları açılmasına müsaade etmelerine rağmen bunu gerçekleştirecek yeteneğe ve donanıma sahip kimsenin olmaması gibi nedenlerle Türk okulları da kapanmıştır. Karpat, bölgede göçün yoğunlaştığını, büyük bir çoğunluğun bölgeyi terk ettiğini belirtmiş ve insanların yüzlerce yıl yaşadığı, büyüdüğü, atalarının gömülü olduğu toprakları terk

etmesinin ne kadar acı bir durum olduğunu, bunun kendisinde yarattığı üzüntüyü asla unutamadığını ifade etmiştir. O dönemde göçlerin en çok Türkiye’ye doğru olduğunu ve Babadağ’da yaşayan birçok Türk’ün; Niğde, Aksaray, İstanbul, Trakya Bölgesi ve Eskişehir gibi çeşitli bölgelere yerleştirildiğini belirtmiştir. Türkiye’ye doğru olan göç dalgasının en büyük nedeni halkın kendilerini Türkiye’de varlık ve zenginlik yönünden büyük fırsatların beklediğini düşünmesidir. Fakat o dönem savaş dönemi sonrası Türkiye’nin de refah seviyesi yüksek değildir (Karpas, 2024, s.33).

Karpas bu durumu şu sözlerle aktarır bizlere:

“Okullar da artık kapanır hale gelmişlerdi. 1920’lerde çok küçüktüm. 1930’lardaki durumu daha iyi hatırlıyorum. Manzara buydu. Göçün ne olduğunu, göç acısının ne olduğunu, vatanını, yurdunu terk etmenin ne kadar acıklı bir olay olduğunu ilk defa o zaman anladım. Bizim köyde yirmi hane kadar Müslüman kalmıştı. Köy çok eski bir köydü. Evliya Çelebi bu köyden geçmiş ve gerek bizim köy gerekse civardaki köyleri Seyahatname’de birer birer sıralamıştır.” (Karpas, 2024, s.34)

Romanya, Soğuk Savaş Dönemi’nde NATO’ya karşı olarak kurulan Varşova Pakti’na² katılmış ve Sovyetler Romanya üzerindeki kontrolünü ve baskıyı giderek artırmıştır. O dönemde Türkiye’nin NATO’ya katılması ve Batı’ya yakın bir politika sürdürmesi nedeniyle Balkanlar’da yaşayan Türkler, ağır baskılara ve muamelelere maruz kalmış ve dönemde Türkleri ve Müslümanları “casus” olarak görmeye başlamışlardır. Dobruca’da yaşayan Türklerin içinden önde gelenler kamplara sürülmüş, hapslere atılmıştır. Kemal Karpas’ın annesi Zübeyde Hanım da tam olarak nedenini anlamadan, 1950’lerde doğup büyüdüğü ve emek verip çocuklarını yetiştirdiği, neredeyse bir ömür geçirdiği toprakları, Komünist rejim tarafından elinden alınmış, Müslüman ve Türk olduğu için onların hışmına ve baskısına maruz kalmıştır. Bölgede başlayan Rumenleşme hareketi ve komünizm rejiminin etkisiyle yüzyıllarca bölgede kardeş gibi yaşayan halk arasında ayrımcılık başlamış. İktidarda yer alan “Demir Muhafızlar” destekçisi bir grup Karpas’ın annesine “Senin memleketin burası değil. Türkiye. Git buradan! diye ırkçı ve ayrımcı söylemde bulunmuşlardır. Karpas bunları şu şekilde aktarmıştır:

“Ne olduğunu anlamıyor hala annem. Evine dönüyor. Ev Belediye’den iki yüz üç yüz metre kadar uzakta. Eve ulaşıyor, bir bakıyor bir sürü Rumen grup içeri girip ne varsa dışarı atmış ve anneme, “sen buraya giremezsin artık. Burası senin evin değil” demişler. Böylece yapayalnız sokakta kalmış. Ne yapacak? Bir komşusu var Kirila isminde tanırdım... İşte annem onun karısının evine gitmiş, orada barınmış ve o kış iki kadın beraber geçirmişler.” (Karpas, 2024, s.48)

Babasını, 1938 yılında kaybeden Karpas’ın annesi Zübeyde Hanım, toprakları elinden alındığı için küçük kardeşi Cemal ile Babadağ’dan göç etmek zorunda kalmıştır. Komünizm rejimi baskısı tarafından bu bölgede yaşayan halka ait topraklar hapis cezası tehdidiyle ellerinden alınmış ve devlete geçirilmiştir.

“Tabii yaşlanmış, çökmüş fakat hala o kafa dinçliği, hala o insan sevgisi, hala o hoşgörüsü dimdik ayakta. Zaman zaman ettiği tek şikayet şuydu: “Ne istediler benim evimden, ne istediler? Ne yaptım ben onlara evimi aldılar, çocukları doğduğu, büyüdüğü kocamın vefat ettiği evimi, bizim yaptığımız evi. Bunu bana niye çok gördüler, niye aldılar ki evi? Tek şikayet ettiği buydu. “Allah belalarını versin, lanet olsun onlara” şudur budur gibi beddualar etmiyordu, ağzından kötü söz çıkmıyordu.” (Karpas, 2024, s.53)

²Varşova Pakti, Soğuk Savaş Döneminde, Doğu Bloğu ülkelerinin katılımıyla Sovyetler Birliği çatısı altında, NATO’ya karşı kurulmuş bir ittifaktır. Sovyet Rusya, Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya ve Romanya Varşova Pakti’na üye olan ülkelerdir.

Karpat, okumak için geldiği Türkiye’ye Süleyman Demirel’in de yardımıyla 1967’de Köstence’deki (Dobruca’nın en büyük şehri) tüm ailesini İstanbul’a getirtmiştir. Karpat annesinin Anadolu ve Kıpçak kökenli, baba tarafının ise Orta Asya’dan geldiğini söylemekte fakat yaşanan Doğu - Batı ayrımı, rejim değişiklikleri ve farklı politikaların etkisiyle buralardan koptuklarının altını çizmektedir. Karpat, Dobruca Bölgesinin Doğu ve Batı’nın ayrım noktası olduğunu belirterek, Doğu ve Batı arasındaki ayrımın şu an Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında fakat geçmişte de benzer bir şekilde Hristiyanların kendi içinde Ortodoks ve Katolik veya Doğu ve Batı Roma olarak ayrıldığını ve bu ayrım noktasının 10. yüzyıl ve 12. yüzyıldan beri var olduğunu ifade etmiştir (Karpat, 2024, s.62). Karpat’a göre (2024, s.64.) Osmanlı Devleti Bizans İmparatorluğu’nun devamı niteliğindedir ve Bizans İmparatorluğu’ndan ele geçirilen topraklarla birlikte Bizans İmparatorluğu himayesinde bulunan Ortodoks Patrikhanesi de Osmanlı Devleti koruması altına girmiştir. Osmanlı Devleti patrikhaneyi sadece korumakla kalmamış, patrikhanenin gelişmesini de sağlamış ve bugüne kadar gelmesine olanak tanımıştır.

Karpat, bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“İstanbul Patriği dahil Sultan’ın baş destekçisi olmuşlardır. Çünkü Bizans tarihinde dahi patrik, Osmanlı’da olduğu gibi güç sahibi olmamış, Osmanlı’daki patrik adeta Hristiyan Ortodoksların padişahı haline getirilmiştir. Patriklik Osmanlı döneminde böyle bir güce ulaşamamıştır.” (Karpat, 2024, s.64)

Karpat, Romanya’daki sosyal çevrenin modern Batı ile çevrili olduğunu fakat bahsettiği Batılı çevrenin bile kendi içinde ayrı bir Doğu - Batı ayrımına sahip olduğunu aktarmaktadır. Bu ayrımın Karpat’ın, kişisel gelişimine ve akademik bakış açısına da yansması sayesinde din ve dil ile ilgili konulara karşı rölativist bir bakış açısıyla yaklaşabilmiştir. Doğduğu sosyal çevreden bilinçli bir şekilde etkilenen Karpat, okulda Fransızca ve Rumence öğrenmiş okumaya merak salarak kendi ifadesiyle “ne bulduysa” okumuştur. İlkokulu kendi köyünde bitiren Karpat, Dobruca’nın Tulça vilayetinde lise öğrenimine başlamış fakat burada birkaç kişi dışında Türk ve Müslüman bulunmaması ve Rumenlerin, onları kendilerinden aşağı görmelerinden dolayı zorbalığa maruz kalmış hatta derslerde başarılı olmasına rağmen hocası tarafından sınıf tekrarı etmek zorunda bırakılmıştır. Bu durum karşısında Karpat, babası tarafından Mecidiye Medresesine yazdırılmış ve burada İslam dini ağırlıklı bir eğitim görmüştür. Rumen Eğitim Bakanlığı’na bağlı olarak eğitim sistemini sürdüren bu okulun amacı aslında imam yetiştirmektir. Okulun eğitim dili Türkçe ve Rumence’dir ve dersler Kuran gibi din derslerinden oluşmaktadır. Karpat, Türkçe dersler bulunması gibi özgürlükler verilmesine rağmen yine de Türklerin, Rumenler tarafından büyük bir baskıya maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Karpat, medrese eğitimi sırasında İslam ile ilgili yakından bir gözlem yapma fırsatı bulmuştur. Mecidiye Medresesinde İslam ağırlıklı bir eğitim olmasına rağmen öğretilen İslam dininin, halkın İslamı ile çatıştığını, karşı karşıya geldiğini tarihi ayırdığı gibi İslam’ın da Resmi İslam ile Halk İslamı olmak üzere ikiye ayrıldığını söylemiştir (Karpat, 2024, s.73). Karpat bu çatışmanın sebebini Sünniler ve Kızılbaşlar gibi Babadağ’da yaşayan birçok farklı mezhebin olmasına bağlamaktadır. O dönemde halk arasında herhangi bir ayrım yoktur ve Kızılbaşlı kelimesi aşağılayıcı bir üslup ile kullanılmamaktadır. Kendilerini Alevi değil “Kızılbaş” olarak görmelerine rağmen arkadaşlık, dostluk gibi aynı kimlik çatısı altında toplum bir arada yaşamaktaydı. Karpat bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

“Doğal, normal bir şey olarak öylece yaşıyorduk,” Onlar onu yapıyor, bunlar bunu yapıyor ama hepimiz de Müslümanız” diyorduk. İşin en güzel tarafı bu hoşgörü. Benim gördüğüm Müslümanlıktaki hoşgörü, Dobruca’daki hoşgörüydü. Kızılbaşlar bizim evimize gelir, biz onlara gider, hep görüşürdük. Onlara karşı herhangi bir ayrılık duygusu falan duymazdık. Biz her şeyden evvel Türk’tük ve “kimlik” her şeyin üzerinde bizi birleştiriyordu. (Karpat, 2024, s.75)

Günümüzün insanlar arasındaki kutuplaştırıcı iklimine karşı Karpat’ın bahsettiği dönemdeki Balkan coğrafyasında insanlar arasında kutuplaşmanın, din ve mezhep ayrımının olmadığını özellikle vurgulamıştır. Ona göre, Balkan coğrafyası Türk kimliği ve değerleri açısından kültürel zenginliğe sahip çok çeşitlilik içeren kendine özgü bir coğrafyadır fakat buradaki en büyük eksiklik bu yapıyı koruyacak bir elit tabakanın olmamasıdır. Bu tabakanın eksikliği sosyal ve kültürel yapının bozulmasına ve bu değerlerin kaybına yol açmıştır. Kendi toplumuna karşı sadık kalan toplumlar kendisine karşı yabancılaşmaz ve diğer toplumların kültürlerini ve değerlerini daha iyi anlarlar. Böylece bireyin kimliği ve benliği daha da kuvvetlenmektedir (Karpat, 2024, s.77).

Karpat, 1940 yılından sonra Hitler’in iktidarda olması ve otoriter baskısını artırmasıyla ortaya çıkan aşırı milliyetçiliğin etkileriyle, çok farklı etnik kökenlere sahip Dobruca’nın kendine özgü yapısının olduğunu ve bu yapısının bozulduğunu ifade etmiştir. Eskiden barış ve kardeşlik içinde bu bölgede yaşayan halk farklı din ve ırklara sahip olduklarından dolayı artık birbirine karşı nefret ve ayrımcılıkla bakmaktadır. Romanya’da faşizmin yükselmesiyle artan Rumen Milliyetçilik sonrasında oluşan bu nefret ve ayrım özellikle Müslüman ve Yahudi halka karşı daha da güçlenmiştir. Karpat, bir zamanlar Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Türklerin işgalci ve yağmacı olarak adlandırıldığını ve yıllardır burada yaşayan bir aileye mensup olmasına rağmen kendisinin bile Türk olduğu için aşağılık, istenmeyen bir yabancı durumuna düşürüldüğünü söyleyerek üzüntüsünü belli etmiştir. Hatta bu durumu, *“Bakıyorsunuz Rumeli’ne, Evlad-ı Fatihan olarak gelen Türk, Evlad-ı perişan hale getirilmiştir”* cümlesiyle açıklamıştır. Böylece Dobruca’daki farklı kimlik ve kültürleri benimseyen bir yapı kaybolmuştur (Karpat, 2024, s.104).

Anavatan’da Muhacir Olmak

Romanya Devleti’nin diğer etnik kökenlere özellikle Türklere karşı ağır yaptırımları uygulaması ve asimile etme baskıları sonucunda kendi Türk kimliği ve kültürel mirasını korumak isteyen Karpat üniversite eğitimi için İstanbul’a göç etmiştir. Medrese eğitimi aldığı için öncelikle lise eğitimi denkliğini sağlamış ve daha sonra 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesini kazanmıştır (Karpat, 2024, s.100).

Lise eğitimi döneminde Türk olmasına rağmen Romanya’dan geldiği için “Romanyalı” olarak çağırılmış, üniversite öğreniminde de bu durum değişmemiştir. Bu durumdan oldukça muzdarip olan Karpat, Romanya’dayken “Türk” diye, kendi anavatanında ise Romanyalı olarak çağırıldığını söylemiştir. Zaman geçtikçe “muhacir”³sifatını üzerinden atan ve zamanla Türkiye’ye adapte olan Karpat için artık her şey Türkiye olmuş ve kendisini yabancı bir azınlık olarak hissetmekten uzaklaşmıştır. Hukuk Fakültesi okuduğu sırada Hamdullah Suphi hocası vasıtasıyla Gagavuzlar hakkında ilk akademik kitabını yazmış ve tarih ile olan ilk ilişkisi böyle başlamıştır (Karpat, 2024, s.129-132). Bu ilk eser hocası tarafından beğenilmese de kendisine tarihe karşı eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmasını sağlamıştır. Resmi tarihi, *“devletin felsefesine yardım edecek, devletin siyasi amaçlarını gerçekleştirecek bir tarih”* olarak gördüğü için tam olarak reddetmese de öğrendiği eleştirel yaklaşım sayesinde daha farklı bakmıştır. Örneğin, Türk tarihi ile ilgili şu sözleri dile getirmiştir:

“Bizde de yapılan bir yerde, tüm tarihi Cumhuriyetle başlatmak, daha önceki geçmişi yok saymak. Bu tarih anlayışını da kabul edemiyordum, çünkü Osmanlı tarihi bir yerde yok oluyor, onun yerine 1923’le yepyeni bir tarih ortaya çıkıyor... Onun için resmi tarihte Osmanlıyla Cumhuriyet tarihinin birbirinden kopmuş olarak sunulması, daha o zaman da bana çok yapay gelmişti” (Karpat, 2024, s.134).

³Göçmen olan kimse ve “Hz. Muhammed’e uyarak Mekke’den Medine’ye göç eden.” anlamlarına gelmektedir.

Karpat Türkiye’deki tarih çalışmalarının resmi bir tarihten ibaret olmasını yanlış bulmaktadır. Örneğin, Beyazıt Camii, Kapalıçarşı, Süleymaniye Camii gibi Türkiye’deki birçok önemli eserin Osmanlı mimarisine ait olmasına rağmen Türk mimarisi olarak anılması yanlıştır. Çünkü Osmanlı’nın her döneminin kötü olarak anılması ve onun yok sayılmasına rağmen, güzel eserlere sahip çıkılması bir tezat oluşturmaktadır. Fakat bunları o dönem dile getirememiş, bunları söylemiş olsa bile, komünist rejime doğru giden bir ülke olan Romanya doğumlu olmasından ötürü o dönemlerde başına geleceklerden korkmuştur (Karpat, 2024, s.135).

Karpat, yine üniversite dönemlerinde Tek Partili rejime karşı durmaktadır. Onun amacı tek bir partiye yönelik değil, demokrasinin gelmesi ve gelişmesine yöneliktir. Kendisini o dönem için “solcu, komünist” olarak adlandırmasına rağmen, kendisini toplumun kimliğine ve özüne önem veren demokratik bir aktivist olarak adlandırmış ve demokrasi ile ilgili hareketlere katılmış diğer bir ifadeyle demokrasi için çaba göstermiştir. O dönemlerde tek parti rejimine karşı olan aktivistlere yönelik bir av başlatılmıştır. Karpat o dönemi şu şekilde aktarmaktadır (Karpat, 2024, s.148-149):

3. sınıftaydım., okula geldim herkes gibi sıraya oturdum. Birden üç beş kişi geldi, “arkadaşlar komünizme karşı nümayiş var, komünizmi telin edeceğiz. Vatansever kim varsa gelsin bizimle, hadi. “Tabii “vatansever” deyince sınıfın büyük bir kısmı kalktı, onları takiben gitti, bu gibi şeylere merakım vardı, “ne oluyor” diye ben de gittim, baktım dışarıda üniversiteli bir grup oluşmuş, Beyazıt Meydanı’ndan Sultanahmet’e doğru akıyor... Tan Matbaası, Cağaloğlu’nda Sirkeci’ye yakın bir yerdeydi. Ben grubun arkasındaydım. Ne olacak diye bakıyordum. Sandım ki nutuklar çekilecek, aaa bir de baktım birden giriştiler, matbaayı yakmaya, yıkmaya başladılar. Gözlerime inanamadım. Çünkü hayatımda ilk defa bunun gibi bir vahşet görüyordum.”

Demokrat Parti’nin kurulmasıyla birlikte halkın geneline yayılan özgürlük naralarının etkisiyle 1946 yılı seçimlerinde İstanbul’daki 34 mebusluğu kazanan Demokrat Parti’ye karşın, yurtiçindeki diğer mebuslukları ise Halk Partisi kazanmış ve bu sonuçlardan itibaren tek parti dönemi tamamen bitmiş, Demokrat Parti muhalefete gelmiştir. Karpat, 1946 yılı seçimlerinde demokrasinin ne kadar önemli olduğunu, halkın bunun için nasıl mücadele edebileceğini o dönem daha iyi anlamış ve bu doğrultuda “Türk Demokrasi Tarihi”⁴adlı doktora tezini yazmıştır.

“Çeşitli demokrasiler vardır, geçici demokrasiler, gösteriş demokrasileri vs. Bir de insanın özünü hedef alan gerçek demokrasiler vardır. Ben “bu toplum kendi özüne demokrasiyle, gerçek demokrasiyle dönebilir, hakiki kimliğini demokrasi sayesinde ifade edebilir, tam manasıyla modernleşebilir, yeter ki bunu kendi iradesiyle, kendi isteği ile yapsın” dedim. İşte orada İstanbul’da hakiki bir demokrat doğdu: Kemal Karpat.” (Karpat, 2024, s.151)

Öğrencilik zamanında, Paşabahçe Şişecam fabrikasında bir buçuk sene çalışmış ve orada okuduklarını yani sınıf meselelerini daha iyi anlamıştır. O dönemde çalışan işçilerin birçoğu köylerden gelmiş, çoğu eğitimsiz ve fakir insanlardan oluşmaktadır. Fakat o dönemde çalışan insanların hepsi halinden memnundur. Karl Marx, Engels, gibi isimleri de yakından tanıyan Karpat, bu sebeple işçi sınıfıyla da yakından ilgilenmiştir.

Amerika Türkiye Karar Yılları

“Seattle aynı zamanda benim Amerikalıları biraz daha iyi tanımama imkân verdi. Hani şunu da hemen söyleyeyim ki ben oraya gittiğim ilk iki ay çok üzüntülüydüm, çok bocaladım. Bir sükutu hayal duygusu

⁴Karpat’ın ilk baskısı 1967 tarihinde yayınlanan, Türkiye’nin yakın siyasi tarihiyle ilgili yazdığı kitaptır.

geldi. Çünkü Amerika benim alışık olduğum tarzda, Avrupalı tarzda bir entelektüel hayata sahip değildi, her şey pratiğe dönüktü. Avrupa’da her şey kurumdu. Amerika’da her şey fert, kişi, onun teşebbüsü ve aldığı sonuçtu. Elle tutulur, gözle görülür sonuçlar geçerli. Avrupa fikir alemiyle uğraşır, konuşur, tartışır, kitaplar yazar, Amerika tatbikatçıdır, fiiliyattır.”

Karpat, hukuk fakültesinden mezun olduktan sonra kendisini daha da geliştirme fikriyle eğitim için yurtdışına çıkmayı istemiş ve burs yardımıyla lisansüstü eğitim için Amerika’ya gitmiştir. Amerika’ya gitme nedeni olarak Amerika’nın çeşitli ırklardan oluştuğu için kimsenin ayrımcılığa ve ırkçılığa uğramadığını düşünmüş olmasıdır. Çünkü Romanya’da “Türk ve Müslüman” diye, Türkiye’de ise “Romanyalı” diye ayrımcılığa uğradığını fakat Amerika’da bunlarla karşılaşmayacağını hesaplamıştır. Kendisi her zaman ülkesine ve milletine hizmet etmeyi amaçlamış ve Amerika’da da Türk milletini ve kültürünü temsil etmeyi bırakmamıştır (Karpat, 2024, s.172). Amerika’da zengin bir kız ile tanışmasına rağmen onunla evlenmeyip hedefleri doğrultusunda ilerlemiş ve sadece kariyerini ve ülkesine dönüp vatanına hizmet etmeyi düşünmüştür. Karpat o günlerden şu şekilde bahsetmiştir:

“Ama işin en güzel tarafı serbesttim, rahattım, kimse bana “sen şusun busun” demiyordu. Türk’tük, Amerikalı değildik ama kategorim belliydi. Onun ötesine gitmiyor, durumunun farkında olarak orada duruyor, sebat ediyordum. Nihayet imtihanları geçtim ve master derecesini tamamlayarak tezimi yazdım.” (Karpat, 2024, s.185)

Yüksek lisans eğitimini Seattle’da tamamlayan Karpat, Doktora eğitimi için New York’tan burslu kabul almış ve New York’a taşınmıştır (Karpat, 2024, s.191). Doktora eğitimi sırasında Osmanlı tarihine benzediğini düşündüğü için Rus tarihine merak duymuş, Rus tarihi ile ilgili dersler almıştır. Karpat, çok farklı oldukları düşünülse de Rus ve Osmanlı tarihinin aslında birbirine paralel ve benzer yanları olduğunu belirtmiştir. Bunun en temel gerekçesi olarak Rusya’daki çarlık sistemiyle Osmanlı Devleti’nin padişahlık sisteminin birbirine yakın olmasıdır. Diğer bir benzerlik ise her iki devletin yöneticilerinin de gücü din otoritesinden almalarıdır. Rusya’da patrik çar tarafından tayin edilmiş, İslam’da yer alan halifelik makamı ise Osmanlı Devleti’nin kontrolüne girmiştir. Rusya’nın temsili olan Ortodoks Patrikhanesinin merkezinin İstanbul’da Osmanlı Devleti’nin elinde olması ve Ortodoksluğun en çok Müslümanların kontrolünde olan Balkanlarda yayılmış olması da diğer bir paralelliktir (Karpat, 2024, s.196-197). Ayrıca her iki devletin de milliyetçilik akımlarıyla karşı karşıya kalması sonucu benzer tarihlerde rejim değişikliği yaşamaları ve tek bir kimlik çatısı altında birleşmeleridir. Çarlık Rusya, Bolşevik Devrimi yaşamış, Osmanlı Devleti ise Mustafa Kemal Atatürk’ün önderliğinde cumhuriyet rejimine geçmiş ve bunların sonucunda Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği kurulmuştur. Sonuç olarak Karpat, Amerika’daki doktora eğitiminde Rus tarihiyle yakından ilgilenerek Osmanlı-Türk tarihini daha iyi anlayabilmiştir.

Karpat, ayrımcılığın ve kutuplaşmanın olmadığını düşündüğü Amerika’da siyahilere karşı ayrımcılıkla tanıştığını ve bu konuda yanıldığını söylemiştir. O da arkadaşının bir siyahi olması ve Karpat’a kendisinden rahatsız olup olmayacağını sorması üzerine Karpat şaşırmış ve bu diyalogu şu şekilde aktarmıştır:

Ben senin oda arkadaşınım, biliyor musun? dedi. “Tamam biliyorum” dedim. Sonra baktı baktı ve “ben zenciyim”, “I am negro” dedi. “Bunu” dedim söylemene gerek yok, görebiliyorum.” O da gülmeye başladı, sonra “E ama sen” dedi, “bir zenciyle aynı odada kalmaktan hoşlanır mısın? Hoşlanmaz mısın? “Yav dedim”, ne demek? Sen insan olursan benim niye öyle bir derdim olsun, hem ben Müslümanım, Müslümanlıkta böyle bir şey yok. (Karpat, 2024, s.181)

Daha sonra adı Lee Howell olan oda arkadaşıyla çok yakın dost olduklarını dile getirmiş ve doktora eğitiminde bir dönem onunla aynı odayı paylaşmaya devam etmiştir. Eğitim sırasında Birleşmiş Milletler’de memur olarak işe başlayan Karpas, Ermeni meselesini ilk defa burada öğrenmiştir. Bir hocası tarafından dergi editörünün yanına gönderilen Karpas, Türk olduğunu söylemesi üzerine, daha sonra Ermeni olduğunu öğrendiği editörün “Siz Ermenileri öldürmüşsünüz, siz canisiniz” saldırısıyla karşı karşıya kalmış, bu kişi kendisini suçlamıştır. Bu noktada “Türk olmanın koskoca bir tarihi sırtında taşımak” anlamına geldiğini ve bunun “ağır ama şerefli bir yük” olduğunu dile getirmiştir Ermenilerle hem Dobruca’da hem de İstanbul’da iyi dostluklar kurmuş kendisine Ruslardan hatta Rumenlerden daha yakın hissetmiş olduğunu ifade etmiştir. Karpas, Ermeni milliyetçilerinin genelinin Amerika’da doğanlardan oluştuğunu ama aynı zamanda Amerika’da da tanıştığı ve çok iyi dost olduğu Ermenilerin de olduğunu belirtmiştir (Karpas, 2024, s.203-204).

Karpas, Birleşmiş Milletlerde (BM) çalıştığı sırada, doktora eğitiminden dolayı tecilli olmasına rağmen farklı nedenlerle asker kaçağı konumuna düşürülmüş ve işle ilgili sözleşmesi feshedilmiştir. Ülkesine gidip askerliği tamamlaması gereken Karpas’ın diğer seçeneği ise Türk vatandaşlığından çıkmaktır. Aynı zamanda BM’de çalışan bir kadınla da yakınlaşmış, onun gitme demesine rağmen vatanını ve milletini bırakmak istememiş, Türkiye’ye dönerek başçavuş olarak askerliğini tamamlamıştır. Amerika’ya tekrar geri döndükten sonra BM’den gelen teklifi reddetmiştir (Karpas, 2024, s.219-230). Bu süre zarfında Türkiye’ye dönmüş fakat tekrar Montana Üniversitesi, New York Üniversitesi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) gibi üniversitelerde çalışmış bir yandan da Türkiye’nin güncel siyasi tarihiyle yakından ilgilenmiş ve yurt dışı konferanslarda bu çalışmalarını uluslararası arenaya anlatmıştır.

Karpas, Türkiye’de yapamamasının temel nedeninin Türkiye’nin siyasi gündemine karşı katılımcı (participant) değil de gözlemci (observer) olarak tepkiler göstermesi olduğunu belirtmiştir. Bir bilim adamı ve tarihçi olarak çalışmak istemiş ve yaşanan siyasi olaylar karşısında katılımcı olmasının kendisinin tarafsızlık ilkesiyle çatışacağını ve yanlış olacağını düşünmüştür. Kendisini entelektüel olarak görmüş, olayları gerçeklere uygun olarak incelemek ve olaylar hakkında tarihsel belgeler oluşturmak istemiştir. Kendi deyimiyle, “Türkiye’deki olaylarda eğer katılımcı rolü üstlenseydi, birçok bakanlık, başbakanlık gibi mevki sahibi olacağını” söylese de kendisinin sadece bilim yapma arzusu olduğunu belirtmiştir. Türkiye’de kaldığı sürece olayların bizzat içinde olacağı için katılımcı olduğunu ve bu nedenle tarafsız gözlemleyemeyeceği kararını vermiş ve Amerika’ya geri dönmüştür (Karpas, 2024, s.250-270).

Karpas, Türkiye’nin bu dönemde yaşadığı olaylardan biri olan 1960 Darbesi ile ilgili görüşlerinde, haklı bir gerekçeye dayanma ihtimali olsa bile bu darbeyi onaylamadığını, bunun Türkiye’nin yol haritasına zarar verdiğini belirtmiştir. Demokrat Parti lideri Adnan Menderes’in demokrasiyi kendi diktatoryası için kullanmasına rağmen bugüne kadar daha önce ülkenin karşılaşmadığı “halkı temsil eden kişi” imajına bürünmüş olması onu diğerlerinden farklı kılmıştır. Menderes, toprak sahibi bir aileye mensup olmasına rağmen halk arasından çıkmış ve Osmanlı Devleti’ndeki Ayan Sınıfı’nın temsilcisi ve devamı olarak nitelendirilmiştir. Karpas, Osmanlı dönemindeki Ayan Sınıfı’nın iki güç kökeni olduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki, toprağı ve ekonomik araçları kontrolünde tutması, ikincisi ise halkla temas etmesi ve onları memnun ettiği sürece onların desteğini almasıdır. Çünkü halk, ayandan ne kadar memnun olursa, o da toprağı işler, vergisini verir. Menderes, bir anlamda kapitalizmi ön plana çıkarmış, “mal, mülk sahibi olmak ayıp değil, çünkü aynı zamanda bu adam ekonomik güç yaratıyor” diye düşünmüştür. Karpas, bu düşüncenin Amerika’yı Amerika yapan zihniyet ile aynı olduğunu ve Turgut Özal’ın da bu görüşü “her şey ekonomidir, kazançtır” diyerek topluma kabul ettirdiğini belirtmiştir. Tüm bunlara rağmen, Menderes’in yapmaması gereken şeyler olduğunu belirtmiştir. Bunlardan biri Türkiye’deki ordunun varlığıdır. Türkiye’de ordu belirli bir gücü temsil etmiş ve bu durum çoğu zaman böyle olmuştur. Karpas’a göre Menderes, orduya karşı küçümseyici davranışlarda bulunmuş ve hakaretler içeren sözler kullanmıştır. Bu bağlamda Karpas, 1960’ta yapılan darbeye katılan subaylarla görüşmüş ve onlardan aldığı görüşlerde ordunun itibarsızlaştırıldığını ve asker

sivil karşısında daha değersiz bir konuma getirilmesinden rahatsız olduklarını belirttiklerini söylemiştir (Karpas, 2024, s.270-282).

1960 Darbesi’nin⁵ arkasında Amerika’nın olup olmaması konusunda Karpas, bu fikrin doğrudan ve tamamen kabul edilmesinin yanlış olduğunu ve Türkiye’nin “kendi başına karar verecek, hareket edecek bir ülke” olduğunu beyan etmiştir. Amerika’nın bazı konularda çıkarlarının olduğunu ama Türkiye gibi güçlü bir tarihe sahip bir ülkenin iç meselesine doğrudan müdahale edemeyeceğini belirtmiştir. Amerika aslında bu dönemde Menderes’in halk arasında “diktatör” ve “demokrasiden” uzak bir insan olarak görülmesi sonucunda askeri desteği ve para yardımını keserek Menderes’e olan ilgisini azaltmıştır. Bunun sonucunda Menderes, Rusya ile dostluk kurmuş ve taraf değiştirmiş gibi farklı fikirler dile getirmiştir. Karpas, bunun Menderes tarafından dile getirilen bir hata olduğunu fakat yine de Menderes’in Amerikan Hükümeti tarafından gönderilmesi fikrinin saçma olduğunu belirtmiştir. 1961 tarihinde Türkiye’ye gelen Karpas, Milli Birlik Komitesi tarafından yeni Anayasanın düzenlenmesi için çağırılmış ve Karpas’a Anayasanın Türkçe’den, İngilizce’ye tercüme edilmesi görevi verilmiştir. Kendisi bu durumu emir zoruyla gözlemci rolünden katılımcı rolüne geçtiğini belirterek açıklamıştır (Karpas, 2024, s.282, 286).

Karpas, bu dönem Türk Edebiyatı’na da merak salmış, Kemal Tahir, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Aziz Nesin ve Nazım Hikmet ile dostluklar kurmuştur. Ona göre bu dönemde edebiyat alanında daha önce işlenmeyen tarih gibi toplumsal konular kitaplarda yer almaya başlamış ve farklı bir döneme geçilmiş, “Çağdaş Türk Edebiyatında Sosyal Konular” adıyla bir kitap da çıkarmıştır (Karpas, 2024, s.286-289).

Dönemin siyasi tarihi içinde Kıbrıs Davası’yla ilgili konuşan Karpas, Kıbrıs sorununun Makarios’un kararları tarafından tetiklendiğini belirtmiştir. Makarios 1959-1960 tarihlerindeki anlaşmaları bozmaya çalışmış, Türklere verilen hakları yok saymış, askeri kuvvet kullanarak kendisine karşı çıkanları öldürmüştür. 1963 senesinde Rumların Türklere karşı zulmü ve kıyımı başlamış, olay Müslüman - Hristiyan kavgası şeklinde lanse edilerek, Haçlı Seferi’ne benzer bir olay yaratılmıştır. Bu dönemde uluslararası alanda Kıbrıs Türklerinin haklarını korumak isteyen Karpas, bununla ilgili çalışmalar yapmış, Rumlar tarafından Anayasanın ihlal edildiği Kıbrıs’ta Murat Bey Köyündeki Türklerin öldürüldüğünü ve yok edilmek istenildiğini belirten bir mektup yazmış ve bu mektubu The New York Times gazetesinde yayınlamıştır. Karpas böylece Amerika’da Kıbrıs’taki Türklerin savunucu durumuna gelmiş ve CBS gibi önemli Amerikan televizyon kanallarında görev yapmıştır (Karpas, 2024, s.299).

Madison – İstanbul – Ankara Üçgeni

Karpas, Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit ile arkadaşlıklar kurmuş ve Süleyman Demirel’in yardımlarıyla Dobruca’daki ailesini İstanbul’a getirtmiştir. Bu dönemde ODTÜ’de görev yapan Karpas, 1968 olayları nedeniyle Türkiye’nin ideolojik olarak yoğun çatışmaların olduğu bir yer haline geldiğini gözlemlemiştir (Karpas, 2024, s.322). Karpas bu durumu şu şekilde ifade etmiştir:

“Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan, Hüseyin İnan’ın isimler var her yerde, bunlar sonradan yakalandılar ve asıldılar. Bir bakıma Orta Doğu da bu ideolojik, politik gelişmelerin bir çeşit merkezi haline gelmiş. Oraya girdikten sonra meselenin ne kadar nazik olduğunu anladım açıkçası durumdan kesinlikle memnun olmadım. Sosyal ilimler dersini alanların büyük bir kısmı solcu militan, belki de yarısı normal öğrenci ama militanlar başı çekiyor, üniversiteye onlar hâkim durumda.” (Karpas, 2024, s.324)

⁵1960 Darbesi, 27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen Türk Ordusu Mensubu askerler tarafından Demokrat Parti lideri Adnan Menderes Hükümetinin mevcut iktidardan alınması olayıdır.

Karpat, ideolojik çekişmelerin olduğu bu dönemde Türkiye’de katı bir kutuplaşma ortamının yaşandığını söylemiştir. Karpat, ODTÜ’de verdiği derslerden birinde, sınıftaki solcu öğrencilerin çoğunlukta olduğunu görmüş ve onlara neden sınıfta ülkücü öğrenci olmadığını sormuştur. Karpat, bu soru karşısında öğrencilerden “bu üniversitede ülkücü barınamaz” diye cevap almıştır. Karpat’a göre insanın düşüncesi ne olursa olsun, herkesin kendini ifade etmesi hakkı olduğunu ve o farklı görüşlerin hepsinin toplumda var olması gerektiğini belirtmiştir.

Karpat, 1967 yılına kadar üniversitelerde “Fikir Kulüpleri” olduğunu ve bu kulüplere sağcı veya solcu gibi çeşitli görüşlere sahip olan öğrencilerin katıldığını ve onların toplumsal konuları saygı ve demokratik bir çerçevede içinde tartıştıklarını söylemiştir. Fakat 1967 yılından sonra Fikir Kulüpleri’nde yer alan öğrencilerin düşünce tarzlarının değiştiğini, siyasi düzenin değişmesi ve Türkiye’nin NATO’dan ayrılması gibi daha ideolojik ve eyleme dönük taleplerde bulunduklarını ifade etmiştir. Sağ görüşte olan Aydınlar Ocağı gibi kuruluşlar Fikir Kulüplerinin⁶ bu yapısına tepki göstermiş ve halkın büyük çoğunluğu da sağ görüşü desteklemiştir. Karpat, sağ veya sol görüş fark etmeksizin her ikisinin de dogmatik bir tarzda hareket ettiğini, sağ görüş de iktidara gelse milliyetçi ve hatta faşist bir rejim uygulayacağını, sol görüş de iktidara gelse sınıfa dayalı ama yine de sağ görüş ile benzer bir rejim tatbik edeceğini söylemiştir (Karpat, 2024, s. 322-325).

Karpat, Türkiye’deki ideolojik çatışmaların en çok şehirlerde meydana geldiğini ve bu çatışmaların nedenini Türkiye’de yaşanan sosyal değişime dayandırmıştır. Bu sosyal değişim temelinde göç ve gecekondulaşma olmak üzere iki unsurdan kaynaklanmaktadır. 1960’lı yılların sonunda Ankara, İstanbul, İzmir, Erzurum ve Adana gibi şehirlerde nüfusun yüzde 50’den fazlası köyden kente göçmüş ve bu göçler şehirlerin yapılarını etkilemiştir. Köyden kente göç, diğer ülkelerin aksine Türkiye’de kademeli olarak değil, hızlı ve patlama şeklinde gerçekleşmiştir. Karpat, aslında şehirlerde yaşanan sorunun kente ilk gelen göçmenlerden kaynaklı olmadığını fakat onlardan doğan çocuklar ve torunlar gibi yeni bir kuşaktan kaynaklandığını belirtmiştir. Çünkü şehirlere ilk gelen göçmenler, köyden şehire gelip karnı doydukları için şükretmekle yetinmiştir ama onlardan doğan bu yeni nesil, köy yaşamını hiç görmedikleri için şehir yaşamını bir ayrıcalık olarak değil, insan yapısının doğası şeklinde karşılamıştır. Bu noktada ortaya çıkan temel ideolojik çatışmanın nedeni ise bu gençlerin gecekondu statüsünü kabul etmeyip, eşitlik içinde yaşamı ve sosyal adaleti istemeleridir (Karpat, 2024, s.329).

Göç ve gecekondulaşma meselesi tartışılmış olmasına rağmen Karpat’a göre bunlar şehir yapısına daha çok olumlu yönde bir etki sağlamıştır. Köyden kente göç edenler sayesinde şehirdeki insanlar, halk kültürüyle tanışmış ve böylece şehirler çok yönlü ve çok kültürlü bir yapıya sahip olmuştur. Lahmacun, çiğ köfte, kebab gibi eskiden sadece belli bir bölgeye ait yöresel lezzetler şehirlerden yayılmış, köyden gelen şarkıcılar yöresel şarkıları yeniden yorumlamış, bu sayede şehirler bütünsel ve milli bir hale gelmiştir. Batılı olma çabasının yerini ise milliyetçilik almış, göç ile gelen bireylerin çocukları üniversitelerde okumuş ve gelecekte devletin çeşitli kademelerinde yönetici görevlerini üstlenmişlerdir. Karpat, gecekonduculardan birçok önemli ismin çıktığını belirtmiştir ve “Recep Tayyip Erdoğan Bey mesela, misal göstermek belki doğru değil ama o da Kasımpaşalı, Karadeniz Bölgesi’nden gelmiş böyle bir ailenin çocuğudur” diyerek bu durumu örneklemiştir (Karpat, 2024, s.333).

Karpat, Türkiye’nin önemli siyasi meselelerinden biri olan Kürt meselesini de ele almıştır. Bu meseleye yaklaşırken, aslında Osmanlı Devleti’nden itibaren, Türk, Kürt, Boşnak gibi çeşitli ırklara sahip herkesin değişime uğrayarak, yeni bir oluşum içindeki devletin bir parçası haline geldiklerini belirtmiştir. Örneğin Amerikan toplumu da her çeşit ırktan, farklı din ve dilden insanlardan oluşan bir topluluk olmasına rağmen bunların üzerinde tek bir bayrak altında yani Amerikan kimliği altında toplanmıştır. Amerika’nın içinde çeşitli

⁶İlk Fikir Kulübü düşünce özgürlüğünü savunmak amacıyla 14 Kasım 1952 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencileri tarafından kurulmuştur.

dile ve kültüre sahip bu insanlar, kendi dillerini konuşmuş ve gazeteler çıkarmıştır. Bu insanlar hem kendi öz kimliğini korumuş hem de Amerikan kimliğini de benimsemişlerdir. Karpat bu meseleyle ilgili şu görüşleri dile getirmiştir:

“Ben Kürtlerin dilini muhafaza etmesini, her şeyini kabul ediyorum, çünkü herkes muhafaza ediyor, bildiği dili konuşuyor, geleneğini sürdürüyor” (Karpat, 2024, s.336).

Karpat, hiç kimseyi etnik grubundan, dininden, dilinden ve milletinden koparmanın hiç kimsenin hakkı olamayacağını savunmuş ve Dobruca’da halkın zorla Rumenleştirildiğini, Rumen gibi düşünmeleri için birçok farklı etnik kökündeki insana baskılar yapıldığını ve bunun yanlış olduğunu ifade etmiştir. Osmanlı Devleti’nde ise hiçbir zaman diğer ırklara müdahale etmediğini ve hiçbir etnik grubun dinini veya dilini değiştirmeye çalışmadığını söylemiştir (Karpat, 2024, s.339).

Dünya Çapında Tanındığı Yıllar

Karpat’ın Türk demokrasisine yaptığı katkılar dünya çapına ulaşmış ve Türk Demokrasi Tarihi adlı kitabı yayımlamıştır. Bu kitap yayımlandıktan sonra 1971 yılında Türkiye’de ikinci bir askeri darbe yaşanmıştır. Bu darbe “12 Mart Muhtırası” olarak kayıtlara geçmiştir. Karpat, 1960 ve 1971 yılında gerçekleşen tüm darbelerin Türkiye’nin demokratik gelişimini olumsuz olarak etkilediğini belirtmiştir. Bunun nedenini ise halk tarafından seçilmiş bir hükümetin, iktidardan kolayca koparılmış olmasına dayandırmıştır. Çünkü ona göre darbe Türk Anayasası’na aykırı bir harekettir. Bu bağlamda 1960 Darbesi ile 1971 Darbesini karşılaştıran Karpat, 1960 Darbesi için, “Demokrat Parti’nin diktatörlük kurmuş olması” nedeninin daha mantıklı bir neden olduğunu ama 1971 Muhtırasının sadece ordu içindeki askeri çekişmelere dayanmasının mantıklı olmadığını belirtmiştir (Karpat, 2024, s.353-360).

1974 yılında gerçekleşen Kıbrıs Harekatı’na değinen Karpat, o dönemde Rauf Denktaş ile dostluğunun başladığı ve onun daveti üzerine harekattan önce Kıbrıs’ı gezdiğini ve Kıbrıs’ta yaşayan Türk halkının durumun vehametini gördüğünü belirtmiştir. Karpat o dönemde Kıbrıs’ta gördüklerini anlattığında, Kıbrıs’ın Limasol gibi yerlerinde Türklerin Rum baskısı altında kuşatılmış olduğunu ve Kıbrıs’ın %99’luk büyük bir oranının Rumların kontrolü altına girdiğini ifade etmiştir.

O dönemde Yunanistan’daki bir grup ordu mensubu darbeye başa gelmiş, Kıbrıs’ı Yunanistan’a katmak için Enosis Politikası’nı uygulama kararı almış ve Türklere karşı olan baskıyı giderek artırmışlardır. Karpat bu dönemde uluslararası alanda bu meselenin ve Kıbrıs’taki Türklerin haklarını korumak için çeşitli yerlerde programlara, seminerlere ve konferanslara katılmıştır ve bu süreçte Romanya’dan devlet nişanı da almıştır. Bununla birlikte yaşanan İran Devrimi ile ilgili görüşlerinin alınması amacıyla Beyaz Saray’a davet edilmiş, burada etkili bir toplantı geçirmiş ve kariyerindeki prestiji artmıştır (Karpat, 2024, s.360-372).

Kıbrıs Harekatı’ndan sonra yaşanan 12 Eylül 1980 Darbesi sırasında Amerika Wisconsin’de bulunan Karpat, bunun bir darbe değil, “müdahale” olduğunu ifade etmiştir. Ona göre, darbeler “gelip geçicidir” ama “müdahale” daha geniş, uzun kapsamlı ve kalıcıdır. 12 Eylül’de askerler hem Anayasayı değiştirmişler ve hem de tüm kontrolü ele almışlardır. Karpat’a göre 1961 Anayasası daha liberal bir Anayasadır ve en büyük eksikliği, yürütme organının otoritesinin azaltılmış olmasıdır. 1982 Anayasası yürütme organının zayıflığını bir dereceye kadar gidermeye çalışmıştır (Karpat, 2024, s.381).

Söyleşide birçok konuya değinen Karpat son olarak, bu dönemde yaptığı önemli çalışmalardan da bahsetmiştir. Örneğin, kurduğu Türk Etütleri ve Orta Asya Programını, Gagavuz ve Kazan Türkleriyle ilgili yaptığı çalışmaları anlatmıştır.

Sonuç Olarak

Türk demokrasisine önemli katkılar sunan Karpata, bu söyleşide, Türkiye’nin geçmişten gelen önemli politik ve tarihi meseleleri kendi hayat hikayesi ile bağlantılı olarak açıklamıştır. Karpata Romanya’nın küçük bir köyünde doğmasına ve yaşadığı tüm zorluk ve engellere rağmen bunları aşmış ve deyim yerindeyse “dağları delmiştir.” Romanya’da, Türk ve azınlık olarak görülmüş, anavatanı Türkiye topraklarına döndüğünde ise Romanyalı bir muhacir olarak ötekileştirilmiş ve neticede Amerika’ya göç etmiş ama tüm bunlara rağmen kendi özü ve kimliğinden bir an olsun kopmamıştır. Kendisini her zaman bir entelektüel olarak geliştiren Karpata, Türk kimliğinden bir an olsun vazgeçmemiş, Türkiye ve Amerika dahil olmak üzere birçok üniversitede, kürsüler kurmuş, dersler vermiş ve çalışmaları birçok ülkede yayımlanan büyük bir Türk tarihçisine dönüşmüştür.

Karpata, söyleşinin başlarında kendisini, aile ve sosyal çevresini anlatıyor gibi gözükse de aslında Osmanlı-Türk kimliğini ve dönemin toplumsal, kültürel ve politik yapısını bizlere aktarmıştır. Aslında Karpata’nın argümanlara dayalı olarak en güçlü vurguladığı şu olmuştur: Dil, din ve ırk gibi etnik olarak farklı kökenlere sahip insanlar bir arada kusursuz bir şekilde yaşayabilir, ancak siyasi yapı tarafından bilinçli olarak ayrımcılık ve kutuplaştırmaya maruz kalmaktadırlar ve bu her dönem böyle olmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi

Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması

Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review

Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest

The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support

The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri

Mehmet Yaşar Arca (Öğr.Gör.)

Author Details

¹ Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, Nevşehir, Türkiye

0000-0001-6768-330X

myasararca@nevsehir.edu.tr

Kaynakça | References

<https://islamansiklopedisi.org.tr/dobruca> Karpata, K. (Erişim tarihi: 15.04.2024)

<https://www-britannica-com.translate.goog/event/Warsaw-Pact>, (Erişim Tarihi: 15.04.2024)

<https://sozluk.gov.tr>, Erişim tarihi: (15.04.2024)

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/27-mayis-1960-darbesi/>, (Erişim tarihi: 15.04.2024)

Fevzioğlu, T. (2015) “Fikir Kulüpleri Federasyonu” (3.Baskı). İstanbul: Ozan Yayıncılık

Tanrıyar, E. (2024) Kemal H. Karpata Kitabı “Dağı Delen Irmak” (6.baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, ISBN: 978-605-114-239-5

